

જૈન સાહિત્ય સમારોહ

ગુચ્છ ૧

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલો તેમજ અભ્યાસ-લેખો
અને વ્યાખ્યાનો

ગુરુ ૧

સંપાદકો

રમણલાલ ચી. શાહ
કાન્તિલાલ ડી. કોરા
પન્નાલાલ ર. શાહ
શુભાબ દેઢિયા

પ્રકાશક

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ * મુ'બઈ - ૪૦૦૦૩૬

- Jain Sahitya Samaroh - (Reports & Essays, Part-I)
Published in February - 1985

Price : Rs. 30-00

- જૈન સાહિત્ય સમારોહ - ગુચ્છ ૧
(અહેવાલો તેમજ અભ્યાસલેખો અને વ્યાખ્યાનો)

- પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૫
નકલ ૧૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૩૦-૦૦

- આવરણ-ચિત્ર
જય પ ચોક્ષી

- પ્રકાશક
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
જગજીવન પી. શાહ
રમણલાલ ચી. શાહ
મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઓગ્રસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૩૬

- મુદ્રક
ડૉ. શિવલાલ નેસલપુરા
સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
રાજજીની પ્રાણ, શાહપુર ચકલા,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

श्री महावीर जैन विद्यालयना आद्यप्रेरक
समयदर्शी स्व. आचार्यश्री विजयवदलसूरीश्वरल महाराज

પ્રકાશકીય

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપનાના પ્રેરક પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની તથા વિદ્યાલયના આઠ સ્થાપક-મંત્રી સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની ભાવના સાહિત્ય માટે એક અલગ સંસ્થા સ્થાપવાની હતી. એવી સંસ્થાના ઉપક્રમે પ્રતિવર્ષ જૈન સાહિત્યના અભ્યાસીઓનું સંમેલન યોજવાની દૂર દેશી એમનામાં હતી. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે તેના આઠ સ્થાપકની આ ભાવનાને સંસ્થાની એક પ્રવૃત્તિલેખે સ્વીકારીને, એવી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી, જૈન સાહિત્યના લેખન-પ્રકાશનમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ઈ. સ. ૧૯૬૦ના અરસામાં આપણા મૂળ આગમગ્રંથોનું સંશોધન કરી એના પ્રકાશનની યોજના હાથ ધરી. આગમગ્રંથોનાં સંશોધન, સંપાદન અને પ્રકાશનની પ્રેરણા શુનશીલવારિધિ આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજશ્રીએ આપી હતી. આ યોજના હેઠળ અત્યાર સુધીમાં 'શ્રી નંદીસૂત્ર', 'શ્રી અનુયોગદ્વાર', 'શ્રી પન્નવણા' ૧-૨, 'ભગવતીસૂત્ર' ૧-૨, 'શ્રી આચારાંગસૂત્ર', 'શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્ર', 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર', 'શ્રી આવશ્યકસૂત્ર', 'શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર', 'શ્રી વિદ્યા-હપણ્ણતિસૂત્ર' ૧-૨-૩ મળી ૧૨ ગ્રંથો પારિશદ્, યાદસૂત્રિ, વિષયસૂત્રિ, ગુજરાતી પ્રસ્તાવના અને અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત થયેલ છે. પ. પૂ. મુનિશ્રી જીજ્ઞુવિજયજી મહારાજ-સંશોધન-સંપાદિત 'શ્રી ઠાણાંગસૂત્ર' અને 'શ્રી સમવાયાંગસૂત્ર'નું પ્રકાશન ટૂંક સમયમાં થશે.

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ત્રથમાળામાં અત્યાર સુધીમાં મુન્નિ સુંદર-કૃત 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ', 'જૈન દષ્ટિએ યોગ', 'આનંદધનજીનાં પદો' ૧-૨, 'આનંદધનજી ચોવીશી', મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય-વિજયજી-કૃત 'શાંત સુધારસ' ઇત્યાદિ ત્રથો પ્રગટ થયા છે. શ્રી મોતીચંદલાઈ કાપડિયાના વિસ્તૃત વિવેચનવાળા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક-વિરચિત ધર્મત્રથ 'પ્રથમરતિ'ના સંપાદન-પ્રકાશનનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે આ ઉપરાંત રજત જયંતી અને સુવર્ણ જયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રગટ કરેલ ત્રથો અને આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી સ્મારક ત્રથ સંશોધનાત્મક સાહિત્યની વિપુલ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૩માં ચિકાગોમાં ભરાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર સ્વ. વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધીનું ડૉ. દીક્ષિતે સંપાદન કરેલ 'ધી સીક્સ સીરટમ્સ ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી' અને સ્વ. ડૉ. મોતીચંદ્ર અને ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ-કૃત 'ન્યુ ડોક્ટ્રિન્ટ્સ ઓફ જૈન પેઇન્ટિંગ' ઇત્યાદિ વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનોએ દેશ-વિદેશમાં પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

વિદ્યાલયની જૈન ધર્મ અને સાહિત્યવિષયક આ પ્રવૃત્તિમાં યશ-કલગીરૂપ એક નવી પ્રવૃત્તિનો ઈ. સ. ૧૯૭૭માં ઉમેરો થયો. વિદ્યાલયના હીરક મહોત્સવ નિમિત્તે વ્યવસ્થાપક સમિતિની બેઠકમાં જૈન સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, શિક્ષણ-સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા, પત્રકારત્વ આદિનું નિયમિત પરિશીલન-પરિમાર્જન થાય એ હેતુએ જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવાનું વિચારાયું. આ પ્રવૃત્તિને વિદ્વાનો અને સમાજ તરફથી એવો ઉમળકાલયો સહકાર મળ્યો છે કે આ પ્રવૃત્તિનું સાતત્ય જળવાઈ રહ્યું. પરિણામે મહુવા, સૂરત, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર) અને માંડવી (કચ્છ)માં અનુક્રમે દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ અને પાંચમે જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો હતો. હવે છઠો જૈન સાહિત્ય

સમારોહ ખંભાતમાં યોજાઈ રહ્યો. છે. સમાજની વિદ્યાપ્રીતિનું આ સૂચક ઉદાહરણ છે.

વિવિધ સ્થળોએ આ રીતે યોજાયેલા જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થયેલા કેટલાક નિબંધોનું અંતરૂપે પ્રકાશન કરવાનો વિદ્યાલયની બંધવસ્થાપક સમિતિએ નિર્ણય કર્યો અને તેના સંપાદનની જવાબદારી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ ઠેરા, શ્રી પન્નાલાલ ર. શાહ અને પ્રા. ગુલાબ દેવિયાને સોંપવામાં આવી. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે ખૂબ જ ટૂંકા સમયમાં સંપાદકોએ આ જવાબદારી પરિપૂર્ણ કરી છે. તે માટે અમે તેઓના આભારી છીએ. આટલા ટૂંકા ગાળામાં સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકોએ ચીવટપૂર્વક મુદ્રણકામ અને પ્રૂફવાચન કરી આપ્યું તે માટે અમે તેઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આશા છે કે વિદ્વદ્-જગતમાં આ પ્રકાશન આવકાર્ય અને ઉપયોગી બનશે.

સુભઈ,
તા. ૨૬-૧-૧૯૮૫
વસંતપંચમી

જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
જગજીવન પી. શાહ
રમણલાલ ચી. શાહ
મંત્રીઓ

સંપાદકીય

‘જૈન સાહિત્ય સમારોહ’ (અહેવાલો તેમજ અભ્યાસલેખો અને વ્યાખ્યાનો) - ગુચ ૧ નામનો આ ગ્રંથ પ્રગટ થાય છે એ અમારું મન અત્યંત હર્ષની વાત છે.

છટ્ટો જૈન સાહિત્ય સમારોહ ખંભાતમાં યોજવાનું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ ઠરાવ્યું તેની સાથે સાથે અમાઉ યોજાયેલા પાંચ સમારોહના અહેવાલ તથા પસંદ કરેલા અભ્યાસલેખો-વ્યાખ્યાનો પણ છટ્ટા સમારોહના પ્રસંગે ગ્રંથરૂપે પ્રગટ કરવાનું ઠરાવ્યું. એથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન શક્ય બન્યું છે. વધતા જતા કાગળના ભાવ અને મુદ્રણખર્ચ તેમજ આ પ્રકારનાં ગંભીર સંશોધનાત્મક-વિવેચનાત્મક લખાણોનાં પુસ્તકોના ઓછા વેચાણને લક્ષમાં લેતાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે એના પ્રકાશનની જવાબદારી ઉપાંડી લીધી છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા, ઇતિહાસ, પત્રકારત્વ ઇત્યાદિનું પરિશીલન કરવા માટે શાસ્ત્રવિશારદ, સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સ્વ. વિજયધર્મસૂરિ (કાશીવાળા) એ ઈ. સ. ૧૯૪૧ના માર્ચ માસમાં જોધપુરમાં જૈન સાહિત્ય સંમેલનનું આયોજન કર્યું હતું. આ સંમેલન ખૂબ સફળ રહ્યું હતું. જર્મનીથી ડૉ. હર્મન જેકાબી તેમાં પધાર્યા હતા. પરંતુ ત્યારપછી એવા મોટા પાયા ઉપર જૈન સાહિત્ય સંમેલન યોજાયું નહોતું, અલબત્ત વખતોવખત ક્યાંક ક્યાંક નાનકડી વિદ્વદ્-ગોષ્ઠિ યોજાઈ હતી. પરંતુ તે થોડા વિદ્વાનો અને થોડા શ્રોતાઓનો પૂરતો મર્યાદિત રહી હતી.

જૈન સાહિત્ય માટે આવી જાહેર પ્રવૃત્તિ ફરી ચાલુ કરવાનું શ્રી મહાત્મીર જૈન વિદ્યાલયે એના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે નક્કી કર્યું અને તદ્દનુસાર ઈ. સ. ૧૯૭૭માં પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ મુંબઈમાં શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદે યોજવામાં આવ્યો. એ સમારોહની સફળતાથી પ્રેરાઈને એના સંયોજકોને અને વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિને લાગ્યું કે આ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રાખવા જેવી છે. સદ્લાગ્યે ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓનાં નિમંત્રણ દ્વારા ત્યારપછી અનુક્રમે મહુવા, સુરત, સોનગઢ અને માંડવી(કચ્છ)માં ખીજો, ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો; અને હવે આ છઠ્ઠો સમારોહ ખંભાતમાં યોજાયો છે. આમ, જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિમાં વેગ અને વિસ્તાર સધાયા છે. વધુ અને વધુ વિદ્વાનો આ સમારોહમાં સક્રિય ભાગ લેવા લાગ્યા છે. જૈન સાહિત્ય માટે એક પ્રકારની જાગૃતિનું વાતાવરણ નિર્માણ થયું છે.

નદીના ઊગમસ્થાનનું સંશોધન કરતાં જણાય છે કે પ્રારંભમાં છૂટાછવાયાં વહેણ, સ્ત્રોત અને ધોધરૂપે પર્વતની હારમાળાઓમાંથી વહેતા નીરનો આગળ જતાં સંગમ થાય અને ઊછળતા-ફૂટતા, અથડાતા-કૂટાતા ઝરણામાંથી જેમ સરિતાનું સ્વરૂપ બંધાય તેમ જૈન સાહિત્ય સમારોહનું સ્વરૂપ બંધાવાની પ્રક્રિયા અત્યારસુધીના સમારોહ દરમિયાન થોડી થોડી થતી રહી છે.

સમારોહની આ પ્રવૃત્તિમાં સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાને સ્થાન નથી; એવી સંકુચિતતા ટકી શકે પણ નહિ. શ્રી ખંભાત તાલુકા સાર્વજનિક કેળવણી મંડળે છઠ્ઠો જૈન સાહિત્ય સમારોહ ખંભાતમાં યોજવા આપેલા નિમંત્રણ પરથી આ બાબતની પ્રતીતિ થશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં અગાઉ જૈન વિદ્વાનો અલગ વિભાગ રહેતો હતો. તે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી બંધ થયો છે.

એવા વિભાગના નવસંસ્કરણરૂપે, સ્વતંત્રપણે સંપાદન-સંશોધન અને તુલનાત્મક અધ્યયન થાય એવી દષ્ટિ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલી છે, કારણ કે જૈન ભંડારોમાં સચવાયેલું સાહિત્ય તથા શિલ્પાદિ કલા-કૃતિઓની સામગ્રી અત્યંત વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે.

આવી ભૂમિકા છતાં જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થતા બધા લેખો પ્રમટ કરવા યોગ્ય જ છે એમ દહી શકાય નહીં. પ્રારંભમાં પ્રૌત્સાહન આપવાની દષ્ટિથી પણ લેખોને આવકારવામાં આવ્યા હોય એવું પણ બન્યું છે ખરું. વિદ્વાનો અને જિજ્ઞાસુઓ આ નિમિત્તો નિકટ આવે અને પરસ્પર સંબંધ બંધાતાં ભવિષ્યમાં એવું સુપરિણામ આવે એવી સૂઝ પણ યોજાએ દાખરી હોય. આમ છતાં એવા પ્રયત્નોના પરિણામે કાળની દષ્ટિએ કાયમ ટકી શકે એવું કામ પણ આ સમારોહમાં રજૂ થયેલા લેખો દ્વારા વત્તોએ છે અંશે અવશ્ય થયું છે.

આ અંતમાં સમારોહના લેખોમાંથી પસંદગી કરવા માટે કેટલીક બાબતો લક્ષમાં લેવી પડી છે. પાંચેય જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થયેલા લેખો પૈકી કેટલાક લેખો અતિ વિસ્તૃત છે, તે કેટલાક લેખો અતિ સંક્ષિપ્ત-માત્ર નોંધરૂપે જ જોવા મળ્યા છે. કોઈ કેટલાક વિષયો ઉપર એક કરતાં વધુ લેખો છે. કેટલાક લેખો લેખકો પાસે જ રહી ગયા હોય અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય પાસે એની નકલ ઉપલબ્ધ ન હોય એવું બે બન્યું છે. સમારોહ બાદ કોઈ કોઈ લેખકોએ પોતાના લેખની નકલ પાછી મંગાવી લીધી હોય એવું પણ બન્યું છે. બધા પ્રમુખો અને વિભાગીય પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો ઉપલબ્ધ નથી, કેટલાકે મૌખિક વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું.

આ સંપાદનમાં એક લેખકની એક જ કૃતિ લેવાની મર્યાદા સંપાદકોએ સ્વીકારી છે. પ્રમુખ કે વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે અપાયેલા વ્યાખ્યાનને તદ્દુપરાંત સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પૃષ્ઠસંખ્યા,

વિષયોનું વૈવિધ્ય અને ગુણવત્તાને લક્ષમાં રાખી શક્ય તેટલા વધુ સેમકોના લેખોને સમાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમ છતાં કેટલાક લેખોનો આ અંથ-ગુચ્છમાં સમાવેશ કરી શકાયો નથી તે માટે દિલગીર છીએ.

હવે પછી ગુચ્છ-૨ પ્રગટ થાય ત્યારે આવા લેખોનો સમાવેશ કરવાનું જરૂર વિચારી શકાશે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે સંપાદનની આ જવાબદારી અમને સોંપી તે માટે અમે તેના ઋણી છીએ.

આશા છે કે આ પુસ્તક વિદ્વાનો અને ભાવકોને સંતોષ આપશે.

મુંબઈ,

સંપાદકો

તા. ૨૬-૧-૧૯૮૫

વસંતપંચમી

જૈન સાહિત્ય સમારોહ સમિતિ

- ૧ ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ (સંચોજક)
- ૨ શ્રી અમર જરીવાલા
- ૩ „ કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ ડેરા
- ૪ „ પન્નાલાલ ર. શાહ
- ૫ „ નટવરલાલ એસ. શાહ
- ૬ ડૉ. ધનવંત તિ. શાહ
- ૭ શ્રી વસનજી લખમસી શાહ
- ૮ „ શશિકાન્ત મહેતા
- ૯ „ નાનાલાલ વસા

અનુક્રમ

અહેવાલો	૫૪
૧ પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ કૃષ્ણવીર દીક્ષિત	૧
૨ દ્વિતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ કૃષ્ણવીર દીક્ષિત	૧૮
૩ તૃતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ કૃષ્ણવીર દીક્ષિત	૩૧
૪ ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહ પન્નાલાલ ર. શાહ	૫૬
૫ પાંચમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ પન્નાલાલ ર. શાહ	૭૩
અભ્યાસલેખો અને વ્યાખ્યાનો	
૧ આજની આપણી આવશ્યકતા : 'શાસન-પ્રભાવના' કે સાધના ?	૮૫
પૂ. મુનિશ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી	
૨ જૈન સાહિત્ય	૯૧
ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ	
૩ ભક્ત ત્રિમૂર્તિ : આનંદધનજી, યશોવિજયજી અને દેવચંદ્રજી	૯૬
ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃખલાઈ મહેતા	
૪ જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ	૧૦૩
પ્રો. અમૃતલાલ ગોપાણી	

૫ આપણા બાલવાયોધ	૧૦૯
પદ્મશ્રી શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી	
૬ જૈન સાહિત્યગત આરંભિક નિષ્ઠા	૧૧૨
પં. દલસુખ માલવણિયા	
૭ જૈન સાહિત્યના અધ્યયન અને સંશોધન માટે	૧૨૩
કરવા જેવાં કેટલાંક કામ	
રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ	
૮ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જૈન અધ્યયન : કેટલીક ચર્ચા	૧૨૭
ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	
૯ ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્યાદિ	
કલાઓમાં જૈન ધર્મનું પ્રદાન	૧૪૦
ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	
૧૦ જૈન સાહિત્ય : દિશા અને કાર્યક્ષેત્ર	૧૫૪
ડૉ. રમણુલાલ ચી. શાહ	
૧૧ જપ-સાધના	૧૬૩
શશિકાન્ત મહેતા	
૧૨ જૈન ગૂર્જર સાહિત્યનો મહામૂલો સંદર્ભગ્રંથ 'જૈન	
ગૂર્જર કવિઓ'	૧૭૪
પ્રા. જયંત કોઠારી	
૧૩ ગત સૈકાની જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ	૧૯૫
ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	
૧૪ સમતા	૨૧૪
પ્રા. તારાબહેન રમણુલાલ શાહ	
૧૫ જૈન સાહિત્યમાં ઊદ્ધિયાતુર્યનાં કથાધટકો	૨૨૩
પન્નાલાલ ર. શાહ	

૧૬	શ્રી જિનાગમ અને જૈન સાહિત્ય પં. કપૂરચંદ રણછોડદાસ વારૈયા	૨૩૯
૧૭	સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ પ્રબલનાં લોકગીતોમાં જૈન તીર્થંકરો ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની	૨૪૯
૧૮	જૈન દર્શન અને સંત તિરુવલ્લુવર નેમચંદ એમ. ગાલા	૨૫૧
૧૯	જૈન પત્રકારત્વ : એક ગ્રહક શુભવંત અ. શાહ	૨૬૭
૨૦	કચ્છમાં જૈન ધર્મ પ્રા. ગુલાબ દેવિયા	૨૮૮
૨૧	જૈન દર્શન અને સમાધિ મરણ ચીમનલાલ એમ. શાહ-‘કલાધર’	૩૦૦
૨૨	જૈન સાહિત્યમાં સંશોધન : એક દષ્ટિ ડૉ. મોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૩૦૮
૨૩	‘સીતારામ ચોપાઈ’ ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ	૩૨૫
૨૪	ભારતીય સાહિત્ય કો જૈન સાહિત્ય કી દેન અગરચંદ નાહયા	૩૪૭
૨૫	નૈતિક ઔર ઘાઠ્ઠિક કર્તવ્યતા કા સ્વરૂપ ડૉ. સાગરમલ જૈન	૩૬૩
૨૬	શ્રીમદ્ યશોવિજયજી-કૃત ‘સમાધિશતક’- એક અધ્યયન ડૉ. ચન્દ્રશેખર જૈન	૩૬૯
૨૭	The Concept of Jain Penology Dr. Ramesh C. Lalan	385

श्री महावीर जैन विद्यालयनां उपयोगी प्राप्य प्रकाशने

श्री मोतीचंद कापडीया ग्रंथभाषा

(१) श्री ज्ञानद्वन्द्वनञ्च पढा : भाग १

विवेचनकर्ता : श्री मोतीचंद त्रिधरदास कापडीया

संपादक : श्री रतिलास दीपचंद देसाई

(त्रीञ्च आवृत्ति) किंमत रु. २५

(२) श्री ज्ञानद्वन्द्वनञ्च पढा : भाग २

विवेचनकर्ता : श्री मोतीचंद त्रिधरदास कापडीया

संपादक : श्री रतिलास दीपचंद देसाई

(भीञ्च आवृत्ति) किंमत रु. ३०

(३) जैन दृष्टिञ्च योग : श्री मोतीचंद त्रिधरदास कापडीया

(त्रीञ्च आवृत्ति) किंमत रु. ४

*

जैन आगम ग्रंथभाषा

	किंमत रु.
(१) ग्रन्थांक १ : नंदिसुत्तं अणुओगहाराङ्गं च	४०-००
(२) ग्रन्थांक ९ : पण्णवणासुत्तं भाग १	३०-००
(३) ग्रन्थांक ९ : पण्णवणासुत्तं भाग २	४०-००
(४) ग्रन्थांक ४ : वियाहपण्णत्तिसुत्तं भाग १	४०-००
(५) ग्रन्थांक २ (१) : आयारांगसुत्तं :	४०-००
(६) ग्रन्थांक १५ : दसवैयालियसुत्तं, उत्तरज्झयणाई आवस्सयसुत्तं च	५०-००
(७) ग्रन्थांक २ (२) : स्यगडंगसुत्तं	४०-००
(८) ग्रन्थांक ४ (२) : वियाहपण्णत्तिसुत्तं भाग २	४०-००
(९) ग्रन्थांक ४ (३) : वियाहपण्णत्तिसुत्तं भाग ३	५०-००

- (૧) કાવ્યાનુશાસન : કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૧૫-૦૦
- (૨) The Systems of Indian Philosophy :
Late Shri Virchand Raghavji Gandhi ૫-૦૦
- (૩) સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રંથ : (ભાગ ૧-૨) ૫૦-૦૦
સભ્યો અને સંસ્થાઓ માટે ૨૫-૦૦
- (૪) New Documents of Jaina Painting :
Dr. Moti Chandra and Dr. U. P. Shah ૧૨૫-૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ, મુ'બઈ - ૪૦૦ ૦૩૬

*
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય,
પાલડી બસ સ્ટેન્ડ પાસે, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬

અહેવાલો

પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : કૃષ્ણવીર દીક્ષિત

પ્રાસ્તાવિક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હીરક મહોત્સવની ઉજવણીના અંગરૂપે મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યાલયનના ગીતા મંદિર હોલમાં શુક્રવાર, શનિવાર અને રવિવારના રોજ અનુક્રમે તા. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩, જાન્યુઆરી, ૧૯૭૭ના રોજ ચાર બેઠકોમાં યોજાયો હતો. આ સમારોહના પ્રમુખસ્થાને શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રી હતા અને તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહે કર્યું હતું.

પરિષદનો વિકલ્પ

જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં ત્રણ વિભાગીય બેઠકો રાખવામાં આવી હતી. જૈન સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. હરિવલ્લભ ચૂ. ભાયાણી, જૈન કલા વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા હતા.

સમારોહના મંત્રીઓ તરીકે ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, શ્રી અમર જરીવાલા અને શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ ઠેરાએ સેવા અર્પી હતી.

સંસ્કાર-ધામ વિદ્યાલય

સમારોહના ઉદ્ઘાટનપ્રસંગે વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી જી. આર. શાહે જણાવ્યું હતું, કે “ સદ્ગત આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણાથી શરૂ થયેલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ કોઈ માત્ર હોસ્ટેલ નથી; પરંતુ સંસ્કારધામ છે અને તેથી જ જૈન

સાહિત્ય પ્રત્યે અમે આગવો અભિગમ અપનાવી ‘આગમ પ્રકાશન’ની યોજના પણ હાથ ધરી છે. જૈન સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને મોટા ભાગનું સાહિત્ય અપ્રગટ છે; તેમાંથી ઘણું સાહિત્ય પ્રગટ થઈ શકે અને તેના કાયમી પ્રકાશનની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે.”

તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે “જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ જૈનોની જેમ જૈનોતરો પણ કરે છે. આ પદ્ધતિ અને પ્રવૃત્તિ વધારે વિકસે તેને વિદ્યાલય આવકારશે અને તેનાથી અનતી તમામ ઉપ-યોગી સેવા પૂરી પાડશે.

શ્રી જી. આર. શાહે વિશેષમાં ઘટસ્ફોટ કરતાં જણાવ્યું હતું કે “૬૩ વર્ષ પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૧૩ના માર્ચ માસમાં જ્ઞેધપુર ખાતે જૈન સાહિત્ય પરિષદ યોજાઈ હતી, જેમાં વિદેશી વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકોબીએ ખાસ હાજરી આપી હતી. ૬૩-૬૩ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં પછી સૌ પ્રથમ વખત આ કાર્યની શરૂઆત થાય છે અને વિદ્યાલય હવે તે નિયમિત રૂપે પોતાની જૈન સાહિત્ય પ્રત્યેની ફરજ અદા કરશે.”

સમારોહનો ઉદ્દેશ

‘જૈન સાહિત્ય સમારોહ’ જેવી કોઈ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી જોઈએ એવો વિચાર વહેતો મૂકનાર ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે આ સમારોહના ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું હતું, કે “આ એક સંશોધન અને વિકાસનું કાર્ય છે અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ કાર્ય સરળતાથી ઉપાડી શકે, કારણ કે વિવિધ સ્થળે પુસ્તકાલયો, હસ્તપ્રતો તથા ઇતર સાધનો ધરાવતી તેની શાખાઓ છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહની કાયમી કચેરી અને ભંડોળ એકઠું કરવાની તેની શક્તિ પણ છે.”

વધુમાં તેમણે આ સમારોહને સાહિત્યની ભૂમિકામાં ખીજ-

સમાન જણાવ્યું હતું અને તેનો હવે ક્રમશઃ વિકાસ થશે એમ એમણે ઉમેર્યું હતું.

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે એક સ્પષ્ટતા કરી હતી, કે “ જૈન સાહિત્ય સમારોહ સાંપ્રદાયિક કે સંકુચિત દૃષ્ટિથી શરૂ નથી થતો; પરંતુ જૈનો પાસે અદ્ભુત સાહિત્ય અને કળાનો વારસો છે. તેને વ્યવસ્થિત કરવાનો અને પ્રકાશિત કરવાનો તથા તેના અભ્યાસી-ઓને પ્રોત્સાહિત કરવાનો આ વ્યવસ્થિત પ્રયાસ છે.”

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે એક કરુણતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું હતું કે “ ભારતમાંથી પ્રાધ્યાપકો જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા જર્મની જાય છે અને ભારત કરતાં જર્મનીની યુનિવર્સિટીઓમાં જૈન ચેર વધારે છે ! જર્મની પાસે જે અલભ્ય હસ્તપ્રતો છે તે આપણી પાસે નથી ! ”

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે “ અમેરિકા અને યુરોપમાં આજે જૈનશાસ્ત્રના અભ્યાસની માંગ વધી છે અને ત્યાં આ વિભાગના પ્રાધ્યાપકોની નિમણૂક થાય છે; આપણે ત્યાં આપણે સમયસર જૈન સાહિત્ય, કલા અને દર્શન અંગે અભ્યાસ, સંશોધન અને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. આ સાથે જ જૈન સાહિત્યનો જૈનેતર સાહિત્ય સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરવાનો સમય પણ પાકી ગયો છે અને આ જવાબદારી હવે નવી પેઢીએ ઉપાડી લેવી જોઈએ.”

ઉદ્ઘાટકૃતું પક્તવ્ય

સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરતાં શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહે જણાવ્યું હતું, કે “ આ એક અત્યંત મંગળ પ્રસંગ છે અને આ કાર્ય હાથ ધરવા માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના કાર્યકરો અભિનંદનના અધિકારી છે. ”

શ્રી ચીમનભાઈએ વિનમ્રભાવે જણાવ્યું હતું, કે “ આ સાહિત્ય સમારોહનું ઉદ્દેશ્ય કરવા જેટલી બિદ્ધતા કે ગહનતા મારામાં નથી. છતાં મારા પ્રત્યેના પ્રેમના કારણે આ કાર્ય મને સોંપાયું છે.”

શ્રી ચીમનભાઈએ વિશેષમાં જણાવ્યું હતું, કે “ ભગવાન્ મહાવીરની પચ્ચીસમી નિર્વાણ-શતાબ્દી પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ અદ્ભુત સાહિત્ય વાંચવાનો મને મોડો મળ્યો છે. તેના ઉપરથી મને લાગ્યું છે કે જૈનો પાસે અદ્ભુત સાહિત્યભંડાર પડેલો છે. આ સાહિત્ય એટલું અધુ વિશાળ અને વિપુલ છે કે જ્ઞાનનો એવો કોઈ વિષય નથી કે જે જૈન સાહિત્યમાં ન હોય. ન્યાય, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે સર્વ વિષયો તેમાં આવરી લેવાયા છે.”

તેમણે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો : “ જૈન સાહિત્ય એટલે શું ? ” જૈનોએ લખેલું સાહિત્ય ? અને વાડા સાહિત્ય કહેવું ? સાહિત્યમાં વાડા હોતા નથી. જૈન સાહિત્ય એ ભારતીય સાહિત્યથી અલગ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિનું એ અંગ છે—તેનું વિશિષ્ટ અંગ છે. તેણે સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે. જૈન દર્શનોએ અન્ય દર્શનો જેટલો જ ફાળો આપ્યો છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો પરસ્પરથી સાવ અલગ નથી. એક દર્શને ખીજાં દર્શન પર પ્રભાવ પાડ્યો જ છે. આ બાબત વ્યવહારુ દષ્ટિએ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ”

શ્રી ચીમનભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “ જૈનશાસ્ત્રો જોતાં એ સહજભાવે જણાશે કે તેમાં વ્યક્તિપૂજા કયાંય નથી. અધે ગુણની જ પૂજા જેવા મળે છે. આ દષ્ટિએ જોઈએ તો આ સાહિત્ય ઉપનિષદની નજીક આવે છે. ઉપનિષદની જેમ જૈનશાસ્ત્રોમાં ક્ષત્રિયોનું મોટું પ્રદાન હતું.”

શ્રી ચીમનભાઈએ વિશેષમાં જણાવ્યું હતું, કે “ શંકરાચાર્યાર્હિએ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પર ઉગ્ર પ્રહારો કર્યા હતા. તેમાં બૌદ્ધ ધર્મ

નામશેષ થયો, પરંતુ જૈન ધર્મ ટકી રહ્યો. તેનું કારણ એ છે કે જૈન ધર્મ, હિન્દુ ધર્મ સાથે અવિરોધનું વલણ અપનાવ્યું અને વ્યવહારમાં લગભગ હિન્દુ જેવા જ રહ્યા ! કપડાં, નાત-જાત, લક્ષના રિવાજો અને મૃત્યુના રિવાજો અપનાવી લીધાં અને છતાંય જૈન રહ્યા ! શંકરાચાર્યે ‘સંન્યાસ’ની પદ્ધતિ સ્વીકારી એ હિન્દુ ધર્મ પર જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મની અસરના કારણે જ !”

તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે “ જૈનોનું અનોખું પ્રદાન હોય તો તે અનેકાંતવાદનું છે. પણ આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે આપણે આપણા જીવનમાં અને વ્યવહારમાં આ ‘અનેકાંતવાદ’ ક્યાં સુધી ઉતાર્યો છે ? આપણી કોઈ ટીકા કરે તો શાંત રહેવાતું નથી. આપણામાં પણ અંધશ્રદ્ધા ઓછી નથી. આપણે કોઈ ફેરફારો કરવા તૈયાર નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ જો કોઈ નાનામાં નાની ભિન્ન વાત રજૂ કરે તો આપણે તેના પર તૂટી પડીએ છીએ ! ”

સ્વતંત્ર વિચારની આવશ્યકતા

તેમણે એ વાત પર ભાર મૂક્યો હતો કે “ આગમો એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. જૈન ધર્મ, દર્શન અને શાસ્ત્ર – આમાંથી આપણે કેટલું સ્વીકાર્યું ? તેનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કેટલો થયો ? એનો વર્તમાનમાં કેટલો અભ્યાસ થયો ? મારે ખેદ સાથે એમ કહેવું પડે છે કે જેને ‘critical’ કહી શકાય તેવું મહુ જ ઓછું લખાણ થયું છે. આપણે જેને સ્વતંત્ર ચિંતન અને મૂલ્યાંકન કહી શકીએ તેવો અભ્યાસ કરવાની તૈયારી છે ?

“ કોઈ મહારાજ કે મહાસતી કહે તો અનેક પ્રકાશનો થાય છે. આ પ્રકાશકો પણ એ પુસ્તકો વાંચતા જ હોય એવું નથી. આમાં પણ કોઈ નવી દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન જેવા નહિ મળે. એકનું એક જ પ્રકાશન થાય એવું પણ ઘણું જેવા મળે છે. લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા પછી ગુણવત્તા જેવું કંઈ જેવા મળે છે ખરું ?

“ જૈન સાહિત્ય સમારોહ જ્યારે નવી દૃષ્ટિથી આગળ ધપવાં માગે છે ત્યારે કેવું સાહિત્ય પ્રગટ કરવું તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. માત્ર હસ્તપ્રતોનું પ્રકાશન કરવાથી કંઈ ન વળે. કેટલીક હસ્તપ્રતો પ્રકાશિત કરવાની જરૂર ન લાગે તો તેની પાછળ વ્યર્થ ખર્ચ ન કરવો જોઈએ પરંતુ પ્રગટ થતી કૃતિ તુલનાત્મક અભ્યાસવાળી, ઊંડી સમજ આપનારી અને જ્ઞાનના માર્ગો ખોલનારી હોવી જોઈએ. આજે સંશોધનના નામે જે ચાલી રહ્યું છે તેવું નહીં, પરંતુ ખરેખર જેને ‘તુલનાત્મક’ સંશોધન કહી શકાય તેવું કાર્ય થવું જોઈએ. આમ થાય તો તે વધારે ઉપયોગી થાય. અલ્પબત્ત, આવા કાર્ય પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાવાળા કેટલા એ એક પ્રશ્ન જ છે.”

તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કેટલીક ખગોળ, ભૂગોળની વાતો છે. આપણો જીવવિચાર (Biology) ગહનમાં ગહન છે. તેમાં અંતરદર્શન છે, પરંતુ જૈન જીવવિચાર અને વર્તમાન વાથોલોચ, એ પ્રમાણે જૈન તર્ક અને વર્તમાન તર્ક શાખાઓ, જૈન માનસશાસ્ત્ર અને વર્તમાન માનસશાસ્ત્ર – આ અંગે ટાઈટલ સ્થ અભ્યાસ થયો છે? આવો અભ્યાસ હાથ ધરવો જોઈએ.

“ ભગવાન મહાવીરે પોતાના યુગમાં સંસ્કૃત છોડીને એક વખતની પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ કર્યો. આપણે હજી પણ એ પ્રાકૃત જ ગોખીએ છીએ. પછી ભલે તેમાં કાંઈ સમજ ન પડે. આપણાં વાળકોને પણ એ જ ચીલે ચલાવીએ છીએ. આજે વર્તમાન ભાષામાં સાહિત્યપ્રદાન કરવાની આપણી તૈયારી કેટલી ? ”

પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય

જૈન સાહિત્ય સમારોહના પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું હતું કે “ જૈન સાહિત્ય વિશે કાંઈક કહેવાનું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચંચુપાત કરવો પડે. એમાં ઊંડા ઊતરતાં ‘અનેકાન્તવાદ’ જ સામે આવે. ઋગ્વેદમાં નજર કરીએ તો આ અનેકાન્તવાદનાં

ખીજ જોવા મળે છે. ‘નઅસાસિ-નસદાસી’ જે જણાવ્યું છે તે જૈનોના અનેકાન્તવાદથી કંઈ દૂર નથી. આમ સમાંતર વિચારધારા અનેક પ્રકારે વિકસેલી છે અને તે સાથે સાથે ચાલે છે.”

તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ધર્મના વિકાસ થવા તરફ ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ રહેલી છે. ઐક્ય અને જૈન ધર્મ એ વૈદિક ધર્મમાં એ વખતે વધેલી હિંસાના પ્રતિકારરૂપે ઉદ્ભવેલી અહિંસાત્મક બાબત છે. હિંસામય યજ્ઞો સામે ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’માં ‘જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર’ની પ્રણાલી પડી. આ બાબત ગીતામાં પણ સ્પષ્ટ રીતે અન્ય સ્વરૂપે મુકાયેલી જ છે. જ્ઞાનમાર્ગના ઉદ્દયમાં મોક્ષમાર્ગનો ઉદ્દય છે એવું પણ વૈદિક ધર્મમાં કહ્યું છે.

સાયવણીની પરિપાટી જૈનોની જ

“જૈન ધર્મ પાસે વિપુલ સાહિત્ય પડ્યું છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી કે અર્વાચીન ભાષા હોય, ઢગલાખંધ સાહિત્ય તેની પાસે પડ્યું છે. જે આ સાહિત્યની તુલના કરવી હોય તો હિન્દુ ધર્મના ગ્રંથો ઓછા પડે. હિન્દુઓએ શ્રુતિસાહિત્ય અનેકગણું લખ્યું હશે, પણ સાયવણીની પરિપાટી જૈન ધર્મના ભંડારોએ કેળવી તે હિન્દુઓ પાસે સંપૂર્ણ રીતે ન હતી, તેથી બહુધા નાશ પામી.

“જૈન ભંડારો ઉપર પણ આક્રમણો થયાં છે. છતાં અઢળક સાહિત્ય ભંડારોમાં હજુ તો હાથ લગાડ્યા વગર પણ પડ્યું હશે. ઇતિહાસ તથા તેના અભ્યાસને હમેશાં પ્રમાણે જોઈએ-મૂળ જોઈએ. જૈન સાહિત્ય-ધર્મ પાસે સાયવણીની પરિપાટીના હિંસામે આવાં સખળ પ્રમાણો પડેલાં છે.”

તેમણે વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે “આપણે આ ગ્રંથોમાં જોડા જીતરવું પડશે, તેની જાળવણી કરવી પડશે અને કોઈ અણધાર હાથોએ

એ આડાઅવળા ન જાય કે દરિયામાં પધરાવાઈ ન જાય તેની કાળજી લેવી પડશે અને જમાનાને અનુરૂપ વ્યાપક દષ્ટિ કેળવવી પડશે. આજના જમાનામાં સાંપ્રદાયિકતાથી પર જવું પડશે.”

વિભાગી બેઠકો

(૧) જૈન સાહિત્ય : તા. ૨૨-૧-૧૯૭૭ ને શનિવારના રોજ સવારના ૯-૦૦ કલાકે જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રથમ કાર્યવાહી અંગે ‘સાહિત્ય’નું પરિમાર્જન કરવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સાહિત્ય વિભાગનું સંચાલન કયું હતું.

આ વિભાગમાં નીચે જણાવેલ નિબંધો રજૂ થયા હતા :

વિષય	પ્રવક્તા
‘નલાયન’	ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, મુંબઈ વિશ્વ- વિદ્યાલય
‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’	પ્રો. ડૉ. પ્રિયમિત્ર ઝવેરી, આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ, ધોળકા
કાવ્ય	ડૉ. કનુભાઈ શેડ, કચુરેટર, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર

જૈન કથાસાહિત્યમાં

પુદ્ગિયાત્વર્ચના કથાચટકો શ્રી પન્નાલાલ રસિકલાલ શાહ

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનું વક્તવ્ય

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ જણાવ્યું હતું કે “આપણે જ્યારે જૈન સાહિત્ય વિશે વાત કરીએ ત્યારે મર્યાદાને કઈ રીતે લેખવી ? ભારતીય પરંપરા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના વિવિધ પ્રવાહોના તત્ત્વ તરીકે જ વાત કરવી જોઈએ.”

તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે “જૈન સાહિત્યનો ૨૫૦૦

વર્ષનો ગાળો છે. તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, તામિલ, કન્નડમાં જૈન સાહિત્ય છે. વિશ્વમાં પણ વૈવિધ્યભરપૂર છે, અને ધાર્મિક ઉપરાંત જૈને આપણે સાંપ્રદાયિકતાથી પર કહી શકીએ તેવું વિપુલ સાહિત્ય પડેલું છે. પ્રાકૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મોટો ફાળો જૈન સાહિત્યનો છે અને અપભ્રંશમાં માત્ર જૈન સાહિત્યની કૃતિઓ મળે છે.

“ વ્યાકરણ કે ગુજરાતીમાં ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ ક્યું હતું તે પ્રમાણે જો ભાષાનો ઇતિહાસ આપવો હોય તો આ ગ્રંથોનો જ આધાર લેવો પડે. ત્રીજી શતાબ્દીથી દશમી શતાબ્દીનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ રચવો હોય તો એના માટેના આધારગ્રંથો જૈનો પાસેથી જ મળે છે.”

તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ આપણી પાસે લાખો પ્રતો છે. તેની નોંધ નથી. મને લાય છે કે કેટલીક વેચાઈ ગઈ છે. આ સાહિત્ય-સર્જકોએ સાહિત્યનિર્માણ માટે જે શ્રમ કર્યો તેની જાળવણી માટે પણ આપણે શ્રમ લેતા નથી. અને આ જૈનોએ કરવાની જ આવડત નથી; આ જ્ઞાન છે અને તે સમગ્ર ભારતનો વારસો છે. આવી જાળવણીમાં કેન્દ્ર તથા રાજ્યોએ પણ મદદ જોઈએ.”

તેમણે કહ્યું હતું કે “ અભ્યાસ ત્રણ રીતે થઈ શકે : જૈનો પૂરતો, ભારતીય દષ્ટિએ અને ભારત-જૈન નહિ-પ્રાંત બહારના-આધ્યાત્મિક માનવીને રસ પડે તે રીતે. આપણી પાસેના સાહિત્યમાં જે કેટલુંક પડ્યું છે તે સમય બહારનું થઈ ગયું છે તેને તારવવું જોઈએ અને કેટલુંક અત્યારના માણસની ઔદ્ધિક જરૂરિયાત માટે ઘણું કામનું છે.”

ડૉ. ભાયાણીએ વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે “ મૂળ ગ્રંથો તો છે, પણ તેનો ભારતીય ભાષામાં અનુવાદ જરૂરી છે. ગ્રીક તથા

લેટિનમાંથી અંગ્રેજીમાં સાહિત્ય ઉતારવામાં આવ્યું તેમ આપણે પણ આવું કાંઈક કરવું જોઈએ. જે ટ્રાન્સલેશન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઊભી કરવામાં આવશે તો જ આ જ્ઞાન જીવંત રહેશે, નહિ તો જીવતા માણસના જીવનતા ભાગરૂપે એ નહિ રહે.”

“ નલાયન ” મહાકાવ્ય : પ્રકાશિત છતાં

લુપ્ત હોવાની માન્યતા

“ નલાયન ” મહાકાવ્ય વિશે પોતાનો નિઅંધ વાંચતાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જણાવ્યું હતું કે “ જેના ઉપરથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ નયસુંદરે ‘નળદમયંતી રાસ’ની રચના કરી છે એ માણિક્યદેવસુરિકૃત ‘નલાયન’ મહાકાવ્ય, એ લુપ્ત થઈ ગયેલો ગ્રંથ છે એમ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે મનાતું હતું, પરંતુ સદ્ભાગ્યે જેસલમેર અને ખીજા ભંડારોમાંથી એની ચાર હસ્તપ્રતો મળી આવેલી છે અને શ્રી વિજયસેનસુરિએ એનું સંશોધન કરી, ઈ. સ. ૧૯૩૮માં ભાવનગરની શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા તરફથી પ્રતાકારે આ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. આમ આ ગ્રંથ પ્રગટ થયો હોવા છતાં એને જોઈએ તેટલી પ્રસિદ્ધિ મળી નથી. એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અને અન્યત્ર એ લુપ્ત થઈ ગયેલો ગ્રંથ છે એ પ્રકારનો નિર્દેશ હજુ થયા કરે છે, જે ખેદની વાત છે.

મહાભારત અને જૈન નવલકથાની

પરંપરાનો સુભાગ સમન્વય

“ વિક્રમના ચૌદમા શતકમાં થઈ ગયેલા ‘પંચનાટક,’ ‘યશોધરચરિત્ર’ વગેરે ગ્રંથોના કર્તા કવિ માણિક્યદેવસુરિએ દસ સ્કંધના નવ્વાણું સર્ગમાં આ મહાકાવ્યની સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરી છે. ચાર હજાર કરતાં યે વધુ શ્લોકમાં આ મહાકાવ્યની રચના કવિએ સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પ્રણાલી અનુસાર કરી છે. નળ-દમયંતી વિશે

લખાયેલી તમામ રચનાઓમાં સૌથી મોટી રચના આ ‘નલાયન’ મહાકાવ્ય છે. આ મહાકાવ્યની ખીણ એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિએ મહાભારતની નલકથાની પરંપરા અને જૈન નલકથાની પરંપરા—બન્નેનો સુભગ સમન્વય સાધ્યો છે, જે આ કવિ પૂર્વેની કોઈ કૃતિમાં જોવા મળતો નથી. આ મહાકાવ્ય ઉપર શ્રી હર્ષકૃત ‘નૈષધીયચરિત’ અને ત્રિવિક્રમકૃત ‘નલચંપૂ’ની કયાંક કેટલીક અસર પડી છે અને તેમ બનવું સ્વાભાવિક છે. છતાં કવિની પોતાની સ્વતંત્ર મૌલિક પ્રતિભાનું દર્શન પ્રત્યેક સ્કંધના પ્રત્યેક સર્ગમાં આપણને થાય છે. વળી નલકથા વિશેની એ બે સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ કરતાં આ મહાકાવ્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે અન્ય કૃતિઓમાં દમયંતીના સ્વયંવર અને કગિના પ્રસંગ સુધીનું નિરૂપણ થયું નથી, જ્યારે ‘નલાયન’ મહાકાવ્યમાં સમગ્ર કથાનું નિરૂપણ થયું છે.

“આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓછું જાણીતું રહેલું આ મહાકાવ્ય આપણાં ઉત્તમ મહાકાવ્યોની હરોળમાં બેસાડી શકાય એવું છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ તેમજ નલકથાના વિકાસમાં એણે આપેલા ફાળાની દૃષ્ટિએ આ મહાકાવ્ય એક વિરલ અને અદ્વિતીય કૃતિ છે એમ કહી શકાય.”

(૨) જૈન કળા : શનિવાર, તા. ૨૨-૧-૧૯૭૭ના રોજ બપોરના ૩ કલાકે જૈન કળા વિભાગની બેઠક મળી હતી. બેઠકના પ્રમુખસ્થાને ડૉ. ઉમાકાન્ત પી. શાહ બિરાજ્યા હતા. આ વિભાગમાં નીચે મુજબ નિબંધો રજૂ થયા હતા :

વિષય

વક્તા

જૈન કળા

ડૉ. ઉમાકાન્ત પી. શાહ

જૈન શિલ્પકૃતિઓ (સ્વાઈડ્ઝ સાથે)

ડૉ. સદાશિવ ગોરક્ષકર

ગુજરાતનાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો

ડૉ. હરિલાલ આર. ગૌદાની

ડૉ. ઉમાકાન્તભાઈનું વક્તવ્ય

ડૉ. ઉમાકાન્તભાઈએ એમનો નિબંધ રજૂ કરતાં જૈન કળાને “જૈનાશ્રિત કળા” તરીકે ઓળખાવી હતી. વાસ્તવિક રીતે એ સર્વ ભારતીય કળાનાં સર્જનો છે અને ૨૫૦૦ વર્ષથી વિવિધ ક્ષેત્રે જે કળા નિર્માણ થઈ છે તેમાં જે ધર્માચાર્યોએ ધર્મના નામે વિરોધ કર્યો હોત તે આ સર્જન થઈ શક્યું ન હોત.

તેમણે જણાવ્યું હતું કે “કેટલીક કલાકૃતિ વિદેશમાં પગ કરી ગઈ છે પરંતુ હવે જૈન ભંડારોમાંથી અને જૈન મંદિરોમાંથી ઊપડી જતી આ વિરલ કૃતિઓને ખચાવી લેવા માટે સમગ્ર સમાજે સતત જાગૃત રહેવું ઘટે અને ભૂતકાળનો ખોધપાઠ લઈ ભવિષ્યમાં તમામ જૈન કૃતિઓના ફેાટાઓ પડાવી તેનાં કેટલોગ તૈયાર કરવાં જોઈએ. આ સમગ્ર સાહિત્યકૃતિઓ અભ્યાસીઓ માટે ઉપલબ્ધ હોવી જ જોઈએ.”

તેમણે એવી ટકોર કરી હતી કે “નવાં મંદિરો બાંધવા પાછળ જેટલી ધગશ હોય છે તેટલી જૂનાં મંદિરો જાળવી રાખવા પાછળ હોવી જોઈએ સાધુ-મહારાજો પણ પોતાના અભ્યાસ માટે રાખવામાં આવેલી પ્રતો પણ કાળક્રમે બિનવારસ ન થાય તે માટે કાળજી રાખે અને સુરક્ષિત ભંડારો કે અભ્યાસ-સંસ્થાઓને તે સોંપે એ જરૂરી છે.”

તેમણે વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે “કૃતિઓ રાખનારા અને તેનું ગૌરવ લેનારાઓએ એ ખ્યાલ રાખવો જોઈશે કે આ સમગ્ર પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વારસો જૈન સંઘની માલિકીનો અને તેની વ્યવસ્થા હેઠળનો છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સાંસ્કૃતિનો વારસો છે અને જૈનેતર ભારતીય સમાજને વ્યવસ્થા સૂચવવાનો, વ્યવસ્થા રહે છે કે કેમ તે જોવાનો હક્ક છે.”

તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે “બુદ્ધ ભગવાને તેમની પ્રતિ-
કૃતિઓની પૂજા કરવાની જેમ મનાઈ ફરમાવી હતી તેમ શ્રી મહાવીર
ભગવાને એવું કાંઈ કહ્યું હોય તેવી હકીકત મળતી નથી. શ્રી મહા-
વીર સ્વામીના સમકાલીન કોઈ મંદિરની ચોક્કસ માહિતી મળતી
નથી. ભગવાન મહાવીર અને તેમનાં માતા-પિતા પાર્શ્વનાથનાં
ઉપાસક હતાં. તેઓ કોઈ મંદિરમાં ગયા હોવાના ઉલ્લેખો મળતા
નથી, પણ ભગવાન મહાવીરના સમયની ‘જીવંતસ્વામી’ની એક
કાષ્ઠપ્રતિમા મળી છે.”

આ ઉપરાંત તેમણે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા, નગ્ન પ્રતિમા-
ઓ, લાંછનો, અષ્ટમંગળ, સ્તંભો વગેરે અંગે અભ્યાસપૂર્ણ-પ્રમાણ-
ભૂત માહિતી પૂરી પાડી હતી.

‘ગુજરાતનાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો’ અંગે ડૉ. હરિલાલ આર.
ગોદાનીનો અભ્યાસનિબંધ શ્રી મનસુખલાલ કલ્યાણજી શાહે વાંચી
સંભળાવ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે “જૂનાગઢની બાવા પ્યારાની
ગુફાઓને બાદ કરતાં ગુજરાતમાં જૈન સ્થાપત્યો કોતરવાની શરૂ-
આત વિક્રમ સંવતના પહેલા સૌકામાં થઈ હશે.” તેમણે વધુમાં
જણાવ્યું હતું કે “ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર ઈ. સ. પૂર્વેના ત્રણ-
થી ચાર સૌકા અગાઉથી થયો હતો. એ હકીકત પુરવાર થઈ છે.”

મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના ડિરેક્ટર ડૉ. ગોરક્ષકરે
સ્લાઇડો દ્વારા જૈન મૂર્તિઓ અને તેની વિશેષતાઓ ઉપર પ્રકાશ
પાડ્યો હતો.

(૩) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન : રવિવાર, તા. ૨૩-૧-૧૯૭૭ના રોજ
સવારના ૯-૦ કલાકે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની ખેઠક મળી હતી.
ખેઠકનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાએ લીધું હતું. આ
વિભાગમાં નીચે મુજબ નિબંધો રજૂ થયા હતા.

વિષય

વક્તા

જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

Doctrine of Karma Omniscience

પ્રા. ઝેડ. વિ. કોઠારી

Role of Jainism in Modern India

ડૉ. ગિપિનચંદ્ર ડી. કાપડિયા

શ્રી દલસુખભાઈનું વક્તવ્ય

શ્રી દલસુખભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “ જૈન ધર્મના સાહિત્યનો સ્ત્રોત જૈન આગમો છે અને અત્યારે જે ‘આગમ સાહિત્ય’ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે તે બધું જ ભગવાન મહાવીરકાલીન છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમાં પણ કાલદષ્ટિએ અનેક સ્તરો છે; પરંતુ આપણી પાસે જે આગમ સાહિત્ય છે તે વલ્લભીમાં દેવર્ધિગણીએ લખેલ કે લખાવેલ છે અને વલ્લભીમાં જે લેખન થયું તે વલ્લભી-વાચનાનુસારી નથી પણ માથુરીવાચનાનુસારી છે.”

શ્રી દલસુખભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “ વિદ્વાનો એવા સામાન્ય નિર્ણય પર આવ્યા છે કે આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન આચારાંગ પ્રથમ શ્રુત સ્કંધ છે અને તે પછી સૂત્રકૃતાંગ પ્રથમ સ્થાન આવે છે.”

તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ આચારાંગમાં ૫૬૭વનિકાયની પ્રપણા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, બ્યારે તત્ત્વાર્થમાં પંચાસ્તિકાય કે ૫૬૬વ્યો-વિચારણા સ્પષ્ટ છે. આથી એમ માનવું જોઈએ કે તે કાળે ૫૬૬વ્યો વિશે ખાસ ઠોઠ વિચારણા નહીં થઈ હોય, અને કાળક્રમે જૈન-દર્શનમાં તે ઊતરી આવી હશે.”

“ જૈન દર્શનમાં જગત જીવોથી વ્યાપ્ત છે એ માન્યતા છે પરંતુ અજીવનો ઉલ્લેખ નથી. આથી એમ માની શકાય કે આચારાંગને બધું જીવરૂપ જ માન્ય છે. જીવનો બંધ થામ છે અને તે કર્મથી મુક્ત થવાનો અને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ છે. ઉપરાંત આત્માને પુનર્જન્મ છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે.”

તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ આચારાંગના કાળે ક્રિયાવાદ અને અક્રિયાવાદ એમ બે પક્ષો હતા. એમાં ભગવાન મહાવીરે પોતાનો પક્ષ ક્રિયાવાદ તરીકે સ્પષ્ટ રજૂ કર્યો હતો. આચારાંગમાં આત્મા અને તેના સ્વરૂપ વિશે પણ જણાવવા મળે છે. આમ, મોક્ષ અને નિર્વાણની કલ્પના પણ તેમાં છે; પરંતુ મુક્ત જીવેના સ્થાન વિશેની કોઈ કલ્પના નથી. ”

શ્રી દલસુખભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “ સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ શ્રુત સ્કંધ જોતાં પણ હજી જૈનદર્શનની પોતીકી પરિભાષા સ્થિર થઈ નથી એટલે માનવું પડે કે અહીં પણ જૈનદર્શન તેની પ્રાથમિક ભૂમિકામાં છે. આ સૃષ્ટિ કોણે નિર્માણ કરી તે વિશેના નાના મતોનું નિરાકરણ પણ સૂત્રકૃતાંગમાં છે. ”

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ : એક તુલના

‘ જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ—એક તુલના ’ એ વિશે પોતાનો નિબંધ વાંચતાં ડૉ. રમણલાલ ચૌ. શાહે જણાવ્યું હતું કે “ ભારતીય સંસ્કૃતિની ધર્મની દૃષ્ટિએ બે પરંપરા ચાલી આવે છે : બ્રાહ્મણ પરંપરા અને શ્રમણ પરંપરા. એમાં શ્રમણ પરંપરામાં બે મુખ્ય ધર્મો છે—જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ. જૈન ધર્મ, વૈદિક ધર્મની જેમ પ્રાચીન છે, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મ, ભગવાન યુદ્ધના સમયથી ચાલુ થાય છે. ભગવાન યુદ્ધ, ભગવાન મહાવીરના ઉત્તર-સમકાલીન હતા અને બંને મગધમાં વિચર્યા હતા. છતાં એ આશ્ચર્યની વાત છે કે આ બે મહા વિભૂતિઓ એકબીજાને મળી હોય એવો કયાંય નિર્દેશ મળતો નથી. ”

“ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન યુદ્ધ, બંને ક્ષત્રિય રાજ-કુમારો હતા અને બંનેએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, પરંતુ તરત જ તેઓ સંન્યાસના માર્ગે વળ્યા હતા. બંનેએ યજ્ઞમાં હોમાર્તા પ્રથુઓની બાબતમાં વિરોધ કર્યો હતો, વર્ણભેદ અને જાતિભેદને

તિલાંજલિ આપી હતી અને બંનેએ લોકલાપામાં પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

“ જૈન ધર્મમાં પંચમહાવ્રતોનો ઉપદેશ છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં પંચશીલનો ઉપદેશ છે. બંને ધર્મોમાં અહિંસા, સત્ય, અસત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરે વ્રતોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. જૈન ધર્મમાં જેમ સાધુ અને ગૃહસ્થનાં વ્રતોમાં થોડો ફરક કરવામાં આવ્યો છે, તેવી રીતે બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ભિક્ષુ અને ઉપાસકનાં વ્રતોમાં અને એના પાલનમાં ફરક કરવામાં આવ્યો છે. જૈન ધર્મમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, અને મધ્યસ્થ - એ ચાર લાવનારો છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ છે. જૈન ધર્મમાં જેમ પૌષધનું વ્રત છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં ઉપોસથનું વ્રત છે. જૈન ધર્મમાં જેમ વિહાર, ચાતુર્સ અને પર્યુષણુપર્વ છે તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મમાં છે, માત્ર નામ જુદાં છે - ચારિકા, વર્ષાવાસ અને પ્રવારણા. જૈન ધર્મમાં આલોચના છે તેવી બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રતિભોક્ષ છે. જૈન ધર્મમાં ચાર શરણુ - અરિહંત, સિક્ક, સાધુ, અને ધર્મ - છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં ત્રણ શરણુ - બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ - છે. જૈન ધર્મમાં જેમ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર એ રત્નત્રયી મોક્ષને માટે આવશ્યક મનાય છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા, જેમાં આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ આવી જાય છે તે નિર્વાણુ માટે આવશ્યક મનાય છે. જૈન ધર્મમાં જેમ શુભ અને અશુભ ધ્યાનના પ્રકાર છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં અકુશલ સમાધિ અને કુશલ સમાધિ છે. ધ્યાનની સાથે જૈન ધર્મમાં જેમ લેશ્યાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેને અભિન્નતિ કહેવામાં આવે છે.

“ જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ જગતના કર્તા તરીકે ઈશ્વરમાં માનતા નથી. કર્મ અને પુનર્જન્મ તેમજ મોક્ષમાં બંને માને છે. જૈન ધર્મમાં તીર્થંકર અને સિક્કના ભેદ છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં અહિંત

અને પુસ્તકના ભેદ છે. જૈન ધર્મમાં આત્માના વિકાસ માટે ચૌદ ગુણસ્થાનકોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં દસ સંયોજનોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જૈન ધર્મમાં જેમ દસ યતિધર્મ છે તેમ બૌદ્ધધર્મમાં દસ પારમિતાઓ છે.

“આમ છતાં આત્માના સ્વરૂપ વિશે જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પાયાનો મતભેદ છે. જૈન ધર્મ આત્માને દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય માને છે. ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ આત્માને ક્ષણિક અને અનિત્ય માને છે. આ તાત્ત્વિક વિચારણા ઘણી ગહન અને જટિલ છે.”

ખેડકને અંતે શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈ શાહે આગમોના સંશોધન અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી જે. આર. શાહે તથા જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રી શ્રી અમર જરીવાલાએ આભારવિધિ કર્યો હતો.

શ્રી મહુવા યશોવૃદ્ધિ જૈન બાળાશ્રમે એના હીરક મહોત્સવની ઉજવણીના એક ભાગરૂપે મહુવા ખાતે જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવા અંગે નિમંત્રણ આપ્યું હતું.

દ્વિતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : કૃષ્ણવીર દીક્ષિત

મહુવામાં તા. ૨, ૩ અને ૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૯ : આ ત્રણ દિવસ એ નિત્યશીલાશ્રમ અને મનોહારી પ્રદેશની સાંસ્કૃતિક તવારીખના મહત્ત્વના અંશ લેખે ત્યાંની પ્રજાની સ્મૃતિમાંથી સહેજે લુપ્ત નહિ થાય. એ ત્રણ દિવસ મહુવાની આરોગ્યપ્રદ આખોડવામાં સાહિત્ય અને શિક્ષણ આ દ્વિવિધ ક્ષેત્રને વરેલા સારસ્વતોની ઉદાત્ત ભાવનાને જે મઘમઘાટ પ્રસર્યો તેની મહેક ત્યાંની પ્રજાના હૃદયમાં ચિરકાળ સુધી વ્યાપ્ત રહેશે આ સુખદ સ્થિત્યંતર એ ત્રણ દિવસ દરમિયાન ત્યાંની પ્રમુખ શિક્ષણસંસ્થા શ્રી મહુવા યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમનો હીરક મહોત્સવ ઉજવાયો તથા જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો, અને આ સાંસ્કૃતિક ઘટનાની સ્મૃતિ ચિરંજીવ રહે તે ભાવનાથી 'મહુવાની અસ્મિતા'નું હીરક મહોત્સવ ગ્રંથલેખે પ્રકાશન થયું તેને આભારી હતું.

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ તટે આવેલું મહુવા, ભાવનગર જિલ્લામાં, ભાવનગરને બાદ કરતાં. મોટામાં મોટું ગામ અને બંદર છે. પરન્તુ આ ભૌગોલિક હકીકત મહુવાને જે મહિમા બક્ષતી હશે તેનાથી ક્યાંય અધિક મહત્ત્વની હકીકત તે એની ઠામ ઠામ વિવ્રસી રહેલી, માઈલોના વિસ્તારમાં છવાયેલી, સ્વકીય રમણીયતાથી પ્રભાવિત કરતી મનોહારી અને નયનરંજક એવી એકેકને લુલાવતી વનરાજિની અખૂટ સમૃદ્ધિ છે. વનદેવતાના આધુનિક વૈભવી આવાસ સમી આ વનરાજિ, ખેતરોથી શોભતી સીમે અને ગામથી અંતુ' દૂર નહિ

તેમ ગામની સોડમાં નહિ એટલે અંતરે આસપાસ સર્વત્ર વિસ્તરેલા રેતીના ઢગોની ઉપર થઈને જીપસી આવતું, અફાટ સાગર અને અનંત આલની પૃષ્ઠભૂને જાણે આધાર કરીને રહેલું ભવાનીનું મંદિર તથા કુંવારી ભૂમિ સમો સાગરનો સ્વચ્છ અને વિહરવાને આમંત્રણ આપતો વિશાલ તટ—આ બધું મહુવાને અત્યંત આકર્ષક રમ્યતા બક્ષે છે. તપસ્વી અને જ્ઞાની શાસનસમ્રાટ આચાર્યશ્રી વિજયનેમિ-સૂરીશ્વરજી, શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂર, આચાર્યશ્રી વિજયદર્શનસૂરિ, શત્રુંજયોદ્ધારક જવડશા—ભાવડશા પરમહંત મહારાજા કુમારપાળના સમકાલીન જગદુશા, ઈ. સ. ૧૮૯૩ની ચિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ અને સ્વામી વિવેકાનંદના સમકાલીન શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી, અને એમની સાથે રસોયા તરીકે જનાર જાદુગર નથ્યુ મંચલા, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના શ્રી પ્રાગજી ભગત, સાહિત્યક્ષેત્રે મસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર તથા હર-જોવિંદ પ્રેમશંકર, ભાષા, સાહિત્ય અને વ્યાકરણના અસાધારણ વિદ્વાન ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી, ડૉ. હરિલાલ ગોદાની—આ સહુ આ ભૂમિનાં તેજસ્વી સંતાનોથી સવિશેષ મહિમાવાન બનેલું મહુવા સંભવતઃ ‘દશકુમારચરિત’નું મધુમતી છે, જે એની અતિ પ્રાચીનતાનું ઘોતક લેખાય. કહેવાય છે તેમ શ્રીકૃષ્ણે ડુફિમણીનું અપહરણ આ પ્રદેશમાં કર્યું હતું.

અનેક દષ્ટિએ મહિમાવાન એવા મહુવા(જિ. ભાવનગર)માં શુક્રવાર, તારીખ ૨, ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯ના રોજ સંધ્યાકાળ પછી ખાળાશ્રમના પટાંગણમાં જૈન દર્શન અને સાહિત્યના અધ્યયન, અધ્યાપન તથા સંશોધનને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી ચૂકેલા સમર્થ વિદ્વાન શ્રી હલસુખમ ઈ માલવણિયાના પ્રમુખપદે જૈન સાહિત્ય સમારોહને શ્રીમતી દામિની જરીવાલાના સ્તુતિગાનથી આરંભ થયો હતો. જૈન સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન આજથી ૬૬ વર્ષ પૂર્વે

જ્ઞેધપુરમાં ભરાયું હતું, જેમાં વિદેશી વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જ્ઞેકોબીએ ખાસ હાજરી આપી હતી. તે પછી મુંબઈમાં ૧૯૭૭ના જન્યુઆરીની તા. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ મીએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હીરક મહોત્સવની ઉજવણીના અંગરૂપે ભારતીય વિદ્યાલયનમાં ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદે જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો હતો. ડોઈ સાંપ્રદાયિક કે સંકુચિત દષ્ટિથી નહિ પરંતુ જૈનો પાસે સાહિત્ય અને કળાનો જે અદ્ભુત વારસો છે તે વ્યવસ્થિત કરવાના અને તેને પ્રકાશિત કરવાના તથા વિદ્વાનો તેમજ અભ્યાસીઓને તેને અભિમુખ કરવાના પ્રયાસલેખે આવો સાહિત્ય સમારોહ યોજવાને વિચાર ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહને સ્ફૂર્યો હતો. તેનું અનુસંધાન તે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સહકારથી મહુવામાં યોજાયેલો જૈન સાહિત્ય સમારોહ અને તેનું ઉદ્ઘાટન ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ કર્યું હતું.

સ્વાગતપ્રવચન

સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ખીકાનેર, ભાવનગર, મુંબઈ એમ અનેક સ્થળોએથી આવેલા અનેક વિદ્વાનોનું તથા મહુવાના સમસ્ત જૈન સમાજનું સ્વાગત કરતાં મહુવાની નગરપાલિકાના પ્રમુખ શ્રી ચંપકલાલ બાલચંદ વગડાએ મહુવાના સાંસ્કૃતિક વારસાને ઉલ્લેખ કર્યા પછી જૈન સાહિત્યની વિશાળતાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું, કે “ગુજરાતી સાહિત્યની અર્ધ ગંગોત્રી જૈન સાહિત્ય છે, એટલું જ નહિ પણ જૈન સાહિત્યની એ વિશેષતા રહી છે કે તે તટકાલીન સામાન્ય જનભાષામાં લખાયું છે.” તેમણે અંતરંગીય સંવાદોમાં સચવાયેલા પ્રાચીન જૈન સાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન કરીને તેને પ્રકાશમાં લાવવાનો વિદ્વાનોને અનુરોધ કર્યો હતો..

આ પ્રસંગે આવેલા સંદેશાઓનું શ્રી અમર જરીવાલાએ વાંચન કર્યા બાદ જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રી ડૉ. રમણલાલ ચી.

શાહે આ જૈન સાહિત્ય સમારોહ કોઈ સાંપ્રદાયિક કે સંકુચિતતાને સૂચક નથી. એમ સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું હતું કે જૈન શબ્દ પણ કોઈ સંકુચિતતાને વાચક નથી. ભગવાન મહાવીર ક્ષત્રિય હતા, ગૌતમ-સ્વામી બ્રાહ્મણ હતા તથા વસ્તુપાલ-તેજપાલે કેટલાંયે શિવમંદિરો અંધાવ્યાં હતાં વગેરે હકીકત દ્વારા જૈનત્વ કેવી વિશાળતાનું ઘોતક છે તે દર્શાવ્યું હતું.

સાહિત્ય સમારોહનું ઉદ્ઘાટન

સાહિત્ય સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરતાં ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સમારોહ ખીજી વાર યોજવા અદ્દલ પ્રથમ સમારોહના મંત્રીઓને અભિનંદન આપી તથા ખાલાશ્રમના વ્યવસ્થાપકોને નિમંત્રવા અદ્દલ આભાર માનીને કહ્યું હતું, કે “યુનિવર્સિટીઓએ અને અનેક વિદ્વાનોએ જૈન પ્રાકૃત સાહિત્યનું મહત્ત્વ સહુના ધ્યાન ઉપર લાવવાના અનેક પ્રયાસ કરી તેનું ગૌરવ કર્યું છે. છતાં ન સમન્વય એવી ખેદની વાત એ છે કે આપણે જૈન અને પ્રાકૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન લઈ શકે એવા વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકતા નથી. જ્યારે વિસ્મયની વાત એ છે અનેક અગવડો વેડીને છેક જાપાન, જર્મની અને અમેરિકાથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવીને આ જ્ઞાન ઉત્સાહ-પૂર્વક મેળવે છે. આપણે, આપણે ત્યાંથી વિદ્યાર્થીઓ મેળવવા કંઈક આયોજન કરવું ઘટે. પ્રાકૃત ભાષાના વિકાસનું ખજ જેમાં અનુભવી શકાય છે તે ‘વસુદેવહિ ડી,’ ‘કુવલયમાળા’ જેવા જગતના અગ્રેડ કથાગ્રંથ અને ખીજા સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો જે ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ છે તેમને અભ્યાસ થવો જોઈએ.” વધુમાં તેમણે ઉમેર્યું હતું, કે “અત્યારનું જીવન જીવતા માણસોને આ સાહિત્ય સાથે સંબંધ છે. એ સાહિત્યમાંનું ધણું એવું છે જે અત્યારે જિવાતા જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ સાહિત્યનો જગતની ભાષાઓમાં અનુવાદ થવો જોઈએ અને બહુજનસમાજ સુધી તે પહોંચવો જોઈએ.”

ગુજરાત રાજ્યના ધારાસભ્ય શ્રી જશવંતભાઈ મહેતા. શ્રી છબીલદાસ મહેતા તથા રાજ્યસભાના સભ્ય શ્રી ઇબ્રાહીમ કલાણીઆનાં પ્રાસંગિક વક્તવ્ય બાદ શ્રી મહાવીર જૈન ત્રિઘાલયના મંત્રી શ્રી જગજીવન પી. શાહે સંસ્થા તરફથી અપાતી સગવડોનો તથા આગમ-પ્રકાશનની કાર્યવાહીનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. શ્રી ડોલરભાઈ વસાવડાએ જૈન દર્શન અંગે યુનિવર્સિટીમાં 'ચેર' રાખવાની તથા જૈન સંસ્કૃતિનાં તમામ પાસાંના અભ્યાસ અર્થે કોઈ કાયમી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર દર્શાવી હતી. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી આર. એસ. ત્રિવેદીએ શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રવેશલી યાંત્રિકતા, શિક્ષણનું વ્યાવસાયીકરણ તથા માનવ મૂલ્યોનો હાસ વગેરે પરિસ્થિતિ અંગે ખેદ વ્યક્ત કરીને વ્યવસાયો પરત્વે શૈક્ષણિક અભિગમ અપનાવવાની હિમાયત કરી હતી. જૈન સંસ્કૃતિનું રખોપું કરવા તથા જૈન સાહિત્યનું સંશોધન કરવા શું શું થઈ શકે તે વિચારવાની જરૂર દર્શાવી હતી. જાણીતા પત્રકાર શ્રી હરિન શાહે આપણા દેશના લેખકો જે કંઈ ઉત્તમ લખે છે તે દૂર સુધી પહોંચતું નથી તેના કારણરૂપે આપણા જીવનની બાંધણીમાં જ કંઈ મોટી ઊણપ હોવાનું જણાવ્યું હતું.

જૈન સાહિત્યગત નિષ્ઠા

પ્રમુખપદેથી પં. શ્રી દત્તસુખભાઈ માલવણિયાએ સાહિત્ય સમારોહ યોજવા બદલ સંચાલકોને ધન્યવાદ આપી તથા પોતાને પ્રમુખપદે આરંભ કરવા બદલ આભાર માની કહ્યું હતું કે “જૈન સાહિત્ય અન્ય વૈદિક સાહિત્યથી જુદું છે તેનું મુખ્ય કારણ અન્ય સાહિત્ય, વિશેષતઃ ધાર્મિક સાહિત્ય, વેદમૂલક છે એટલે કે વેદને પ્રમાણ માનીને રચાયું છે તે છે. જ્યારે જેને જૈન સાહિત્ય કહીએ છીએ તેનો પ્રારંભ જ વેદના પ્રામાણ્યના વિરોધને કારણે થયો છે. આ વિરોધ પ્રારંભમાં ખે કારણે પ્રગટ થાય છે : એક તો ભાષાને કારણે અને બીજા પ્રતિપાત્ર વસ્તુને કારણે. વૈદિક સાહિત્યની ભાષા શિષ્ટ,

મન્ય સંસ્કૃત હતી, ત્યારે જૈન સાહિત્યનો પ્રારંભ પ્રાકૃત એટલે કે લોકભાષાથી થયો. વેદોએ અને તેની ભાષાએ મંત્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેના ઉચ્ચારણ આદિમાં કશો ભેદ થવો ન જોઈએ. તેના વિવિધપૂર્વક ઉચ્ચારણ માત્રથી કાર્યસિદ્ધિ થવાની ધારણા વૈદિકોમાં અંધારી હતી. આના વિરોધમાં જૈન સાહિત્યે પોતાની ભાષા પ્રાકૃત સ્વીકારી. પણ ગુપ્તકાળમાં ભાષા અને વૈદિક ધર્મનું પુનરુત્થાન થવા લાગ્યું ત્યારે જૈનોએ પણ પોતાના સાહિત્ય માટે પ્રાકૃત ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા અપનાવી, એટલે સુધી કે મૂળ જૈન આગમોની ટીકાઓ ગદ્ય કે પદ્યમાં, પ્રાકૃતમાં લખાતી હતી તેને બદલે ઈસુની આડમી સદીના પ્રારંભથી સંસ્કૃતમાં પણ લખાવા લાગી.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા

“આ વિશ્વની ઉત્પત્તિની વિચારણા વૈદિક સાહિત્યમાં થઈ હતી અને ઈશ્વર જેવા અલૌકિક તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા વૈદિકોએ કરી હતી. તેને સ્થાને આ વિશ્વ અનાદિ કાળથી વિદ્યમાન છે અને અનાગતમાં રહેવાનું છે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે આમ છે ત્યારે અધિનાયક ઈશ્વર તત્ત્વને પણ અસ્વીકાર એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા છે. કર્મની પ્રતિષ્ઠા યત્કપે મુખ્યત્વે વૈદિકોમાં હતી. યજ્ઞકર્મની પ્રતિષ્ઠા ઉપનિષદોમાં ઘટાડવામાં આવી પણ કર્મવિચારણા આગવી રીતે જૈન સાહિત્યમાં દેખાય છે. તેમાં પ્રથમ તો એ કે આત્માની વિશુદ્ધિ માટે કે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે માત્ર જ્ઞાનનું જ મહત્ત્વ નથી, જ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે સત્કર્મ અથવા સત્યચરણ અભિપ્રેત છે. ઉપનિષદોએ જ્ઞાનમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ સદાચાર શું તેનું જોઈએ તેવું સ્પષ્ટીકરણ તે સાહિત્યમાં દેખાતું નથી. આથી જ પરિબ્રહ્મના પાપ કે હિંસાના પાપ વિશે ઉપનિષદો આપણને માર્ગદર્શક બની શકતાં નથી. સદાચારનાં ધોરણો જે જૈન સાહિત્યમાં સ્થાપવામાં આવેલાં તે વૈદિક સાહિત્ય

જે ઉપનિષદો સુધી વિકસ્યું હતું તેમાં એ ધોરણોની કોઈ વિશેષ ચર્ચા જોવા મળતી નથી. જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તો એ ધોરણોની જ મુખ્ય ચર્ચા તેના પ્રારંભિક સાહિત્યમાં જોવા મળે છે અને જે ધોરણો સ્થપાયાં તેની જ પુષ્ટિ અર્થે સમગ્ર જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે અને તેની છાપ ઉપનિષદ પછીના વૈદિક વાક્યમયમાં પણ જોવા મળે છે.

કર્મવિચારણા

“ કર્મવિચારણામાં જૈન સાહિત્યની આગવી વિશેષતા તે કર્મ કરનારને તેનું ફળ એ કર્મ જ આપે છે એ સિદ્ધાન્ત છે. વૈદિક મતે યજ્ઞકર્મમાં તેનું ફળ વાસ્તવિક દેવતાને નહિ પણ મંત્રને આધીન રહ્યું. આથી મંત્રના જ્ઞાતાનું મહત્ત્વ વધ્યું અને તેઓ જ સર્વશક્તિસંપન્ન મનાવા લાગ્યા. આ પરિસ્થિતિનો સામનો જૈન સાહિત્યમાં થયો; તેમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થિર થયો એટલે સ્વયં મનુષ્ય જ શક્તિસંપન્ન રહ્યો. માત્ર મનુષ્ય જ નહિ પણ સંસારના સમગ્ર જીવો પોતાને કર્મને માટે સ્વતંત્ર થયા. આમ, જીવને તેના સ્વાતંત્ર્યની ઓળખાણ સર્વપ્રથમ જૈન સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

“ જૈનોનું પ્રાચીનતમ પુસ્તક ‘શ્રી આચારાંગસૂત્ર’ છે. એમાં કર્મવિહીન કેમ થવું જેથી સંસારપરિભ્રમણ ટળે અને પરમસુખની નિર્વાણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે સમજાવવામાં આન્યું છે.

“ જૈન સાહિત્યમાં અનશન આદિતપસ્યાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે. તપસ્યા તો પૂર્વે પણ હતી, પણ તે તપસ્યામાં ખીજ જીવોના દુઃખનો વિચાર ન હતો. અગ્નિ આદિમાં જીવ છે એનો તો વિચાર સરખો પણ જૈન સાહિત્ય પૂર્વે થયો નથી. આથી જ ‘શ્રી આચારાંગ’માં સર્વપ્રથમ તો ષડ્નિકાયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ભારતીય સાહિત્યમાં અજોડ એવું કથાસાહિત્ય જૈન આચાર્યોએ આપ્યું છે. જૈન આચારને પાપો જે સામાયિક છે તો જૈન વિચાર અથવા દર્શનને

પાયો નયવાદથી લિનન અનેકાંતવાદ છે. ભારતીય દર્શનોમાં વિવાદ નહિ પણ સંવાદ લાવવાનો મહાન પ્રયત્ન જૈન દાર્શનિકોએ કર્યો છે, જે અમૂતપૂર્વ છે. ધાર્મિક અને દાર્શનિક ઉપરાંત વ્યાકરણ, અલંકાર, નાટક, સંગીત, નૃત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યમાં પણ જૈનોનું પ્રદાન નજીવું નથી.”

સાહિત્ય વિભાગની ખેડક

શનિવાર, તા. ત્રીજીએ સવારે બાલાશ્રમના એક ખંડમાં સાહિત્ય વિભાગની ખેડકનો આરંભ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સંશોધક ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરાના પ્રમુખપદે થયો હતો. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ “જૈન સાહિત્ય એટલે માત્ર જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય જ નહિ, પણ જૈનો દ્વારા ખેડાયેલું સાહિત્ય” એવી સ્પષ્ટતા કરીને કહ્યું હતું, કે “પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા ખેડાયેલું સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્યનો વિશેષ છે પ્રાચીનતમ જૈન સાહિત્ય તે આગમ છે.” એમ કહીને ડૉ. સાંડેસરાએ આગમવાચનાના જે વિદ્યાકીય પુરુષાર્થો પશ્ચિમ ભારતમાં-ગુજરાતમાં થઈ રહ્યા છે તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો અને આગમો ઉપરનાં સહુથી પ્રાચીન વિવેચનોમાં - તેની ટીકાઓમાં જૈનોની શી દષ્ટિ રહી છે તેનો ખ્યાલ શ્રી સાગરાનન્દસૂરિ, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી વગેરે વિદ્વાન આચાર્યોએ કરેલી ટીકાઓના નિર્દેશથી આપ્યો હતો. આગમો ઉપરની પ્રાકૃત ટીકાઓ જે ચૂર્ણિઓ તરીકે ઓળખાય છે તેની વાત મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી-સંપાદિત ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ કરીને કરી હતી અને તે ચૂર્ણિ ઉત્તમ હોવાનું જણાવ્યું હતું. વક્તાએ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા-સંપાદિત નિશીથચૂર્ણિ, નંદીચૂર્ણિ, સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ, આચારાંગચૂર્ણિ વગેરેનો વિસ્તારથી નિર્દેશ કર્યો હતો.

સમગ્ર ભારતીય કથાસાહિત્ય એક જ છે એમ કહીને ડૉ. સાંડેસરાએ મેક્સમૂલર-કૃત ‘માઇગ્રેશન ઓફ ફેબલ્સ એન્ડ હોમ ફેર આર્થન’, ગુણાદયરચિત અનંદલક્ષી કથાઓના મહાસાગર

સમી 'બૃહદ્ કથા', તેનું સૌથી જૂનું વર્ણન 'વસુદેવહિંડી,' ભોજનું 'સરસ્વતી કંઠામરણ', 'ગાથા સપ્તશતી', વાપન ભટ્ટકૃત 'બૃહત્ કથામંજરી," બૃહદ્કથાનાં ઉપલબ્ધ ત્રણ રૂપાંતરો, ભારતીય કથા-સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન લેખાતો કથાસાહિત્યનો અમર ગ્રંથ 'પંચતંત્ર' (જે ઈ. સ. ૧૦૦ અને ૫૦૦ ની વચ્ચે કચારેક લખાયેલો પણ જે મૂળ સ્વરૂપે તો લુપ્ત થઈ ચૂક્યો છે), એના નૂતન સંવિધાનરૂપ ગ્રંથ 'પંચતંત્ર રિ-કન્સ્ટ્રક્ટેડ" તેની અત્યારે પ્રાપ્ત થતી જુદી જુદી પાઠ્યપરંપરા જેમ કે 'દક્ષિણ ભારતીય પંચતંત્ર', 'નેપાલી પંચતંત્ર', 'પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્ર' (એ નિશ્ચિત રીતે જૈન કૃતિ છે) વગેરે અનેક ગ્રંથોની કચાંક વિસ્તારથી તો કચાંક સંક્ષેપમાં વાત કરી, જૈન કથાસાહિત્યની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ-નો ચિતાર આપ્યો હતો.

પ્રાચીન કાળમાં પણ સંશોધન થયું હતું તેનો ખ્યાલ વક્તાએ 'પંચાખ્યાન ઉદ્ધાર', 'પિશલના પ્રાકૃત વ્યાકરણ'ના હિન્દી અનુ-વાદમાંની હેમચંદ્રની ટીકા વગેરેની વાત કરી ભારતીય કથાસાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યનું કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન હતું તે દર્શાવ્યું હતું. વક્તાએ તે પછી જૈનોના સમૃદ્ધ ગ્રંથભંડારોની વાત કરી રુદ્ર મહાલયમાંની એક પૂતળી નાણિકા 'કપૂરમંજરી'નો ઉલ્લેખ ચોક્કસ ગ્રંથસંદર્ભમાં કર્યા પછી જૈન સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્યનું કેવું અવિનાભાવિ અંગ છે તે દર્શાવ્યું હતું.

નિબંધવાંચન

શ્રી અગરચંદ નાહટાએ 'ભારતીય સાહિત્યકો જૈન સાહિત્યકી દેન' એ નિબંધનું સારતત્ત્વ રજૂ કર્યું હતું. તેમણે એ નિબંધમાં જૈન સાહિત્યનું મહત્ત્વ, ક્યો એવો ગ્રન્થ છે જે જૈન સાહિત્યમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, જૈન સાહિત્યમાં ઇતિહાસવિષયમાં શું શું થયું છે અને હવે શું શું કરવું ઘટે, એમ વિવિધ મુદ્દાઓની જણાવટ

કરી હતી. લોકરુચિ ઘડતા લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ જૈન સાહિત્ય જેટલું કામ આપી શકે છે તેટલું અન્ય કોઈ સાહિત્ય આપી શકતું નથી. લોકગીત, રાસત્રંથો, ચોપાઈ, સજ્ઞાય વગેરેને લગતા ત્રંથો અદ્વિતીય છે. હજારો રાસત્રંથો અને હજારો લોકગીતોથી જૈન લોકસાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. અંગના દર્શનમાત્રથી ફલાદેશ કહી શકાય એવી પૂજ્ય પુણ્યવિજયજીસંપાદિત ‘અંગવિદ્યા’, ‘ઉપમિતિભવ પ્રપંચ કથા’, એક જ શ્લોકમાંથી સાત કથા પ્રગટતી ‘સપ્ત સંધાન’, ‘સંગીતોપનિષદ’, ‘મૃગપક્ષીશાસ્ત્ર’, ‘યોનિ પાહુડ’ (પ્રાભુત), ‘જ્યોતિષ સારત્રંચ’, ઠક્કર ફેરુકૃત ‘દ્રવ્યપરીક્ષા’, ‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ,’ મધ્યકાલીન સમાજજીવનનું ચિત્ર આલેખતી ‘કુવલયમાલા’, આમ સંખ્યાબંધ ત્રંથોની વાતને પ્રત્યેકના વસ્તુસંદર્ભે કરીને શ્રી અગરચંદ્ર નાહટાએ જૈન સાહિત્યનો વિકાસ અને પ્રચાર કરી રીતે થઈ શકે તે વિશે વિચારવાનો અનુરોધ કર્યો હતો.

ડૉ. કનુભાઈ શેઠે ‘ગુજરાતના હસ્તપ્રતત્રંચલંકારો’ એ વિશેના પોતાના નિબંધમાં ગુજરાતના ત્રંચલંકારોની હાલની સ્થિતિ વિશે તથા સાહિત્ય અને સંશોધનની કેટલીક પ્રમુખ સંસ્થાઓ વિશે તેમાંની હસ્તપ્રતોના સંદર્ભમાં કહ્યું હતું. તેમણે એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભો. જી. વિદ્યાભવન, યુનીલાલ ગંધી વિદ્યાભવન, ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી, એશિયાટિક સોસાયટી, ભારતીય વિદ્યાભવન, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય વગેરે સંસ્થાઓમાં જૈન પ્રાકૃત સાહિત્યની કેટકેટલી હસ્તપ્રતો છે તેનો ઉલ્લેખ કરી અમદાવાદ, પાટણ, વડોદરા, ખંભાત, ડભોઈ, ઈડર, લીમડી, વીરમગામ, જામનગર, પાલીતાણા તથા ભાવનગર – આ સર્વ સ્થળોએ આવેલા જૈન ત્રંચલંકારોની સ્થિતિનું સર્વેક્ષણ અને ચાર તબક્કામાં સમાવી લેતી યાદી તૈયાર કરવાનું સૂચવ્યું હતું.

ડૉ. ઇન્દિરાબહેન શાહે (સુરત) ‘ગીતા અને જૈન ધર્મ’ એ

વિશેના પોતાના નિયંધમાં જૈન ધર્મવિચારક મુનિ શ્રી સંતખાલે ગીતા અને જૈન ધર્મમાં તુલનાત્મક દષ્ટિએ તારવેલા સામ્યાશીની વાત કરી હતી.

ડૉ. શેખરચંદ્ર જૈને 'લક્ષ્મીભરસ્તોત્ર મેં લક્ષિત એવં' સાહિત્ય' વિશેનો નિયંધ વાંચ્યા પછી આ ખેડક મુલતવી રહી હતી.

કલા વિભાગની ખેડક

સાંજે ચાર વાગે ડૉ. ગૌદાનીની વાડીમાં નાગિયેરીનાં વૃક્ષો નીચે સાહિત્ય વિભાગની ખેડકનું અનુસંધાન થયું હતું. તે પૂર્વે શરૂઆતમાં જૈન કલા વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર જૈને 'જૈન કળાના ઇતિહાસના મુખ્ય પ્રવાહો' એ વિશેનો પોતાનો અભ્યાસપૂર્ણ નિયંધ વાંચ્યો હતો. તેમાં તેમણે જૈન કળાના અભ્યાસ અને તેને સહાયક નીવડેલાં સંશોધનકાર્યોમાં કળો આપનાર અત્યંત તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના પ્રદાનની વાત કરતાં આપણે ત્યાંના કુમારસ્વામી, ખી. સી. ભટ્ટાચાર્ય, મોતીચંદ્ર, કાર્લ ખંડાલાવાળા, સારાભાઈ નવાય, એ. એન. ઉપાધ્યે, દલસુખભાઈ માત્રવણિયા તથા ઉમાકાંત શાહ એ સહુના સંશોધનની જૈન કળાના અભ્યાસ ઉપર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અસર કેવી પડી છે તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું : " ડૉ. ઉમાકાંત શાહના ગ્રંથો દ્વારા જૈન કળાના ઇતિહાસની નિર્મિતિ થઈ શકી. શ્રી. ખી. સી. ભટ્ટાચાર્યે પોતાના ગ્રંથ 'જૈન આઇકોનોગ્રાફી'માં પહેલી જ વાર તીર્થંકરો, યક્ષયક્ષીઓ, વિદ્યાદેવીઓ વગેરેનાં મૂર્તિવિધાન ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો. ડૉ. મોતીચંદ્રે જૈન ચિત્રકળા અને પશ્ચિમ ભારતની શૈલીની લાક્ષણિકતાઓનો પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ રજૂ કર્યો. કુમારસ્વામીએ 'ધ નોટ્સ ઓન જૈન આર્ટ'માં પહેલી જ વાર જૈન ચિત્રકળા વિશે લખતાં જણાવ્યું કે આ ચિત્રકળાની શૈલી ભારતની કોઈ પણ જૂની શૈલી નેટલી અથવા એથી વધુ મહત્ત્વની છે અને આપણે

જાણતાં હોઈએ તેવી કોઈ જૂનામાં જૂની રાજપૂત શૈલી કરતાં ૧૫૦ થી ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંની છે.”

ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર જૈને ‘જૈન ઇમેજ ઓફ દેવગઢ’ને એક જ સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થતી વિવિધ તબક્કાઓની અસંખ્ય મૂર્તિઓનું વ્યવસ્થિત વર્ગીકરણ કેવી રીતે કરવું, ટાઇપોલોજી કેવી રીતે ઊભી કરવી, પૃથક્કરણ કેવી રીતે કરવું, સંપૂર્ણ ડોક્યુમેન્ટેશન કઈ રીતે કરવું તે બધી બાબતો માટે આ ગ્રંથ એક અનુકરણીય મોડેલ હોવાનું જણાવ્યું હતું.

ડૉ. હરિલાલ ગોદાનીએ ‘જૈન મંદિરો : દેવગઢ’ એ વિશે તથા સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામપ્રજ્ઞનાં લોકગીતોમાં જૈન તીર્થંકરો વિશે, એમ બે લઘુ નિબંધો વાંચતાં પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ પ્રજ્ઞનાં લોકગીતો તેના મૂળ ઢાળમાં ગાઈ બતાવી, આહીર તથા ખારવા કોમની શત્રુ-જ્યના આદીશ્વર ભગવાનમાં રહેલી આસ્થાનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. તેમણે ત્રણ પ્રદેશથી ઘેરાયેલા, દેવગઢની ડુંગરમાળમાં આવેલા દેવગઢના મંદિરમાંની મૂર્તિઓની તથા ત્યાં એકસાથે આવેલાં ૩૫ મંદિરોની શૈલીની વાત કરી હતી. તેમના કહેવા મુજબ ખારવા સૈકાનું આ મંદિર શિખરવિહોણું અને બે માળના મકાન જેવું છે.

ડૉ. બિપિન ઝવેરીએ ‘નેમિનાથ નવરસ’, પ્રો. અરુણ શા. જોશીએ ‘સિરિ સિરિવાત-કથામાં સિદ્ધચક્રનું માહાત્મ્ય’ તથા ‘સમયસાર’માં ‘મોક્ષચિંતન’ એ નિબંધો સંક્ષેપમાં વાંચ્યા હતા. પ્રો. તારાબેન શાહે ‘અંગૂઠે અમૃત વસે’ એ નિબંધમાં ગૌતમ-સ્વામી વિશે લખાયેલ અષ્ટકની પંક્તિઓમાંથી વસ્તુ સ્ફુટ કરીને તેમ ઉદ્દેખાયેલાં અષ્ટપદનો રહસ્યાર્થ પ્રગટ કર્યો હતો. ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે સમયસુંદરકૃત ‘સીતારામ ચોપાઈ’ એ વિશેના નિબંધમાં સમયસુંદરની વાંસથી પણ અધિક રાસકૃતિઓમાં આ સહુથી મહત્વની કૃતિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. બાકી રહેલા

નિબંધો બીજે દિવસે રવિવારે સવારે વાંચવાનું ઠરાવાયું હતું. પરંતુ ભવાનીમાતાની મુલાકાત સાથે ગોઠવાયેલી આ બેઠક માટે પૂરતો સમય રહ્યો ન હતો એટલે તે બેઠકમાં ફક્ત શ્રીમતી સુમનબહેન શાહ જ પોતાનો નિબંધ 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર દ્રુમ પત્રક : એક સમીક્ષા' ટૂંકમાં વાંચી શક્યાં હતાં. અ.મ. મહુવાના શ્રી યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમના હીરક મહોતસવના અંગરૂપે યોજાયેલો આ દ્વિતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ તેમાં પધારેલા નામાંકિત વિદ્વાનોની ઉપસ્થિતિને કારણે તથા તેમાં પ્રમુખ અને વિભાગીય પ્રમુખોનાં થયેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત વંચાયેલા સંખ્યાબંધ નિબંધોને કારણે, કુદરતના રમ્ય વાતાવરણમાં યોજાયેલી તેની કેટલીક બેઠકોને કારણે તથા બાલાશ્રમના સગવડભર્યા સુંદર આતિથ્યને કારણે સફળ અને સ્મરણીય બની રહ્યો.

આ દ્વિતીય સમારોહના મંત્રીઓ તરીકે ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, શ્રી અમર જરીવાલા, શ્રી કાન્તિલાલ ઝાઝાભાઈ ડોરા, શ્રી સેવંતીલાલ ચીમનલાલ શાહ અને શ્રી પન્નાલાલ ર. શાહે સેવા અર્પી હતી.

તૃતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : કૃષ્ણવીર દીક્ષિત

તા. ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૦, આ ત્રણ દિવસ સુરતમાં શ્રી શત્રુઙ્ગ્ય વિહાર ધર્મશાળા ટ્રસ્ટના રજત જયંતી ઉત્સવ નિમિત્તે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે અને આપણા એક સમર્થ અને સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ, ભાષાશાસ્ત્રી તથા વિદ્વાન સંશોધક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના પ્રમુખપદે તૃતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો હતો.

તા. ૧૯મીએ સાંજે ૬-૩૦ વાગ્યે ગાંધી સ્મૃતિ ભવન (નાન-પરા-સુરત)માં મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર, પાટણ તથા અન્ય સ્થળોએથી સારી એવી સંખ્યામાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ, સુરત શહેરમાં વસતા અગ્રણી સાહિત્યકારો અને પ્રજના સાહિત્યરસિક વર્ગની ઉપસ્થિતિમાં દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રીને હસ્તે સમારોહનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું.

પરિષદનો આરંભ

પરિષદનો આરંભ શ્રીમતી રમાબહેન ઝવેરીની પ્રાર્થનાથી થયો હતો. શ્રી સોલાગલાઈ લાકડાવાળાએ શુભેચ્છાસંદેશાઓ વાંચ્યા પછી ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી બાલુભાઈ જરીવાળા તથા જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રી શ્રી અમર જરીવાળાએ સહુનું હાર્દિક સ્વાગત ક્યું હતું.

સ્વાગત

શ્રી અમર જરીવાળાના સ્વાગતપ્રવચનમાં બે વાત ધ્યાનાર્હ હતી, જેમ કે ધર્મસહિષ્ણુતાને કારણે સુરતમાં સારી એવી સંખ્યામાં ખ્રિસ્તી દેવળો છે, પારસી અગિયારીઓ છે, સુવિખ્યાત મસ્જિદો છે અને હિન્દુ દેવસ્થાનો છે. શહેરમાં ૮૦ ઉપરાંત જૈન મંદિરો છે. શહેરના જ્ઞાનભંડારોમાં હજારો હસ્તલિખિત પ્રતો જળવાઈ રહી છે. દુર્ગારામ મહેતાજી, નવલરામ પંડ્યા, નંદશંકર મહેતા અને કવિ નર્મદ તથા પંડિતપરંપરાના મહા વિદ્વાન ડૉ. વિષ્ણુ-પ્રસાદ ત્રિવેદી તેમજ અન્ય અનેક વિદ્વાન સાહિત્યકારોને કારણે સુરત સાહિત્યના નકશા ઉપર ગૌરવભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. સને ૧૯૫૪માં શ્રી શત્રુઞ્ચ વિહાર ટ્રસ્ટ સ્થપાયું હતું. ટ્રસ્ટ દ્વારા શત્રુઞ્ચ તીર્થમાં એક વિશાળ ધર્મશાળા ખરીદવામાં આવી હતી. ૧૯૭૧માં તેના યોગાનમાં તેના એક ભાગરૂપે એક નવી ધર્મશાળા અંધાવવામાં આવી હતી.

સમારોહની ભૂમિકા

જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રી અને મુખ્ય યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના વડા તથા વિદ્વાન સાહિત્યકાર ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જૈન સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા સમજાવી હતી. તેમણે કહ્યું હતું : “ પ્રથમ સમારોહ મુખ્યમાં, દ્વિતીય મહુવામાં અને તૃતીય સુરતમાં, એમ દર બે વર્ષે જુદી જુદી જગ્યાએ યોજાતો રહ્યો છે. આ જૈન સાહિત્ય સમારોહ પાછળ કોઈ સંકુચિત કે સાંપ્રદાયિક દષ્ટિ નથી. આમેય જૈન દર્શન અત્યંત વ્યાપક અને સમન્વયશીલ છે. વર્ણાશ્રમ વગેરેમાં કશો ભેદભાવ નથી. કુમારપાળે જૈન ધર્મ અંગી-કાર કર્યો હતો. જૈનેતર કોમમાં પણ પોતાની દાનપ્રવૃત્તિ વિસ્તારીને તેઓ મહાશ્રાવકની કોટિએ પહોંચ્યા હતા. આ સમારોહ પોતાનો સ્વતંત્ર આકાર ધારણ કરી શકે એ માટે હાલ તેનું કોઈ અંધારણ

પણ રાખવામાં આવ્યું નથી. પ્રથમ સમારોહનું પ્રમુખસ્થાન જૈન નહિ એવા મહા વિદ્વાન શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ શોભાવ્યું હતું. સમારોહ યોજવા પાછળનો હેતુ જ્ઞાનની ઉપાસના અને ધર્મ તથા તત્ત્વ-દર્શનની પ્રવૃત્તિને વેગ પ્રાપ્ત થાય એ છે.”

ડૉ. રમણભાઈએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો એક સંસ્કાર-વંત સાહિત્યિક સંસ્થા લેખે મહિમા કર્યા પછી કહ્યું : “વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એક જૈન સાહિત્યનો વિભાગ રહેતો. કેટલાંક વર્ષોથી હવે એ વિભાગ નથી. જૈન સાહિત્યને તેની વિશિષ્ટતા છે. તેની સમૃદ્ધિ અખૂટ છે અને તે અમૂલ્ય છે. સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, લીંબડી, ખંભાત, પાટણ, જેસલમેર અને અન્ય સ્થાને જૈન સાહિત્યની વીસ લાખ કરતાં વધુ હસ્તપ્રતો છે. તેનું સંશોધન હાથ ધરાય તો પાંચસો વર્ષ સુધી ચાલી શકે એટલું કામ છે. કમનસીબે આ સંશોધનકાર્ય કરનાર વિદ્વાનો અલ્પસંખ્ય છે. અવા સાહિત્ય સમારોહથી પ્રેરાઈને કોઈને રસ પડે તો રાસ, ફાચુ, પ્રમંથ, સ્તવન. સજ્જાય વગેરેમાંથી કોઈ પણ એક સાહિત્યપ્રકાર ઉપર સંશોધન કરી શકે એટલી અદ્ભુત સામગ્રી છે. અલગ જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવા પાછળ સંશોધન અને વિદ્યાવિસ્તારનું જ લક્ષ્ય છે. આ સમારોહ પૂરો થયા પછી પણ આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે અને વિકસે એવી અભિલાષા છે.”

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી રતિલાલ ડોહારીએ કહ્યું : “મહાવીર જૈન વિદ્યાલય ૬૫ વર્ષ ઉપર કેવળ પંદર વિદ્યાર્થીઓથી શરૂ થયું હતું. આજે તેમાં ૭૫૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. આ સંસ્થામાંથી છ હજાર વિદ્યાર્થીઓએ દુનિયામાં અને જીવનમાં સુવશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આજે સંસ્થાની સાત શાખા છે. સમાજમાં ને દેશમાં તેની સારી પ્રતિષ્ઠા છે. હસ્તલિખિત પ્રતો અને વીસ

હજાર પુસ્તકો ધરાવતું તેનું ગ્રંથાલય છે. સમાજના કોઈ પણ એન્ક્યુ-એટ ભાઈ-બહેન જૈન સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પીએચ. ડી.નો કે એમ.એ.નો અભ્યાસ કરવા તૈયાર હોય તો તેને આકર્ષક સહાય કરવા મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તૈયાર છે. જ્ઞાનોપાસક કોઈને પણ સહકાર અને સહાય આપવા વિદ્યાલય તૈયાર છે.”

જૈન ધર્મ અને અહિંસા

દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિભાગના વડા ડૉ. ગુણવંતભાઈ શાહે કહ્યું : “ જૈન ધર્મ પ્રત્યે મને ખાસ આકર્ષણ એ કારણસર છે કે એ ધર્મે અહિંસાને કેન્દ્રીય સ્વીકૃતિ આપી છે. અહિંસાને હવે કેવળ આદર્શરૂપે રાખવી પોસાય એમ નથી. તેને સ્થૂલ કક્ષાએ પણ આચરવી રહેશે.” સાષ્ટ્ઘીરિયાનાં ઘાસનાં વિશાળ મેદાનોમાં વિચરતી ખાસ જાતની કીડીઓ હણવા ઉપર મુકાયેલા પ્રતિઅંધનો ઉલ્લેખ કરી મનુષ્ય નામનું પ્રાણી સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને ‘ઈકાલોજી’ પર્યાવરણને વિક્ષિપ્ત કરે છે તે આજના વિજ્ઞાનયુગના એક અનિષ્ટ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચીને તેમણે ભગવાન તથાગતનું દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું હતું અને જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં ‘અવેરનેસ’નો મહિમા કર્યો હતો. તેમણે વિશ્વ આજે જ્યારે સફોટક પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલું છે ત્યારે અહિંસાને વ્યવહારુ સ્તર ઉપર લાવવાનો પ્રયાસ કરવાનો અનુરોધ કર્યો હતો.

પ્રો. સૂર્યકાન્ત શાહે જૈન સાહિત્યની બે લાક્ષણિકતા – એક ક્ષેત્રલક્ષિતા અને બીજી ગાંભીર્ય પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચીને તે સાહિત્યની સ્વરૂપગત અને વિષયગત પરિવર્તનશીલતાનો નિદેશ કર્યો હતો. અહીં હજાર વર્ષ પૂર્વેના સોક્રેટિસ અને તેના શિષ્ય સાથેના સંવાદોની સાથે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ (બ્રહ્મણ હતા) વચ્ચેના સંવાદોની સુલભા કરતાં પ્રો. શાહે સોક્રેટિસના સંવાદોને સામાજિક, જ્યારે મહાવીરના સંવાદોને ઐશ્વર્યમૂર્ણ લેખવ્યા હતા.

તેમણે જૈન સાહિત્યની સ્વયં શિસ્તને પ્રશંસી હતી, અને જૈન સાહિત્ય સમગ્ર સમાજને ઉપકારક બની રહે એવા પ્રયત્નો કરવાની સ્ત્રિમાયત કરી હતી.

‘પરિપદનું’ ઉદ્ઘાટન

દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રી-એ પરિપદનું ઉદ્ઘાટન કરતાં કહ્યું હતું : “ વિદ્યાર્થી અવસ્થાર્થી જૈન સાહિત્ય અને જૈન સમાજનો મને અનુભવ થતો રહ્યો છે. પર્યટન ગોઠવ્યું હોય અને જૈન તીર્થસ્થાનોમાં જવાનું હોય તો મુશ્કેલી ન વડે. સગવડ જે જૈન સમાજના શાણપણનું અંગ છે તેનો લાભ મળે જ મળે. ક્યારેક વિચાર આવે છે કે તપ જે સ્થળે કેન્દ્રસ્થાને હોય ત્યાં સગવડ પણ હોય તે વિરોધાત્મક પરિસ્થિતિ ન લેખાય ? તપને અગવડ, મુશ્કેલી કે હાડમારીના સંદર્ભમાં પણ સમજવામાં આવે છે. ભોજન હોય અને તંદુરસ્તી પણ હોય છતાં ભોજન ન કશું તે તપ છે. તપ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ એ વ્યક્તિનો પ્રશ્ન છે. જૈન સમાજમાં વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેના સમન્વયનો ખ્યાલ રહ્યો છે, કારણ કે તેમાં કેન્દ્રસ્થાને માનવ છે. વ્યક્તિવાદ ઉપર ભાર મુકાય ત્યારે ઉદ્ધલવતાં વલણો ધર્મના પાયામાં રહેલી સમન્વયદષ્ટિની સમિતિ મુસંગત થાય નહિ વ્યક્તિગત તપ અને સામાજિક સગવડો આ તીર્થસ્થાનોની વ્યવસ્થા પરતવેનો એક અનુભવ છે. ખીજો અનુભવ તે વ્યક્તિગત અનુભવ છે. એમ. એ.માં હતો ત્યારે પ્રાકૃત-અર્ધભાગધીનાં પાઠ્યપુસ્તકો મળે નહિ. વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તકોની હાથે જ નકલ ઉતારી લેવાની. તેમાં તપનો ખ્યાલ હશે મને પણ તમની તાલીમ અળી. પરંતુ વ્યક્તિને સામાજિક સગવડને અભાવે તપ કરવું પડે એવી પરિસ્થિતિ તેને માટે અથવા વિદ્યાર્થી માટે ન હોવી જોઈએ.”

યુનિવર્સિટીમાં 'ચેર'

શ્રી શાસ્ત્રીએ જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ સુરતમાં અખૂટ છે એની વિસ્તૃત માહિતી રજૂ કરી તેનો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ઇતિહાસના મહત્વના અંગલેખે મહિમા કર્યા હતા અને કહ્યું હતું કે “ જૈન સમાજ સમૃદ્ધ છે. અનેક અર્થોમાં સમૃદ્ધ છે. તે બધા અર્થોનો સમન્વય કરીને એક વ્યવસ્થા એવી વિચારવી જોઈએ જે સાહિત્ય, જૈન સમાજ અને બૃહદ્ સમાજની દૃષ્ટિએ ઉપકારક નીવડે. જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અંગે આયોજન કરવું હોય તો સંગ્રહસ્થાન જોઈએ. યુનિવર્સિટીમાં સાહિત્યની 'ચેર'ની યોજના પણ વિચારી શકાય. દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય માટે 'ચેર' (સંશોધન વિભાગ) સ્થાપવાનું વિચારાય તો યુનિવર્સિટી તે અંગે ભૌતિક સાધનોની સગવડ આપવા તૈયાર છે.”

પરિપક્વના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

પ્રમુખપદેથી ડૉ. ભોળીલાલ સાંડેસરાએ વ્યાખ્યાનારંભે સદ્ગત આગમપ્રલાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, મહામાનવ મુનિશ્રી જિનવિજયજી તથા ઋષિસમા પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી જેવી મહાન મનીષી અને અપરિચ્છી જ્ઞાનતપસ્વીઓની ચરણસેવાનું સાદર સ્મરણ કરીને કહ્યું: “ સુરત કેવળ ગુજરાતનું જ નહિ, પશ્ચિમ ભારતનું એક અદ્ભુત શહેર છે. આ શહેર જોયા છે એવા વારાફેરા બહુ ઓછાં શહેરોએ જોયાં હશે. ” સુરતને નર્મદનગરી તરીકે ઓળખાવીને ડૉ. સાંડેસરાએ

‘તાપી દક્ષિણ તટે, સુરત મુજ ધાવલ ભૂમિ :

મને ઘણું અભિમાન, ભોંય તારી મેં ચૂમી.’

કવિ નર્મદની એ કાવ્યપંક્તિ ઉદ્ભૂગારી એ વીર નરને સંભાર્યો હતો. ‘નંદશંકર જીવનચરિત્ર’ સંદર્ભે શ્રી નંદશંકર મહેતાને યાદ કર્યા હતા અને કહ્યું હતું કે “ જમીન એ પ્રદેશ પ્રદેશ વચ્ચે ભેદ પાડે છે ત્યારે પાણી દેશ અને પરદેશને જોડે છે. જગતભરમાં મહાસાગર વાહન-

વ્યવહાર માટે જખરદસ્ત અવકાશ નિર્માણ કરે છે. સુરત એ પશ્ચિમ ભારતનું, અરબસ્તાન અને યુરોપ સાથે જોડનારું શહેર છે. સુરત એ દક્ષિણ ગુજરાતનું કાશી છે. સુરત અને તેની આસપાસનાં નગરો- માંના પારસી વિદ્વાનોએ પારસી ધર્મગ્રંથોનો જૂની ગુજરાતી અને સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. સંબળ બંદરે પારસીઓ ઊતર્યાં. તેમણે ધરાન સુધી સંસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો. સુરત અને રાંદેરમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા જૂની ગુજરાતીમાં ગ્રંથો રચાયા છે. અર્વાચીન કાળમાં જૈન આગમોની વાચના થઈ છે, તેમાં સુરતનું ધણું મોટું પ્રદાન છે. મૂળ કપડવંજના વતની મહાન વિદ્વાન આચાર્યશ્રી સાગરાનંદસૂરી- શ્વરજી મહારાજે સુરતને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી આગમનાં નવ અંગો ઉપર ટીકા લખી. આગમવાચનાનું પ્રચંડ કાર્ય તેમણે એકલે હાથે કર્યું અને તે કાર્ય સુરતમાં વસીને કર્યું.”

જૈન સાહિત્ય

ડૉ. સાંડેસરાએ તે પછી જૈન સાહિત્ય વિશે એક સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું : “જૈન સાહિત્ય એટલે જૈન વિદ્વાનોએ કેવળ ધાર્મિક વિષય પર જ નહિ, કોઈ પણ વિષય પર લખેલું સાહિત્ય. જૈન સાહિત્ય એટલે જૈન આગમ, જૈન સૂત્રો. જ્ઞાનના જોટલા જોટલા વિષયો ખેડાયા છે જેમાં આયુર્વેદ અને જ્યોતિષનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમાંનો એક પણ વિષય એવો નથી જે જૈનોને હાથે ન ખેડાયો હોય. દુનિયાભરમાં જ્યાં જ્યાં ધર્મસ્થાન છે, ત્યાં વૈદક અને જ્યોતિષ ઉપર ભાર મુકાયો છે. જૈનો દ્વારા ન ખેડાયો હોય- પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં-એવો કોઈ જ વિષય નથી. (ડૉ. સાંડે- સરાએ આ હકીકતનું અશ્વઘોષનાં નાટકોના નિદેશથી સમર્થન કર્યું હતું.) જૈન સાહિત્ય રચનારા બધા જ કંઈ જૈન સાધુઓ ન હતા. જૈન આગમ એ પરંપરાથી વિકસેલી વીતરાગની વાણી છે. જૈન આગમમાં બધું એક સાથે અધિભારૂં થયું છે.”

મહત્વનાં સૂચન

ડૉ. સાંડેસરાએ એક કાળે અપરિચિત્તની વિભાવના અંથેને પણ આવી લેતી હતી તે હકીકતનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે “ જ્ઞાનની સાધના માટે સમય જતાં આવશ્યક લેખાતાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં અને સંવરાવા લાગ્યાં. જૈન સમાજમાં અંથનું જ્ઞાનલેખે મૂલ્ય એટલું બધું છે કે છાપેલા અક્ષરોવાળાં છાપાં ઉપર પગ પણ ન મુકાય ”

પાટણમાં આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજીએ કરેલા કામનેદ તથા ટીકારૂપે લખાયેલી ચૂર્ણિની ખીચડિયા લાખાના જ્ઞાનના ક્ષેત્રે ઐતિહાસિક સાતત્યના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કરીને તથા વલભીથી માંડીને પાટણ, સુરત અને આજે મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અર્થ રહેલા સંશોધનકાર્યનો તેમજ શ્રી ચીમનલાલ દલાલે પાટણના ભંડારોમાંના અંથોનું જે સંશોધનકાર્ય કર્યું છે તેનો તેમણે વિગતે નિર્દેશ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે “ શ્રી દલાલે કર્યું છે તેવું કામ સુરતના જૈન ભંડારોમાંના અંથોના સંશોધનનું કામ હાથ ધરાવું જોઈએ. ખીજે કયાંય ન મળતા પ્રાચીન જૈન ભંડારોમાંના જૈનેતર અંથોનું પ્રકાશન પણ થવું જોઈએ. થોડાક પણ એવા વિદ્યાર્થીઓ ઊભા થવા જોઈએ જેઓ પોતાના પુરોગામી વિદ્વાનોને ખલે ઊભા રહી તેમના સંશોધનકાર્યને આગળ ચલાવે. આ કામ ભક્તિપૂર્વક અને નિષ્ઠાથી થવું જોઈએ.”

વિદ્વાનોનું પુષ્પહારથી સન્માન અને આભારદર્શનથી જૈન સાહિત્ય સમારોહનો ઉદ્દેશાટનસમારંભ સમાપ્ત થયો. તે દિવસે રાત્રે સુરત વિશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિ મહિલા મંડળ તરફથી મનોરંજન કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

વિભાગીય બેઠકો

સમારોહપ્રસંગે યોજવામાં આવેલી પ્રથમ અને બીજી વિભાગીય

ખેડક તા. ૨૦ મી ડિસેમ્બરે સવારે અને બપોરે અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ સભાગૃહમાં યોજાઈ હતી. પ્રથમ ખેડકનો વિષય હતો 'જૈન તત્ત્વજ્ઞાન'. તેના અધ્યક્ષપદે હતા બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાંના દર્શનશાસ્ત્ર વિભાગના વડા ડૉ. સાગરમલજી જૈન. બીજી ખેડકનો વિષય હતો 'જૈન ઇતિહાસ અને કળા'. તેના અધ્યક્ષપદે હતા ઇતિહાસ, સ્થાપત્ય અને સંશોધનક્ષેત્રના ભારતભરમાંના એક અગ્રણી વિદ્વાન ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી. ત્રીજી ખેડક રવિવારે સવારે 'સમૃદ્ધિ' (નાનપરા : સુરત)માં મળી હતી. તેનો વિષય હતો 'જૈન સાહિત્ય'. તેના અધ્યક્ષપદે હતા અસાધારણ વિદ્યાવ્યાસંગી વિદ્વાન શ્રી અગસ્ત્યદેવ નાહટા. તેમણે અત્યારસુધીમાં પાંચ હજારથી પણ વધુ લેખો લખ્યા છે. તેમની સ્મૃતિ અદ્ભુત રીતે સતેજ છે.

પરિસંવાદમાં રજૂ કરવા માટે ઘણા નિબંધો આવ્યા હતા. તેમાંના સોળ નિબંધો સંક્ષેપમાં વંચાયા હતા, જે ચાર નિબંધકારો અનુપસ્થિત હતા તેમના નિબંધોનો વસ્તુસાર ડૉ. રમણલાલ શાહે સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યો હતો.

પરિસંવાદની પ્રથમ ખેડક

પરિસંવાદની પ્રથમ ખેડકના આરંભે વિદ્વાન ચિંતક અને લેખક શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાએ ડૉ. સાગરમલ જૈનનો પરિચય કરાવ્યો હતો. ડૉ. સાગરમલ જૈન બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠમાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજીસ્થાપિત દર્શન-સંશોધન વિભાગના વડા છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક છે. તેઓ દર્શનશાસ્ત્રના પીએચ. ડી. છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન

ડૉ. સાગરમલ જૈને પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે “દર્શનના ક્ષેત્રમાં ધ્યાતમાં આવતી પહેલી વાત એ છે કે આપણે ત્યાં દર્શનનું અધ્યયન અધ્યાત્મને અનુલક્ષીને પરંપરાગત સ્વરૂપમાં થતું આવ્યું

છે. જૈન દર્શનનો પણ અભ્યાસ એ રીતે થતો હતો. ખરું જોતાં, જેમ કોઈ પણ દર્શનનો તેમ જૈન દર્શનનો અભ્યાસ પણ અન્ય દર્શનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં થવો જોઈએ, કારણ કે કોઈ પણ દર્શન શૂન્ય-માંથી પ્રગટ થતું નથી. દર્શનનો અભ્યાસ કરતી વેળા કયા ક્રમમાં તેનો વિકાસ થયો તે પણ જોવું-તપાસવું જોઈએ. એ ખરું કે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે. આત્માને જાણે છે તે પરમાત્માને જાણે છે. લોભ, મોહ, માયા ઇત્યાદિ કષાયો પૈકી કોઈ એક કષાયનો અભ્યાસ કરો તો ખીજા કષાયોનો ખ્યાલ આવે. જૈન આગમોને ઇતિહાસના સંદર્ભમાં જોવાં ઘટે.”

આત્મા શું છે ?

ડૉ. સાગરમલ જૈને વધુમાં કહ્યું હતું : “‘ભગવતીસૂત્ર’માં ગૌતમ-સ્વામીએ ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘આત્મા શું છે?’ ભગવાન મહાવીરે જવાબ આપ્યો કે ‘આત્મા સામાયિક છે. આત્માનું લક્ષ્ય સામાયિકને પ્રાપ્ત કરવાનું છે.’ આજની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આત્મા શું છે? આત્મા સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. આપણે જે કંઈ છીએ તે જડચેતના સંયોગરૂપ છીએ. એ એક વિશિષ્ટ અવસ્થા છે. ચેતના શું છે? જેનું ‘મની’ (ચૈસા)ની પરિભાષા છે કે ‘મની ઈઝ વોટ મની ડઝ.’ તેમ ચેતનાનું લક્ષણ એ છે કે એ જે કરે છે તે જ એનું લક્ષણ છે—‘કોન્શ્યસનેસ ઈઝ વોટ કોન્શ્યસનેસ ડઝ’. દરેક વસ્તુ સમતુલન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. મન શું કરે છે? મન તનાવોથી મુક્ત રહીને શાંતિ તરફ જવા ઇચ્છે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય એ ચેતનાનાં લક્ષણ છે. સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્ય દ્વારા ચેતનોનું સમતુલન જળવાઈ રહેવું જોઈએ. નેત્ર છે તો વસ્તુનું સ્વરૂપ જોઈ શકીએ છીએ. પદાર્થનું સ્વરૂપ જોતાં દ્રુષ્ટોને વિશ્લેષ આવે તો સમતુલા ડગી જાય. આથી દૃષ્ટિ સંપૂર્ણપણે અથવા અશેષ-પણે રાગદ્વેષવિવર્જિત એવી નિર્મળ જોઈએ.

“દર્શનનું અધ્યયન આધુનિક સમાજના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આધુનિક દર્શનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં થવું જોઈએ. ખીજી રીતે કહીએ તો દર્શનને આધુનિક સંદર્ભમાં, સમાજના સંદર્ભમાં જોવું જોઈએ. કારણ, સામાજિક દૃષ્ટિએ દર્શનની કશીક ઉપયોગિતા છે. દર્શનની અવધારણાને જીવન સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ આથી દાર્શનિક અવધારણાનું જીવનના અને સામાજિક સંદર્ભમાં મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. જૈન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોને આધુનિક સંદર્ભમાં મૂલવવા જોઈએ.”

આત્માને શી રીતે જાણવો ?

ડૉ. જૈને વિશેષમાં કહ્યું : “આત્માને શી રીતે જાણવો ? આ આત્માની પિછાન એ એક સુદીર્ઘ જ્ઞાનયાત્રા છે. આત્માને સીધે-સીધે કોઈ જાણી શકતો નથી. ઇન્દ્રિય કે મન દ્વારા તે પકડાતો નથી. તો હવે ‘સખ્જેકટ’ને ‘ઓખ્જેકટ’ બનાવવાની જરૂર છે. આત્માને ન જાણી શકાય તો એ અનાત્મને તો જાણી શકાય છે. જે પ્રજ્ઞાથી પર-અલગ થઈ જાય તો શેષ જે રહેશે તે આત્મા હશે. આપણે આપણી એકેએક મર્યાદા, નિર્બંધતા, ભાવના તથા વૃદ્ધિના દ્રષ્ટા થવું જોઈએ. આપણે આપણી જાતના સાક્ષી થવાની જરૂર છે. આપણને ક્રોધ થતો હોય તો ક્રોધ પ્રત્યે જાગૃત થવું જોઈએ. ક્રોધ પ્રત્યે જાગૃત થવું અને ક્રોધ કરવો એ બે એકસાથે બની શકશે નહિ. આપણે આપણી જાતને દ્રષ્ટાભાવથી એટલે કે સાક્ષીભાવથી જોવી જોઈએ. દર્શકની સ્થિતિમાં રહીને સંસારનો અનુભવ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ સંસારનો અનુભવ અનાસક્તભાવથી કરવો જોઈએ અથવા અનાસક્ત રહીને સંસાર અનુભવવો જોઈએ, ભોગવવો જોઈએ.”

ડૉ. સાગરમલજી જૈનના વ્યાખ્યાન પછી નિર્બંધોનું વાચન થયું હતું.

જૈન આગમોમાં જ્ઞાન-પ્રમાણના સમન્વયનો પ્રશ્ન

પ્રો. કાનજીભાઈ પટેલે (પાટણ) જૈન આગમોમાં જ્ઞાન-પ્રમાણના

સમન્વયનો પ્રશ્ન એ વિશેના નિબંધમાં સહુ પ્રથમ આગમોમાં જ્ઞાન-વિચારના વિક સની ત્રણ ભૂ મિકાઓ-પ્રથમ આગમિક અને બાકીની બે તાર્કિક સમજાવી હતી. તે પછી તેમણે આગમિક અને તાર્કિક એમ બંને પદ્ધતિએ સમગ્ર જ્ઞાનવૃત્તિનું નિરૂપણ થયેલું હોવા છતાં કયાંય એ બે પદ્ધતિઓનો પરસ્પર સમન્વય કરાયેલો જણાતો નથી એમ કહીને જ્ઞાન અને પ્રમાણના સમન્વયના પ્રશ્નની વિચારણા કરી હતી. તેમણે સુખદુઃખાદિનો વિષય કરનાર માનસજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ, અને અનુમાન ઉપમાન આદિ માનસજ્ઞાન તે પરોક્ષ - આ બંનેનો પૂર્ણ સમન્વય કેવી રીતે થઈ શકે તેની વિચારણા કરી હતી. ઉપરાંત મતિજ્ઞાન તરીકે વર્ણવાતું ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જે પ્રત્યક્ષ કહેવાયું છે તથા મતિ અને શ્રુત જે બંનેને પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાયું છે, તે બેનો સમન્વય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને દિગમ્બર આચાર્યોમાં ભદારક અક્લંકે કઈ રીતે કરી બતાવ્યો છે અને તે સમન્વય કેટલો બધો અસંદિગ્ધ છે તે સમજાવ્યું હતું.

દંડશાસ્ત્ર અને જૈન ધર્મત્રયો

ડૉ. રમેશ સી. લાલને (મુંબઈ) 'ધ કન્સેપ્ટ ઓફ જૈન પીનોલોજી, એન્ડ પ્રોપાઉન્ડેડ ઇન ધ થિસિસ પીનોલોજી એન્ડ જૈન સ્ક્રિપ્ચર્સ' એ શીર્ષક હેઠળ લખેલો નિબંધ વાંચતાં જૈન ધર્મ-ત્રયોમાં દંડવિજ્ઞાનની શી વિભાવના છે તેની વિસ્તારથી વિચારણા રજૂ કરી હતી. તેમના વક્તવ્યનો સાર એ કે "દંડશાસ્ત્ર એ અપરાધ-વિજ્ઞાનનું એક અંગ છે અને ગુનાઓ શાથી થાય છે તથા તે કઈ રીતે અટકાવી શકાય એ સમસ્યા સાથે તેને મંબંધ છે. જૈન દંડશાસ્ત્રમાં કર્મ સામેના સંઘર્ષમાં અપનાવવા ઘટતા વ્યૂહ અથવા ફૂટ નીતિ તરીકે તેની વિચારણા થઈ છે. જૈન ધર્મત્રય પ્રમાણે દંડશાસ્ત્રનું મૂળ અને ઉદ્ભવ સ્વત દંડનીતિમાં રહ્યાં છે" વક્તાએ ખાસ બાણના જોડું એ કહ્યું કે જૈન દંડવિજ્ઞાન અથવા દંડશાસ્ત્રની

વ્યાખ્યામાં શિક્ષાની ભાવનાનો જ સદંતર લોપ કરવામાં આવ્યો છે. જૈનદર્શનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના કોઈ પણ અપરાધ યા દુષ્કૃત્ય માટે કોઈ પણ પ્રકારની સજાનો નિર્દેશ નથી તે તેનું કારણ હૃદયપરિવર્તનની અમર આશા અને શ્રદ્ધામાં રહ્યું છે ગમે તેવા ભયંકરમાં ભયંકર અપરાધીને શિક્ષા નહિ પણ ક્ષમાની હિમાયત કરવામાં આવી છે. કર્મનું જે ફળ આવવાનું હોય તે ધર્મથી ટાળી શકાય છે એવી એક માન્યતા છે. તે સાથે જૈન દંડશાસ્ત્રમાં સંવર અને આશ્રય થકી વ્યક્તિની ગુનાખોર વૃત્તિ અને વલણ અટકાવવાની કોશિશ કરવાનું સૂચવ્યું છે. આ વસ્તુનું ભાવાત્મક દષ્ટિએ સામાજિક મહત્ત્વ ઘણું ધણું સ્વીકારાયું છે.

જૈન ધર્મમાં સ્યાદ્વાદ

શ્રી જયેન્દ્ર શાહે (મુંબઈ) 'જૈન ધર્મમાં સ્યાદ્વાદ' એ વિશેનો પોતાનો અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ વાંચતાં સ્યાદ્વાદ કે અનેકાન્તવાદની વ્યાપક દષ્ટિ જૈનદર્શનમાં ક્યાં ક્યાં સ્પર્શી છે અને વ્યવહાર તથા અધ્યાત્મમાં આ દષ્ટિનું શું મહત્ત્વ છે તે તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો હતો. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિગિન્દુથી વસ્તુને અવલોકવાની પદ્ધતિને અનેકાન્તવાદ અથવા સ્યાદ્વાદ કહે છે એમ વ્યાખ્યા કરીને વક્તાએ “સ્યાદ્વાદ એ મંથયવાદ નથી પરંતુ તે વસ્તુદર્શનની વ્યાપક કળા આપણને શીખવે છે” એ આચાર્ય આનંદશંકર ક્રુવનું મંતવ્ય ટાંકીને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય-પદાર્થના આ ત્રણ ધર્મોની આત્માના સંદર્ભે સમજ આપી હતી. તેમણે કહ્યું કે “આત્મા મૂળ દ્રવ્યરૂપ નિત્ય છે. કિન્તુ અવસ્થાભેદે તે અનિત્ય છે. માણસ મૃત્યુ પામે એટલે એ દેવ થયો એમ કહીએ છીએ. મૃત્યુ પામતાં તેના મનુષ્ય પર્યાયનો નાશ થયો અને દેવ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ. આમ જૈન દર્શનમાં આત્માને નિત્ય અને પરિણામી માનવામાં આવ્યો છે.” એમ કહ્યા પછી વક્તાએ જૈન દર્શનમાં જેને ‘સપ્તલંગી’ (જુદી જુદી

સાત કથનરીતિ) કહેવામાં આવે છે તે પાંચ સમવાય ધારણો—કાળ, સ્વભાવ, પૂર્વકર્મ, ઉદ્યમ અને નિયત્તિ-નિશ્ચયદષ્ટિ અને વ્યવહાર-દષ્ટિ, પાંચ પ્રમાણ અને સાત નય વગેરે વિશે વિસ્તારથી કહ્યું હતું. સ્યાદ્વાદવિષયક સાહિત્ય વિશે વાત કર્યા પછી વક્તાએ અન્ય દર્શનો-માં પણ સ્યાદ્વાદને મળતી આવતી પદ્ધતિની વાત કરીને અંતમાં સ્યાદ્વાદની જીવનમાં મોટામાં મોટી ઉપકારકતા શી છે તેનો પરિચય આપ્યો હતો.

સાધનાકે નયા આયામ

ડૉ. શેખરચન્દ્ર જૈને 'સાધનાકે નયા આયામ' એ વિશેના પોતાના નિબંધમાં સાધનાપથની યાત્રા - સામાયિક બહિર્જગતથી આંતરજગતની યાત્રા - કઈ રીતે કરવી ઘટે તે, સત્યને તત્ત્વની ખારી-માંથી (પરંપરાની ખારીમાંથી નહિ) વિલોકવા ઉપર ભાર મૂકીને નિરપેક્ષ વૃત્તિ અને નિર્વિચારયોગનો મહિમા કર્યો હતો.

અપરિગ્રહ અને પરિગ્રહ પરિમાણ

પ્રા.તારાખહેન શાહે 'અપરિગ્રહ અને પરિગ્રહ પરિમાણ' એ વિષય પાને પોતાનો નિબંધ વાંચતાં સર્વપ્રથમ અપરિગ્રહ અને અહિંસા અને પરસ્પર પૂરક હોવાનું જણાવીને, અપરિગ્રહનો અહિંસાની આધારશિલા તરીકે મહિમા કર્યો હતો. જૈન શાસ્ત્રાનુસાર પરિગ્રહનો મુખ્ય સંબંધ મનની વૃત્તિ સાથે હોવાનું જણાવીને વક્તાએ તેને પાપતા મૂળ તરીકે ઓળખાવી તેનાં અનિષ્ટો વર્ણવ્યાં હતાં. ધન-પ્રાપ્તિ સંબંધમાં જૈન ધર્મે સૂચવેલા નિયમોનો નિર્દેશ કરીને વક્તાએ ઉપનિષદે અને ગીતાએ તથા ભગવાન મહાવીર, જુદ અને ગાંધીજી વગેરે વિભૂતિઓએ તપ તથા સંયમ ઉપર મૂકેલા ભારનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું હતું. ધન સંબંધમાં ગાંધીજીની ટ્રસ્ટીશિપની જાવનાને દર્શાવી હતી, કારણ કે ધન ઉપર સ્વામીત્વ રાખવામાં શીલ

નથી, તપ નથી અને સંયમ નથી. કાર્લ માર્ક્સે પણ ભગવાન મહાવીરની 'સ્વામીત્વના ઉન્મૂલન'ની ભાવનાને અનુરૂપ કરેલ છે. ઉદ્દેશ્યોધનનો વક્તાએ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ભગવાન મહાવીરે મર્યાદિત પરિગ્રહના અતિચારનો પણ જે વિચાર કર્યો હતો તેનો પરિચય કરાવી વક્તાએ આચારશુદ્ધિ અને મર્યાદિત પરિગ્રહ માટે દર્શાવેલાં ત્રણ વ્રતો : (૧) ઇચ્છા પરિમાણ વ્રત, (૨) દિશા પરિમાણ વ્રત તથા (૩) ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રત-ની સમજણ આપી પરિગ્રહના આંતરબાહ્ય પ્રકાર વર્ણવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું : “ ધનધાન્ય, જમીન-જાગીર, ઝવેરાત વગેરેનો સંગ્રહ તે બાહ્ય પરિગ્રહ છે. ક્રોધ, લોભ, મોહ, અહંકાર, આ બધા માનવમનના દુર્ભાવો, તથા તૃષ્ણા ઇત્યાદિ વિકારી ભાવો તે સૂક્ષ્મ પરિગ્રહ છે. ‘મારું તે જ સાચું’ એવો સ્વમતાગ્રહ અને ‘જેટલું સાચું તેટલું મારું’ એવો વૈચારિક પરિગ્રહ તથા સંપ્રદાયિકતા, રાષ્ટ્રીયતા, શરીરબળ, સત્તાકાંક્ષા અને ધનવાનોની પુશામત આ સર્વ પણ સૂક્ષ્મ પરિગ્રહો જ છે.” વધારે પડતું કમાઈને દાન કરવું તે કીચકમાં પગ મૂકીને ઘોવા સરખું છે એ આચાર્ય હરિભદ્રસરિનું મંતવ્ય રજૂ કરીને વક્તાએ દાન કરતાં પણ ત્યાગનો અને એ રીતે અપરિગ્રહનો મહિમા કર્યો હતો.

જૈન ઇતિહાસ અને કળા

અપોરે મળેલી ખીજ ખેંકનો વિષય હતો ‘જૈન ઇતિહાસ અને કળા.’ સમારોહના પ્રમુખ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ખેંકના વિભાગીય અધ્યક્ષ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ‘ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સ્થાપત્ય, શિલ્પ આદિ કલાઓમાં જૈન ધર્મનું પ્રદાન’ એ વિષય ઉપરના પોતાના ઊંડા અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે “પ્રાગૈતિહાસિક પાષણયુગીન સંસ્કૃતિમાં જૈન સંપ્રદાય જેવા સંપ્રદાયો હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી. પુરાતત્ત્વીય સ્થળતપાસમાં તથા ઉત્ખનનો દ્વારા આદ્ય

ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના દર્શનમાં પણ જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ નિશ્ચિત સ્વરૂપે લાગ્યે જ દેખા દે છે.”

“ગુજરાતનો પ્રમાણિત ઇતિહાસ મૌર્ય કાળથી શરૂ થાય છે” એમ કહીને વક્તાએ મૌર્ય રાજ્ય અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિએ ગુજરાતમાં શત્રુઞ્ચ ઉપર, ભૃગુકચ્છમાં તથા ગિરનાર ઉપર જિનાલય બંધાવ્યાં હોવાનો જૈન અનુશ્રુતિમાં ઉલ્લેખ હોવાનું જણાવ્યું હતું. તે સાથે તેમણે વધુમાં કહ્યું હતું : “ એમ છતાં સ્થાપત્યની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એટલાં જ પ્રાચીન ગણાય એવાં કોઈ મંદિર હજી મળ્યાં નથી. ”

“ગુજરાતના ઇતિહાસના સુદૈર્ઘ્ય પ્રાચીનકાળ ‘ક્ષત્રપકાલ’માં ક્ષહરાત કુલના પ્રસિદ્ધ રાજા નહપાનના સિક્કા રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્રમાં મળ્યા હોવાનું તથા મહારાષ્ટ્રમાં એના સમયના અભિલેખ મળ્યા હોવાનું તેમણે જણાવ્યું હતું. પાલીતાણા, ભરૂચ, ઢાંક, સ્તંભનક (હાલનું થાણે), શંખપુર વગેરે સ્થળે આ કાળ દરમિયાન જૈન તીર્થો તરીકે ખ્યાતિ ધરાવતાં હોવાનું કહ્યા પછી એમ પણ કહ્યું હતું, કે એ કાલનું સ્થાપત્યસ્વરૂપ ધરાવતાં ચણતરી જિનાલય મળ્યાં નથી જૂનાગઢ પાસેની આવાપ્યારા ગુફાઓ જૈન સંપ્રદાયની હોય એ સંભવિત ખરું, છે જ એમ નિશ્ચિત નહીં કહેવાય. પરંતુ ઢાંક(જિ. રાજકોટ)ની ગુફાઓમાં આદિનાથ શાંતિનાથ, પાર્શ્વનાથ તથા મહાવીરસ્વામી વગેરેની પ્રતિમાઓ કંડારેલી હોઈ એ ગુફાઓ જૈન સાધુઓ માટે નિર્માઈ હોવાનું નિશ્ચિત છે. આકે.ટા(વડોદરા)-માં મળેલી ઊભા આદિનાથની ખંડિત ધાતુપ્રતિમા સવચ્ચ તીર્થંકરની સહુથી જૂની રાત પ્રતિમા છે.

વલભીનો નાશ થવાનું જાણતાં ત્યાંના જૈન સંઘના ચિંતાયુક્ત વર્ધમાનસૂરિમી સૂચનાથી ત્યાંની જૈન પ્રતિમાઓ અન્યત્ર ખસેડાઈ એમ કહ્યા પછી વક્તાએ મૈત્રકકાલનું સ્થાપત્યસ્વરૂપ ધરાવતું કોઈ જિનાલય હજી ગુજરાતમાં મળ્યું નથી, પરંતુ આકે.ટામાં આ કાળની

અનેક ધાતુ પ્રતિમાઓ પ્રારત થઈ છે એમ જણાવ્યું હતું. કનોજના રાજા નાગભટ્ટ રાજ્યે અણહિલપુર, મોઢેરા વગેરે સ્થળોએ જિનાલય બંધાવ્યાં હતાં, એમ જણાવ્યા પછી વક્તાએ સોલંકી કાળમાં ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો ઘણો અભ્યુદય થયો હોવાનું જણાવીને અર્ધુદગિરિ ઉપર દંડનાયક વિમલે આદિનાથ ચૈત્ય બંધાવ્યું હોવાનું કહ્યું હતું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી હેમચન્દ્રાચાર્યે તૈયાર કરેલું ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’ તથા ‘દ્વાચાશ્રય’માં સોલંકી રાજ્યોના થયેલા ચરિત્રનિરૂપણનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી કુમારપાળે જૈન ધર્મનો અંગીકાર કર્યો તથા પ્રભાસના સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એ હકીકત કહીને વક્તાએ વધુમાં જણાવ્યું હતું કે ભીમદેવ રાજાના સમયમાં જૈન ધર્મના પરમ ઉપાસક વસ્તુપાલે શત્રુજય ઉપર ઋષભદેવની આગળ ઇન્દ્ર મંડળ અને તેની બંને બાજુએ પાર્શ્વનાથ તથા પુંડરિકાની નવી મૂર્તિઓ કંડારાવી હતી. તેજપાલે આણુ ઉપર દેરાસર બંધાવ્યું તે તથા મંદિરના સ્તંભો, ગૂઢ મંડપના મુખ્ય દરવાજાની બે બાજુએ સુંદર નકશીવાળા બે ગોખલા વગેરેમાં વર્તાતા મનોહારી શિલ્પસૌંદર્યનો નિર્દેશ કરી ડૉ. શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તેમજ સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલામાં જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ, પ્રભાવકો તથા પ્રોત્સાહકોએ કેવું ગણનાપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે તે જણાવ્યું હતું.

જૈન કલાવૈભવ

શ્રી નાનાલાલ વસા(મુંબઈ)એ ‘જૈન કલાવૈભવ’ વિશેનો મોતમો નિબંધ આંચતાં પ્રત્યેક ભારતીય નાગરિક ગૌરવ લઈ શકે એવો વિરાટ કલાવૈભવ જૈનોએ નિર્માણ કર્યો હોવાનું તથા જૈન ધર્મની કલાકૃતિઓનો ઇતિહાસ ૭ હજાર વર્ષ પૂરો હોવાનું જણાવીને જૈન કલાતી ઇતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઝાંખી કરાવી હતી.

વક્તાએ જૈન કલા તથા સ્થાપત્યની ઝાંખી કરાવતી ખંડગિરિ તથા ઉદયગિરિની ગુફાઓ, મથુરાના કંઠાલી દી'આ અને ત્યાંની શિલ્પસમૃદ્ધિ, મથુરામાંના ગાંધારજાપની જૈન કલાના અવશેષો તથા બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત થયેલા જૈન કાંસ્યકલાના અસંખ્ય નમૂનાઓ વગેરેનો વિગતે ઉલ્લેખ કરીને આણુ, કુંભારિયા, અચલગઢ, રાજસ્થાન, રાણકપુર વગેરે વિસ્તારોમાંનાં દેરાસરોની શિલ્પસમૃદ્ધિ, કર્ણાટકની બાહુબલિની વિરાટ પ્રતિમા, ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ, શત્રુઞ્જય અને ગિરનાર ઉપરનાં દેરાસરો વગેરે કલાવૈભવનો ખ્યાલ આપીને વક્તાએ જૈન કલાવૈભવનો રક્ષા અર્થે કેટલાંક વ્યવહારુ સૂચનો કર્યાં હતાં.

શ્રી અગરચંદ્ર નાહટાએ (ખીકાનેર) મહાભારત ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ઇતિહાસરૂપ હતું, તેમ મહાભારતમાં મળે છે તે નિદેશો જૈન ગ્રંથોમાં પણ મળે છે વગેરે કહીને ઇતિહાસને સંપ્રદાયનો દષ્ટિકોણ છોડી વિશાળ દષ્ટિથી જોવાની હિમાયત કરી હતી.

શ્રી નટવરલાલ શાહે (મુંબઈ) પોતાના નિબંધમાં જૈન ધર્મનાં સ્તોત્રોમાંની મંગલ ભાવના તથા જૈનોનાં તપવ્રતો અને ધાર્મિક દષ્ટિની દિનચર્યાના રહસ્યની જાણ કરી હતી.

દ્વિતીય બેઠક સમાપ્ત થયા પછી સાંજે સુરતના મેયર શ્રી નવીનભાઈ ભરતિયા તરફથી કોર્પોરેશન હોલમાં સન્માનસમારંભ યોજાયો હતો તથા રાત્રે 'ખ્યુટી વિધાઉટ ક્યુલ્ટી' તરફથી ફિલ્મ બતાવવામાં આવી હતી, તે ઉપરાંત જૈન તીર્થોની ફિલ્મો પણ બતાવવામાં આવી હતી. જૈન તીર્થોની ફિલ્મોનું આયોજન તૃતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહની સમિતિએ કર્યું હતું. તે આયોજન માટે શ્રી ચંદ્રકાન્ત પી. દોશીનો સહકાર મળ્યો હતો.

જૈન સાહિત્ય

તા. ૨૧ મી ડિસેમ્બરે સવારે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિર

(શાહપોર) તથા જૈનાનંદ પુસ્તકાલય અને જ્ઞાનમંદિર (ગ્રામીપુરા)ની મુલાકાત બાદ 'સમૃદ્ધિ' (નાનપરા)માં સમારોહની ત્રીજી બેઠક શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાના અધ્યક્ષપદે મળી હતી. પરિસંવાદનો વિષય હતો 'જૈન સાહિત્ય.'

આરંભમાં શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહે ('કલાધર') 'જૈન દર્શનમાં સ્યાદ્વાદ' વિશે તથા પ્રો. કુમારી ઉત્પલા મોદીએ 'ઈશ્વર વિશે જૈન દર્શન' એ વિશે પોતાના નિબંધો વાંચ્યા હતા. પ્રો. ઉત્પલા મોદીએ વેદાંત, શાંકર અને પાતંજલ દર્શનનો ઈશ્વરના સંદર્ભમાં સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યા પછી જૈન દર્શન ઈશ્વરસંદર્ભે અન્ય સર્વ દર્શનોથી કઈ રીતે જુદું પડે છે તે વિસ્તારથી કહ્યું હતું તેમના વક્તવ્યનો સાર એ હતો કે આ જગત એ ઈશ્વરની રચના નથી. ઈશ્વરમાં જે ગુણોનું આરોપણ થાય છે તે ગુણો પણ તર્ક આગળ ટકી શકતા નથી. શાંકર મત પણ ટકી શકે એવો નથી. જગતની વ્યવસ્થા ચલાવવા માટે એક કે અનેક ઈશ્વરના અસ્તિત્વની જરૂર નથી. વક્તાએ ઈશ્વર સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોને ધ્યાનાર્હ લેખાવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું હતું : "જૈન દર્શન પ્રમાણે મુક્ત જીવ એ જ ઈશ્વર છે. તીર્થંકર સાક્ષાત્ ભગવાન અથવા પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર છે."

જૈન સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ પોતાના અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું : 'છેલ્લાં આવન વર્ષથી જૈન સાહિત્યના સમુદ્રનું મંથન કરતો આવ્યો છું. તેમ કરતાં મને પ્રતીત થયું છે, કે જૈન સાહિત્ય અત્યંત વિશાળ છે અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. જૈન સાહિત્ય વિશે લોકોની જાણકારી ઘણી ઓછી છે. જૈન ધર્મની જૈન સાહિત્ય ઉપર પ્રગાઠ અસર છે. જૈન સાહિત્યનો આરંભ જૈન તીર્થંકરોની વાણીથી થયો છે. તીર્થંકરોએ પોતાની વાણીનો પ્રચાર લોકભાષામાં કર્યો હતો અને તેથી જૈન સાહિત્ય એ લોકભોગ્ય સાહિત્ય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને

અપભ્રંશમાં લખાયેલું જૈન સાહિત્ય જીવંત સાહિત્ય છે. તેનામાં પ્રબળ પ્રેરણા આપવાની શક્તિ છે. તે સંતસાહિત્યનું નિર્માણ છે અને તેથી મનુષ્યના જીવનનું ઉત્થાન કરવાનું તેમાં સામર્થ્ય છે. .

“ જૈન સાહિત્યની વિશેષતા તેની કથાઓ, કહેવતો અને મુહાવરાઓમાં વરતાય છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોઈએ તો પહેલાં કથા-સાહિત્ય અને પછી ઐતિહાસિક સાહિત્ય પ્રગટ થયું.” કોણ કોણ આચાર્યો થઈ ગયા અને તે દરેકનું શું શું અર્પણ છે તે સર્વ સંક્ષેપમાં કહ્યા પછી શ્રી અગરચંદ્ર નાહટાએ જૈન સાહિત્યની જે અનેક વિશિષ્ટતાઓ છે તે કેટલાક ગ્રંથોના દાખલા આપીને દર્શાવી હતી. શ્રી નાહટાએ સુરતમાં જૈન સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હોવાનું જણાવીને તેનો સંશોધનાર્થે ઉપયોગ કરવાનો અનુરોધ કર્યો હતો.

કરવા જેવાં કેટલાંક કામ

શ્રી અગરચંદ્ર નાહટાના વ્યાખ્યાન પછી શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ (અમદાવાદ) જૈન સાહિત્યના અધ્યયન અને સંશોધન માટે કરવા જેવાં કેટલાંક કામ સૂચવ્યાં હતાં. જેમ કે, તેમણે કહ્યું : શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ તૈયાર કરેલો માહિતી-સભર જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, જે હાલ અનુપલબ્ધ છે તે જરૂરી સુધારાવધારા સાથે અથવા મૂળ રૂપે ફરી છપાવવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ના ચાર ખંડોમાંના ત્રણ ખંડોનું પુનર્મુદ્રણ થવું જોઈએ. પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ સખ્યા-અંધ ગ્રંથોમાં સંપાદકીય નિવેદનો તથા પ્રસ્તાવનારૂપ કરેલાં લખાણો તેમ તેમના સ્વતંત્ર લેખો ગ્રંથસ્થ કરવાં ઘટે. વિદેશમાં જૈન વિદ્યાના અધ્યયન-સંશોધન અંગે થયેલા કામની તથા આપણા દેશમાં વિદ્વાનોએ આ દિશામાં કરેલા કામની માહિતી ગ્રંથસ્થ કરવી જોઈએ. પ્રાકૃત ભાષાનો અભ્યાસ શ્રમણ વર્ગમાં ઘટી રહ્યો છે. પ્રાકૃત તથા અર્ધ-માગધી ભાષાનો અભ્યાસ આગળ વધે તે માટે કશીક વ્યવસ્થા

થવી જોઈએ. લહિયાઓ હવે ઓછા થતા જાય છે તે વધુ ને વધુ સંખ્યામાં તૈયાર કરવા જોઈએ. તેમ નહીં થાય તો પ્રાચીન હસ્તપ્રતો એમની એમ પડી રહેશે.

કુમ્ભાપુત્તચરિયમ્ : એક અભ્યાસ

પ્રા. અરુણભાઈ જોશી (ભાવનગર)એ ‘કુમ્ભાપુત્તચરિયમ્ : એક અભ્યાસ’ એ શીર્ષક હેઠળ પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. મનોવાંચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ અર્થે ભાવ એ ચિંતામણિરત્ન સમાન છે એ વાત અનંતહંસચિત ‘સિરિ કુમ્ભાપુત્તચરિયમ્’માં એક સરસ કથા દ્વારા કહેવાઈ છે. તેનો તત્ત્વાર્થ એ છે કે સાધુ થયા વગર, ગૃહવાસમાં વસતાં વસતાં પણ ભાવ થકી કેવલી થઈ શકાય છે. વક્તાએ એ આખી કથા અત્યંત સંક્ષેપમાં કહી હતી. કુમ્ભાપુત્ત એક પૌરાણિક કથાનું પાત્ર છે. ભાવનું મહત્ત્વ સમજાવવાનું કથાનું લક્ષ્ય કવિએ કેટલાંક સુંદર પદો, તથા જીવનોપયોગી સુંદર દૃષ્ટાંતો તેમજ કેટલાંક સુભાષિતો દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે. કાવ્યની ભાષા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત તથા શૈલી નિરાડંબરા છે.

ઉપદેશમાલા અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યબોધ

પ્રા. અમૃત ઉપાધ્યાયે (પાટણ) “ઉપદેશમાલા અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યબોધ : ‘વિનય’ના અંપ્રત્યય” એ શીર્ષક હેઠળ વાંચેલા નિબંધમાં આરંભમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણોની ચર્ચા કરી હતી. તેમણે તારવ્યું હતું કે આચાર એ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. જૈન પરંપરામાં સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્ય એ રત્નત્રય સમગ્ર માનવજીવનનો મર્મ રજૂ કરે છે : સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્ય એ સમ્યક્ ધર્મને મૂર્તિ કરે છે, જે સમ્યક્ જીવનને શક્ય બનાવે છે. અર્થાત્ સમ્યક્ જીવન માટે સમ્યક્ ધર્મ અનિવાર્ય છે અને એ ધર્મનો પાયો છે વિનય. ‘ઉપદેશમાલા’માં નિરૂપાયેલા પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના

પાયાના સંપ્રત્યયોમાં 'વિનય'નો સંપ્રત્યય અગ્રગણ્ય છે. આ સર્વ કલા પછી વક્તાએ ગુરુ પ્રત્યેના શિષ્યના વિનયનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી સમજાવ્યું હતું. વિનયનો જુદા જુદા અનેક સંદર્ભમાં વિચાર કર્યા પછી વક્તાએ એમ તારવ્યું હતું કે વિનય એ ચારિત્ર્યનો, સંસ્કારનો, જ્ઞાનનો, સત્યનો અને ધર્મનો પાયો છે. 'ઉપદેશમાલા' એ ગ્રંથ સંશોધનસામગ્રીની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર પુસ્તક છે.

આત્મયોગીની ઉત્તરયાત્રા

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ (અમદાવાદ) 'આત્મયોગીની ઉત્તરયાત્રા' એ શીર્ષક હેઠળના પોતાના નિબંધમાં યોગનિષ્ઠ આચાર્ય યુદ્ધિસાગરજીની રોજનીશીનો સવિસ્તર ખ્યાલ આપ્યો હતો. આચાર્ય યુદ્ધિસાગરજીએ ૨૪ વર્ષ સાધુજીવન ગુળથું. તેમણે ૧૦૮ ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાં ૨૫ તત્ત્વજ્ઞાનના, ૨૪ કવિતાના અને ૨૨ સંસ્કૃત ગ્રંથો છે. તેમની કવિતા હિંદુ, જૈન તથા મુસ્લિમ પણ વાંચી શકે એવી છે. આચાર્ય યુદ્ધિસાગરજીની રોજનીશી એ કર્મયોગી, ધર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગીની ડાયરી છે. એમાં શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ વિશે એક અગ્રગટ કાવ્ય છે. એક કાવ્ય સ્મશાન વિશે પણ છે. તે ૨૮ કડીનું છે. રોજનીશીની વિશિષ્ટતા તેના લખનાર યુદ્ધિસાગરજીની પ્રાભાણિકતા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને આત્મસમાધિની શોધ છે : એ રોજનીશીને વક્તાએ યુદ્ધિસાગરજીના આધ્યાત્મિક પ્રવાસની ઝાંખી કરાવનાર તરીકે ઓળખાવી હતી.

ઉપમિતિભવપ્રપંચ

શ્રીમતી સુમન્યહેન શાહે (મુંબઈ) 'ઉપમિતિભવપ્રપંચ-તેનાં સ્ત્રીપાત્રો' એ શીર્ષક હેઠળ વાંચેલા નિબંધમાં જણાવ્યું હતું, કે 'ઉપમિતિભવપ્રપંચ' એ કથાના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ છે. તેમનો સમય ઈ. સ. ૯૦૬ નો છે. તેમાં દસમી સદીના સમાજનું દર્શન

છે. તે સાથે તે સમયના રાજ્ય અને રાજનીતિનું ચિત્રણ પણ છે. સ્થિરતા સામાજિક નીતિનિયમો, સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષોનું સ્થાન તથા સમાજના જુદા જુદા સ્તરના માનવીઓના માનસનું દર્શન પણ એમાં મળે છે. વક્તાએ ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચ’ એક રૂપકકથા હોવાનું જણાવીને તેમાંની આઠ વાર્તાઓમાંનાં સ્ત્રીપાત્રોની ચર્ચા કરી હતી. તેમણે તારવી આપ્યું; કે દસમી સદીમાં પણ આજની જેમ સ્ત્રીનાં અનેક રૂપ હતાં, અને સમાજમાં તેનું અનેકવિધ સ્થાન હતું. એક ઉગર વર્ષથી આપણા સમાજમાં સ્ત્રી ખાસ આગળ વધી નથી.

હર્ષકુંજરરચિત ‘રાવણ પાર્શ્વનાથ કાગ’

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે (મુંબઈ) હર્ષકુંજરરચિત ‘રાવણ પાર્શ્વનાથ કાગ’—એક અપ્રગટ કાવ્યકાવ્યને સ્પર્શતા નિબંધવાંચ્યો હતો. રાવણ પાર્શ્વનાથ એ ડૉ. રમણલાલના જણાવવા પ્રમાણે રાજસ્થાનમાં અલવર શહેરથી ચારેક માઈલ દૂર એક પહાડી નીચે આવેલું પ્રાચીન તીર્થ છે. આ તીર્થ સાથે રાવણનું નામ કઈ રીતે સંકળાયું, તે કથા રાવણની રાણી સતી મંદોદરીના શીલના પ્રભાવની સાથે સંકળાયેલી છે. પ્રસ્તુત કાગ ચાર ચાર પંક્તિની એક એવી એકવીસ કડીની રચના છે. તેમાં ઋતુ વસંતનું આલેખન થયું હોવાથી રચના ‘કાગ’ નામે ઓળખાઈ છે. ડૉ. રમણલાલએ રચનાનું સ્પર્શન કરાવી, કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ તેમાં પ્રસન્નચંદ્રસુરિની આ વિષયની કાવ્ય કૃતિ કરતાં સવિશેષ ચમત્કૃતિ જેવા મળે છે એમ તારવ્યું હતું.

‘શૃંગારમંજરી’માંની પ્રહેલિકાઓ

પ્રો. ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી (મુંબઈ)એ કવિ જયવંતસુરિકૃત “‘શૃંગારમંજરી’માંની પ્રહેલિકાઓ” એ વિશેના નિબંધમાં, પ્રથમ પ્રહેલિકા (ઉખાણાં) વસ્તુતઃ થું છે, તેનાં શાં શાં પ્રયોજનાં

છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે પ્રહેલિકાનું કેવું નોંધપાત્ર સ્થાન છે તે કહ્યું હતું. પ્રહેલિકા એટલે ગાથી - વિનોદ, પરંતુ સાહિત્યમાં એ સ્થાન પામે ત્યારે તે હેતુલક્ષી હોવાનું જણાય છે એમ કહી વક્તાએ તેના વિવિધ હેતુઓનો ખ્યાલ આપ્યો હતો અને 'શૃગારમંજરી' માં કવિ જયવંત-સૂરિએ પોતાના નાયક અન્વિત અને નાયિકા શીલવતી વચ્ચે પ્રશ્નો-ત્તરરૂપે જ એંસી ઉપરાંત પ્રહેલિકાએ યોજી છે તે તેના અનુક્રમમાં તપાસી હતી. પ્રહેલિકાએ કેટલી બધી જાતિની છે અને તે પ્રત્યેકમાં શી ચમત્કૃતિ છે જેથી તે હૃદય લાગે છે તે પ્રા. ભૂપેન્દ્રભાઈએ કેટલીક પ્રહેલિકાઓનો અર્થ દર્શાવી, તેની અર્થ ચમત્કૃતિ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો કોશ

શ્રી જયન્ત કોઠારીએ (અમદાવાદ) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને આશ્રયે પોતાં ગુજરાતી સાહિત્યનો કોશ તૈયાર કરવાના હાથ ધરેલા કાર્યની વાત કરતાં કોશની રૂપરેખાનો સંક્ષેપમાં ખ્યાલ આપ્યો હતો અને તે અંગે થયેલા કામની માહિતી આપી હતી. તેમના જણાવવા પ્રમાણે કોશના પ્રથમ અંકમાં સન ૧૮૫૦ સુધીના લેખકોને તે પ્રત્યેકની કૃતિઓના નિર્દેશ સાથે સ્થાન આપનાર છે અને ત્રણ હજાર ઉપરાંત લેખકોનાં કાર્ડ તૈયાર થયાં છે, જેમાં સાઠ ટકા જૈન છે અને ચાળીસ ટકા જૈનેતર છે. તેમણે જ્યાંજ્યાંથી સહાય મળે ત્યાંથી તે મેળવવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી જે પોતાના કાર્યમાં આપી શકે તે હરકોઈ વ્યક્તિ સહાયભૂત થાય એવી અપેક્ષા વ્યક્ત કરી હતી.

ઉપસંહાર

પ્રા. બળવંતભાઈ જાનીએ 'હૈમચન્દ્રાચાર્યનું સાહિત્ય' એ વિશેનો નિબંધ સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યા બાદ શ્રી અગરચંદણ નાહટાએ

ઉપસંહાર કરતાં સાહિત્યકોશની યોજનાને આવકારી હતી. તેમાં જૈન ગુર્જર કવિઓની પૂર્તિ કરવાનું તેમણે સૂચવ્યું હતું. તેમણે જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ નવેસરથી રચવાનું સૂચવી સુરતના જ્ઞાનભંડારો-માંના વિપુલ ગ્રંથરાશિ અને હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંશોધનાર્થે ઉપયોગ કરવાનું તથા કોઈ સ્થાયી કામ થવું જોઈએ એવો અભિ-લાષ દર્શાવ્યો હતો.

આભારદર્શન

તે દિવસે સાંજે 'સમૃદ્ધિ'માં યોજાયેલા મિલનસમારંભમાં પ્રા. તારાબહેન શાહે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય રજૂ કરતાં શત્રુઞ્ચ વિહાર ધર્મશાળા વિશે પ્રશંસાવચન ઉચ્ચાર્યાં હતાં. ડૉ. ધનવન્ત શાહે ટ્રસ્ટી મંડળનો આભાર માન્યો હતો. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ વિદ્વાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે કૃતજ્ઞતાભાવ દાખવ્યો હતો. ડૉ રમણ-લાલ શાહે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને એના સાહિત્ય સમારોહ વતી આભાર માન્યો હતો. શ્રી જગદીશભાઈ તથા શ્રી બાબુભાઈએ ટ્રસ્ટ વતી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી.

ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહ માટે સોનગઢ મહાવીર જૈન ચારિત્ર્ય કલ્યાણ રત્નાશ્રમ તરફથી નિમંત્રણ અપાતું હોવાની જાહેરાત થઈ હતી. ત્યારબાદ સમારોહની વિધિસર પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી.

આ તૃતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રીઓ તરીકે ડૉ. રમણ-લાલ ચી. શાહ, શ્રી અમર જરીવાલા, શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા, શ્રી પન્નાલાલ ર. શાહ અને શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહે સેવા આપી હતી.

ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : પન્નાલાલ ર. શાહ

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં સુવર્ણપુરીના થયેલા આલેખનની કલ્પનાનાં મૂળ જ્યાં પડયાં હોવાનું મનાય છે અને રાષ્ટ્રપિતા પૂ. ચાંધીજી, મહાકવિ નાનાલાલ, પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી, પં. ખેચરદાસ, પૂ. કાકાસાહેબ કાલેલકર, પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી, મુનિશ્રી સંત્યાલ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી, રમણલાલ વ. દેસાઈ, સુંદરમ્, જયભિખુ અને રાષ્ટ્રીય સંત ઢેબરભાઈ આદિનાં પાવન પગલાંથી કે જ્ઞાનોપાસનાથી પુનિત થયેલી સોનગઢની ધરતી અનેક દૃષ્ટિએ મહિમાવાંત છે. પૂ. કાનજી સ્વામીની આધ્યાત્મિક ખોજ અને પૂ. ચારિત્રવિજયજી અને પૂ. કલ્યાણવિજયજી મહારાજની કેળવણી અને સંસ્કારનું નવી પેઢીમાં સિંચન કરવાની ખેવનાનું જ્યાં પરિમાર્જન થયું છે, એવી સોનગઢની ધરતીના ખોળે તા. ૧ અને ૨, જન્યુઆરી, ૧૯૮૩ના રોજ ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો હતો. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈને પોતાની સંસ્થાના હીરક મહોત્સવ નિમિત્તે શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર કલ્યાણ રત્નાશ્રમના વ્યવસ્થાપકોએ ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહ સોનગઢ ખાતે યોજવાનું, તેની જવાબદારી વહન કરવાની તૈયારી સાથે, નિમંત્રણ આપ્યું અને પરિણામે બંને સંસ્થાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે આ સમારોહ સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર) ખાતે યોજાયો. આ સમારોહના પ્રમુખસ્થાને હતા જૈન ધર્મના બહુશ્રુત વિદ્વાન શ્રી અગરચંદજી નાહટા.

ઉદ્ઘાટન માટે વિનંતી અને અભિવાદન

શ્રી દામજીભાઈ ભેદાએ સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરવાની વિનંતી કરતાં શ્રી શ્રેણિકભાઈ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ દીપ પ્રગટાવી સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રી અને અતિથિવિશેષ તેમજ જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રીઓનું ચંદનહારથી અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું.

માનવજાત માટેની સંજીવની

પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયયશોદેવસૂરિ નાદુરસ્ત તખિયતને કારણે હાજર ન રહી શકવાથી એમણે મોકલેલા સંદેશાનું વાંચન ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ કર્યું હતું. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયયશોદેવસૂરિએ લખ્યું હતું : “ સાહિત્ય એ માનવજાત માટેની સંજીવની છે; જીવનનું પરમ અમૃત અને તૃપ્તિ છે. જે તમને તમારા જીવનમાં સુખ, શાંતિ, સંતોષ અને આનંદનો ખપ હોય તો સમ્યક્ જ્ઞાનની મંદાકિનીમાં સતત સ્નાન કરી નિર્મળ અને પાવન થતા રહો. સત્ સાહિત્ય એ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન એ અદ્ભુત પ્રકાશ છે. એ સમગ્ર જીવનને સર્વાંગી રીતે અજવાળે એવો આ પ્રકાશ માનવજીવન સિવાય કયાંય ક્યારેય મળે તેમ નથી. માટે આ પ્રકાશનું હૃદયથી સ્વાગત કરો.”

જૈન સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા

જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે સમારોહના ઉદ્ઘાટક તેમજ સમારોહના અને વિભાગીય ખેડકેના પ્રમુખશ્રીનો પરિચય આપ્યા બાદ જૈન સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા સમજાવતાં કહ્યું : “ શ્રી મહાત્મીર જૈન વિદ્યાલય ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થા છે. એ સાથે સાહિત્ય અને આગમ પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે. શ્રી મહાત્મીર જૈન વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનો પૈકી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ સમારક ગ્રંથ, રજત અને સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથમાં

અંતર્યથ થયેલા સંશોધનલેખો અમૂલ્ય છે. સંસ્થાના હીરક મહોત્સવ નિમિત્તે જૈન સાહિત્ય, તરવચ્ચાન, કલા, ઇતિહાસ, સ્થાપત્ય, શિલ્પ, પત્રકારત્વ આદિ વિવિધ પાસાંઓનું નિયમિત પરિમાર્જન-પરિશીલન થાય એવી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાનું મેં સૂચન કર્યું અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ઈ. સ. ૧૯૭૭માં મુંબઈ ખાતે પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન કર્યું. ત્યારબાદ દ્વિતીય અને તૃતીય જૈન સાહિત્ય સમારોહ અનુક્રમે મહુવા અને સુરતમાં યોજાયા હતા. આજે શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર કલ્યાણ રતનાશ્રમના હીરક મહોત્સવની શુભ શરૂઆત આ સંસ્થાના નિમંત્રણથી ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહથી થાય છે એ આનંદની વાત છે.”

સંકુચિતતા અને સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશથી પર

ડૉ. રમણભાઈએ જૈન સાહિત્યનું પરિશીલન કોઈ સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશથી કે સંકુચિતતાથી નથી થતું એવી સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું : “ જૈનોમાં જ્ઞાતિ, લિંગ અને વર્ણભેદ નથી. જૈનોના બધાંય તીર્થંકરો ક્ષત્રિયો હતા. ગૌતમસ્વામી ગણધર, સ્વયંભૂસુરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, આચાર્યહરિભદ્રસુરિ આદિ બ્રાહ્મણ હતા. મેતારજ મુનિ શૂદ્ર વર્ણના હતા. વર્તમાન પરંપરામાં આ આશ્રમના સ્થાપક પૂ. શ્રી ચારિત્રવિજયજી મહારાજ બુદ્ધિભંડના બ્રાહ્મણ હતા. મહારાજ કુમારપાળ પોતે ક્ષત્રિય હતા અને જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યા બાદ એમણે ધણી પ્રવૃત્તિઓ કરી. એક વખત કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યને મહારાજ કુમારપાળે પૂછ્યું : ‘હું પરમાર્હત્ કહેવાઈ કે નહિ ?’ એના પ્રત્યુત્તરમાં હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું : ‘તમે શ્રાવક ખરા, પરંતુ મહાશ્રાવકની કોટિએ હજી પહોંચ્યા નથી. તમારી પ્રવૃત્તિનું ફલક જૈનો પૂરતું મર્યાદિત છે. તમારી અનુકંપ: સમગ્ર માનવજાત અને પ્રાણીમાત્ર તરફ વળશે ત્યારે તમે પરમાર્હતની કોટિએ પહોંચશો.’ આપણે જાણીએ છીએ કે મહારાજ કુમારપાળની પ્રવૃત્તિઓ જૈન-જૈનેતર સમાજ અને પ્રાણીમાત્ર તરફ

વિસ્તરી હતી અને એમણે પરમાર્હતનું બિરુદ સાર્થક કર્યું હતું. વસ્તુપાળ અને તેજપાળે પણ મુસ્લિમોને માટે મસ્જિદો બંધાવી હતી, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. ઇતિહાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ રીતે જોઈએ તો જૈનેનો અલિગમ સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ અને સંકુચિત-તાઈ પર છે.” જૈન સાહિત્ય સમારોહની પણ આવી જ ભૂમિકા છે, એમ એમણે ઉમેર્યું હતું.

જૈન સાહિત્યના વિકાસનો યુગ

જૈન સાહિત્ય સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરતાં શ્રી ત્રેણિકભાઈએ કહ્યું : “ છેલ્લાં સો-સવાસો વર્ષોમાં, એમાંય ખાસ કરીને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં સંશોધન-પ્રકાશનક્ષેત્રે થયેલી કામગીરીને જૈન સાહિત્યના વિકાસ યુગ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આપણા સુરક્ષિત જ્ઞાનભંડારોના કારણે એ બધું થઈ શક્યું છે. જૈન સાહિત્યનું જે પ્રકાશન થયું છે અને જ્ઞાનભંડારોમાં ભારતીય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના જે અમુદ્રિત ગ્રંથો જળવાયા છે એનું મૂલ્ય આપણે મન ધણું મોટું છે અને ભારતીય વિદ્યાનું અવિભાજ્ય અંગ છે; એના અધ્યયન વિના ભારતીય વિદ્યાનું અધ્યયન અધૂરું રહે છે. વળી એ હકીકત આપણને ગૌરવ અપાવે એવી છે કે પીએચ. ડી. કે ડી. લિટ.ના ઉચ્ચ અભ્યાસના મહાનિબંધ માટે જૈન સાહિત્યને જૈનેતર વિદ્યાર્થીઓ પણ પસંદ કરે છે અને તે પણ સારી સંખ્યામાં. આ બધું છતાં એક દુઃખદ બિના એ પણ છે કે ભારતીય વિદ્યાના અધ્યયન માટે જેમ સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે તેમ જૈન સાહિત્યના સંશોધન, અભ્યાસ અને અધ્યાપન માટે પણ ઉત્તરોત્તર સંખ્યા ઘટતી જાય છે. પરિણામે વિશ્વવિદ્યાલયની જૈન ચેર માટે અધ્યાપક વર્ગ મેળવવાનું કામ કપરું બનતું જાય છે.”

બાળકોના ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે વિચારણા

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ, અતિથિવિશેષ શ્રી મન્દુભાઈ ધ્રુવે કહ્યું : “ ભાવનગરમાં જૈન દર્શનના અભ્યાસની સુવિધાઓ અને યોગ્ય વાતાવરણ છે. ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા અને શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા આદિ સંસ્થાઓ પાસે અમૂલ્ય હસ્તપ્રતો છે અને પ્રશોધનદષ્ટિ સાથે એ સંસ્થાઓએ જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ કર્યું છે. ભાવનગરમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટેની ભૂમિકામાં આ પણ એક ભૂમિકા છે. પરંતુ આજે બાળકોમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે તમન્ના ઊભી થાય, એ તરફ અભિરુચિ થાય, એવી વ્યવસ્થા વિચારવા જોઈએ.”

સંશોધનપ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની જરૂર

અતિથિવિશેષ શ્રી જી. આર. શાહ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ઉપસ્થિત રહી શક્યા નહોતા. એમના સંદેશામાં એમણે જણાવ્યું હતું કે “ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને જૈન સાહિત્ય સમારોહના આયોજન પાછળ સાહિત્યિક દષ્ટિકોણ છે. કયાંય સંપ્રદાયના પ્રચાર કે પ્રસારનું દષ્ટિબિંદુ નથી. જૈન દર્શન અત્યંત વ્યાપક અને સમન્વયશીલ છે. અગાઉના ત્રણેય જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલ નિબંધો તેનું સમર્થન કરે છે. જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અખૂટ અને અમૂલ્ય છે. તેમાં સંશોધનને માટે વિપુલ સામગ્રી મળે છે જે ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ કરે તેમ છે. આવા સાહિત્ય સમારોહથી પ્રેરાઈને જ્ઞાનભંડારોની અઢળક સામગ્રીને ઉપયોગ સંપાદન-સંશોધન પ્રવૃત્તિને વેગ આપવામાં થશે તો જૈન સાહિત્ય સમારોહની યથાર્થતા પુરવાર થશે.”

યંત્રમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ માટે નિમંત્રણ

શ્રી અખિલ ભારત અચલગચ્છ (વિધિ પક્ષ) શ્વેતામ્બર જૈન સંઘ

તરફથી પંચમ સાહિત્ય સમારોહ કચ્છમાં યોજવા અંગેનું નિમંત્રણ સંસ્થા વતી શ્રી વસનજી લખમશી શાહે મોકલ્યું હતું. શ્રી નાનાલાલ વસાએ નિમંત્રણપત્રનું પકડન કર્યું હતું. તદુપરાંત શ્રી ખંભાત તાલુકા સાર્વજનિક કેળવણી મંડળ તરફથી ખંભાતમાં પંચમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવાનું શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહે જાતે હાજર રહીને નિમંત્રણ આપ્યું હતું. શ્રી શશીકાન્તભાઈ મહેતાએ પૂજ્ય જંઘુ-વિજયજી મહારાજની નિશ્રામાં શંખેશ્વર ખાતે આગામી જૈન સાહિત્ય સમ્મરોહ યોજવાનું નિમંત્રણ મત્રીએને પાઠવ્યું હતું. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિ આ નિમંત્રણો અંગે હવે પછી નિર્ણય લેશે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

લુપ્ત થતો જૈન ધર્મનો મર્મ

ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહના પ્રમુખ જૈન સાહિત્યના ખડ્ડશ્રુત વિદ્વાન શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ શકસ્તવ સ્તુતિ બાદ ખૂબ જ નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે “મારું શિક્ષણ પાંચ ધોરણ સુધીનું જ છે. સાહિત્યરુચિ, એમાં તનમયતા અને એ અંગેની સહજ ભાવનાથી મેં આ નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. જૈન સાહિત્ય અને કલા માટે મારું જીવન છે. મારી પાસે ૬૫,૦૦૦ હસ્તપ્રતો અને ૪૦,૦૦૦ પુસ્તકો છે. મારા મહિમા માટે હું આ વાત નથી કરતો, પરંતુ એના અભ્યાસ અને સંશોધન પરથી મને એમ લાગ્યું છે કે જૈન ધર્મનો મર્મ લુપ્ત થતો જાય છે. જૈન સંસ્કારની જાળવણી એ વર્તમાન સમયની મુખ્ય અને મહત્વની સમસ્યા છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન સાહિત્ય, કલા, સ્થાપત્ય, શિલ્પ અદિ વિદ્યાશાખા માટે દાન તો મળશે જ. પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલય માટે યોગ્ય વિદ્વાનો મળતા નથી એ પ્રશ્ન કેન્દ્રસ્થાને છે.”

પ્રમુખશ્રીનાં સૂચનો

પ્રતિ બે વર્ષે યોજાતા જૈન સાહિત્ય સમારોહના બદલે પ્રમુખશ્રી

અગરચંદ્રજી નાહટાએ પ્રતિવર્ષ આવા જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવાનું સૂચન કરતાં જણાવ્યું, 'જૈન સંસ્કારની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સ્લાઇડઝ કે દસ્તાવેજી ફિલ્મો ઉતારવાની દિશામાં પણ ગંભીરપણે વિચારવું જોઈએ. આગળ ઉપર શું કામ કરવું છે એ અંગે સ્પષ્ટ દર્શન હોવું જરૂરી છે, અને વ્યાપક વર્ગ સુધી જૈન સાહિત્ય કેમ પહોંચાડી શકાય એની ખેવના અને દૃષ્ટિ રાખીને કામ હાથ ધરવાની જરૂર છે.'

પ્રમુશ્રીખના વક્તવ્ય સાથે ઉદ્ઘાટન બેઠક સમાપ્ત થઈ હતી.

*

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ અને શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રતનાશ્રમ, સોનગઢના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં (૧) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, (૨) જૈન ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ, સ્થાપત્ય-શિલ્પ-કલા અને પત્રકારત્વ તથા (૩) સાહિત્ય અંગેની વિભાગીય બેઠકો અનુક્રમે શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટા, ડૉ. નેમિચંદ્રજી જૈન અને ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહના પ્રમુખસ્થાને યોજવામાં આવી હતી.

જપ-સાધના

શ્રી શશીકાન્ત મહેતાએ 'જપ-સાધના' વિશેના શોધનિબંધમાં નમસ્કાર મહામંત્રને ચૌદ પૂર્વના, સમગ્ર જ્ઞાનના સારરૂપ ઓળખાવી પ્રાચીનોના 'વાગ્યોગ', મધ્યકાલીન 'સુરત-શબ્દ યોગ' અને અર્વાચીનોના 'શબ્દબ્રહ્મ'ની ઉપાસનાની ઝ.ખી કરાવી હતી. જગતસર્જનના આરોહણના ક્રમ મુજબ પરામાંથી પશ્યન્તી, પશ્યન્તીમાંથી મધ્યમા અને મધ્યમામાંથી વૈખરીમાં જવાનો ક્રમ છે. જપ-સાધનામાં એ ક્રમ જીલટો છે એમ જણાવી એમણે મંત્રરહસ્યના ત્રણ પાદ - સંબોધન, વિશેષણ અને દ્રવણની સમજ આપી હતી. બિન્દુમાંથી શરૂ થતાં આરોહણની ક્રમિક ભૂમિકા અને સાક્ષરમાંથી સ્વાક્ષર થવાની પ્રક્રિયા સમજાવીને પ્રથમ જપ, બાદમાં રુચિજપ અને અંતે અજપા જપની

સ્થિતિ થતાં સદા સર્વત્ર, ઇષ્ટનું સ્મરણ અને સાતત્ય મળે છે, એ એમણે વિગતે સમજાવ્યું હતું.

સદીનું સરવૈયું : વિદેશી વિદ્વાનોનું પ્રદાન

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ છેલ્લા સૈકાની જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ વિશે ખોલતાં ડૉ. હર્મન જેકોબીએ ઈ. સ. ૧૮૮૪માં કરેલા આચારાંગ-સૂત્ર અને કલ્પસૂત્રના અંગ્રેજી અનુવાદ, 'જૈન સૂત્રો'ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી, પરંતુ સ્વતંત્ર દર્શન છે એવા પ્રતિપાદન સાથે પ્રો. લાસર્નની દલીલોનું કરેલું ખંડન અને ભ્રમનિરસન પછીના સમયગાળામાં મહત્ત્વનું બની રહ્યાનું જણાવ્યું હતું. જૈન આગમો અને જૈન સાહિત્યના સંશોધનની દિશામાં તેમજ ભાષા, સ્થાપત્ય-શિલ્પ, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ અને જૈન કલાના ક્ષેત્રમાં ડૉ. એચ. એચ. વિલ્સન, ડૉ. વેગર, પ્રો. લોયમાન, ડૉ. યુહલર, ડૉ. વોર્નર, સ્ટીવન્સન, ડૉ. એલ. પી. ટેસીટોરી, રાઇટ, પીટર્સન, ફરગ્યુ-સન, ડૉ. બર્જેસ, આદિ વિદેશી વિદ્વાનોનું પ્રદાન સીમાચ્છેદરૂપ હોવાનું જણાવીને, ડૉ. વોર્નરે 'ઉપાસકદર્શાંગસૂત્ર'ના કરેલા સંશોધન અને અનુવાદનો ગ્રંથ એમણે પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજને સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યરચના દ્વારા અર્પણ કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

મહત્ત્વની ઘટનાઓ

મહુવાના શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીએ ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં ચિકાગોમાં મળેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદની સાથે જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે બજાવેલી કામગીરી અને યુરોપ, અમેરિકા તેમજ ઈંગ્લેંડ આદિ દેશોમાં જૈન ધર્મના કરેલા પ્રચારની ઝાંખી કરાવીને, ડૉ. કુમારપાળે શાસ્ત્રવિશારદ જૈનચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસુરિ અને આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી વિજયસાગરાનંદસુરિના વિરાટ કાર્યનો આછો ખ્યાલ આપ્યો હતો. તત્ત્વદર્શનના ક્ષેત્રે પં. સુખલાલજી,

પ્રાચીન ભાષા અને આગમ ગ્રંથોના સંપાદન-સંશોધનમાં પરમપૂજ્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ, પં. બેચસ્લાસ અને પ્રાકૃત ભાષાના ક્ષેત્રમાં પં. હરગોવિંદદાસના પ્રદાનને મહત્વનું ગણાવ્યું હતું. શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈકૃત 'જૈન ગુજ્જર કવિઓ' અને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' દ્વારા આ ક્ષેત્રની દિશા વિસ્તારી હોવાનું જણાવીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને પૂ. ઠાનજીસ્વામીની સાધના, તેમજ તેરાપંથનાં થયેલાં રૂપાંતરને એમણે આ સદીની મહત્વની ઘટના ગણાવી હતી. અસ્તિત્વમાં આવેલાં નવાં તીર્થોની યાદી આપીને ભગવાન મહાવીરની ૨૫મી નિર્વાણ શતાબ્દી, શ્રવણ બેલગોલા ખાતે ગોમટેશ્વર બાહુબલીની પ્રતિમાને મહામસ્તિષ્કાભિષેક અને દ્વિગચ્ચર આગ્નાયની સંસ્થા સ્વાદ્વાદ મહાવિદ્યાલયની મહત્વપૂર્ણ કામગીરીની તેઓએ વિશદ છણાવટ કરી હતી.

લોકાલોક અને કાળગણના.

રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલય, જયપુરના એસોસિયેટ પ્રોફેસર ડૉ. નરેન્દ્ર ભાનાવતે 'જૈન દર્શનમે' દિક્કુ ઓર કાલકી અવચારણા' એ વિષય પર રજૂ કરેલા અભ્યાસલેખમાં જણાવ્યું હતું કે, જૈન દર્શન વિશ્વને અનાદિ-અનંત માને છે. ભગવતીસૂત્ર (સૂત્ર ૫-૬-૨૨૫)માં વિશ્વ માટે 'લોક' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ જણાવીને જે દેખાય છે તે 'લોક' એવી વ્યાખ્યા આપી હતી. દિશાની વાત કરતાં એમણે લોકાકાશ અને અલોકાકાશનો ભેદ સમજાવીને આકાશ દ્રવ્યદષ્ટિએ અખંડ, ક્ષેત્રની દષ્ટિએ અનંત અને અસીમ, કાળની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનંત અને સ્વરૂપની દષ્ટિએ અમૂર્ત હોવાનું જણાવ્યું હતું.

કાળની સૂક્ષ્મતાતિસૂક્ષ્મ ગણતરી અંગે ડૉ. ભાનાવતે (૧) અવિ-ભાજ્ય કાળ-એક સેકન્ડના ૫,૭૦૦ માં ભાગથી પણ અદ્યથી લઈને ચોર્યાશી લાખ પૂર્વાંગ (ચોર્યાશી લાખ વર્ષ = એક પૂર્વાંગ) સુધીની કાળગણનાનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. જૈન દર્શનમાં ઉત્સર્પિણી

અને અવસર્પિણી કાળના છ-છ આરા હોવાનું જણાવીને, તેઓએ જૈન ગણિતનાં આ પાસાંની વિગતે ચર્ચા કરી લતી.

બ્રહ્મચર્યસાધના : નિયમ અને વિવેકપ્રધાન શૈલી

બ્રહ્મચર્યસાધનાની 'જૈન શૈલી' વિશે રજૂઆત કરતાં પ્રા. મલુકચંદ શાહે જૈન દર્શનમાં બ્રહ્મચર્યસાધનાની નિયમ અને વિવેકપ્રધાન શૈલીની વિશદ જણાવટ કરી હતી. વિકાર થાય એવાં સ્થાનોથી કે તરવોથી દૂર રહેવામાં નિવૃત્તિધર્મની નિયમપ્રધાન શૈલી બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ દ્વારા વિગતે સમજાવી હતી; જ્યારે પ્રલોભનોથી દૂર રહેવાને બદલે પ્રલોભનોની વચ્ચે રહીને આત્માવશ્વાસપૂર્વક એવી કસોટીમાંથી પાર પાડવાની બાબતને એમણે બ્રહ્મચર્યસાધનાની વિવેકપ્રધાન શૈલી તરીકે ઓળખાવી હતી. આ અંગે એમણે સ્થૂલભદ્ર, વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણી, વર્તમાન સમયમાં મહાત્મા ગાંધીજી અને કસ્તુરબા તેમજ લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણ અને શ્રીમતી પ્રભાવતીબેન નારાયણનાં દર્શાંતો આપ્યાં હતાં.

બીજા શોધનિબંધો

Ethical and Spiritual Aspects of Prashamrati : ડૉ.

વાય. એસ. શાસ્ત્રી (અમદાવદ), **Some Aspects of Anekantvad :** ડૉ. ક્યુજીનેગા (જાપાન), જૈન દર્શનમાં પ્રતિકમણની મહત્તા : પ્રા. ઉત્પલાબેન મોદી (મુંબઈ), સામાયિક : ડૉ. રમેશભાઈ લાલન (મુંબઈ), અમણુદર્શન એ જ જૈન દર્શન : પ્રા. નાનકભાઈ કામદાર (ભાવનગર), જૈન સિદ્ધાંતો અને આચાર-વિચારની અસંગતતા : ડૉ. સુમનબેન શાહ (મુંબઈ), **Spiritualism of Upadhyaya Yashovijay :** શ્રી નિલેષ દલાલ (મુંબઈ), જૈન દર્શનમાં યોગવિચાર : શ્રી જયેન્દ્રભાઈ શાહ (મુંબઈ), અનેકાન્તવાદ : શ્રી કીર્તિભાઈ શાહ (મુંબઈ) વગેરે શોધલેખો રજૂ થયા હતા.

શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ રજૂ થયેલા નિબંધોની મહત્તા સ્વીકારીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને યોગ, એ અભ્યાસ કે વિક્રતા કરતાંય અનુભૂતિ અને અનુભવનો વિષય છે, આલોચનાનો નહિ એમ જણાવ્યું હતું. 'સંસાર દાવાનલ'ની સ્તુતિથી માંડણી કરીને એમણે 'વિપશ્યના સાધના અને 'પ્રેક્ષાધ્યાન'ની શિબિરોમાંના સ્વાનુભવોની ઝાંખી કરાવી તત્ત્વજ્ઞાનની ખેઠકનું સમાપન કર્યું' હતું.

રાતના સાત વાગે શ્રી શૈલેશભાઈ મહાદેવીઆએ મુખ્યઈથી ખાસ આવી માનસરોવર અને કૈલાસયાત્રા દરમિયાન લીધેલ સ્લાઇડો બતાવી યાત્રાનુભવ કરાવ્યો હતો, તેમજ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓએ ભક્તિ-સંગીત, દાંડિયા રાસ, વગેરેનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો.

દ્વિતીય ખેઠક : જૈન ઇતિહાસ-પત્રકારત્વ

રવિવાર, તા. ૨-૧-૧૯૮૩ના રોજ સવારનાં 'જૈન તત્ત્વજ્ઞાન' અંગેની ખેઠકના બાકી રહેલા નિબંધોનું વાચન થયા બાદ 'જૈન ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ, સ્થાપત્ય-શિલ્પ, કલા અને પત્રકારત્વ' અંગેની વિભાગીય ખેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ પ્રસંગે જૈન પત્રોના પ્રથમ અંકનાં મુખપૃષ્ઠોનું પ્રદર્શન શ્રી ગુણવંત શાહના સહકારથી યોજાયું હતું.

વિવિધ વિદ્યાશાખાઓનું જૈન દર્શનમાં ચિંતન

શ્રી નાનાલાલ વસાએ 'પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્રોમાં વિજ્ઞાન અને વિદ્યાઓ'ને સ્પર્શતો સંશોધનલેખ રજૂ કરતાં પ્રાચીન જ્ઞાતિકાળ, જૈન ધર્મની ઐતિહાસિકતા, ખજોળ, વાતાવરણ, આકારો, દિશાઓ, ભૂજોળ, જંતુશાસ્ત્ર, જીવવિજ્ઞાન, ગણિત, પરમજીવવાદ, પદાર્થવિજ્ઞાન, અવકાશ, કોસ્મિક રેડિએશન, મનોવિજ્ઞાન, નાટ્ય, સંગીત, નૃત્ય, અન્ય કલાઓ, સામાજિક વિજ્ઞાન આદિ વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ અંગે આધુનિક-વૈજ્ઞાનિક અભિગમના સંદર્ભમાં જૈન દર્શનમાં થયેલ ચિંતનની ઝલક આપી હતી, અને એ અંગેનું પ્રમાણ જુદાં જુદાં સૂત્રો

અને ગ્રંથોમાંથી શ્લોકો દ્વારા રજૂ કરી જૈન દર્શનની વૈજ્ઞાનિક વિચારધારાનો એમણે મહિમા કર્યો હતો.

જૈન પત્રકારત્વની ઝલક

શ્રી ગુણવંત શાહે 'જૈન પત્રકારત્વ : એક ઝલક', આ નિબંધમાં જૈન પત્રકારત્વની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં થઈ ત્યારથી ભાષા અને પ્રકાશનસ્થળના સંદર્ભમાં, પ્રગટ થતાં જૈન સામયિકોની માહિતી સાથે સામયિકના પ્રકાશનની અવધિ અનુસાર પણ પૃથક્કરણ આપવા ઉપરાંત એમણે જૈન પત્રકારત્વના આધારભૂત ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. જૈન પત્રકારત્વના વિકાસના તબક્કા, ભીતરી સ્વરૂપ, 'ધર્મ' અને સમાજજીવન પર પત્રકારત્વની અસર, એવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી દર્શાવતી માહિતી રજૂ કરી હતી.

તૃતીય ખેડક : જૈન સાહિત્ય સંગોળિં

રવિવારે બપોરની 'જૈન સાહિત્ય સંગોળિં અને સમાપન' અંગેની તૃતીય ખેડકમાં (૧) જૈન દર્શનમેં નારીમાવના : આચાર્યા ડો. શાંતા ભાણ્યાવત (જયપુર), (૨) Economic History of India and Jain Community : શ્રી ટી. શીનોડા (અમદાવાદ), (૩) જૈન પ્રતીકને પ્રગલે પ્રગલે : ડો. ભાઈલાલ ખાવીશી (પાલીતાણા) (૪) જૈન ઇતિહાસ : શ્રી ગર્જસિંહ રાઠોડ (જયપુર), (૫) શ્રી જિનાગમ અને જૈન સાહિત્ય : પં. કપુરચંદ વારૈયા (પાલીતાણા), (૬) નેમિનાથ કાવ્ય : એક પરિચય : ડો. કનુભાઈ શેઠ (અમદાવાદ), (૭) ઉપાધ્યાય યશોવિજયકૃત સમાધિશતક - એક અધ્યયન : ડો. શેખરચંદ્ર જૈન (ભાવનગર), (૮) જૈન સાહિત્ય : સંમાવનાઓં કે નવે ક્ષિતિજ : ડો. નેમિચંદ્ર જૈન (મનદોર), (૯) ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર - એક અધ્યયન : પ્રા. અરુણ જોષી (ભાવનગર) અને (૧૦) જૈન ગુર્જર સાહિત્યનું એક અમૂલ્ય સંદર્ભસાધન : પ્રા. જયંત કોઠારી (અમદાવાદ) વગેરે સંશોધનલેખો રજૂ થયા હતા.

જૈન દર્શનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

‘જૈન દર્શનમાં નારીભાવના’ એ વિષય પરની રજૂઆતમાં આચાર્યા ડો. શાંતા લાણાવતે હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીઓનાં સ્થાન અને અધિકાર આદિની તુલનાદષ્ટિએ જૈન ધર્મમાં શી પરિસ્થિતિ છે એના પર સદષ્ટાંત પ્રકાશ પાડ્યો હતો. જૈન દર્શનમાં સ્ત્રીસન્માન અને સમાનતાની ભાવના ભગવાન ઋષભદેવના કાળથી છે. સૌ પ્રથમ કેવળ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને મોક્ષગમન ભગવાન ઋષભદેવનાં માતા મરુદેવીએ કર્યાનું સ્પષ્ટ કરી, એમની પુત્રીઓ બ્રાહ્મી અને સુંદરીને લિપિશાસ્ત્ર અને અંગ્કગણિતનું શિક્ષણ આપ્યાને ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું : “ભગવાન મલ્લિકાનાથ ઓગણીસમા તીર્થંકર થયા એ દષ્ટિએ સ્ત્રીની પણ તીર્થંકર થવાની ક્ષમતા જૈન ધર્મ સ્વીકારી છે. તેમજ જૈન દર્શને દાસીપ્રથાનો વિરોધ કરી સ્ત્રીસન્માન અને સમાનતાની ભાવના ચરિતાર્થ કરી છે.” સ્ત્રીનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં, જીવનની દૈન્યતિમાં એ કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ તેમણે સદષ્ટાંત સમજાવ્યું હતું.

ભગવાન મહાવીરની વિભાવના

‘જૈન સાહિત્ય : સંભાવનાઓ’કે નવે ક્ષિતિજ’ અંગે ડો. નેમિચંદ્રજી જૈને કહ્યું : “ભગવાન મહાવીરના સમયમાં સૌપ્રથમ જૈન સાહિત્ય જનઅભિમુખ થયું. એ પહેલાં એ વિદ્વદ્ભોગ્ય હતું. ભગવાન મહાવીરે ધર્મ, દર્શન, ન્યાય આદિ ગહન વિદ્યાશાખાઓને જનજીવન સાથે જોડવાને અદ્વિતીય પ્રયાસ કર્યો, અને ધર્મને પણ સામાજિક સ્વરૂપ આપ્યું. વ્યક્તિ, સુક્તિ અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સાથે સામાજિક વિષયમતાઓનો અંત લાવવાનું એમણે મહાભારત કામ કર્યું. એથી સમાજમાં ઐતિહાસિક ક્રાંતિ થઈ.” ધર્મનું પુનઃ વ્યવસ્થાપન અને યુક્તિયુક્ત-કરણ તરફ વિશેષ ધ્યાન ભગવાન મહાવીરે ખેંચ્યું અને સરળતાનું

સમીકરણ રચીને સંપત્તિ તેમજ સત્તા આદિનું દ્વિતીય કક્ષાનું યોગ્ય સ્થાન એમણે સગળવ્યું હતું.

સર્જનાત્મક સાહિત્યના પ્રકાશનની જરૂરિયાત

જૈન સાહિત્યની સંલવિત નવી ક્ષિતિએ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં એમણે કહ્યું : “ પ્રકાશિત થતા જૈન સાહિત્યમાં આજે સર્જકતા કેટલી છે અને પરંપરાગત કેટલું છે એ પ્રશ્ન વિચારવા જોવા છે. માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન અંગેનું સાહિત્ય આપવાને બદલે સર્જનાત્મક સાહિત્યના પ્રકાશનને વિશેષ મહત્વ આપવાની જરૂર છે. આજે પ્રકાશિત થતા જૈન સાહિત્યમાં ૯૦ ટકા સાહિત્ય પરંપરાગત અને સાધુરચિત કે પ્રેરિત છે; ૮ ટકા સાહિત્ય વિવાદ અને પરસ્પરના સંઘર્ષ અંગેનું છે અને માત્ર ૨ ટકા સાહિત્ય સર્જનાત્મક સાહિત્ય છે. આ ક્રમ ઉલટાવવો જોઈએ. પ્રકાશિત થનાર સાહિત્ય અંગે નિર્ણય કરનારી અનુભવી અને નિષ્પક્ષ સમિતિ એનું મૂલ્યાંકન કરે ત્યારબાદ જ જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન થાય એવી વ્યવસ્થા થાય તે હિતાવહ છે.”

સામાયિક અને પ્રકાશન : સ્વતંત્ર સામાયિક સ્વરૂપ

સર્જનાત્મક સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો જોવાં કે કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ, સામાયિક, અનુવાદ, લઘુ કથા આદિના સર્જન તરફ વળવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકીને સામાયિક અને જૈન પત્રોનું સ્વતંત્ર સામાયિક સ્વરૂપ નથી એમ તેઓએ જણાવ્યું હતું. સમીક્ષા, તાર્કિક કે નિતાંત પરંપરાગત સાહિત્ય સમકાલીન નથી અને એની ભાષાશૈલીમાં પણ કોઈ ઉલ્લેખનીય પરિવર્તન નથી એમ જણાવીને ડૉ. નેમીચંદ્ર જૈને જણાવ્યું હતું કે વાંચક વર્ગની જાગૃતિના અભાવે સમજદાર વાંચક વર્ગ તૈયાર થયો નથી. એમણે વધુમાં જણાવ્યું કે “ શૈલી કે ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જૈન સાહિત્યનું ગ્રહન મૂલ્યાંકન થયું નથી અને વિદ્વદ્વર્ગનું એ તરફ લક્ષ ગયું નથી.”

લેખકોની અધ્યયનવૃત્તિને ખીલવવી જોઈએ અને અલગ અલગ મહત્વ-પૂર્ણ લેખકોના વ્યક્તિ-કોશના પ્રકાશનનું કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ. આ માટે આંદોલનપ્રેરક માનસને બદલે સમૃદ્ધ માનસના વિકાસ તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ અને ખાલ સાહિત્ય, કિશોર સાહિત્ય, પાઠ્યપુસ્તક આદિ સાહિત્યના પ્રકાશનની મહત્વપૂર્ણ દિશામાં કામ કરવું જોઈએ.”

જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય : અમૂલ્ય સંદર્ભસાધન

પ્રા. જયંત કોઠારીએ ‘જૈન ગુજરાતી સાહિત્યનું અમૂલ્ય સંદર્ભ-સાધન’ના નિબંધમાં જણાવ્યું હતું કે “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતી સાહિત્યના કોશનું કામ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૦ સુધીની કૃતિઓ અને કર્તાઓમાં મોટા ભાગની કૃતિઓ અને કર્તાઓ જૈન છે. એ માટે અમે ‘જૈન ગુજરાતી કવિઓ’ (ત્રણ ભાગમાં)નો મુખ્ય આધાર લીધો છે. શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ કરેલું કામ પ્રચંડ અને અદ્ભુત છે. એકલે હાથે આવું મહાભારત કામ થઈ શકે એની આજે કલ્પના આવવી મુશ્કેલ છે.”

આ કાર્ય, સામગ્રી અને પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્વ છે એમ જણાવી પ્રા. જયંત કોઠારીએ કહ્યું : “વ્યવસાયે વક્રીલાતનક ધંધામાં વ્યસ્ત એવા એમણે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કામ કર્યું એ સામે મારું મસ્તક નમે છે. આમ તો એ હસ્તપ્રતોની યાદી છે. એમાં કૃતિના આરંભ અને અંત, મંગલાચરણ અને પ્રશસ્તિ આપવાથી કૃતિસમય, ગુરુપરંપરા, કર્તા વગેરે ઐતિહાસિક ખાખતો નક્કી કરવામાં સરળતા રહે છે. આ બધાંમાં અગત્યની ખાખત એ છે, કે સતત જગૃતિથી એમણે નવી માહિતી ઉમેરી છે અને અર્થસંઘટનના આધારે સતત સુધારા કર્યા છે. તદુપરાંત એમણે જે સૂચિઓ આપી છે, એવી સૂચિઓ આજ સુધી મેં ગુજરાતી ગ્રંથોમાં કયાંય જોઈ નથી. ૪૦૦૦ પૃષ્ઠોના આ ગ્રંથોમાં ૨૨૬ પૃષ્ઠો સૂચિનાં છે. એમાં કર્તાસૂચિ, કૃતિ-સૂચિ, વર્ગીકૃત સૂચિ, જેમ કે રાસાઓ, લોકકથાઓ વગેરેની સૂચિ,

ગદ્યકારોની અલગ સૂચિ અને હસ્તપ્રત લિપિગ્રહ થયાની સાલના સમાવેશ સાથે આપી છે. સ્થાન અને રાજકર્તાઓની પણ સૂચિ આપીને ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એવી કૃતિની નિર્ણાયકતાના દરવાજા એમણે ખોલી આપ્યા છે. આ ઉપરાંત પૂરક સામગ્રી ગુરુ પદ્મવર્ણીઓ, કથાનામ કોષ, કક્કાવાર અનુક્રમણિકા અને સૂચિયા સંશોધકનો માર્ગ સરળ થયો છે અને એટલે વિરોધી પુરાવો ન મળે તો ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ના આ ગ્રંથને અમે અધિકૃત ગણીએ છીએ.”

જૈન ભંડારો : સાચવણીની વિશિષ્ટ પરિપાટી

જૈન સાહિત્યની આ વિભાગીય ખેડકના સંચાલક ડૉ. રમણભાઈ-એ સમાપન કરતાં જણાવ્યું હતું કે ‘જૈન ધર્મમાં સાહિત્યકૃતિ લખાય એ જ્ઞાન છે. તેની આશાતના ન થાય એટલે કાળજીપૂર્વક સાચવણીની એક વિશિષ્ટ પરિપાટી જાણી થઈ. એના પરિણામે ગ્રંથભંડારો જાણી થયા અને એ ભંડારો સાર્વજનિક થયા, જેમાં માત્ર જૈનોની કૃતિઓ સચવાઈ છે એવું નથી. આવા ભંડારોમાં વીસ લાખથી પણ વધુ જૈન-જૈનેતર હસ્તપ્રતો અત્યારે મળે છે. એમાં કેટલીય હસ્તપ્રતો અમૂલ્ય અને ભાગ્યે જ મળે એવી અલભ્ય છે. ઉદ્દ્યોતનસૂરિકૃત ‘કુવલયમાલા’ નામક ગ્રંથની જેસલમેર અને ભંડારકર ઇન્ડિટ્યુટના સંગ્રહમાંથી માત્ર બે જ હસ્તપ્રત મળી અને ડૉ. આદિનાથ નેમિનાથ ઉપાધ્યેએ એનું સંશોધન-સંપાદન કર્યું’. આ ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષાના કથાના પ્રકારનો હોવા છતાં ધર્મતત્ત્વને વણી લેતો એ અદ્ભુત ગ્રંથ છે. બાણીની કાદબરી સાથે એને અતિશયોક્તિ વિના મૂકી શકાય. આપણે જૈન છીએ, એટલે સંકુચિતતા કે અભિમાનથી એમ કહીએ છીએ એવું નથી, પરંતુ જૈનેતર વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથની પ્રશંસા કરી છે.”

પ્રત્યેક દાયકાની ભાષાનો આધાર જૈન ભંડારો

એમણે વધુમાં ઉમેર્યું : “પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે, કે

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક દાયકાની ભાષા જોવી હોય તો દુનિયામાં માત્ર જૈનો પાસેથી જ તે જોવા મળે છે. છેલ્લાં ૮૦૦ વર્ષની વાત કરીએ તો આ ભંડારોમાં સચવાયેલી કૃતિઓમાં પ્રત્યેક દાયકાની ભાષા જોવા મળે છે. ભાષાવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ તથા સામાજિક સંદર્ભની દૃષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરવા જોવો છે, અને ભવિષ્યમાં એમ થશે પણ ખરું.”

ડૉ. રમણભાઈના વક્તવ્ય સાથે સમારોહ પૂરો થયો હતો.

આ ઉપરાંત જે વિદ્વાનો આ સમારોહમાં ઉપસ્થિત રહ્યા ન હતા પરંતુ એમના તરફથી સંશોધન-લેખો પ્રાપ્ત થયા હતા એની યાદી આ પ્રમાણે છે :

૧. આપણા બાલાવખોધ : ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી (અમદાવાદ)
૨. ભક્ત ત્રિમૂર્તિ : આનંદધનજી, યશોવિજયજી અને દેવચંદ્રજી : ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા (મુંબઈ)
૩. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : એક મહાવિભૂતિ : ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા (મુંબઈ)
૪. જૈન ધર્મમાં સ્વાદ્વાદ : શ્રી દિલસુખ કૃતેહચંદ મહેતા (મોરબી)
૫. જૈન કથાસાહિત્ય : કેટલીક લાક્ષણિકતા : ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક
(અમદાવાદ)

ચતુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહના મંત્રીઓ તરીકે ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, શ્રી અમર જરીવાલા, શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કેરા, શ્રી પન્નાલાલ ર. શાહ, શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહ અને ડૉ. ધનવંત તિ. શાહે સેવા આપી હતી.

પંચમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : પન્નાલાલ ર. શાહ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ઉપક્રમે શ્રી અખિલ ભારતીય અચલગચ્છ (વિધિ પક્ષ) શ્વેતાચ્ચર જૈન સંઘના નિમંત્રણથી શનિવાર, તા. ૨૪ અને ૨૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૩ના રોજ માંડવી (કચ્છ) ખાતે પાંચમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો હતો. આ સમારોહનું પ્રમુખ-સ્થાન મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ અને 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના તંત્રી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે શોભાવ્યું હતું. આ સમારોહમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન સાહિત્ય એમ બે વિભાગીય એકેડેમી રાખવામાં આવી હતી, જેના પ્રમુખસ્થાને અનુક્રમે શ્રી કીર્તિભાઈ માણેકલાલ શાહ અને વારાણસીની પાર્શ્વનાથ શોધ સંસ્થાનના ડિરેક્ટર ડૉ. સાગરમલજી જૈન હતા.

મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએથી પધારનાર વિદ્વાનો માટે સૌરાષ્ટ્ર એક્સપ્રેસમાં શ્રી અચલગચ્છ જૈન સંઘ તરફથી ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને ગાંધીધામથી શુક્રવાર, તા. ૨૩, સપ્ટેમ્બરે બે બસ દ્વારા અંબર, ભદ્રેશ્વર, નાની ખાખર, બિદડા મોટા આસંખિયા વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરાવવામાં આવી. રાત્રે સાડા દસ વાગ્યે સૌ માંડવી પહોંચ્યા હતા.

શોભાયાત્રા

શનિવાર, તા. ૨૪-૯-૮૩ ના રોજ સવારના ૮-૦ કલાકે શોભાયાત્રા નીકળી હતી, જેમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલી કલ્પસુત્રની

હસ્તપ્રત રથમાં મૂકવામાં આવી હતી. મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં 'સિદ્ધહૈમ' વ્યાકરણની નીકળેલી શોભાયાત્રાની એ યાદ અપાવતી હતી.

ઉદ્ઘાટન ખેડક

પ્રાર્થના, સ્તુતિ અને પૂ. સામ્બીજી વસંતપ્રભાશ્રીજીના માંગલિક પાદ, શ્રી લખમશી ઘેલાભાઈ શાહે દીપ પ્રગટાવી પાંચમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આ પ્રસંગને અનુરૂપ તૈયાર કરવામાં આવેલી સ્મરણિકાનું પ્રકાશન શ્રી ત્રિપિતભાઈ કે. જૈને, કલ્પસૂત્રની સુવર્ણક્ષિરે લખાયેલી હસ્તપ્રતનું પ્રકાશન શ્રી રવજી ખીમજી છેડાએ અને પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી ગુલામચંદ કરમચંદ શાહે કર્યું હતું.

વિદ્યાલયની કચ્છમાં શાખા માટે વચન

અખિલ ભારતીય અચલગચ્છ (વિધિ પક્ષ) શ્વેતાગ્નર જૈન સંઘના પ્રમુખ અને સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી વસનજીભાઈએ સૌનું અભિરાદન કરતાં કહ્યું હતું : 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી ખ્યાતનામ અને માતૃપર સંસ્થા આ સમારોહની જનેતા છે. જે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય કચ્છમાં કોઈ વિદ્યાપ્રવૃત્તિ આદરે અગર એની શાખા ખોલે તો તે સંસ્થાને જમીન અને આર્થિક સહયોગ આપવા અમે તત્પર છીએ.'

સંશોધન-પ્રકાશનને વેગ

એમણે વિશેષમાં કહ્યું : "જૈન સાહિત્ય સમારોહથી પ્રેરાઈને અહીંના સમાજ વધુ વ્યાપક પ્રવૃત્તિઓ કરે, અહીં ભંડારોમાં સચવાયેલી હસ્તપ્રતોનું સંશોધન-પ્રકાશન થાય, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી વગેરે ભાષાઓનાં શિક્ષણને વેગ મળે તો આપણા સૌનું આ મિલન સાર્થક થશે."

ત્યારબાદ સ્વાગત મંત્રી શ્રી નાનાલાલ વસાએ આ સમારોહની

ભૂમિકા સમજાવી હતી. કચ્છની હસ્તપ્રતો વિશે એમણે સવિગત માહિતી આપી હતી.

ત્યારપછી શ્રીમતી શૈલજા શાહે સંસ્કૃત ભાષામાં જૈન ધર્મની મહત્તા વિષે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું.

રાસા સાહિત્યના પ્રકાશનનું મહત્વ

સમારોહના પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જ્ઞાનનો મહિમા કર્યા બાદ કહ્યું હતું : “જૈનો પાસે પોતાનું જે સાહિત્ય છે, તે અત્યંત વિપુલ છે. પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની, હિન્દી, મરાઠી, કન્નડ, તેલુગુ, તામીલ વગેરે ભાષાઓમાં પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પુષ્કળ લખાયેલું છે. જુદા જુદા હસ્તપ્રતભંડારોમાં વીસ લાખથી પણ વધુ હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે, જેમાંની ઘણી હજુ અપ્રકાશિત છે. સહેજે એ-ત્રણ સૈકાથી વધુ સમય ચાલે એટલું સંશોધનકાર્ય આ ક્ષેત્રમાં પડેલું છે.” રાસા સાહિત્ય વિશે બોલતાં એમણે કહ્યું : “જ્યારે આપણું ઘણુંખરું રાસા સાહિત્ય પ્રગટ થયું હશે, ત્યારે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની ફરજ પડશે. લવિધ્યના તટસ્થ ઇતિહાસકારો આ વાતનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકશે.”

દાનના પ્રવાહને વાળવાની જરૂર

“પ્રતિવર્ષ જૈનો દાનમાં જે રકમ ખર્ચે છે એના પ્રમાણમાં વિદ્યાનું તેજ પ્રગટ થતું નથી ” એમ જણાવી દાનની રકમના વ્યવસ્થિત વપરાશ માટે એમણે વધુમાં કહ્યું : “ જૈન સંઘો ચાતુર્માસ પ્રવેશ, વિહાર, વ્યાખ્યાન ઇત્યાદિ નિમિત્તે પ્રતિવર્ષ છાપાંની જાહેરખબરો પાછળ લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે, તેને જે વ્યવસ્થિત રૂપ આપવામાં આવે તો એટલી જ પ્રસિદ્ધિ સાથે ઘણો ખર્ચ બચાવી શકાય. ” આ અંગે એમણે વિશેષમાં ઉમેર્યું : “ એક વર્ષ જે શ્રમણ સમુદાય લોકેષણથી વિમુખ બની આ બધી જ જાહેરખબરો સદંતર

અંધ કરાવે તો આટલાં નાણાંમાંથી કોઈ પણ સ્થળે એક સારું જ્ઞાન-મંદિર કે એક નાનું રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થાપી શકાય.”

સમયની માંગના સંદર્ભમાં સૂચનો

વર્તમાન સમયની આવશ્યકતાને લક્ષમાં રાખીને એમણે કહ્યું : “વિદ્યાભ્યાસ કે વ્યવસાયના કારણે જૈનો વિશ્વના બધા દેશોમાં વસેલાં છે. ત્યાં વસેલાં કેટલાંય મા-આપોને પોતાનાં સંતાનોને જૈનત્વના સંસ્કાર કેવી રીતે આપવા અને પોષવા એની ચિંતા છે. ભારતીય ભાષાઓમાં અબજી, કેવળ અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન કે જાપાની ભાષા જાણનાર, જૈન આળકો માટે જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા પૂરી પાડવા સરળ અને લોકોપયોગી સામગ્રી મોટા પાયે પર તૈયાર કરવાની ઘણી જરૂર છે.” વિદેશમાં વસતા વડીલો અને એમનાં સંતાનો પોતાની જિજ્ઞાસા તુરત સંતોષી શકે એ માટે જૈન તીર્થો, જ્ઞાનભંડારો, કલાકૃતિઓ, સાધુ-સાધ્વીઓની દિનચર્યા વગેરેની પ્રમાણ-ભૂત વીડિયો કેસેટ વ્યાવસાયિક ધોરણે તૈયાર થવી જોઈએ એવું એમણે સૂચન કર્યું હતું. વીડિયો કેસેટની જેમ તીર્થો વગેરેની રંગીન સ્લાઈડ-ફોલિયો પણ વ્યાવસાયિક ધોરણે તૈયાર કરવાનો પણ એમણે અનુરોધ કર્યો હતો.

જૈન સાહિત્યમાં કચ્છ

જૈન સાહિત્યમાં કચ્છના આવતા ઉલ્લેખોને હવાલો આપીને એમણે કહ્યું હતું કે “૪૦૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી કૃતિઓમાં કચ્છના હાલના રણપ્રદેશનું વર્ણન આવે છે. સાધુઓના વિહારનાં એ માર્ગ હતો અને આ આખોય પ્રદેશ રળિયામણો અને હરિયાળો હતો. કચ્છનું રણ છેલ્લા ત્રણ-ચાર સૈકાની ઘટના હોવાનું જણાવી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં આવેલા પરિવર્તનનું એ સંભવતઃ કારણ હોવાનું જણાવ્યું હતું.

આ પ્રસંગે સમારોહના ઉદ્ઘાટક શ્રી લખમશી ઘેલાભાઈ શાહ તરફથી આધ્યાત્મિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ સામાજિક કાર્યો માટે રૂપિયા એક લાખના ટ્રસ્ટની રચના કરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી, જેને સહુએ સહયોગ વધાવી લીધી હતી. ત્યારબાદ ઉદ્ઘાટન ખેડક પૂરી થઈ હતી.

વિભાગીય ખેડક : જૈન તત્ત્વજ્ઞાન

શનિવાર, તા. ૨૪-૯-૧૯૮૩ના રોજ સવારનાં, ઉદ્ઘાટન ખેડકની પૂર્ણાહુતિ બાદ તુરત જ, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિભાગીય ખેડક યોજવામાં આવી હતી. આ ખેડકનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી કાર્તિભાઈ માણેકલાલ શાહે લીધું હતું. નાદુરસ્ત તબિયત છતાં મુંઝઈથી સીધા જ તેઓ આવી પહોંચ્યા હતા.

અનેકાન્ત દર્શનમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ

શ્રી કાર્તિભાઈ શાહે ‘અનેકાન્ત દર્શનમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ’ એ વિષય પરનો પોતાના સંશોધન-અભ્યાસ લેખનું સંક્ષેપમાં તારણ આપતાં કહ્યું હતું : “ આ વિશ્વમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો વિષય હશે કે જેની જૈન દર્શને તલસ્પર્શી વિચારણા કરી ન હોય. આથી જૈન દર્શન વિશાળ દર્શન છે, વિશ્વદર્શન છે. પરંતુ એની ખરી મહત્તા એની વિશાળતા કરતાં પણ એની સૂક્ષ્મતામાં છે. પ્રત્યેક તત્ત્વ અર્થાત્ વસ્તુનું સર્વાંગી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા, તેના અનેકાન્તમય સ્વરૂપનું દર્શન કરવા અને તેના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંગનું જ્ઞાન યાકી ન રહી જાય તેવો પ્રયત્ન અનુયોગદ્વાર આદિ સૂત્રો-ગ્રંથો દ્વારા આ દર્શને કર્યો છે તે અજોડ છે.”

સ્વાદ્વાદ અંતર્ગત નયવાદ

જૈન દર્શનના કોઈ પણ તત્ત્વને અનેકાન્તવાદ અને તેના અંતર્ગત નયવાદ વિના ન્યાય આપી શકાતો નથી, એમ જણાવી એમણે ઉમેર્યું : “ આ સિદ્ધાંતથી અપરિચિત વ્યક્તિ નિરૂપિત તત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકતી નથી અગર ગ્રહણ કરે છે તો તે વિપરીત સ્વરૂપે

અહણ કરે છે.” અનંત ધર્માત્મક વસ્તુની જટિલતા જોવા જ નયવાદ પણ એટલો જટિલ છે એ સમજવી એમણે જણાવ્યું : “ આપણા સમગ્ર લોકવ્યવહારમાં નયમૂલક અનેકાન્ત સિદ્ધાંત એટલો એાતપ્રોત થઈ ગયો છે કે એનું બારીકાઈપૂર્વક વિશ્લેષણ કરીએ તો આ સિદ્ધાંત સહજ રીતે સમજઈ જાય તેવો છે.”

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસ પર આધારિત નિબંધ

મહામહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસની ૧૭ ઢાળોમાં દ્રવ્યાનુયોગને ઉતાર્યો છે, તેની ખીજી ઢાળની પ્રથમ ગાથામાં તેઓએ દ્રવ્યનું લક્ષણ બાંધ્યું છે, એમ જણાવી આ ગાથા અને તે પર રચેલા સ્વોપજ્ઞ ટપાના વિવેચનરૂપે આ નિબંધ એમણે લખ્યો છે એમ એમણે ઉમેર્યું હતું.

‘તત્ત્વ અનુત્પન્ન અવિનાશી છે’ એમ જણાવી એમણે લોકવ્યવહારમાં અનેકાન્તની સ્વીકૃતિ, દ્રવ્યાર્થિક નયની અભેદ દષ્ટિ, પર્યાયાર્થિક નયની ભેદદષ્ટિ, સંગ્રહ નયની અભેદ દષ્ટિ, વ્યવહાર નયની ભેદદષ્ટિ, સામાન્યના ભેદ, વિશેષના બે ભેદ અને અનેકાન્ત વજેરેની તત્ત્વસ્પર્શી જણાવટ કરી અનેકાન્ત ઉત્તમ નીતિ છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ત્યારબાદ એમણે દ્રવ્યનાં લક્ષણો સમજવતાં ‘દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે; ઉત્પાદ, વ્યય અને જ પ્રીવ્યથા યુક્ત છે તે સત્ છે; જે ગુણ અને પર્યાયવાળું છે તે દ્રવ્ય છે; અર્થક્રિયા-કારિત્વ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે’ વજેરે બાબતોની ન્યાયસંગત જણાવટ કરી એનું એમણે પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

જૈન દર્શન અને સંત તિરુવલ્લુવર

‘જૈન દર્શનમે વીર માવકી અવધારણા’ વિશે ડૉ. નરેન્દ્ર ભાણાવતે (જયપુર) સંશોધન-અભ્યાસ લેખ રજૂ કર્યા બાદ શ્રી નેમચંદ ગાલાએ (મુંબઈ) ‘જૈન દર્શન અને સંત તિરુવલ્લુવર’ વિશે રજૂઆત કરતાં કહ્યું : “ દક્ષિણ ભારતના આ સંત, કમીરની માફક વણકર

૬૧૧. એમણે રચેલાં 'તિરુકુરળ' ગ્રંથમાં ૧૦ ઋચાઓનું એક પ્રકરણ એવાં ૧૩૦ પ્રકરણોમાં ૧૩૩૦ ઋચાઓનું છે," એમ જણાવી "ઋચાઓનો ભાવાર્થ સાથે સંદર્ભ આપી જૈન દર્શનની એ કેટલું નજીક છે અગર જૈન દર્શનનો જ ઉપદેશ એમાં સમાયો છે" એમ એમણે ઉમેર્યું હતું. કેટલીક ઋચાઓના આધારે તેઓ જૈન હોવાનું જણાવીને એમણે ઉમેર્યું હતું કે પરંતુ આ માટે આધારભૂત માહિતી મળતી નથી. ત્યારબાદ સમયના અભાવે બેઠક બપોર પર મુલતવી રહી હતી.

અન્ય સંશોધન-અભ્યાસ લેખો

આ વિભાગમાં જે અન્ય સંશોધન અભ્યાસ લેખો રજૂ થયા હતા તેની વિગત આ પ્રમાણે છે :

(૧) The Contribution of Muni Santbalji to Spiritualism : શ્રી નિલેશ દત્તાલ (મુંબઈ), (૨) યોગ પાઠ્યક્રમ : ડૉ. રમેશ લાલન (મુંબઈ), (૩) કાચેત્સર્ગ : શ્રી જયેન્દ્ર શાહ (મુંબઈ), (૪) જૈન દર્શન અને સમાધિખરણ : શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ 'કલાધર' (મુંબઈ), (૫) ક્ષમા માત્ર ઔપચારિક નહીં હૈ : પ્રા. શાંતાબેન ભાણુવત (જયપુર), (૬) જૈન તત્ત્વવિચાર : શ્રી ગોવિંદજી જીવરાજ સોડાયા (મુંબઈ), (૭) સમતા : પ્રા. તારાબેન ર. શાહ (મુંબઈ), (૮) આત્મવિકાસ અને ધર્મ : ડૉ. સુસનબેન પી. શાહ (મુંબઈ), (૯) લેક્ચર : શ્રીમતી શૈલજી શાહ (મુંબઈ), (૧૦) પ્રતિક્રમણ : આજ્ઞના સંદર્ભમાં : પ્રા. દેવબાલા સંઘવી (મુંબઈ), (૧૧) તપશ્ચર્યા — શાસ્ત્રોમાં અને વ્યવહારમાં : પ્રા. મલુક્યંદ ર. શાહ (અમદાવાદ), (૧૨) જૈન ધર્મમાં કર્મનો સિદ્ધાંત : પ્રા. કે કિલાબેન શાહ (મુંબઈ), (૧૩) જૈન ધર્મ અને નીતિ : પ્રા. ઉપલાબેન મોદી (મુંબઈ), (૧૪) જૈન ધર્મ અને શ્રાવકાચાર : પંડિત કનૈયાલાલજી ડુક (જલગાંવ), (૧૫) જૈન ધર્મ અને ચારિત્રવહતર : ડૉ. તિલોત્તમા જાની (મુંબઈ), (૧૬) જૈન દર્શનમાં ન્યાયશાસ્ત્ર—પ્રા. નાનકભાઈ કામદાર (ભાવનગર), (૧૭) સ્યાત્

શબ્દકા અર્થ : एक सर्वेक्षण - ડૉ. ખી. આર. યાદવ (અલ્લાહાબાદ),
(૧૮) કેન્સર : કર્મ તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં-પન્નાલાલ ર. શાહ (મુંબઈ)-

આ ઉપરાંત નીચે જણાવેલા સંશોધનક્ષેત્રો વ્યાખ્યાતાઓ હાજર
ન હોવાથી કે અન્ય કારણોસર રજૂ થયા ન હતા :

(૧) સદ્ગતિ કેમ મળે ? - શ્રી રમેશ લાલજી ગાલા (મુંબઈ),
(૨) ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથાનાં જીવંત પાત્રોમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન-શ્રી
શાંતિલાલ સાઠંબાકર (અમદાવાદ), (૩) સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી-ડૉ. ભગવાન-
દાસ મનઃસુખલાલ મહેતા (મુંબઈ), (૪) શ્રાવકધર્મનું માહાત્મ્ય-શ્રી
અભિલાષકુમાર (મુંબઈ), (૫) ધર્મ : આચારની મહત્તા-પં. બાબુલાલ
સવયંદ શાહ (અમદાવાદ), (૬) સ્યાદાદ દિગ્દર્શન-આચાર્યા ડૉ.
શ્રીમતી રંજન નગરશેઠ (સુરત),

વિલાગીય ખેઠક : જૈન સાહિત્ય આદિ

જૈન સાહિત્ય, સ્થાપત્ય-શિલ્પ, કલા, ઇતિહાસ આદિની
વિલાગીય ખેઠક શ્રી પાર્શ્વનાથ શોધ સંસ્થાન, વારાણસીના ડિરેક્ટર
ડૉ. સાગરમલ જૈનના પ્રમુખસ્થાને મળી હતી. એમણે નૈતિક एवं
ધાર્મિક કર્તવ્યતા : જૈન દર્શનકે પરિપ્રેક્ષ્યમેં નૈતિક और धार्मिक कर्तव्यका
स्वरूप એ વિશે નિમંઘ રજૂ કર્યો હતો.

નૈતિક અને ધાર્મિક કર્તવ્યોની અભિન્નતા

ડૉ. સાગરમલ જૈને (૧) વસ્તુનેા સ્વભાવ ધર્મ છે, (૨) ક્ષમા
આદિ સદ્ગુણોનું આચરણ ધર્મ છે, (૩) સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને
ચારિત્ર જ ધર્મ છે, અને (૪) જીવોની રક્ષા કરવી એ જ ધર્મ છે,
એમ જણાવી એમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ નૈતિક અને
ધાર્મિક કર્તવ્યો અભિન્ન છે, એ બંને વચ્ચે ભેદરેખા દોરી શકાય
નહીં. એના વ્યાવહારિક પક્ષની વાત કરતાં એમણે કહ્યું : “આવી
જો કોઈ ભેદરેખા દોરવી હોય તો સામાજિક કર્તવ્ય અને વૈયક્તિક
કર્તવ્યના આધારે એવી ભેદરેખા દોરી શકાય. આપણું કર્તવ્ય અને

ફરજ બે પ્રકારનાં છે : (૧) ખીજ પ્રત્યેની આપણી ફરજ અને આપણું કર્તવ્ય અને (૨) ખીજનું આપણા પરત્વેનું કર્તવ્ય અને ફરજ. જે ખીજ પ્રત્યે અર્થાત્ સમાજ પ્રત્યે આપણી ફરજ છે એ નીતિની સામામાં આવે છે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ વગેરે બાહ્ય અથવા વ્યવહાર પક્ષ છે, જ્યારે સમભાવ, દ્રષ્ટાભાવ, સાક્ષીભાવ વગેરે-જૈન પરિભાષામાં જેને આપણે 'સામાયિક' કહીએ છીએ તેની સાધના એ ધાર્મિક કર્તવ્ય છે. આપણા સહજ સ્વભાવની ઉપલબ્ધિમાં સમભાવ કઈ સીમા સુધી ઉપયોગી છે એ વિચારતાં એનું મહત્ત્વ સમજાઈ જાય છે. "

અન્ય સંશોધનલેખો

આ વિભાગમાં રજૂ થયેલા અન્ય સંશોધન-લેખોની વિગત આ પ્રમાણે છે :

(૧) જૈન દર્શન અને સંસ્કૃત ભાષા : પ્રા. અમૃત ઉપાધ્યાય (અમદાવાદ). (૨) મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ચંદ્રરાજ વિશેની કૃતિઓ : પ્રા. કલાબેન શાહ, (મુંબઈ), (૩) કચ્છમાં જૈનો : પ્રા. ગુલાબ દેવિયા (મુંબઈ), (૪) જૈન પદ્યસાહિત્યમાં તીર્થોની પ્રથસ્તિ : શ્રી નટવર-લાલ એસ. શાહ (મુંબઈ), (૫) જૈન સાહિત્ય કૌમુદી : શ્રી નાનાલાલ વસા (મુંબઈ), (૬) 'લક્ષ્મણ'માં લક્ષ્મિ : પ્રા. સાવિત્રીબેન શાહ (મુંબઈ), (૭) ધર્મમાં નારી : શ્રી નલિનીબેન ગાલા (મુંબઈ), (૮) ઉત્તરાખ્યયનસૂત્રની ધર્મકથાઓ : પ્રા. અરુણુ જોષી (ભાવનગર), (૯) ઓરિસ્સામાં જૈન ધર્મ : શ્રીમતી સુધા પી. ઝવેરી (ભુજ).

આ વિભાગમાં વ્યાખ્યાતાની ગેરહાજરી કે અન્ય કારણોસર રજૂ ન થઈ શકેલા નિબંધોની વિગત નીચે મુજબ છે :

(૧) કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને (૨) .....
હરિભદ્રસૂરિ, ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખલાલ મહેતા (મુંબઈ), (૩)
આચારંગકે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ એવમ્ મહાવીરચરિત્રકી ઘટનાઓ એવમ્

પ્રસંગોંકા વિશ્લેષણ, ડૉ. કે. ઋષભચંદ્ર (અમદાવાદ), (૪) શત્રુઞ્ચ તીર્થ, શ્રી નણીનાક્ષ પંડ્યા (વલ્લભ વિદ્યાનગર), (૫) મગવાન વાર્ધ્વ-નાથકી તપોભૂમિ, શ્રીમુઝફ્ફરહુસેન (મુંબઈ), (૬) આપણી ધર્મશાળાઓ, ડૉ. ભાઈલાલ બાવીશી (પાલીતાણા).

યાત્રા-પ્રવાસ

નિમંત્રક સંસ્થા તરફથી આ સમારોહમાં ઉપસ્થિત રહેલા પ્રધા વિદ્વાનો માટે કચ્છ-ભદ્રેશ્વર તીર્થ અને અખડાસા તાલુકાની પંચતીર્થોની યાત્રાના પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તદનુ-સાર પ્રધા ય વિદ્વાનોએ કચ્છનાં કલાત્મક મંદિરોની યાત્રા કરી હતી. કલામય મંદિરો અને એમની જળવણીથી સૌને આનંદ થયો હતો.

હસ્તપ્રતોનું પ્રદર્શન

શ્રી લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદના સહકારથી પ્રાચીન અલભ્ય હસ્તપ્રતોનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. એ સંસ્થાના ક્યુરેટર ડૉ. કનુભાઈ શેઠ અને શ્રી નાનાલાલ વસાએ આ પ્રદર્શનનું આયોજન કર્યું હતું.

હવે પછી જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવા માટે તીથલ (મુનિશ્રી જ્ઞાનચંદ્રવિજયજી ત્રિપુટીયાંજી તરફથી), પાલનપુર, ખંભાત, શિવ-પુરી, પાલીતાણા તથા ભાવનગરનાં નિમંત્રણો મળ્યાં હતાં.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની સમિતિના સભ્યો તરીકે (૧) ડૉ. રમણ-લાલ ચી. શાહ (સંયોજક), (૨) શ્રી અમર જરીવાલા, (૩) શ્રી ઠાન્ત-લાલ ડાહ્યાભાઈ કોરો, (૪) શ્રી પન્નાલાલ ર. શાહ, (૫) ડૉ. ધનવંત તિ. શાહ, (૬) શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહ, (૭) શ્રી વસનજી લખમશી શાહ (૮) શ્રી શશીકાન્ત મહેતા અને (૯) શ્રી નાનાલાલ વસાએ સેવા અર્પી હતી.

अभ्यास-क्षेणो अने व्याख्यानो

આજની આપણી આવશ્યકતા: 'શાસન-પ્રભાવના' કે સાધના?

પૂ. મુનિશ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી

'વીરનિર્વાણ પછી અઠી હજાર વર્ષે' શ્રી જિનશાસનનો પુનઃ અભ્યુદય થશે' એવી માન્યતા સૈકાઓથી જૈન સંઘમાં પ્રવર્તે છે. એ સ્થિતિ સમયમર્યાદા હવે પૂરી થાય છે. એટલે હવે, શ્રી જિનશાસનની જાહેરાતથી આપણી નજરે નીરખવાની અને તેમાં કયાંક નિમિત્તભૂત બનવાની પણ આશા આપણે રાખી શકીએ. શ્રી જિનશાસનના અભ્યુદયમાં કોઈક રીતે કયાંક નિમિત્ત બની શકીએ એથી શું શું હોય? પણ એ માટે પ્રથમ તો, આપણે એ સમજવું આવશ્યક છે કે શ્રી જિનશાસન એટલે શું? અને તેનો અભ્યુદય એટલે શું? શાસનનો અર્થ છે આજ્ઞા. વિશ્વકલ્યાણ અર્થે પરમ કારુણિક શ્રી જિનેશ્વરદેવે ચી'ધેલ અહિંસા, પ્રેમ, કરુણા, અપરિગ્રહવૃત્તિ અને અનેકાંતદષ્ટિ ઉપર આધારિત જીવનપદ્ધતિ, અને જ્ઞાનદષ્ટિથી રસાયેલા ત્યાગ, તપ, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગમય અંતર્મુખ સાધના : આ છે પારમાર્થિક શ્રી જિનશાસન; અને આ સદ્ગુણો, જીવનમૂલ્યો અને સાધનારી સામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત જીવનમાં વિશ્વવ્યાપક પ્રતિષ્ઠા— રુચિ, આદર-સત્કાર, સ્વીકાર અને આચરણ— એ છે શ્રી જિનશાસનનો અભ્યુદય.

ભગવાનની સાધના માત્ર ત્યાગ, તિતિક્ષા અને ઉપવાસમાં સીમિત નહોતી રહી. જ્ઞાનથી રસાયેલ ત્યાગ, તિતિક્ષા, ઉપવાસ ઉપરાંત એકાંત, મૌન, ધ્યાન અને કાઉસગ્ગ-કાયોત્સર્ગ ભગવાનની સાધનાનાં મુખ્ય અંગો હતાં. કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાનો ઉત્સર્ગ—ત્યાગ, અર્થાત્ ધ્યાનાદિ દ્વારા દેહાત્મભાવથી પર જવું કે દેહાત્મભાવથી પર

રહેવું એ ભગવાનની સાધનાનું કેન્દ્ર હતું. જગતને સુધારવાનો કોઈ પ્રયાસ ન કરતાં, પ્રહેલાં સાઠાબાર વર્ષ સુધી મૌન રહી, એકાંતમાં, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગની સાધના દ્વારા પોતાની જાતને પૂર્ણ શુદ્ધ કરવાના પ્રયાસમાં ડૂબી જઈને જ એ મોક્ષમાર્ગના સારથી બન્યા-વિશ્વવત્સલ ભગવાન મહાવીરદેવે સ્વયં આચરેલી અને શ્રમણસંઘમાં પ્રવર્તાવેલી એ સાધનાને આજે આપણે આપણા ધર્મજીવનનું લક્ષ્ય બનાવીએ છીએ ખરા ?

સાઠાબાર વર્ષની ઉંમર સાધનામાં એ અપ્રમત્ત સાધકે કેટલો અને કયો બાહ્ય તપ કર્યો તેની વાત આપણે હોંશિ હોંશિ કરીએ છીએ, પણ એ સમય દરમ્યાન દિવસો, પખવાડિયાં અને મહિનાઓ સુધી, આહારનો ત્યાગ કરીને ભગવાને અપ્રમત્તભાવે અંતરમાં જે ડૂબકી લગાવી તેની વાત કદાચ કરીએ તો પણ અન્યમનસ્કપણે. એટલે ભગવાને ઘોર ઉપસર્ગો સહન કર્યા એની વાતો કરીએ ત્યારે પણ ભગવાનની પ્રખળ ઇચ્છાશક્તિ કે સહનશક્તિ જ આપણી આંખ સામે તરવરે છે, એમની જાંડી અંતર્મુખતા-આત્મલીનતા નહિ. પરંતુ હકીકત એ છે કે પરિષદ, ઉપસર્ગોદિ બાહ્ય વિષમ પરિસ્થિતિઓ, જાંડી અંતર્મુખતા કે આત્મલીનવૃત્તિના બળે, સહજ રીતે, સમભાવે પાર કરી શકાય છે. આપણા સૌનો અતુલ્ય છે કે આપણે કોઈની સાથે રસમય વાતચીતમાં તલ્લીન હોઈએ છીએ ત્યારે આજુબાજુ ચાલી રહેલ અન્ય પ્રવૃત્તિ કે વાતચીત પ્રત્યે આપણે સાવ બધીર બની જઈએ છીએ. આપણા માથા ઉપર જ ટીંગાતા ઘડિલાળના ટકોરા પણ આપણને તે સમયે સંલગ્નાતા નથી ! એ જ રીતે, શરીરમાં કંઈ પીડા હોય તે પણ, આત્રી કોઈ રસમય પ્રવૃત્તિમાં આપણે પરાવાઈએ છીએ ત્યારે વિસારે પડી જાય છે એવું ઘણી વાર નથી બનતું ? તેમ ધ્યાનાદિ અંતરંગ સાધનાના બળે જ્યારે ચિત્ત આત્મામાં લીન થાય છે ત્યારે બહાર શરીરને શું થઈ રહ્યું છે એનો ભોધ આત્મલીન

સાધકને હોતો નથી. આ રીતે જ પૂર્વ મહાપુરુષોએ સમભાવે ઉપસર્ગો પાર કર્યા છે (જુઓ અધ્યાત્મસાર, સમતાધિકાર, શ્લોક ૯-૧૦). ભગવાને દારુણ ઉપસર્ગો સમભાવે પાર કર્યા એની પાછળ પણ, ધ્યાનાદિ અંતરંગ સાધના વડે એમને પ્રાપ્ત થયેલ સમત્વ અને અંતર્મુખતાનો મુખ્ય ક્ષણો હતો — એ વાત જો ઉપદેશકોના યે ધ્યાન બહાર રહેતી હોય તો શ્રોતાજનો સુધી તો એ પહોંચે જ શી રીતે ?

આના ક્ષણસ્વરૂપે, સામાન્ય જનસમૂહનું અને આરાધક વર્ગના પણ મોટા ભાગનું લક્ષ માત્ર બાહ્ય તપ, ત્યાગ અતે તિતિક્ષા ઉપર જ દ્વન્દ્રિત રહે છે. એના અંતરમાં ભગવાનની જેમ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા અને પરિષદ-ઉપસર્ગ સહન કરવાના મનોરથો જાગે છે; કિંતુ કેવળ સહનશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિના જોરે જ નહિ પણ જાંડી અંતર્મુખતાના કારણે જ ઉપસર્ગો અને પરિષદોને સમભાવે પાર કરી જવાય છે. એ તથ્યથી અજાણ હોવાના કારણે, પરની ચિંતા મૂકી ઈઈ પ્રભુની જેમ ધ્યાનાદિ અંતરંગ સાધનામાં રૂબરૂ લગાવવાના કોડ એને થતા નથી. પણ, હવે, એ વાત પ્રત્યે એનું લક્ષ ખેંચ્યા વિના ચાલશે નહિ.

આજની માંગ અને આપણું કર્તવ્ય

હુતપ્રાયઃ બની ચૂકેલ ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગની સાધનાનો પુનરુદ્ધાર કરવા આજે પ્રાયોગિક ધોરણે એ અંગે સંશોધન થાય એ આવશ્યક છે. માત્ર શાસ્ત્રાધ્યયન, ચિંતન મનન અને સાહિત્ય-સર્જન કે ઉપદેશથી ત્યાગીવર્ગે આજે સંતોષ માનવો પરવડે તેમ નથી. સાધનાને હવે પ્રાયોગિક રૂપ અપાવું જોઈએ. સાધનાનાં રહસ્ય પ્રયોગના અભાવે ઠંકાયાં પડ્યાં છે, તેને બહાર લાવવા સાધનાના પ્રયોગો ઘટા જોઈએ—જેમ વૈજ્ઞાનિકો કરે છે તેમ. આપણને પ્રાપ્ત માહિતી અને તેના આધારે દેખાતી શક્યતાઓને સામે રાખી પ્રયોગો

થાય તો ઇન્ફેક્ટિવિસિટી, રેડિયો, ટેલીવિઝન આદિ વૈજ્ઞાનિક શાધો અને આવિષ્કારોની જોમ, અધ્યાત્મમાર્ગનાં ઉપેક્ષિત તથ્યો પણ સમાજમાં શીઘ્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકે. આજના યુગમાં—અને વિશેષે કરીને નવી પેઢીને—ધર્મનું અને સંયમજીવનનું માહાત્મ્ય માત્ર શાસ્ત્રવચનો ટાંકીને કે શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યાએ આપીને નહિ ઠસાવી શકાય; શ્રમજોએ પોતાના જીવન દ્વારા એ પ્રતીતિ કરાવવી રહી. વ્યવહારની કસોટીએ ન ચડેલો ઉપદેશ વિજ્ઞાનની બોલ-બાલામાં ઉછરેલી યુવા પેઢીના માનસમાં શ્રદ્ધાનું નિર્માણ કરવામાં વિક્ષણ રહે છે.

‘એક વર્ષનો ચારિત્રપર્યાય થતાં મુનિ ઉચ્ચતમ—અનુત્તર—દેવાના પ્રશમ સુખને પણ ટપી જાય છે,’ એવું શાસ્ત્રવચન સાંભળીને આજના બુદ્ધિજીવી માનસને સંતોષ થતો નથી; એની આગળ એ શાસ્ત્રવચનો રટ્યે રાખવાથી કોઈ અર્થ સરતો નથી. એ તો પ્રશ્ન કરશે : ‘આજે સ્થિતિ શી છે?’ ચારિત્રપર્યાય સાથે પ્રશમસુખનો કોઈ આંક-
ratio વર્તમાન મુનિજીવન માટે આપી શકાય તેવું આજે રહ્યું નથી એની સખેદ નોંધ લઈ, ત્યાગીવર્ગે અને સંઘનાયકોએ ચારિત્રપર્યાય સાથે પ્રશમસુખની વૃદ્ધિ લાવનાર ક્યું તત્ત્વ વર્તમાન મુનિજીવનમાં ખૂટે છે તે શોધી કાઢવા આત્મનિરીક્ષણ કરી, તે તત્ત્વની પૂર્તિ કઈ રીતે કરી શકાય તે અંગે સંશોધન કરવાની આ ધડી છે.

આજની બુદ્ધિપ્રવાન યુવા પેઢીને ધર્મની રુચિ કે ભૂખ નથી એવું નથી. પણ જોખેલો ઉપદેશ, અહં-મમપ્રેરિત ક્લુલક વાદ-વિવાદો અને ચિત્તશુદ્ધિ કે વ્યવહારશુદ્ધિમાં ન પરિણમતાં પ્રાણહીન ક્રિયાકાંડોમાં એને રસ રહ્યો નથી. એનાથી એના માનસનું સમાધાન નથી થતું, ત્યારે એ અધ્યાત્મિક શાંતિ માટેની પોતાની ભૂખ સંતોષવા અન્યત્ર ફાંફાં મારે છે. તે જાતે ચિત્તશુદ્ધિને અને સમતાને અનુભવ કરી શકે એવી પ્રક્રિયા તે શોધે છે. તે એને આપણે આપીશું તો એની

અંખના સંતોષાશે ને એ ધર્મમાર્ગ તરફ તે સ્વયં ખેંચાશે. આત્મ-તત્ત્વનો સ્પર્શ કરાવી આપતી સાધના-પ્રક્રિયા પ્રયોગાત્મક રીતે એની સામે આપણે ધરીશું તો તે ઉત્સાહભેર એને અપનાવશે.

આજે આપણી સાધનામાં રહેલી ક્ષતિઓ અને જીવનવ્યવહારમાં પ્રવેશલી અશુદ્ધિ દૂર કરી સાધનાને પ્રાયોગિક રૂપ આપી, આપણે એની સારપ બે પ્રકાશમાં લાવીશું તો આધુનિક જગતમાં એની પ્રતિષ્ઠા સ્વયં થશે, સમત્વ સાથે ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગનો જે સંબંધ છે તે પ્રયોગ વડે પ્રસ્થાપિત થાય એ આજના યુગની માંગ છે. સમભાવની વૃદ્ધિ કરાવતી સામાયિકની કે કાઉસગની પ્રક્રિયા આજે આપણે ખતાવી શકીશું તો આજનો અશાંતિચ્ચસ્ત તસ્ત માનવ એ સામાયિકધર્મને શરણે દોડ્યો આવશે; અને એવા સામાયિકધર્મની આજીવન સાધનામાં રત સાધુસંસ્થા પ્રત્યે અને જૈન સાધના પ્રત્યે-લોક હૃદયમાં અનેરો આદર જામશે.

ધ્યાનાદિ અંતરંગ સાધનામાં રુચિ ધરાવતા ગૃહસ્થ અને ત્યાગી સાધકો એકત્ર મળી, એકાંત સ્થાનમાં મહિના-બે મહિના કે છ-ઞાર મહિના સાધનાને પ્રયોગ કરી શકે એવાં કેન્દ્રો જિલાં થાય, તો સંઘમાંથી છુપ્ત થઈ રહેલી એ સાધનાનો પુનરુદ્ધાર થઈ શકે; અને તેના પરિણામે સંઘમાં આધ્યાત્મિક ખમ્બીર અને ઓજસ પ્રગટે અને દીક્ષાપર્વાય સાથે પ્રશમસુખની વૃદ્ધિનો અનુભવ ભ્રમણસંઘમાં પુનઃ બેવા મળે.

એટલે શ્રી જિનશાસનનાં અભ્યુદય, રક્ષા અને પ્રભાવનાની દૃષ્ટિએ તેમજ વ્યક્તિગત સાધનાની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ, ક્રોચસ્કર, કૂળદાથી અને નિરાપદ માર્ગ એ છે કે ભગવાને સ્વયં આચરેલી અને જૈન સંઘને ખતાવેલી અંતર્મુખ સાધનાની પ્રક્રિયાને — જેનાથી સમત્વનો લાભ થતો પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય એવી સામાયિકની કે કાઉસગની સાધના-પ્રક્રિયાને—પ્રાયોગિક ધોરણે પ્રતિષ્ઠિત કરી, સંઘમાં

તેને પુનઃ પ્રવાહિત કરવાના પ્રયાસમાં - સંશોધન અને સાધનાના પ્રયોગમાં - સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાનાં સમયચકિત કેન્દ્રિત કરવાં.

ધ્યાનનું આપણી સાધનામાં શું સ્થાન છે તેનો નિર્દેશ કરી, વર્તમાન જૈનસંઘમાં ધ્યાન-સાધનાના પુનરુદ્ધારની-લેવિંગવાની-આવશ્યકતા અંગે મને ને સૂઝવું તે મેં અહીં સંઘ સમક્ષ મૂક્યું છે. ઉમેદ છે કે સંઘના યોગક્ષેમનો ભાર જેમના શિરે છે તે પ્રબુદ્ધ ધર્મનાયકો-આચાર્યો અને સંઘના વિમર્શશીલ અગ્રેસરો એના ઉપર ગંભીર વિચાર કરી ક્રિયાશીલ બનશે.

જૈન સાહિત્ય

ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ

અહીં જૈન સાહિત્ય એટલે માત્ર લલિત વાક્યમય નહિ પણ જૈનોએ લખેલ દરેક વિષયનું બધું સાહિત્ય. જ્ઞાનનો કોઈ વિષય એવો નથી કે જેના ઉપર જૈનોનું યોગદાન ન હોય. આ સાહિત્યભંડાર ઘણો વિપુલ છે. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ, ખનારસ તરફથી જૈન સાહિત્યનો બૃહત્ 'ઇતિહાસ' એવી એક મોટી યોજના કરી, ૭ ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. ડૉ. હીરાલાલ જૈનનું એક પુસ્તક છે 'ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જૈન ધર્મનું યોગદાન'. તેમાં ઉપલબ્ધ સકળ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, લગભગ ૧૫૦ પાનાંમાં આપ્યો છે. હજુ ઘણું સાહિત્ય જૈન ભંડારમાં અપ્રકટ પડ્યું છે, પણ છેલ્લાં ૫૦-૬૦ વર્ષમાં સારા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

જૈન ધર્મની-શ્રમણપરંપરાની-પ્રાચીનતા હવે સર્વસ્વીકૃત છે. શ્રમણપરંપરા વૈદિક સંસ્કૃતિથી પણ પ્રાચીન છે. વેદોમાં દેવ-દેવઓની આરાધના, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની પૂજા, યજ્ઞ અને તેની મારફત ઐહિક-સુખસંપત્તિની પ્રાપ્તિ, વિશેષ જોવા મળે છે. શ્રમણ સંસ્કૃતિ શરૂ-આતથી તપ, ત્યાગ અને વરાગ્યપ્રધાન રહી છે. ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક વિચારણા પ્રધાનતા પામે છે. જૈન સાહિત્ય મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક છે. વખત જતાં, વૈદિક અને શ્રમણ સંસ્કૃતિનો સમન્વય થયો. વર્તમાન ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો ત્રિવેણીસંગમ. જૈન સાહિત્યનો વિચાર આ સંદર્ભમાં કરવાનો રહે છે. શંકરાચાર્યે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને હિંદુ ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી, ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી નામશેષ થયો, જ્યારે જૈન ધર્મ ટકી રહ્યો. તેનું કારણ મને એમ લાગે છે કે

જૈનોએ એક પ્રકારનું સમાધાન કર્યું. ધર્મથી જૈન રહ્યા, પણ વ્યવહારમાં હિંદુ થયા. હિંદુ સમાજની શાંતિ-જાત સ્વીકારી, તેનાં રીતરિવાજો અપનાવ્યાં. હિંદુ કાયદો જૈનોને લાગુ પાડ્યો, પણ ધર્મથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખ્યું.

જૈન સાહિત્યમાં મુખ્ય આગમો એક ગણતરીથી ૩૨, ખીજી ગણતરીથી ૪૫. આ આગમ ગ્રંથોનું સંકલન ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે થયું. દિગંબર માન્યતા અનુસાર બધું આગમ સાહિત્ય કાળક્રમે લુપ્ત થયું છે, અને મૂળ રૂપમાં અપ્રાપ્ય છે. દિગંબર સાહિત્ય બધું આચાર્યરચિત છે પણ શ્વેતાંબર સાહિત્ય કે દિગંબર સાહિત્ય, બંનેમાં ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની મૂળ ધારા સચવાઈ રહી છે. આગમ સાહિત્ય ઉપર, નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ તથા ટીકાના રૂપમાં વિશાળ સાહિત્યની રચના થઈ છે. આ બધું સાહિત્ય મોટે ભાગે આધ્યાત્મિક જીવનને લગતું છે.

આ ઉપરાંત ખીજી વિષયો ઉપર પણ વિશાળ જૈન સાહિત્ય છે : ન્યાય, નય, નિર્ણય, અનેકાન્ત, સ્યાહવાદ, કાવ્ય, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, કોશ, નાટ્ય, સંગીત, કલા, ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો ઉપર વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય છે. વિપુલ કથાસાહિત્ય, પૌરાણિક-ઐતિહાસિક ચારિત્ર-સાહિત્ય, આચાર - મુનિઓ તથા શ્રાવકોનાં વિધિવિધાનો, ક્રિયાઓ, યોગ, ધ્યાન, કર્મવાદ. જ્ઞાનનો કોઈ વિષય એવો નથી કે જેના ઉપર જૈન સાહિત્ય ન હોય.

આ સાહિત્ય વિવિધ ભાષાઓમાં છે : અર્ધમાગધી, શૌરસેની, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત, કન્નડ, તામિલ, પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરે.

આ બધા સાહિત્યને કેવી રીતે મૂલવીશું ? અત્યારસુધી ઘણું અપ્રકટ હતું, હવે પ્રકટ થતું જાય છે. દાખલા તરીકે, ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે વ્યાવહારિક જ્ઞાનના વિષયો છે,

તેમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. આગમોમાં સૂર્ય પ્રસૂપ્તિ, ચંદ્ર પ્રસૂપ્તિ, જમ્બુદ્વીપ પ્રસૂપ્તિ વગેરે અંથો છે. તેને સર્વજન-પ્રસૂપ્તિ માની અંતિમ લેખના? તેવી રીતે કાવ્ય, અલંકાર, વ્યાકરણ, હંદ વગેરેનું પણ ન્યાય, પ્રમાણ, અનેકાન્ત, સ્યાદ્વાદ વગેરે તર્કશાસ્ત્રના વિષયો છે. તેમાં ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ગ્રહણ કરીએ. અન્ય વિચારધારાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીએ. કથાસાહિત્ય તથા ધર્મોપદેશનું સાહિત્ય શ્રેષ્ઠ હોય તેનું અધ્યયન કરીએ. આ બધું મુખ્યત્વે વૈરાગ્યલક્ષી છે. આ બધા સાહિત્યમાં, તત્કાલીન સામાજિક અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિની માહિતી મળે છે તેનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીએ.

આપણે અનેકાન્તની વાતો કરીએ છીએ, અને તેને માટે ગૌરવ લઈએ છીએ, પણ ખરેખર આપણી દૃષ્ટિ અનેકાન્ત છે? મતાગ્રહો અને અધ્યક્ષદ્વારથી કેટલાં બધાં ઘેરાયેલાં છીએ? રૂઢ થયેલી માન્યતાઓને લેશ પણ આંચ આવે એવો વિચાર પણ કરવા આપણે તૈયાર નથી.

જૈને દર્શનનું જીવશાસ્ત્ર અતિ ગહન છે. વર્તમાન વિજ્ઞાન હવે તેનું સમર્થન કરે છે. પણ બંનેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કાંઈ જ નથી. આપણી પરિભાષા ભુદ્ધી છે. તેમાંથી બહાર નીકળ્યા જ નથી. જૂની પરંપરાગત પરિભાષામાં જીવના ભેદ-પ્રભેદ ગોખ્યે જઈએ છીએ. તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતા નથી. વર્તમાન બાયોલોજી અને જૈન દર્શનનું જીવશાસ્ત્ર બંનેનો ગહન અભ્યાસ હોય એવી વ્યક્તિઓ વિરલ છે.

અંતે રહે છે દ્રવ્યાનુયોગ અને આચારધર્મ—Metaphysics and Ethics, નવતરવ અને ષડ્દ્રવ્ય, તથા અહિંસા, સંયમ અને તપ. નવ તરવમાં જીવ-અજીવનું દ્વિત સ્વીકાર્યું છે. આસ્રવ અને બંધ, જેમાં કષાયો, લેશ્યાઓ, રાગ અને દ્વેષનો સમાવેશ થાય છે તે માનસશાસ્ત્રના વિષયો છે. સંવર અને નિર્જરા, આચાર ધર્મ છે.

જેમાં બધાં વ્રતોનો અને અહિંસા, સંયમ અને તપનો સમાવેશ થાય છે. પુણ્ય અને પાપ, શુભ-અશુભ કર્મોનાં પરિણામ છે. ષડ્દ્રવ્યમાં પ્રથમ બે છે : જીવ અને અજીવ. ખીજા બે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એટલે ગતિ અને સ્થિતિ—Rest and Motion. પદાર્થોની ગતિ-સ્થિતિ માટે આ આ બે દ્રવ્યોની કલ્પના કરી. છેલ્લાં બે—આકાશ અને કાળ, જર્મન ફિલસૂફ કેન્ટે કહ્યું તેમ, માનવીનાં મનની કલ્પનાઓ છે— they are concepts of human mind. અતિમ તત્ત્વ, અનંત અને કાલાતીત છે— Ultimate Reality is beyond time and space.

આ બધા વિષયો ગહન અભ્યાસ અને સ્વતંત્ર વિચારણા—critical study—માટે છે. આમ ન થાય તો જન્મતા મહાન તત્ત્વજ્ઞોએ વિચારણા કરી છે, અને અન્ય દર્શનોમાં જીવનની આ બધી સમસ્યાઓની ગહન વિચારણા થઈ છે અને વર્તમાનમાં પણ થાય છે એની અવગણના કરવી પડે.

વર્તમાનમાં જૈન સાહિત્ય પ્રકટ થાય છે તેમાં મૌલિક વિચારણા, તુલનાત્મક અભ્યાસ અથવા મૂલ્યાંકન જેવું ભાગ્યે જ હોય છે. સંશોધનને નામે કોઈ હસ્તપ્રતનું સંપાદન કરે અને પી.એચ.ડી.ની ડીગ્રી મળે. લગવાન મહાવીરના જીવન અને ઉરદેશનાં પુસ્તકો વાંચીએ તો બધાંમાં લગભગ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતાં વર્ણનો અને હપ્તીકતો જ હોય. કોઈ નવો વિચાર કે વર્તમાન જીવનના સંદર્ભમાં નવો પ્રેરણા જેવા ન મળે. સાહિત્ય-પ્રકાશન પાછળ જૈન સમાજ લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, પણ તેની ગુણવત્તા જેવાની ભાગ્યે જ પરવા કરે છે. સંશોધન સંસ્થાઓ વચ્ચે પરસ્પરના વિચારવિનિમય અથવા સંકલન—co-ordination—ના અભાવે ઘણું પુનરાવર્તન થાય છે.

લગવાન મહાવીરે વિદ્વાનોની ભાષા સંસ્કૃત છોડી, જન-સામાન્ય સમજ શકે છે માટે લોકભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો. હવે તે

ભાષા - અર્ધભાગથી લોકભાષા રહી નથી. તેને વર્તમાન લોકભાષા-ઓમાં ઉતારવી જોઈએ. દરેક દર્શનને પોતાની પરિભાષા હોય છે. આ પરિભાષા વર્તમાન વિચારધારાના સંદર્ભમાં પરિવર્તિત કરવી જોઈએ. અર્થ ન સમજાય તો સમજણપૂર્વક આચરણ કરાંથી થાય ?

ભગવાન મહાવીરેખતાવેલ જીવનસાધનાને આચારધર્મ-અહિંસા, સંયમ અને તપ-આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ છે. સિદ્ધાંત એ જ રહે પણ તેના આચરણનું સ્વરૂપ સમયે સમયે બદલાય. ગાંધીજીએ અહિંસાનું વ્યાપક સ્વરૂપ બતાવ્યું. જૈન ધર્મની દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત મોક્ષની, સંસારવ્યવહાર પ્રત્યે ઉપેક્ષાની રહી છે. સમાજમાં રહી વ્યક્તિ અહિંસાનું આચરણ કરી શકે તે માટે સમાજની રચના અહિંસાના પાયા ઉપર થવી જોઈએ. હિંસાના આધાર ઉપર રચાયેલ સમાજમાં અહિંસક આચરણ વ્યક્તિ માટે વિકટ છે. A moral man in immoral society is a paradox. તેથી પ્લેટોએ આદર્શ રાજ્યની રચના કરી. ગાંધીજીએ અહિંસક સમાજની રચનાનો માર્ગ બતાવ્યો. જૈન ધર્મે અહિંસક જીવનની સિદ્ધિ માટે સંસારનિવૃત્તિનો માર્ગ અપનાવ્યો અને અહિંસા, સંયમ તથા તપની અંતિમ કોટિના મુનિધર્મને આદર્શ બનાવ્યો. પરિણામે ધર્મ અને વ્યવહાર બિન્ન થઈ ગયા. વર્તમાન જીવનની સમસ્યાઓનું મૂળ, વધતી જતી હિંસા અને ભોગપ્રધાન વૃત્તિમાં રહેલું છે. અહિંસા અને સંયમને જીવનના બધા વ્યવહારમાં મૂંઝી ન લઈએ ત્યાં સુધી સુખ અને શાન્તિ મળવાનાં નથી. જૈન ધર્મ આ દિશામાં ધણું યોગદાન કરી શકે તેમ છે, પણ તે માટે દૃષ્ટિ-પરિવર્તન અને સ્વતાંત્ર ચિંતન આવશ્યક છે.

ભક્ત ત્રિમૂર્તિ

આનંદધનજી, યશોવિજયજી અને દેવચંદ્રજી

ડૉ. લગવાનદાસ મન:સુખલાઈ મહેતા

આનંદધનજી, યશોવિજયજી અને દેવચંદ્રજી એ ત્રણે પરમાત્મ-દર્શનનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓ થઈ ગયા, તે તેમના પરમ ભાવોદ્ભાસમય અનુભવોદ્દગાર પરથી સ્વયં સુપ્રતીત થાય છે. 'વિમલ જિન દીઠા લોયણ આજ,' 'દીઠી હો પ્રભુ! દીઠી જગગુરુ તુજ,' 'દીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિ રસે ભર્યો રે' એ વચનો તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ વિરલ વિભૂતિરૂપ મહાગીતાર્થ મહાત્માઓ વીતરાગદર્શનની અપૂર્વ પ્રભાવના કરનારા મહાજ્યોતિર્ધારો થઈ ગયા. આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિએ અદ્ભુત ભક્તિરસનો અને ઉત્તમ અધ્યાત્મયોગનો પ્રવાહ વહાવી જગત પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. મતદર્શન-આગ્રહથી પર એવા આ વિશ્વગ્રાહી વિશાલ દષ્ટિવાળા મહાપ્રતિભાસંપન્ન તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ કોઈ એક સંપ્રદાયના જ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના છે.

આજથી લગભગ અઠીસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા આનંદધનજી અને યશોવિજયજી બંને સમકાલીન હતા. આનંદધનજી જેવા સંતનો દર્શન-સમાગમ એ યશોવિજયજીના જીવનની એક ક્રાંતિકારી વિશિષ્ટ ઘટના છે. તે વખતનો સમાજ એવા પરમ અવધૂત જ્ઞાન-દશાવાળા, આત્માનંદમાં મગ્ન રહેનારા, આત્મારામી સત્પુરુષને ઓળખી ન શક્યો તે આ 'લાલાનંદજી'(આનંદધનજી)નો યથેચ્છ લાભ ઉઠાવી ન શક્યો. પણ શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ 'તેહ જ એહનો જાણુંગ ભોક્તા, જે તુમ સમ ગુણુસયજી!' અર્થાત્ તેવો જ તેવાને ઓળખે, સાચો ઝવેરી જ ઝવેરાત પારખી શકે, તેમ 'તે સમયે પણ

શ્રી યશોવિજયજી જેવા વિરલા રત્નપરીક્ષક જ શ્રી આનંદધનજી જેવા મહાપુરુષરત્નને તેમના યથાર્થ સ્વરૂપે ઝોળખી શક્યા. આ પરમ અવધૂત, ભાવનિર્ઘ્ન આનંદધનજીના દર્શનસમાગમથી શ્રી યશોવિજયજીને ઘણો ઘણો આત્મલાભ ને અપૂર્વ આત્માનંદ થયો. આ પરમ ઉપકારની સ્મૃતિમાં શ્રી યશોવિજયજીએ મહાગીતાર્થ આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપે અષ્ટપદી રચી છે. તેમાં તેમણે પરમ આત્મેલ્લાસથી મસ્ત દશામાં વિહરતા આનંદધનજીની મુક્ત કંઠે ભારોભાર પ્રશંસા કરતાં ગાયું છે કે ‘પારસમણિ સમા આનંદધનજીના સમાગમથી લોહ જેવો હું યશોવિજય સુવર્ણ બન્યો !’ કેવી લવ્ય ભાવાંજલિ !

હવે અત્રે આ ઉપરથી એક વિચારણીય રસપ્રદ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે કે આવો ન્યાયનો એક ધુરંધર આચાર્ય, ૫૬-દર્શનનો સમર્થ વેત્તા, સકલ આગમરહસ્યનો જ્ઞાતા, વિદ્વદ્શિરોમણિ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી જેવો પુરુષ, આ અનુભવયોગી આનંદધનજીના પ્રથમ દર્શન-સમાગમે જાણે મંત્રમુગ્ધ થયો હોય એમ આનંદ-તરંગિણીમાં ઝીલે છે, અને તે યોગીશ્વરની અહ્લુત આત્માનંદમય વીતરાગદશા દેખીને આનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે ! અને પોતાની સમસ્ત વિદ્વતાનું સર્વ અભિમાન એક સપાટે ફગાવી દઈ, બાળક જેવી નિર્દોષ પરમ સરલતાથી કહે છે કે લોહ જેવો હું આ પારસમણિના સ્પર્શથી સોનું બન્યો ! અહો કેવી નિર્માનિતા ! કેવી સરલતા ! કેવી નિર્દલતા ! કેવી ગુણગ્રાહિતા ! અને બદલે ખીજે કોઈ હેતુ તો તેને અભિમાન આડું આવી ઊભું રહેત. પણ યશોવિજયજી એર પુરુષ હતા; એટલે આનંદધનજીનો દિવ્ય ધ્વનિ એમના આત્માએ સાંભળ્યો ને તે સંતનાં ચરણે ઢળી પડ્યો; અને આ પરમાર્થગુરુ આનંદધનજીના સમાગમ પછી એમનો અંતરપ્રવાહ અધ્યાત્મયોગ ને લક્ષ્મીવિષયના પંથે વિશેષે કરીને મુખ્યપણે ઢળ્યો હશે, એમ આ

ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુમાન થાય છે. અને તેમના પછી થોડાં વર્ષે થયેલા તત્ત્વરંગી મહામુનિ દેવચંદ્રજી પણ આ પોતાના પુરોગામી બંને ભક્તરાજોની જેમ ભક્તિઅમૃતરસમાં કેવા સોળે કળાએ ખીલ્યા છે તે અધ્યાત્મ-તરંગિણીમાં કેવા અપૂર્વ ભાવથી ત્રીલ્યા છે, એ એમની સુધાવર્ષિણી સ્તવનાવલી પરથી સહજ સમજાય છે.

આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિમાં પ્રત્યેકની શૈલી કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટતાવાળી છે. શ્રી આનંદધનજીનાં સ્તવનોમાં સહજ સ્વયંભૂ અધ્યાત્મ-પ્રધાન ભક્તિરસ પ્રવહે છે; અને તેની શૈલી સરલ, સાદી ને સંસ્કારી તેમજ અર્થગૌરવવંતી ને આશયગંભીર છે. શ્રીમાન દેવચંદ્રજીનાં સ્તવનોમાં ઉત્તમ તાર્ત્વિક ભક્તિની પ્રધાનતા છે; દ્રવ્યાનુયોગની મુખ્યતાથી પ્રભુનું શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપ વિસ્તારથી વર્ણવી, ને તેની ભક્તિના કાર્યકારણભાવની તલસ્પર્શી સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરી, પ્રભુના ગુણાતિશયથી ઊપજતી પરમ પ્રીતિમય અદ્ભુત ભક્તિ અત્ર મુખ્યપણે ગાવામાં આવી છે અને તેની શૈલી પ્રથમ દર્શને કંઈક કઠિન, અર્થઘન ને પ્રૌઢ છતાં ઊંડા ભક્તિરસપ્રવાહવાળી પ્રતીત થાય છે. શ્રી યશોવિજયજીની સ્તવનાવલીમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મુખ્યપણે વર્ણવી હોઈ, તે પરમ પ્રેમરસપ્રવાહથી છલકાતી છે; ને તેની શૈલી આગાલ-વૃદ્ધ સમજી શકે એવી અત્યંત સરલ, સાવ સાદી ને સુપ્રસન્ન છે. આ પરમ ભક્ત ત્રિમૂર્તિની કૃતિની સામાન્ય તુલના માટે એક સ્થૂળ દૃષ્ટાંત યોજીએ તો શ્રી આનંદધનજીની કવિતા સાકરના ઘન જેવી છે ને તેમાં સર્વત્ર અમૃત સમી મીઠાશ ભરી છે. શ્રી દેવચંદ્રજીની કવિતા શેરડીના ટુકડા જેવી છે, એટલે તેમાં મીઠાશ તો સર્વ પ્રદેશે ભરેલી જ છે, પણ તેમાં ચાવવાની મહેનત કરવી પડે તેમ છે, તો જ તેની અમૃત સમી મીઠાશની ખબર પડે. શ્રી યશોવિજયજીની કવિતા શેરડીના તાજાં રસ જેવી છે, અને તેનું યથેચ્છ મધુર અમૃત-પાન સહુ કોઈ તત્કાળ સુગમતાથી કરી શકે છે.

આમ, આ માધુર્યમૂર્તિ લક્ષ્મી ત્રિમૂર્તિના પરમ લક્ષિતભાવનિર્ભર ને ચૈતન્યરસની છોળો ઉછાળતાં સ્તવનો આત્માનુભવના પરમ પરિપાકરૂપ હોઈ, ગાતાં કે સાંભળતાં, કોઈ અદ્ભુત આહ્વાદ આપે છે, ને મનનો થાક ઉતારી નાંખી પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા અર્પે છે. આ લક્ષ્મી ત્રિમૂર્તિનાં વચનામૃતોમાં એવાં તે અદ્ભુત માધુર્ય, પ્રસાદ, ઓજસૂ ને ધ્વનિ ભર્યાં છે, એવું તેો ઉચ્ચ ચૈતન્યવંતું કવિત્વ ભર્યું છે, કે તેનો રસાસ્વાદ લેતાં આત્મા પૂરેપૂરો જાણે તૃપ્ત થતો નથી. જાગતી જ્યોત જેવી આ લક્ષ્મી ત્રિમૂર્તિ લક્ષિતરસની એવી અપૂર્વ જાહનવી વહાવી ગયેલ છે, કે જે કોઈ ભાગ્યવંત જન તેમાં નિમજ્જન કરે છે, તે પાવન પરમ આત્માનંદ લૂંટે છે.

નમું આનંદોના ધન વરણિ આનંદધનને
 નમું દેવચંદ્રા અમૃતઝરણા જ્ઞાનધનને; —
 યશઃશ્રીના સ્વામી શ્રુતનિધિ યશોવિજય નમું,
 ત્રિમૂર્તિ ગીતાથિ ગીત અમૃત લક્ષિતરસ રમું.

૨

આ લક્ષ્મી ત્રિમૂર્તિએ આદર્શ સમાજસુધારક અને પ્રખર ધર્મઉદ્ધારક તરીકે અનન્ય શાસનદાઝ દાખવી છે. એ ખાસ નોંધવા જેવું છે કે તેમનો સુધારો આધુનિકોની જેમ યદ્રાતદ્વા સ્વચ્છંદાનુયાયી નથી, પણ નિર્મલ શાસ્ત્રમાર્ગાનુયાયી ને શુદ્ધ આદર્શવાદી છે. ભગવાને પ્રસિદ્ધ કરેલા મૂળ આદર્શ વીતરાગમાર્ગથી સમાજને ભ્રષ્ટ થયેલો દેખી, ગૃહસ્થોને તેમજ સાધુઓને તેથી વિપરીતપણે-વિમુખપણે વર્તતા નિહાળી, ક્ષુદ્ર નિર્માલ્ય મતમતાંતરેથી અખંડ સમાજને ખંડખંડ છિન્નભિન્ન થયેલો ભાળી, આ ભાવિતાત્મા મહાત્માઓનું ભાવનાશીલ સાચી અંતરદાઝવાળું હૃદય અત્યંત દ્રવીભૂત થયું હતું, કંકળી જઈયું હતું. એટલે જ તે સમાજનો સડો દૂર કરવાના એકાંત નિર્મલ ઉદ્દેશથી તેઓએ ઠેરઠેર પોકાર પાડ્યો છે. “પુરુષ પરંપર

અનુભવ જોવતાં, અંધોઅંધ પલાય...પંથડો નિહાળું' રે બીજા જિન તણો રે" ધત્યાદિ આનંદધનજીનાં વેધક વચનો તેમની સાચી શાસન-દાઝના સહજ ઉદ્દગાર છે. 'દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ' રુચિ હીન; ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન?... ચંદ્રાનન જિન! સાંભળિયે અરદાસ,' ધત્યાદિ શ્રી દેવચંદ્રજીનાં વચનો તેમનું તીવ્ર ખેદમય આંતરસંવેદન દાખવે છે. અને શ્રીમાન યશોવિજયજીએ તેા લગવાન સીમંધર સ્વામી પાસે સાડી ત્રણસો અને સવાસો ગાથાના સ્તવનાદિના બહાને કઠુણ પોકાર પાડ્યો છે કે 'લગવાન! આ જિન-શાસનની શી દશા?' અને એમ કરી નિષ્કારણ કઠુણાથી સુષુપ્ત સમાજને કેટલીક વાર સખ્ત શબ્દપ્રહારના 'ચાબખા' મારી ઢંઢોળ્યો છે, ને તેની અંધશ્રદ્ધા ઉડાડી જાગ્રત કર્યો છે; તથા ગૃહસ્થનો ને સાધુનો ઉચિત આદર્શ ધર્મ સ્પષ્ટપણે સર્વત્ર શાસ્ત્રાધારપૂર્વક મીઠાશથી રજૂ કરી, સમાજને ઘેરી વળેલા કુચુડુઓ ને કુસાધુઓની નીડરપણે સખ્ત ઝાટકણી કાઢી છે, જેમ કે 'આર્ય થોડા અનારજ જનથી, જૈન આર્યમાં થોડા; તેમાં પણ પરિણત જન થોડા, બાકી મુંડા બહોળા...રે જિનજી! વિનતડી અવધારો! જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરિયો; તિમ તિમ જિનશાસનનો વચરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિયો... રે જિનજી! વિનતડી અવધારો! નિજ ગણુ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ લણી જન વંચે; હુંચે કેશ ન મુંચે માયા; તે ન રહે પ્રત પંચે.' — ધત્યાદિ પ્રકારે કુસાધુઓની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી, નિર્મલ મુનિપણાના આદર્શની ત્યાં સુપ્રતિષ્ઠા કરી, પોતાની શાસન પ્રત્યેની સાચી અંતરદાઝ વેધક શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે.

આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિનું આગમ અને અનુમાનન્યાય વિષયનું જ્ઞાન અગાધ હતું. આનંદધનજીના એકેક વચન પાછળ આગમોના તલસ્પર્શી જ્ઞાનનું ને અનન્ય તત્ત્વચિંતનનું સમર્થ પીઠબળ દેખાઈ

આવે છે. શ્રી દેવચંદ્રજીનું આગમજ્ઞાન પણ તેવું જ અદ્ભુત હતું, તે તેમના ‘આગમસાર’ આદિ ગ્રંથ પરથી દેખાઈ આવે છે; તેમજ ન્યાય વિષયની તેમની તીક્ષ્ણ પર્યાલોચના પ્રભુભક્તિમાં તેમણે કરેલી અદ્ભુત પારમાર્થિક નયઘટના આદિ પરથી જણાઈ આવે છે. અને સર્વશાસ્ત્રપારંગત ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી તેા ન્યાયના ખાસ નિષ્ણાત તજ્જ્ઞ (specialist) હતા, એટલે ન્યાયને એમણે યથા-યોગ્ય ન્યાય આપ્યો હોય એ સમુચિત જ છે. તેઓશ્રીએ ખોટી બડાઈથી નહિ પણ પૂરેપૂરા આત્મવિશ્વાસથી પોતાને માટે એક સ્થળે દાવો કર્યો છે કે ‘વાણી વાયક જશ તણી, કાઈ નયે ન અધૂરી રે.’ એ અક્ષરે અક્ષર પ્રત્યક્ષ સત્ય છે, તેની પ્રતીતિ આપણને તેમના ન્યાયસંબંધી - દર્શનવિષયક ગ્રંથો પરથી થાય છે.

અને અધ્યાત્મ-યોગ વિષયમાં પણ આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિએ અસાધારણ અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી હતી. યોગીરાજ આનંદધનજી તેા અધ્યાત્મમાર્ગમાં એકલા અને અતિ ઉચ્ચ દશાને પામેલા જ્ઞાની પુરુષ હતા, તે તેમનાં સ્તવનો અને પદોમાં દેખાઈ આવતી અનુભવની ઝલક પરથી દેખાઈ આવે છે. મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાન દારા ધુન્નવનારા વાયસ્પતિઓનાં વ્યાખ્યાનોથી અનંતગણો ખેાધ ને આનંદ શ્રીમાન્ આનંદધનજીની એકાદ સીધી, સાદી, સચોટ ને સ્વયંભૂ વચનપંક્તિથી ઊપજે છે. એ જ એમનું એકેક અનુભવવચન હજારો ગ્રંથો કરતાં કેવું બળવાન છે તે બતાવી આપે છે. અને આ પરમાર્થશુરુ આનંદધનજીના પગલે અધ્યાત્મયોગ વિષયમાં ઘણા આગળ વધેલા શ્રી યશોવિજયજીએ પણ તેમની ઉત્તમ પ્રસાદી આપણને ‘અધ્યાત્મસાર’, ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’, ‘બત્રીશ બત્રીશી,’ ‘યોગદષ્ટિ સન્ન્યાય’ આદિ એમના ચિરંજીવ કીર્તિસ્થંભ સમા અનેક મહાગ્રંથો દ્વારા આપી છે. પાતંજલ આદિ યોગ સાથે મૈત્રીભર્યા સમન્વય સાધતાં આ અધ્યાત્મવિષયક ગ્રંથરત્નો એ અધ્યાત્મ વિષયમાં છેલ્લામાં છેલ્લો શબ્દ છે, most up-to-date છે, અધ્યાત્મસંબંધી સર્વ

વિષયોનો તે જાણે મહાકૌષ - ખજનો છે. અધ્યાત્મપરિણત મહા-
યોગી દેવચંદ્રજી પણ કેવા અંતરાત્મપરિણામી હતા, તે તેમની
સ્તવનાવલીમાં પ્રહવતી સહજ સુપ્રસન્ન અધ્યાત્મધારા પરથી, અને
'અધ્યાત્મગીતા-દ્રવ્યપ્રકાશ' આદિ તેમનાં કીર્તિકલશ સમાં અંથરતનો-
થી સુપ્રતીત થાય છે.

આમ, યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી પરમાર્થમય જિનમાર્ગનું
દર્શન કરી આ દિવ્ય દ્રષ્ટાઓએ પોતાના મંગીતમય દિવ્ય ધ્વનિથી
આ દિવ્ય જિનમાર્ગનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. આ દિવ્ય
ધ્વનિ એટલી બધી અમૃતમાધુરીથી ભરેલો છે કે તેનું પાન કરતાં
તૃપ્તિ થતી નથી. શાંત સુધારસ-જલનિધિ એવો આ દિવ્ય નાદ
અખૂટ રસવાળો અક્ષયનિધિ છે. આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિનો દિવ્ય ધ્વનિ
હજુ તેવો ને તેવો તાજો સકર્ણ જનો સાંભળે છે, અને નિરવધિ
કાળ પર્યંત સાંભળશે !

વહાવી છે જેણે સરસ સરિતા ભક્તિરસની,
વહાવી છે ધારા અમૃતમય આત્માનુભવની;
જગાવી છે જોગાનલ તણી ધૂણી જગતી જગે,
ત્રિમૂર્તિ જોગીન્દ્રો પ્રણમું જસ જ્યોતિ અગઅગે.

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ

મા. અમૃતલાલ ગોપાણી

જ્ઞાન અને ક્રિયામાં પ્રથમ સ્થાન જ્ઞાનને આપ્યું છે કારણ કે શાસ્ત્રોની જાણકારી ન હોય તો આચરણની દિશા નક્કી કરી શકાતી નથી. શાસ્ત્રો પણ ભગવાનનાં ભાષેલાં છે અને એટલે એમાં મોક્ષની સાધી રહેલી છે. જગતના ઉપકાર માટે કરુણાભાવે એ કહેવામાં આવ્યાં છે : ‘હું આ રીતે જૂઝ્યો છું અને તમે પણ ધૃષ્ટા હોય તો આ રીત અજમાવી જૂઝો’ એવું એ સંત-મહાત્માઓ ઊંચો હાથ કરી જગત સાંભળે તેમ બોલ્યા છે. દયા, દાન, પરોપકાર, સેવા વગેરે ધર્મના પ્રકારો છે એવું જાણીએ છીએ એટલે જ આપણે એ પ્રમાણે વર્તીએ છીએ. પણ જાણ્યતા જ ન હોત તો ? ‘પદમં નાણં તઓ દયા’ આ શાસ્ત્રવાક્યથી પણ આ અભિવાચિત થાય છે. દરેકે પોતાનો આત્મપુરુષ પસંદ કરવાનો છે એનું પણ આ જ સહસ્ય છે, કારણ કે આપણે જે વિચારી ન શકીએ એ આપણા આત્મપુરુષે આપણા માટે વિચાર્યું છે. તેઓ સિદ્ધ, યુદ્ધ, મુક્ત હતા તેમ આપણે પણ તેમના પગલે ચાલી વિચરી શકીએ અને કાલાંતરે પણ એમના જેવા બની શકીએ. આપણે છદ્મસ્થ છીએ એટલે આપણું જ્ઞાન પણ મર્યાદિત છે, એટલે અમર્યાદિત જ્ઞાન ધરાવતા એવા આપણા આત્મપુરુષના જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આપણે આપણી જીવનયાત્રા ગાળીએ તો ન્યાલ થઈ જઈએ.

પરંતુ એકલું જ્ઞાન શા કામનું ? અંધ-પંચુ ન્યાયે જ્ઞાન અને ક્રિયા-બંનેને લેવાનાં છે. બંને વચ્ચે પરસ્પરનો સહકાર નહિ હોય તો ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકાશે નહિ. જ્ઞાન ભારરૂપ ન થવું જોઈએ. અર્થાત્ એ કુબાડનારું ન બને, પણ તારનારું બને એ જોવાનું છે.

જ્ઞાનીઓ આમજનતાના ગુરુ છે પણ સંતના, મહાત્માના કે સદાચારીઓના નહિ. કબીરજીએ કહ્યું છે :

‘બ્રાહ્મન ગુરુ હૈ જગતકા, સાધૂનકા ગુરુ નાહિં;
ઉલજ પુલજ કર મરિ રહ્યા, ચારોં ખેદોં માંહિ.’

અહીંયાં બ્રાહ્મણ અને વેદો ઉપર અર્થાત્ બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર કબીરજીએ પ્રહાર કર્યો છે એવો અર્થ લેવાનો નથી. ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દને જ્ઞાનીના અને ‘વેદ’ શબ્દને ધર્મશાસ્ત્રના અર્થમાં કબીરજીએ પ્રયુક્ત કર્યો છે એમજ સમજવાનું છે. કબીરજી કોઈ ધર્મના પક્ષપાતી કે વિરોધી નહોતા. એમના પોતાનાં જ આગવાં મંતવ્યો અને વિચાર-સરણી હતાં, જેને માટે પછીનાં માણસોએ ‘કબીરપંથ’ શબ્દ યોજ્યો છે. એના યાત્રિકો એટલે કબીરપંથી. જે ધર્મના જે અંશ સાથે કબીરજી સંમત થઈ શકતા નહોતા એ અંશને અનુલક્ષીને એમને પોતાને કહેવા જેવું લાગ્યું તે કહ્યું છે. ભાષા જેશીલી હોવાને કારણે આપણને એ ચાબખા જેવી લાગે, પરંતુ એ તો આપણી પ્રતિક્રિયા છે, પ્રતિભાવ છે. એમનો આશય તો શુદ્ધ જ હતો. કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાનથી કેટલું નુકસાન થાય છે એનું કબીરજીને પૂરું ભાન હતું અને એટલે જ એમણે ઉપરના પદમાં શુદ્ધ જ્ઞાનીઓને ઊધડા લીધા છે. કેવળ જ્ઞાનમાર્ગને અવલંબનારાઓ કેવી રીતે વામમાર્ગમાં લપસી પડ્યા છે એનો કલુષિત ઇતિહાસ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ? “જ્ઞાનપૂત સમાચરેત્” એ ચરણમાં સત્યને ઠાંસીઠાંસીને ભયું છે. જ્ઞાનયુક્ત આચરણ અને આચરણયુક્ત જ્ઞાન બન્ને એકસરખાં જ સાચાં છે. કેવળ વાતો કરવી એ હવામાં બાયકા ભરવા બરાબર છે. એની અસર પણ શી પડે ? પૂ. ગાંધીજી કરણી દ્વારા જ સંદેશ વહાવતા, આપતા અને એનો પ્રભાવ કેટલો બધો પડતો ! અત્યારે પ્રધાનો કહે છે ઘણું, પરંતુ આચરણમાં જૂઠું જ, વિરુદ્ધ જ હોય છે. કરકસર કરો એમ કહેતી વખતે પોતે લખલૂટ ખર્ચ કરતા હોય છે. તો

પછી આવા ઉપદેશનો અર્થ શો ? અર્થ કરો જ નહિ પણ ઊલટો અનર્થ ઘણો. તેથી એક પ્રકારનું દંભનું વાતાવરણ ઊભું થાય છે. અને દંભની હવા આત્માથી માટે સદા ગૂંગળાવનારી હોય છે. એટલે જ કબીરજીએ કહ્યું કે વિદ્વાન (બ્રાહ્મણ) ભલે આમજનતાના ગુરુ બને, પણ એ સંતના, સાધુના, મહાત્માના ગુરુ તો નહિ જ બની શકે. વિદ્વાનો વેદોને ઉથલાવી-ઉથલાવી અનેક અટપટા અર્થો કાઢશે, તારવશે. પણ એથી શું વળ્યું ? એ કાંઈ સંતપુરુષને તોલે તો થોડોક જ આવી શકવાનો હતો ? હૃદયના ગુણ આગળ યુદ્ધિના ગુણ પાણી ભરે છે. પવિત્રતા આગળ પંડિતાઈ ફિક્કી લાગે છે. સંત આગળ પંડિતની કાંઈ કિંમત નથી.

પોથી માંહેનાં રીંગણાં જેવા પંડિતો તમામ શાસ્ત્રોને ભણી-ભણીને ધુરંધર ગણાયા, વિશારદ ગણાયા, મહા-મહોપાધ્યાયની ઉચ્ચતમ પદવીને પામ્યા, પરંતુ હરિ સાથે હેત ન કરી જાણ્યું. તો પછી મેળવ્યું શું ? કીર્તિની કમાણી કરી છતાં એ કમાણીએ કાયમની યારી ન આપી. ભક્તિનું ભાથું સાથે લીધું હોય તો અધ્યાત્મની યાત્રા પૂરી કરી શકાય, કીર્તિના બાયકા ભરવાથી નહિ. શબ્દોનાં જાળાં-ઝાંખરાંમાં અને અર્થોની સૂકી અટવીમાં પંડિતો અટવાઈ પડ્યા અને ખેતરો ખૂંદી વળ્યા, પણ ક્યાંય ભગવાનનો ભેટો ન થયો. જ્યારે કબીરો તો હૃદયમાં જ પરમાત્માને પામી ગયો. પોતાની પ્રાપ્તિ અને સિદ્ધિનાં ગાન-ગાણાં કબીરજીને નથી ગાવાં. એમને એ રુચે પણ નહિ. છતાં ભાન-ભૂલેલાંની અનુકંપા ખાતર પોતાનો સ્વાતુલવ ઠહેવાની લાલચને કબીરજી નથી રોકી શકતા. એટલે એ બોલી ઊઠ્યા :

‘ચાર ખેદ પંડિતો પઢ્યા, હરિસોં ક્રિયા ન હેત;
બાલ કબીરા લે ગયા, પંડિત હૂંઢે ખેત.’

શબ્દના શિલ્પીઓ આમતેમ ભટકતા, રખડતા રહ્યા અને ભલો-ભોળો, સીધો, સાદો કબીરો (બાલ) માલખજનો લઈ ચાલ્યો.

જ્ઞાન ઉપર કખીરજીની કરડી આંખ છે એવું રખે કોઈ માને. આવું અનુમાન સત્યથી વેગળું છે. અર્થાત્ એના જેવું ખીજું કોઈ અસત્ય નથી. એમના જમાનામાં માનવજાતિ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં અટવાઈ ગઈ હતી. પૂજા, પાઠ, ટીલાં, ટપકાં, સ્નાન વગેરે કયાં એટલે જંગ જીત્યા એવું માનતા લોકો થઈ ગયા હતા. આ પરિસ્થિતિ સામે કખીરજીનો મોરચો હતો. કખીરજીનું કહેવું હતું કે સદાચારી બનો; બાહ્ય ઉપલક્ષણો ધારણ કર્યાં તેથી શું થયું? દયા, દાન, સેવા કરો. સદાચાર કોને કહેવો એ જ્ઞાન દ્વારા, અનુભવ દ્વારા, આપ્તના ઉપદેશ દ્વારા નક્કી કરો. જાણકારી વિના કોને સદાચાર કહેવો અને કોને દુરાચાર કહેવો એની શી રીતે ખબર પડશે? માટે જ્ઞાન તો સર્વ પ્રથમ જરૂરી છે. એની અવગણના કરી ન શકાય. પરંતુ જાણીને ખેસી રહેવાથી શું વળે? દૂરના સ્થળે ખજાનો છે એવું જાણ્યું પરંતુ ત્યાં સુધી જવા માટે ઉદ્યમ તો કરવો પડશે કે નહિ? એટલે પહેલી જરૂર જ્ઞાનની અને ખીજી જરૂર એ પ્રમાણેના સદાચારની, કેવળ ક્રિયાકાંડની અને વિધિ-વિધાનની નહિ. અરે! ક્રિયાકાંડ પણ ભલે રહ્યો, પરંતુ સાથે સાથે એથી વધારે જરૂર છે સદાચારની એ ન ભૂલો. પાંડિતો ધર્મ પોથીઓ વાંચે ત્યારે એ પોથીઓમાં કહેવામાં આવેલું જાણ્યું કે પોતાને માટે નથી પરંતુ ખીજને માટે, સાંભળનારને માટે છે એવું વલણ અખત્યાર કરે છે એ કઠંગુ છે એમ એ કહેતા હતા. એ ધર્મોપદેશકો મોક્ષને જાણ્યું કે ઇબરો લઈને ખેઠા હોય એવી રીતે એકડક વર્તતા. એ વખતના જમાનાની આ તાસીર હતી અને કખીરજીની જેહાદ એની સામે જ હતી. સામાન્યપણે પાળવાની આચારસંહિતા ઉપદેશ માટે એક અને સાંભળનાર માટે ખીજી એમ બે પ્રકારની ન હોઈ શકે. એ તો એક-સરખી રીતે બન્નેને જ લાગુ પડે.

સત્યનું નિર્ભ્રાન્ત દર્શન. પહેલું પગથિયું છે. એ ચડ્યા વિના

ખીજાં પગથિયાં ઉપર ચડી નહિ શકાય. ભજન વિના ભગવાન નહિ એટલું ય જો ન જાણતાં હોઈએ તો ભજન કરશે કોણ ? એટલે જ્ઞાનની અગત્ય સર્વોપરિ - સર્વથી વધારે, સદાચારથી પણ વધારે, એવું તો કખીરજી પણ કહે છે. પરંતુ એમનો ઝેઠ જ્ઞાનના તાણા-વાણામાં આચારને વીંટવાનો છે. વિધિ-વિધાનો કે આહ્ય-સ્થૂલ ક્રિયાકાંડ ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ માટે જરૂરનો ખરો. આલંબન અગત્યનું જરૂર, પરંતુ આલંબનમાં જ પડ્યા રહેવું એ સામે કખીરજીએ શિંગડાં ભરાવ્યાં છે. જો પાંડિત્યની જ જરૂર સ્વીકારીશું તો ખિચારાં એણું ભણેલાંની શી દશા થશે ? એનો તો મોક્ષ થશે જ નહિ એમ જ કે ? કખીરજીનો મોટો વાંધો અને વિરોધ આ બાબત સામે છે. એમને તો સામાન્ય માણસનું હિત હૈયે વળગ્યું છે. એ પંડિતની દયા ઉપર નભે એવું કખીરજી નથી ઇચ્છતા. ગણ્યાગાંઠ્યા ભાષા-વિશારદો સામેનું કખીરજીનું ધર્મયુદ્ધ હતું. ઈશ્વરનાં કે ઈશ્વર જેવાનાં ગુણગાન ગ.વાથી કાંઈ દળદર જતું નથી. એ જાન્ય છે એ પ્રમાણે કરવામાં આવેલી નિષ્કપટ ભક્તિથી. એ તો આ શ્લોકમાં માનતા :

‘શ્લોકાર્ધેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રંથકોટિભિઃ

પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્.’

પાપ-પુણ્યની મર્મગ્રાહી વ્યાખ્યા આ શ્લોકમાં આપી દીધી છે. બ્રહ્માંડો અનેક કોટિ છે; દેવલોકો આટલા છે અને આ લોક ચતુર્દશ રજ્જવાત્મક છે અને તીર્થોની તથા પુરાણોની સંખ્યા આ છે - એવું વિગતવાર જાણતાં ન હોઈએ અને ભગવાનની ભક્તિથી છુટકારો મેળવાય છે એટલું જ માત્ર જાણતાં હોઈએ તો ય ઘણું છે એવા કખીરજીના મંતવ્ય સાથે મળતા થયા વિના આરો નથી.

સામાન્યપણે એક બ્રામક માન્યતાએ આપણાંમાં ઘર ઘાલ્યું છે અને તે એ કે ભક્તિ કરવી સહેલ છે પણ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી દોહલી છે. એ સામે લાલબત્તી ધરતાં કખીરજી કહે છે :

‘લિખના પઢના ચાતુરી, યે સબ બાતેં સહેલ;
કામદહન, મન વશ કરન, ગગન ચઢન મુશ્કેલ.’

કામદેવ એટલે મદન, અનંગ, મનસિજ વગેરે વગેરે જાણવું, સમાનાર્થક શબ્દોની જાણકારી હોવી, શબ્દકોષનું જ્ઞાન હોવું તો સહેલું છે, પરંતુ એ કામદેવને કેમ બાળવો, મનને કેમ વશ કરવું અને ભાવની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં, ગુણકથાનકક્રમારોહ સિદ્ધ કરતાં કરતાં, છેવટે સમાધિદશામાં કેવી રીતે આવવું - આ ખરે-ખરું અઘરું છે. કેવળ જ્ઞાનની જ ઉન્નતતાના પુસ્કર્તાઓ માટે કબીરજીનું આ પદ ત્રીજું લોચન ઉઘાડનારું નીવડે એમ છે.

તાત્પર્ય તો એક જ છે કે જ્ઞાન અને ભક્તિ - બન્ને - એક-સરખાં જ આવશ્યક છે, એકસરખાં જ કિંમતી છે.

આપણા બાલાવબોધ

પદ્મશ્રી શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

મધ્યકાલીન ગુજરાતીનો પરિચય ધરાવનારાંઓને એ હવે અપરિચિત નથી રહ્યું કે ભલે પદ્યસાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં છતાં વિવિધ પ્રકારનું ગદ્યસાહિત્ય ઈ. સ.ની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી જાણવામાં આવ્યું છે. (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' - ગ્રંથ ૧ માં 'ગદ્ય' એ શીર્ષકથી ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા તરફથી અને સ્વ. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈના 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'ના ગ્રંથોમાં આને વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે.) ગદ્યના ખેડાણના વિષયમાં જૈન તેમ જૈનેતર લેખકો અને અનુવાદકોએ સારી મહેનત કરી છે. 'પૃથ્વીયંદ્ર ચરિત' અને કેટલાંક વર્ણકોમાં તો આપણને સુંદર આલંકારિક ગદ્ય પણ મળે છે. જૈન અને જૈનેતર અનુવાદકોએ એક બીજા પ્રકાર પણ આપ્યો છે તે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોના શબ્દાર્થ આપવાનો. જૈન હાથપ્રતોમાં પાનાંઓની ખેડ બાજુની પૂઠી ઉપર થોડે થોડે અંતરે મૂળ ગ્રંથની પંક્તિઓ લખવામાં આવી છે અને દરેક પંક્તિના ઉપરના કોરા ભાગમાં અત્યેક શબ્દનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારની હાથપ્રતોને 'ટબો' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ શબ્દાર્થ ઉપરથી ગદ્યપંક્તિ આપણે તારવી શકીએ.

જૈનેતર રચનાઓના પણ પ્રાયઃ જૈન અનુવાદકોને હાથે આવા ટબા કયાંક કયાંક જોવા મળે છે. જેસલમેરથી લાવેલા એક ગુટકામાં ભર્તૃહરિનાં શતકોનો આ પ્રકારનો અનુવાદ જોવા મળ્યો છે. સરળ શબ્દાર્થ આપવામાં આવેલ હોય તેવા 'ગીતગોવિંદ'ના ગુજરાતી અનુવાદ કવચિત જૈનેતરોના કરેલા પણ જોવા મળે છે. ભક્ત કવિ

દયારામે પોતાના જ પ્રજ્ઞલાપાના 'સતસૈયા'ની આવી ટીકા લખેલી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ટીકાના ગદ્યનો આ પ્રકાર-જૈનો અને જૈનેતરોનો-વિશિષ્ટ કહી શકાય એવો છે. અહીં જે સૂચવવાનો મારો પ્રયત્ન છે તે તે એક ચોક્કસ પ્રકારનો ગદ્યપ્રકાર, જૈન 'અનુવાદકો' કરતાં 'નિરૂપકો' કહી શકાય તેવા અંધકારોને હાથે ખેડાયો છે તેના વિશે છે. સદ્ગત મુનિશ્રી જિનવિજયજી મહારાજે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ૧૯૩૧માં 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ' પ્રસિદ્ધ કરેલ તેમાં ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધના શ્રી તરુણપ્રભનો 'તમ્યકૃત્વ અને બાર વ્રતનો બાલાવબોધ' (અમુક પસંદ કરેલ ખંડ) અને ૧૫મી સદીના શ્રી સોમસુંદરસૂરિનો 'યોગશાસ્ત્ર બાલાવબોધ' (અમુક પસંદ કરેલ ખંડ)— આ બે નમૂના પસંદ કર્યા હતા. ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ ન. દવેએ પોતાના ડોક્ટરેટના વિષય તરીકે ૧૯૩૫માં ધર્મદાસગણિનો 'ઉપદેશમાલા બાલાવબોધ' સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કરેલો છે, તે ડૉ. સાંડેશરાએ 'પૃષ્ઠિશતક' ઉપરના શ્રી સોમસુંદરસૂરિ અને મેરુનંદનસૂરિના બાલાવબોધ પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. ડૉ. સાંડેશરાનું યશોધરકૃત 'પંચાખ્યાન બાલાવબોધ' એ સંપાદન પણ નોંધપાત્ર છે.

બાલાવબોધની વિશિષ્ટતા એ છે કે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અંથોની પંક્તિઓનો શબ્દાર્થ આપવાની સાથેસાથ પ્રસંગે પ્રસંગે એમાં દૃષ્ટાંતકથાઓ આપવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારમાં આપણને ગુજરાતી ગદ્યનો વિકાસ પણ જોવા મળે છે. આ પ્રકાર છેક ૧૯મી સદી સુધી ખેડાયેલો છે અને સંપાદકીય દૃષ્ટિએ એ લગભગ ઉપેક્ષિત રહ્યો છે એમ કહી શકાય શ્રી સોમસુંદરસૂરિના 'ઉપદેશમાલા પડાવશ્યક યોગશાસ્ત્ર આરાધનાપતાકા નવતત્ત્વ અને ભક્તામરચોત્ર' ઉપરના બાલાવબોધ વ્યવસ્થિત રીતે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ બાલાવબોધો, દૃષ્ટાંતકથાઓ - આજની પરિભાષામાં ટૂંકી વાર્તાઓનો વિકાસ રજૂ કરી આપતા હોઈ જેમ ઉપયોગી છે, તેમ

એના કરતાં પણ શબ્દસંગ્રહની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વના છે; ગદ્યનો વિકાસ તે એ આપે જ છે.

ગમેતેમ ઉપાડીને નહિ, પણ રચનાની આનુપૂર્વીની રીતે ક્રમિક અંતરમાળાના રૂપમાં, અપ્રસિદ્ધ તેમ ખંડશઃ પ્રસિદ્ધ, બાલાવ-બોધોના સંપાદનનું કાર્ય વહેલાંમાં વહેલું શરૂ કરાવવું જોઈએ. આ દિશામાં અમદાવાદનું લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિર (ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડોલોજી) કામ શરૂ કરે તે ત્યાં અનેક મધ્યકાલીન બાલાવબોધ, કર્તાનાં નામવાળા તેમ નામ વિનાના પણ, સંગ્રહાયેલા પડ્યા છે. આ દિશામાં વ્યવસ્થિત કામ કરી શકે તેવા વિદ્વાન સંપાદકો પણ આપણી પાસે છે. એવા વિદ્વાનોને નિમંત્રીને આ કામ ઉપાડી લેવા જેવું છે. જો એમ થાય તે તે ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યની ઉચ્ચ પ્રકારની સેવા સક્ષમતાને વરશે.

જૈન સાહિત્યગત પ્રારંભિક નિષ્ઠા

૫. દલસુખ માલવણિયા

જૈન સાહિત્યને જ્યારે આપણે અન્ય સાહિત્યથી જુદું પાડીએ છીએ ત્યારે તે શાથી?—આ પ્રશ્ન છે. આનો ઉત્તર એ છે કે ભારતીય સાહિત્યમાં વેદથી માંડીને જે સાહિત્ય રચાયું છે તેમાં જેને આપણે જૈન સાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ તે અન્ય વૈદિક સાહિત્યથી જુદું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જ્યારે અન્ય સાહિત્ય—વિશેષે ધાર્મિક સાહિત્ય—વેદમૂલક છે એટલે કે વેદને પ્રમાણ માનીને રચાયું છે, જ્યારે જેને આપણે જૈન સાહિત્ય કહીએ છીએ તેનો પ્રારંભ જ વેદના પ્રામાણ્યના વિરોધને કારણે થયો છે.

આ વિરોધ પ્રારંભમાં બે રીતે પ્રકટ થાય છે : એક તો ભાષાને કારણે, અને બીજો પ્રતિપાદ વસ્તુને કારણે.

વૈદિક સાહિત્યની ભાષા જે શિષ્ટ-માન્ય સંસ્કૃત હતી તેને બદલે જૈન સાહિત્યનો પ્રારંભ પ્રાકૃત, એટલે કે લોકભાષાથી થયો. વેદોએ અને તેની ભાષાએ ‘મન્ત્ર’ નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેથી તેના ઉચ્ચારણ આદિમાં કશો ભેદ થવો ન જોઈએ. અને તેના વિધિપૂર્વકના ઉચ્ચારમાત્રથી કાર્યસિદ્ધિ થવાની ધારણા વૈદિકમાં અંધાર્ઈ હતી. આના વિરોધમાં જૈન સાહિત્યે પોતાની ભાષા પ્રાકૃત સ્વીકારી અને તીર્થંકરો લોકોની ભાષા અર્ધમાગધિમાં ઉપદેશ આપે છે તેવી માન્યતા સ્થિર થઈ. એટલે પ્રારંભિક જૈન સાહિત્યની રચના પ્રાકૃતમાં જ થઈ છે તે છેક ઈસાની ચોથી સદી સુધી તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પણ જ્યારે ગુપ્ત કાળમાં સંસ્કૃત ભાષા અને વૈદિક ધર્મનું

પુનરુત્થાન થવા લાગ્યું ત્યારે જૈનોએ પણ પોતાના સાહિત્ય માટે પ્રાકૃત ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાને પણ અપનાવી. તે એટલે સુધી કે મૂળ જૈન આગમેની ટીકાઓ ગદ્ય કે પદ્યમાં પ્રાકૃતમાં લખાતી હતી તેને બદલે ઈસાની આઠમી સદીના પ્રારંભથી તે સંસ્કૃતમાં લખાવા લાગી અને પછી કદીયે ટીકાઓ પ્રાકૃતમાં લખાઈ જ નહીં. અને એક વાર પરંપરામાં સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રવેશ થયો એટલે સાહિત્યના બધા પ્રકારોમાં પ્રાકૃતને બદલે મુખ્યપણે સંસ્કૃતને અપનાવવામાં આવી. આ તે ભાષાની વાત થઈ. હવે આપણે પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ વિશે વિચારીએ.

વેદ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદોના કાળ પછીનું જ જૈન સાહિત્ય આપણને મળે છે એ નિર્વિવાદ છે. એટલે વૈદિક સાહિત્યના પ્રભાવથી સર્વથા મુક્ત એવું જૈન સાહિત્ય શક્ય જ નથી. પણ વૈદિક ધર્મની જે નિષ્ઠા હોય, જે સિદ્ધાન્તો હોય તેમાંથી જૈન સાહિત્ય ક્યાં જુદું પડે છે, એ જ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રારંભમાં એવું બન્યું છે કે વૈદિક વિચારને જ કેટલીક બાબતમાં અપનાવવામાં આવ્યો. પણ કાળક્રમે તેમાં પરિવર્તન આવ્યું. ઉદાહરણ તરીકે, આચારાંગમાં આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપના નિરૂપણમાં વૈદિક વિચાર જ નહીં, તેની પરિભાષા પણ અપનાવવામાં આવી, પણ કાળક્રમે તેમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, જ્યારે એમ માલૂમ પડ્યું કે જૈનસંમત સ્વતંત્ર વિચાર સાથે વેદસંમત આત્મસ્વરૂપનો સમગ્ર ભાવે મેળ નથી.

આચારાંગમાં એક બાજુ એમ કહેવામાં આવ્યું કે આત્મા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ મૌલિક વિચારની સાથે આત્માની વૈદિકસંમત વ્યાપકતાનો મેળ સંલવિત જ નથી. આથી આત્માને દેહપરિમાણ રૂપે સ્વીકારીને તેની વેદસંમત વ્યાપકતાનો નિષેધ કર્યો. અને પરિણામે આચારાંગમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આત્મા

નથી દીર્ઘ કે હ્રસ્વ, તેને બદલે તેને હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તે સંસારી આત્મા પૂરતું જ મર્યાદિત ન રહ્યું પણ સિદ્ધ આત્મામાં પણ સ્વીકારી લેવું પડ્યું.

વૈદિક વિચારમાં ઉપનિષદ સુધીમાં સમગ્ર વિશ્વનું મૂળ કોઈ એક તત્ત્વ છે, આવી વિચારણાને પુષ્ટ કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ જે એકમાત્ર બ્રહ્મ કે આત્મા જ વિશ્વપ્રપંચના મૂળમાં છે એવી વિચારણા વૈદિકોમાં દઢ થતી આવી અને ઉપનિષદોમાં તે વિચારને અંતિમ રૂપ આપવામાં આવ્યું. પણ જૈન આગમોમાં ચિત્ત અને અચિત્ત, અથવા ચિત્તમંત કે અચિત્તમંત, અથવા જીવ અને અજીવ—આ બે તત્ત્વો જ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

વળી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિની વિચારણા વૈદિક સાહિત્યમાં થઈ હતી. અને ઈશ્વર જેવા અલૌકિક તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા વૈદિકોએ કરી હતી. તેને સ્થાને આ વિશ્વ અનાદિ કાળથી વિદ્યમાન છે અને અનાગતમાં રહેવાનું છે, એટલું જ નહીં પણ જ્યારે આમ છે ત્યારે અધિનાયક ઈશ્વર જેવા તત્ત્વનો પણ અસ્વીકાર એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા છે, જે જૈન સાહિત્યમાં સારા પ્રમાણમાં પ્રગટ થતી રહી છે.

કર્મની પ્રતિષ્ઠા યજ્ઞકર્મરૂપે મુખ્યત્વે વૈદિકોમાં હતી. સારાંશ કે યજ્ઞકર્મનો સ્વીકાર વૈદિકોમાં હતો. પરંતુ સમગ્ર પ્રકારનાં કર્મ અને તેનાં ફળની ચર્ચા અત્યંત ગૌણ હતી. એથી જ કર્મસિદ્ધાંતની ચર્ચા ઉપનિષદ સુધી તો ગુણવિદ્યા હતી, જેની ચર્ચા સૌ સમક્ષ નહીં પણ એકાંતમાં કરવી પડતી. યજ્ઞકર્મની પ્રતિષ્ઠા ઉપનિષદોમાં ઘટાડવામાં આવી અને તેને સ્થાને જ્ઞાનમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ કર્મને નામે યજ્ઞકર્મની પ્રતિષ્ઠાનું નિરાકરણ જૈન સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ છે. એટલું જ નહીં પણ કર્મવિચારણા આગવી રીતે જૈન સાહિત્યમાં દેખાય છે. તેમાં પ્રથમ તો એ કે આત્માની વિશુદ્ધિ માટે કે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે માત્ર જ્ઞાનનું જ

મહત્ત્વ નહીં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેનું સરખું મહત્ત્વ છે એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું. અહીં ક્રિયા એટલે સત્કર્મ અથવા સદાચરણ સમજવાનું છે. ઉપનિષદોએ જ્ઞાનમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યાં, પણ સદાચાર કે સદાચરણ શું, તેનું જોઈએ તેવું સ્પષ્ટીકરણ તે સાહિત્યમાં દેખાતું નથી. આથી જ પરિવહના વ્યાપ વિશે કે હિંસાના પાપ વિશે ઉપનિષદો આપણાં માર્ગદર્શક બની શકે તેમ નથી. જ્યાં બધું જ આત્મસ્વરૂપ હોય ત્યાં કોણ કોને મારે અને કોણ શું લે કે છોડે? - આવી વિચારણાને બહુ અવકાશ રહેતો નથી. આથી સદાચારનાં જે ધોરણ જૈન સાહિત્યમાં સ્થાપવામાં આવ્યાં તે વૈદિક સાહિત્યમાં જે ઉપનિષદો સુધી વિકસ્યું હતું તેમાં એ ધોરણોની કોઈ વિશેષ ચર્ચા જોવા મળતી નથી. જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તે એ ધોરણોની જ મુખ્ય ચર્ચા તેના પ્રારંભિક સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. અને જે ધોરણો તેમાં સ્થપાયાં તેની જ પુષ્ટિ અર્થે સમગ્ર જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે. અને તેની છાપ ઉપનિષદ પછીના વૈદિક વાદ્યમયમાં પણ જોવા મળે છે.

કર્મવિચારણામાં જૈન સાહિત્યની આગવી વિશેષતા એ છે કે કર્મ કરનારને તેનું ફળ એ કર્મ જ આપે છે, વૈદિક મતે યજ્ઞકર્મમાં તેના ફળ માટે પ્રથમ દેવની અપેક્ષા હતી પણ પછી તે એ દેવતાને મંત્રમયી સ્વીકારવામાં આવ્યાં અને તેથી કર્મનું ફળ વાસ્તવિક દેવતાને અધીન ન રહ્યું પણ મંત્રને અધીન રહ્યું. આથી મંત્રના જ્ઞાતાનું મહત્ત્વ વધ્યું અને તેઓ જ સર્વશક્તિસંપન્ન મનાવા લાગ્યા. આ પરિસ્થિતિનો સામનો જૈન સાહિત્યમાં એ રીતે થયો : એક તો એ કે એ મંત્રોની શક્તિનું નિરાકરણ, સંસ્કૃત ભાષાનું જ નિરાકરણ કરી કરવામાં આવ્યું, અને ખીજું એ કે મંત્રમાં એવી કોઈ શક્તિનો અસ્વીકાર જ કરી દેવામાં આવ્યો અને તેને સ્થાને કર્મમાં જ ફળદાયિની શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. આમ, કર્મ કરનારનું

જ કર્મના ફળ અંગે મહત્ત્વ થયું એટલે જ જોવું કરે તેનું તેવું ફળ તે પામે. આ વાત સિદ્ધાંતરૂપે થઈ.

આ રીતે કર્મનું ફળ દેવાની શક્તિ દેવતા કે ઈશ્વર કે મંત્રમાં નહીં પણ એ કર્મમાં જ છે, જેને લીધે ફળ છે — આ સિદ્ધાંત સ્થિર થયો. એટલે સ્વયં મનુષ્ય જ શક્તિસંપન્ન થયો. મનુષ્ય જ નહીં, પણ સંસારના સમગ્ર જીવો પોતાનાં કર્મને માટે સ્વતાંત્ર થયા. આમ, જીવને તેના સ્વાતાંત્ર્યની ઝાળખાણુ સર્વપ્રથમ જૈન સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

આ સિદ્ધાંતથી એ પણ ફલિત થયું કે સંસારમાં આ જીવ તેનાં પોતાનાં જ કર્મને કારણે ભ્રમણુ કરે છે અને દુઃખી થાય છે. તેના પરમાર્થપણે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કારણ નથી. અને જો આમ છે તો તેના શાશ્વત સુખ માટે તેણે પોતે જ પ્રયત્ન કરવાનો છે. તેને બીજા કોઈ સુખ આપી દેવાનો નથી. તે તો તેણે પોતાના અંતરમાંથી જ મેળવવાનું છે અને તેનો ઉપાય છે — કર્મવિહીન થવું તે.

જૈનેશુ પ્રાચીનતમ પુસ્તક ‘આચારાંગ’ છે અને એમાં કર્મવિહીન કેમ થવું જોઈ સંસારનું પરિભ્રમણુ ટળે અને પરમ સુખની નિર્વાણુ-અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. વૈદિકાના કર્મકાંડી યજ્ઞમાર્ગ અને ઉપનિષદોના જ્ઞાનમાર્ગથી આ માર્ગ — એટલે કે કર્મવિહીન થવાનો આ માર્ગ — સાવ નિરાળો છે, સામાયિક અથવા સમલાવનો સિદ્ધાંત કર્મવિહીન થવાનો માર્ગ છે. તદનુસાર સર્વ જીવો સમાન છે — એટલે કે કોઈને દુઃખ ગમતું નથી, કોઈને મૃત્યુ ગમતું નથી, સૌને સુખ ગમે છે, જીવવું ગમે છે, માટે એવું કશું ન કરે જોઈ બીજાને દુઃખ થાય. આ છે સામાયિક અને તેનો સર્વપ્રથમ ઉપદેશ ભગવાન મહાવીરે જ આપ્યો છે એમ ‘સૂત્ર-કૃતાંગ’માં સ્પષ્ટીકરણ છે. આવા સામાયિક માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે તો જ બીજાનાં દુઃખના તમે નિમિત્ત નહીં બનો, એટલે કે

ઘરસંસારથી વિરક્ત થાવ અને ભિક્ષાથી જીવન પાવન કરો એમ કહ્યું છે. ઘરસંસાર માંડયો હોય તો અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરવાં પડે છે, જે બીજાને દુઃખદાયક છે. આથી બીજાનાં દુઃખનું નિમિત્ત ન બનવું હોય તો સંસારથી વિરક્ત થવું એ જ સાચો માર્ગ છે. ભિક્ષાજીવી થવાની પણ મર્યાદા એ છે, કે જે કાંઈ પોતાને નિમિત્તો થયું હોય તેનો સ્વીકાર ન જ કરવો, કારણ કે આથી પોતે હિંસા ભલે ન કરતો હોય પણ બીજાં પાસે એ કરાવતો હોય છે. પરિણામે આહાર આદિ આવશ્યકતાઓમાં મર્યાદા મૂકવી પડે અને તપસ્વી બનવું પડે. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન ધર્મમાં તપસ્યાનું મહત્ત્વ સ્થાપિત થયું.

વૈદિકમાં ભિક્ષાજીવી માટે આવી કોઈ મર્યાદા નથી. યૌદ્ધોમાં પણ નથી, અને અન્ય શ્રમણ સંપ્રદાયમાં પણ નથી. આથી જૈન સાહિત્યમાં અનશન આદિ તપસ્યાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. તપસ્યા તો પૂર્વે પણ થતી. પરંતુ તે બીજા પ્રકારે એટલે કે એ તપસ્યામાં બીજા જીવોનાં દુઃખનો વિચાર ન હતો, જેમ કે પંચાગ્નિ તપસ્યા. આમાં પોતાના શરીરને કષ્ટ છે એની ના નહીં, પણ અન્ય કીટપતંગોને પણ કષ્ટ છે તેનું જરા પણ ધ્યાન તેમાં અપાયું નથી. અગ્નિ આદિમાં જીવો છે એનો તો વિચાર સરખો પણ જૈન સાહિત્ય પૂર્વેમાં થયો જ નથી. આથી જ ‘આચારાંગ’માં સર્વપ્રથમ ષડ્જીવનિકાયનું સ્વરૂપ અતાવવું જોઈ જોને અહિંસક બનવું હોય, પરદુઃખદાયક ન બનવું હોય તેણે એ તો જાણવું જ જોઈએ કે જીવો કયાં કેવા છે. એ જાણ્યા વિના અન્ય જીવોના કષ્ટનો ખ્યાલ જ ન આવે. એ જાણ્યા હોય તે પછી જ મનુષ્ય અહિંસક બની શકે. આમ, તપસ્યાનું રૂપ જ બદલાઈ ગયું જેનો પ્રારંભ જૈન સાહિત્યમાંથી જ મળી શકશે.

વળી આ તપસ્યાનો ઉદ્દેશ કોઈ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી બીજાનું

ભલું-ખૂરું કરવું એ નથી, પણ એકમાત્ર આત્મવિશુદ્ધિ જ તેનું ધ્યેય છે. સંગ્રહ કરેલ કર્મનો ક્ષય કરવામાં જ તેનો ઉપયોગ છે, જેથી શીઘ્ર કર્મવિહીન થઈ શકાય.

ધાર્મિક સદાચારની એક વિશેષતા એ પણ છે કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન એ વ્યક્તિગત છે, સામૂહિક નથી. યજ્ઞો જે થતા તે પુરોહિતના આશ્રય કે સહાય વિના થતા નહીં, પણ જૈન ધર્મમાં ધાર્મિક કોઈ-પણ અનુષ્ઠાન હોય તે વ્યક્તિગત જ હોય, સામૂહિક ન હોય - ભલે જીવો સમૂહમાં રહેતા હોય. એક ઠેકાણે એકત્ર થઈ ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરતાં હોય, પણ તે અનુષ્ઠાન તો વૈયક્તિક જ રહેવું જોઈએ. આવી જૈન ધર્મની પ્રારંભિક માન્યતા હતી. જીવ પોતે જ પોતાનો માર્ગ દર્શક છે અને માર્ગ ચાલનાર પણ છે. ખીજો પ્રેરક હોવ તેવું બને, પણ પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી અનુષ્ઠાન તે વ્યક્તિએ જ કરવાનું રહે છે. આથી એ પ્રેરક એ તીર્થંકર થયા, ધર્માનુષ્ઠાનનો માર્ગ કરી આપનાર થયા, પણ તેમના બતાવેલ માર્ગે જવાનું કામ તો સાધકનું જ નિશ્ચિત થયું. આથી ઈશ્વરનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં તીર્થંકરે લીધું, જે માત્ર માર્ગદર્શક કે માર્ગકારક છે, પણ તેઓ ખીજાનું કલ્યાણ કરવા કે તેને દાંડ દેવા શક્તિમાન નથી. તેમના આશીર્વાદથી કશું યાય નહીં. પણ તેમના દેખાડેલા માર્ગે ચાલીને જ કોઈ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. આમ, ભક્તિ ખરી પણ તે એકપક્ષીય ભક્તિ જૈન સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ. એ ભક્તિમાં લેવડદેવડ નથી, માત્ર આદર્શની ઉપસ્થિતિ છે. આમ, જૈન દર્શનમાં ઈશ્વરની કે ભગવાનની સમગ્રભાવે નવી જ કલ્પના ઉપસ્થિત થઈ અને એની પુષ્ટિ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. જૈનોએ વેદિકોની જેમ અનેક મંદિરો, પૂજા આદિ ભક્તિ નિમિત્તે જાલાં કર્યાં પણ તેમાં બિરાજમાન ભગવાન વીતરાગી છે એટલે એ ભક્તની ભક્તિથી પ્રસન્ન પણ નથી થતા અને અભક્તિથી નારાજ પણ નથી થતા.

આ પ્રકારની કેટલીક મૌલિક વિશેષતાઓથી 'આગમ' નામે ઓળખાતું જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. એ સાહિત્યની જે ટીકાઓ રચાઈ તેમાં મૌલિક ધારણાઓ તે કાયમ જ રહી, પણ જે કઠોર આચરણની અપેક્ષા મૂળમાં રાખવામાં આવી હતી તેનું પાલન સહજ ન હતું અને વર્ણી ધર્મ જ્યારે એક સમૂહનો ધર્મ બને છે, તેના અનુયાયીઓને એક વિશાળ સમાજ બને છે, ત્યારે તેના મૌલિક કઠોર આચરણમાં દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તન કરવું પણ અનિવાર્ય બને છે. અને તે માટેની સગવડ મૂળ આગમના ટીકાકારોએ કરી આપી છે. અહિંસા આદિની જે મૌલિક વિચારણા હતી તેમાં બાંધછોડ પણ કરી આપી છે. તે ત્યાં સુધી કે એ બાંધ-છોડ એવી બની ગઈ કે ગીતાની અહિંસા અને જૈન આગમની ટીકાની અહિંસામાં વિશેષ ભેદ રહ્યો નહીં. આમ, પરિસ્થિતિએ પલટો ખાધો તેમાં પણ ભગવાન મહાવીરે યજ્ઞ આદિમાં જે આત્યંતિક હિંસા હતી તેના સ્થાને આત્યંતિક અહિંસાનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. તે હવે ઢીલું પડ્યું. બે સંતનો અંત બહુ લાંબો કાળ ટકે નહીં એ હકીકત છે, એટલે છેવટે મધ્યમાર્ગીય અહિંસા પણ થઈ અને હિંસા પણ મધ્યમાર્ગે આવીને ઊભી રહી; ધર્માચરણમાં યજ્ઞોના અનુષ્ઠાનમાંથી હિંસા લગભગ નિરસી થઈ, તેમ અહિંસાના અતિ કઠોર માર્ગમાંથી અહિંસાનું આચરણ પણ મધ્યમ માર્ગે આવીને ઊભું રહ્યું. 'અતિ સર્વત્ર વર્જયેત'નો સિદ્ધાંત જ છેવટે સ્વીકાર્ય બને છે, તે આ આત્યંતિક હિંસા અને આત્યંતિક અહિંસાના દ્વન્દ્વમાં પણ જોવા મળે છે.

પૂર્વવર્ણિત જૈન નિષ્ઠાઓને આધાર બનાવી આગમેતર સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયું છે. તેનું એકમાત્ર ધ્યેય અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહ્રસ્વર્ય અને અપરિગ્રહને પુષ્ટ કરવાનું છે. જૈન આચાર્યોએ લલિત વાસ્તુમયનું પણ જે ખેડાણ કર્યું - અને તે નજીવું નથી - તેમાં

પણ આ મૌલિક ધ્યેયને તેઓ ભૂલ્યા નથી. શૃંગારપ્રધાન કૃતિ રચે પણ તેનું છેવટ તો સાધુનો આચાર સ્વીકારવામાં આવે અને તેને પરિણામે મોક્ષ જેવા પરમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં પર્યાવસાન હોય, અને ખીજે પક્ષે જે હિંસા આદિ દુષણો હોય તો તેનું પરિણામ નરક-યાતના દેખાડવામાં આવે. આમ, સદ્ગુણની પ્રતિષ્ઠા અને સદ્ગુણનું નિરાકરણ - આ ધ્યેય સ્વીકારીને ભારતીય સાહિત્યમાં અગ્રેડ એવું કથા-સાહિત્ય જૈન આચાર્યોએ મધ્યકાળથી માંડીને આજ સુધી આપ્યું છે. એ સમગ્ર સાહિત્યના વિવરણનું આ સ્થાન નથી. માત્ર તેનો સૂર કયો છે એ જ જાણવું આપણે માટે બસ છે.

જૈન આચારનો પાયો જે સામાયિક છે, તો જૈન વિચાર અથવા દર્શનનો પાયો નયવાદથી નિષ્પન્ન અનેકાન્તવાદ છે. જીવો પ્રત્યે સમભાવ એ જે આચારમાં સામાયિક હોય તો વિભિન્ન વિચાર પ્રત્યે આદરની ભાવના કેળવવી હોય તે નયવાદ અનિવાર્ય છે. અર્થાત્ વિચારમાં સમભાવ એ જૈન દર્શનનો પણ પાયો માનીએ તો ઉચિત જ ગણાશે. આથી પ્રાચીનતમ નહીં એવા આગમમાં પછીના કાળે જે દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક નયો પ્રવેશ્યા તે વૈચારિક સમભાવની મહત્તા સમજવવાની દૃષ્ટિથી જ પ્રવેશ્યા હશે તેમ માનવું રહ્યું. આમ શાથી માનવું તેની થોડી ચર્ચા જરૂરી છે એટલે અહીં કરું તો અસ્થાને નહીં લેખાય. કારણ ભારતીય દર્શનોમાં વિવાદ નહીં પણ સંવાદ લાવવાનો જે મહાન પ્રયત્ન જૈન દાર્શનિકોએ કર્યો છે તે અભૂતપૂર્વ છે એમાં સંદેહ નથી.

જૈન દર્શનનું કે દાર્શનિક સાહિત્યનું વાસ્તવિક નિર્માણ કયારે થયું ? તો તેનો જવાબ છે કે તે આચાર્ય ઉમાસ્વામીના 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'થી તે પૂર્વે અન્ય ભારતીય દર્શનોમાંના વિચારની વ્યવસ્થા ચર્ચ ચૂકી હતી. તેનું સમર્થન પણ થઈ રહ્યું હતું અને તે આજ લગી ચાલુ જ છે, તેના ઉચિત સમર્થન સાથે જ્યાં સુધી એ

વિરોધી ઉપસ્થિતિ થાય નહીં, ત્યાં સુધી નયવાદને અવકાશ જ નથી. 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'-ગત જૈન તત્ત્વોની વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરવું જરૂરી હતું અને તેના સમર્થનમાંથી જ નયવાદનો ઉદય થયો જેને પરિણામે જૈનોનો અનેકાન્તવાદ દાર્શનિક ક્ષેત્રે પ્રચલિત અન્યો. આચાર્ય સિદ્ધસેને ભારતીય વિવિધ દાર્શનિક મંતવ્યોની 'સંમતિતક'માં કાળવણી વિવિધ નયોમાં કરીને અનેકાન્તવાદનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. એટલે તેના વિસ્તારરૂપે આચાર્ય મલ્લવાદીએ નયચક્રની રચના કરીને એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો, કે ભારતીય દર્શનોમાં એક-અનેક આદિ, કે સત્કાર્ય આદિ, કે પુરુષ-નિયતિવાદ આદિ, કે ધ્રુવ-અધ્રુવ આદિ, કે વાચ્ય-અવાચ્ય આદિ, જે જે વિવિધ મંતવ્યો છે, તે એક જ વસ્તુને વિવિધ દષ્ટિએ જોવાના માર્ગો છે. તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી પણ આંશિક આપેક્ષિક સત્ય છે. એ બધા પરસ્પરના વિરોધી વાદોમાં પોતાની દષ્ટિને જ સાચી માનવાથી અને વિરોધીઓની દષ્ટિને મિથ્યા માનવાથી વિરોધ દેખાય. પણ એ બધી દષ્ટિઓને, એ બધા વાદોને સ્વીકારવામાં આવે તો જ વસ્તુના સંપૂર્ણ સત્ય-દર્શન પ્રત્યે પ્રગતિ સધાય. આવું સિદ્ધ કરવા તેમણે તે તે પ્રત્યેક વાદની સ્થાપના અને અન્ય દ્વારા, ઉત્થાપના બતાવી, સૌને પ્રબળ અને નિર્ભળ દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેથી જ તે તે વાદોએ પોતાની જ નહીં પણ અન્યના દષ્ટિને પણ સ્વીકારવી અનિવાર્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એ પ્રકારે નયવાદોથી નિષ્પન્ન અનેકાન્તવાદ વસ્તુનું સમગ્રભાવે યથાર્થ દર્શન કરાવવા સમર્થ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

મલ્લવાદીએ સ્થાપેલી આ જૈન દાર્શનિક નિષ્ઠાને આધારે સમગ્ર જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનું ખેડાણ થયું છે, અને ભારતીય દાર્શનિકોના સંવાદ સ્થાપી આપવા પ્રયત્ન થયો છે.

ધાર્મિક અને દાર્શનિક ઉપરાંત વ્યાકરણ, અલંકાર, નાટક, સંગીત, નૃત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યની લૌકિક વિદ્યાઓમાં પણ

જૈનોનું પ્રદાન નજીવું નથી. તે જૈન સાહિત્ય એટલા જ માટે છે કે તે જૈનોએ રચ્યું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેને જૈન ધર્મ કે નિષ્ઠા સાથે કશો સંબંધ નથી. એટલે તે સાહિત્ય, પણ એના વિષયો જૈન સંસ્કૃતિ પૂરતા જ સીમિત નથી. તે સાર્વજનિક છે, સર્વોપયોગી છે. માત્ર જૈનના વાડામાં તેને બાંધી શકાય નહીં. તે એટલા માટે કે જૈન સાહિત્યનું જે મુખ્ય લક્ષણ કે ધ્યેય છે તે આત્માને કર્મથી મુક્ત થવામાં સહાયક બને જ - આ લક્ષણ તે પ્રકારના લૌકિક સાહિત્યમાં મળતું નથી તેથી તેને જૈન સાહિત્યમાં અંતર્ગત કરવું આવશ્યક નથી. માત્ર વિદ્વાનોની તે તરફ ઉપેક્ષા છે તેના નિવારણ અર્થે તેનો પરિચય જૈન સાહિત્યમાં અપાય તો તે ઉચિત જ છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાં જૈન સાહિત્યની જે નિષ્ઠા છે તેનો આછો પરિચય આપવા પ્રયત્ન છે. આ કાંઈ આખરી શબ્દ નથી. વિચારકો વિશેષ ચર્ચા-વિચારણા કરે અને નિર્ણય ઉપર આવે એવી વિનંતી કરું તો અસ્થાને નથી.

જૈન સાહિત્યના અધ્યયન અને સંશોધન માટે કરવા જેવાં કેટલાંક કામ

રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

શ્રી જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આ ત્રીજું અધિવેશન ભરાઈ રહ્યું છે, તેથી એમ લાગે છે કે આ સંસ્થા કાયમનું રૂપ ધારણ કરી રહી છે. એટલે જૈન સાહિત્યનું અધ્યયન અને સંશોધન ચાલુ રહે એમાં આ સંસ્થા પણ પોતાનો ફાળો આપી શકે એટલા માટે મારા વિચારો દર્શાવવાનું મને અવસરોચિત લાગે છે.

છેલ્લા ત્રણેક દાયકા દરમ્યાન ભારતની બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન — એ ત્રણે ધર્મપરંપરાનાં મૌલિક ધર્મશાસ્ત્રો તથા જુદા જુદા વિષયના સાહિત્યિક ગ્રંથોના અધ્યયન તથા સંશોધનની વિગતોની તપાસ કરીએ છીએ, તે જૈન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કળા, સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયોનું અધ્યયન તથા સંશોધન કંઈક વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું હોય એવું આહલાદકારી ચિત્ર જેવા મળે છે. ખીજું તે ઠીક, પણ ડૉક્ટરેટ(પીએચ. ડી.)ની ડીગ્રી માટેના મહાનિબંધ માટે જે વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવે છે, તેમાં જૈન વિષયોને વધારે સ્થાન મળતું હોય એમ લાગે છે, અને એમાં ભારતીય જૈન તથા અન્ય અભ્યાસીઓ ઉપરાંત વિદેશના વિદ્વાનોનો પણ અમુક પ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે.

આમ થવાનું કારણ, કદાચ, એ હોઈ શકે કે વૈદિક કે બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ સંસ્કૃતિને લગતા સાહિત્યનું આપણું દેશમાં તથા વિદેશમાં એટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં ખેડાણુ એટલે કે અધ્યયન તથા સંશોધન થયું છે કે એમાં નહિ ખેડાયેલાં અર્થાત્ નવીન કહી શકાય

એવાં વિદ્યાક્ષેત્રો ભાગ્યે જ રહ્યાં છે; જ્યારે જૈન વિદ્યાને લગતા અનેક વિષયોનું તલસ્પર્શી અને સર્વગ્રાહી અધ્યયન અને સંશોધન થવું હજી બાકી હોવાથી, અભ્યાસીઓને પોતાનાં અધ્યયન-સંશોધનને માટે નવા વિષયો સહેલાઈથી મળી રહે છે. આ પરિસ્થિતિ જૈન સંઘને માટે ઘણી આવકારદાયક ગણાય, એટલે એ દિશામાં પણ એણે પૂરતું ધ્યાન આપવું એ ધર્મકર્તવ્યરૂપ સમજવું જોઈએ.

આ દિશામાં અત્યારે શું શું કરવું જરૂરી છે એની વિચારણાને આધારે ઘણાં ઘણાં સૂચનો થઈ શકે, પણ અહીં તો, કેટલાય વખતથી મારા ચિત્તમાં અંકિત થયેલ, થોડાક મુદ્દાઓનું સૂચન કરવું જ ઇષ્ટ છે. તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) સ્વનામધન્ય શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈએ આ યુગમાં જૈન સાહિત્યની જે અસાધારણ સેવા કરી હતી, તેનું મૂલ્ય આંકી શકાય એમ નથી. સમયના વીતવા સાથે એમના અંથોનું મૂલ્ય ઘટવાને બદલે કે એ વિસરાઈ જવાને બદલે અભ્યાસીઓને એની ઉપયોગિતા વિશેષ સમજતી જતી હોવાને કારણે એની માગ હજી પણ ચાલુ જ છે, એ એક જ બિના એમના અંથોની ગુણવત્તા બતાવવા માટે પૂરતી છે. આ સ્થિતિમાં એમણે તૈયાર કરેલ, પ્રચુર માહિતીથી સભર અને અત્યારે અલભ્ય બનેલ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામે દળદાર ગ્રંથ, શક્ય હોય તો જરૂરી સુધારા-વધારા સાથે, નહીં તો એના મૂળ રૂપમાં ફરી છપાવવો જોઈએ. આ જ વાત 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' નામે, ચાર મોટા અંથોરૂપે પ્રકાશિત થયેલ ત્રણ ખંડોના પુનર્મુદ્રણ અંગે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત છે. આ ઉપરાંત 'જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ', 'જૈન યુગ' વગેરે સામયિકોમાં કે જુદાં જુદાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓરૂપે પ્રગટ થયેલ એમનાં લખાણો ઘણાં ઉપયોગી હોવાથી એનો સંગ્રહ અંથરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવે એ પણ જરૂરી છે.

(૨) દેશ-વિદેશમાં વિખ્યાત પુરાતત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજય-જીએ સંખ્યાબંધ ગ્રંથોના સંપાદકીય નિવેદનોરૂપે, વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાઓરૂપે તથા સ્વતંત્ર લેખોરૂપે જે સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે તે ઘણું પ્રમાણભૂત અને તાજગીભર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ જૈન ધર્મ, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન-અધ્યાપન-સંશોધન માટે, અત્યારે પણ પૂરેપૂરું ઉપયોગી તથા સીમાચિહ્નરૂપ બની રહે એવું છે. એમનાં આ લખાણો જેમ વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતાં છે, તેમ એનું પ્રમાણ ઘણું વિશાળ છે, એટલે આવી ઉચ્ચ કોટિની સામગ્રી કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ જાય તો જૈન વિદ્યાના અધ્યયન-સંશોધનને ઘણું મોટું તુકસાન થવાનું છે, એ નિશ્ચિત છે. માટે એ બધી સામગ્રીને, વેળાસર, ગ્રંથસ્થ કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

(૩) વિદેશમાં જૈન વિદ્યાના અધ્યયન-સંશોધન અંગે અત્યાર સુધી જે કામ થયું છે, તેની તેમજ આપણા દેશના જૈનેતર વિદ્વાનો-એ પણ આ દિશામાં જે કામ કર્યું છે તેની માહિતી એક કે બે ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થવી જોઈએ.

[નોંધ — અત્યારે પણ દેશ-વિદેશમાં આ દિશામાં જે કામ થઈ રહ્યું છે, તેની માહિતી સમયે સમયે પ્રગટ કરવા એક માસિક નહીં તો છેવટે ત્રિમાસિક પ્રગટ કરવું જોઈએ.]

(૪) જૈન અધ્યયન-સંશોધનનું કામ સારી રીતે ચાલતું રહે એ માટે હવે પાયાનું કઠી શકાય એવું કામ એ કરવાનું છે કે પ્રાકૃત, અર્ધભાગધી વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓનો અભ્યાસ, જૈન સાધુ-મુનિ-રાજા તથા સાર્વજનિક મહારાજાઓમાં સુધ્ધાં, ઘટતો જાય છે. તેના બદલે એનું અધ્યયન વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગે એ દિશામાં વિશેષ ધ્યાન આપીને જરૂરી ઉપાયો યોજવાની ખાસ જરૂર છે.

(૫) જૈન વિદ્યાના અધ્યયન-સંશોધનને ચાલુ રાખવા માટે ખીજી પાયાની જરૂર છે પ્રાચીન લિપિને શુદ્ધ રૂપે વાંચી શકે અને પ્રાચીન ગ્રંથોની શુદ્ધ નકલો કરી શકે એવા લિપિવાચકો અને લહિયાઓ તૈયાર થાય એ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવાની અને પૂરતું પ્રોત્સાહન આપવાની, કારણ કે આ વિષયમાં નિપુણતા ધરાવનારાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને એમનું સ્થાન લઈ શકે એવી નવી વ્યક્તિઓને તૈયાર કરવાની જરૂર તરફ હજી સુધી આપણું ધ્યાન ગયું નથી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જૈન અધ્યયન : કેટલીક ચર્ચા

ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

સુરત એક ઐતિહાસિક નગર છે. ખેતર સૈકા પહેલાં પશ્ચિમ ભારતનું એ સ્થૂથી સમૃદ્ધ અને આબાદ બંદર હતું, 'નંદશંકર જીવનચરિત્ર'(પૃ. ૧૪)માં શ્રી વિનાયક મહેતાએ એક ફારસી કહેવતનું ગુજરાતી રૂપાંતર આપ્યું છે કે 'જમીન છોડે છે, વારિ જોડે છે.' એ ન્યાયે આ સુરત બંદરનો સંબંધ સમુદ્રમાર્ગે સમગ્ર સુધ-રેલી દુનિયા સાથે હતો અને આ આંતરરાષ્ટ્રીય મહાનગરનાં બજારોમાં જગતના અનેક દેશોના નાગરિકોનો મેળો જમતો. 'સુરત સોનાની મૂરત' કહેવાઈ. પણ એણે ઘણા વારાફેરા અને ચડતીપડતી જોયાં છે. આથી કવિ નર્મદે પોતાની આ જન્મભૂમિ પ્રત્યે ઉત્કટ લાગણીથી ગાયું છે :

‘તાપી દક્ષિણ તટે, સુરત મુજ ધાયલ ભૂમિ;
મને ઘણું અભિમાન, ભોંય તારી મેં ચૂમી.’

સુરતની ઐતિહાસિક ભૂમિમાં આ સાંસ્કૃતિક સંમેલન મળે છે. જૂના સમયથી સુરત સંસ્કૃત વિદ્યાનું ધામ રહ્યું છે અને એથી, યોગ્ય રીતે જ, એને 'દક્ષિણ ગુજરાતનું કાશી' કહેવામાં આવ્યું છે. સુરતમાં અને આસપાસના પ્રદેશમાં પારસી વિદ્વાનોએ પારસી ધર્મગ્રંથોના સંસ્કૃત અને જૂની ગુજરાતી અનુવાદો કર્યાં છે અને એમાંના કેટલાક મુંબઈની પારસી પંચાયત તરફથી Collected Sanskrit Writings of the Parsees' એ શીર્ષક નીચે છ ગ્રંથોમાં પ્રગટ થયા છે. ફારસી સાહિત્ય અને અરબી વિદ્યાનું પણ સુરત

કેન્દ્ર હતું અને છે. જૈન વિદ્યા અહીં ખૂબ વિકસી છે. સૂરત અને રાંદેરમાં ઘણા જૈન ગ્રંથો - સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતીમાં - રચાયાં છે તથા સેંકડો ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો લખાઈ છે. જૈન સંઘ કે સંસ્થાઓ હસ્તકના સંખ્યાબંધ હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહો સૂરતમાં છે, જેમાં જૈન તેમજ અન્ય પરંપરાની હજારો મૂલ્યવાન હસ્તપ્રતો સચવાઈ છે. અર્વાચીન કાળમાં જૈન આગમસાહિત્યની એકસામટી શાસ્ત્રીય વાચનાના સંપાદન અને પ્રકાશનનું સર્વપ્રથમ ભગીરથ કાર્ય કરનાર આચાર્ય સાગરાનંદસૂરિની કર્મભૂમિ સૂરત છે અને એમનું સ્મૃતિમંદિર એ માટે ગૌરવ લેનાર આ નગરમાં છે. (ઈસવી સનના અગિયારમા સૈકામાં થયેલા 'નવાંગી વૃત્તિકાર' અભયદેવસૂરિ તથા અર્વાચીન કાળમાં આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય કરનાર સાગરાનંદસૂરિ અને મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી-એ ત્રણેયનું વતન કપડવણજ હતું એ ઐતિહાસિક અને તાર્કિક અર્થમાં શું વતનનો સાદ ન ગણાય ? અભયદેવસૂરિએ પોતાનું કાર્ય પાટણમાં કર્યું હતું, સાગરાનંદસૂરિએ આગમવાચનાનો પ્રારંભ પાટણમાં કર્યો હતો અને એ જ કાર્ય માટે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ જિનાગમપ્રકાશિની સંસદની સ્થાપના પાટણમાં કરી હતી અને શું કેવળ ઐતિહાસિક અકસ્માત ગણીશું ?)

આગમવાચના વિશે થોડીક વાત કરીશ, કેમ કે એમાં પુરાતન કાળથી આજ સુધીની જ્ઞાનભક્તિનો વૃતાન્ત છે. પણ એ પહેલાં 'જૈન સાહિત્ય' અને 'જૈન આગમસાહિત્ય' વચ્ચેની ભેદરેખા જોઈએ. 'જૈન સાહિત્ય' એટલે જૈનો દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય, જેમાં જૈન ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપરાંત વિવિધ વિષયો પરત્વે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ તથા વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓના જૈનકૃત સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન ભારતમાં ખેડાયેલા લલિત અને શાસ્ત્રીય વાક્યમયનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નથી જેમાં જૈનોનું વિશિષ્ટ પ્રદાન ન

હોય. 'જૈન આગમસાહિત્ય' એટલે જૈનોના મૂલ ધાર્મિક ગ્રંથો, સૂત્રો — 'સ્કિંધ્યસ્' અથવા 'કેનન' — તથા તે ઉપરનું ભાષ્યાત્મક ટીકાત્મક સાહિત્ય. આમ, 'આગમસાહિત્ય'નો સમાવેશ 'જૈન સાહિત્ય'માં થાય ને એ બંનેનો સમાવેશ ભારતીય સાહિત્યમાં થાય.

મૂલ આગમો-સૂત્રો ઉપરનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય ચાર પ્રકારનું છે : નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણ અને વૃત્તિ. મૂલ સૂત્રો તથા તે ઉપરનાં આ ચતુર્વિધ વિવરણનો અર્થ એક સાથે વ્યક્ત કરવા માટે કેટલીક વાર 'પંચાંગી' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સૂત્રો આર્ષ પ્રાકૃતમાં છે, જે સામાન્ય વ્યવહારમાં 'અર્ધમાઝ્ઘી' કહેવાય છે. સૂત્રોને વીતરાગ-તીર્થ કરની વાણી ગણવામાં આવે છે અને પરંપરા પ્રમાણે, તે ગણધરભાષિત અથવા સુધર્માસ્વામી જેવા મહાવીરના એક ગણધર કે પદ્મશિષ્ય વડે વ્યાકૃત છે. છતાં ભાષા, નિરૂપણરીતિ, શૈલી, ગદ્યપદ્યના ભેદો વગેરે દષ્ટિએ સૂત્રોમાં વિવિધ સ્તરો માલુમ પડે છે. જૈનોમાં સર્વસ્વીકૃત અનુશ્રુતિ અનુસાર, 'નંદિસૂત્ર' એ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની, 'દશવૈકલિક સૂત્ર' શય્યાભવસરિની (તે એમણે પોતાના પુત્ર અને શિષ્ય મનક માટે રચ્યું હતું), 'અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર' આર્ષ રક્ષિતસરિની અને 'પ્રજાપના સૂત્ર' આર્ષ શ્યામની (આર્ષ શ્યામ એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આર્ષ કાલક અથવા કાલકાચાર્ય હશે ?) કૃતિ છે.

મુખપાઠે રહેલા જૈન શ્રુતનું સંકલન કરવા માટે પ્રથમ પરિષદ વીરનિર્વાણ પછી બીજી શતાબ્દીમાં પાટલિપુત્રમાં મળી હતી. એ સમયે અગિયાર અંગ તથા અન્ય આગમો સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં અને ચૌદ પૂર્વમાંથી જે કંઈ બચ્યું હતું તે બારમા અંગ 'દષ્ટિવાદ' તરીકે એકત્ર કરવામાં આવ્યું હતું. (બૌદ્ધોમાં પાલિ ત્રિપિટકના સંકલન માટે આવી 'સંગીતિઓ' થઈ હતી.) પણ સમય જતાં પાછું શ્રુત વિશુદ્ધ થયું, અને એને વ્યવસ્થિત કરવા

માટે વીરનિર્વાણ પછી નવમી શતાબ્દીમાં મથુરામાં આર્ય સ્કન્દિલે અને વલ્લીમાં આર્ય નાગાર્જુને લગભગ એક સમયે પરિષદો ખોલાવી. દુર્ભાગ્યે આ બંને આચાર્યો પરસ્પરને મળી શક્યા નહિ અને પરિણામે બંનેએ તૈયાર કરાવેલી જૈન શ્રુતની વાચનામાં ઘણાં અગત્યનાં પાઠાન્તરો રહી ગયાં. એમાંની એક વાચના 'માથુરી વાચના' તરીકે અને બીજી 'વલ્લી વાચના' તરીકે ઓળખાય છે. આ પછી થોડાં વર્ષમાં-વીરનિર્વાણ પછી ૯૮૦ માં (વાચનાન્તરે ૯૯૩ માં) અર્થાત્ ઈ. સ. ૪૫૪ અથવા ૪૬૭માં 'નંદિસૂત્ર'કાર દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદ નીચે વલ્લીમાં ફરી પાછી એક પરિષદ ખોલાવવામાં આવી. આ પરિષદની દોરવણી નીચે આપ્રુંચે જૈનશ્રુત, માથુરી વાચના અનુસાર, પહેલી વાર એકસામટું લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યું, અને જરૂર જણાય ત્યાં, વલ્લી વાચનાનાં પાઠાન્તરો વાચનતરે પુનઃ એવા ઉલ્લેખ સાથે નોંધવામાં આવ્યાં. (આગમેની શીલાંકદેવ, અભયદેવસુરિ આદિની સંસ્કૃત ટીકાઓમાં આવાં પાઠાન્તરોનો નિર્દેશ નાગાર્જુનીયાસ્તુ પઠન્તિ એવા શબ્દો સાથે મળે છે.) આ રીતે તૈયાર થયેલી અધિકૃત વાચનાની હસ્તપ્રતો દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે મોકલવામાં આવી હોય એ સંભવિત છે. જૈન જ્ઞાનલઙ્કારની સંસ્થાનો આરંભ આ શકવર્તી ઘટનાથી થયો હશે ? કારતક સુદ પાંચમે-જ્ઞાનપંચમી દિને જ્ઞાનલક્ષિતનો ઉત્સવ દેવાધિગણિના સમયથી પ્રવર્ત્યો હશે ?

નિર્ચુક્તિ અને લાખ્ય એ મૂલ સૂત્રો ઉપર પ્રાકૃત ગાથામાં થયેલાં સંક્ષિપ્ત વિવરણો છે. મુદ્રિત વાચનાઓમાં તેમજ હસ્ત-લિખિત પ્રતોમાં પણ ઘણી વાર નિર્ચુક્તિ અને લાખ્યની ગાથાઓ એટલી ભેળસેળ થયેલી હોય છે કે તેમને નિર્ચુક્તિ અને લાખ્ય તરીકે અલગ તારવવાનું ઘણું મુશ્કેલ બને છે. ચૂર્ણિ એ પ્રાકૃત ગદ્યમાં-કેટલીક વાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના વિલક્ષણ મિશ્રણ જેવા ગદ્યમાં-મૂલ ગ્રંથોનું વિવરણ છે. ચૂર્ણિઓ અને તેમની લાખા વિશે કેટલીક

આલોચના મહુવા ખાતે જૈન સાહિત્ય સમારોહના ખીજા અધિ-
વેશનના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખપદેથી મેં કરી હતી (જુઓ
'બુદ્ધિપ્રકાશ,' માર્ચ ૧૯૭૮). વૃત્તિ અથવા ટીકા એ સંસ્કૃત ગદ્યમાં
થયેલાં વિવરણ છે. વિદ્વાનોની અખિલ ભારતીય ભાષા તરીકે
સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ જૈનોએ સ્વીકાર્યું હતું. જૂનામાં જૂની સંસ્કૃત
ટીકાઓ આઠમા સૈકામાં થયેલા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની છે. એ પછી
શીલાંકદેવ (આઠમે સૈકા), શાન્તિસૂરિ (૧૧મે સૈકા), અભયદેવસૂરિ,
દ્રોણાચાર્ય, મલધારી હેમચંદ્ર (૧૨ મે સૈકા), મલયગિરિ (૧૨ મે
સૈકા) આદિ મહાન આચાર્યોએ પ્રમાણભૂત ટીકાઓની આ પરંપરા
ચાલુ રાખી હતી.

આ આચાર્યોમાં અભયદેવસૂરિનું કાર્ય ચિરસ્મરણીય છે. બારમું
અંગ દષ્ટિવાદ તો લુપ્ત થયું હતું. અગિયાર અંગ પૈકી 'આચારંગ
સૂત્ર' અને 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર' ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ એમની પહેલાં
શીલાંકદેવે લખી હતી. આથી બાકીનાં નવ અંગો તથા પ્રથમ ઉપાંગ
'ઔપપાતિક સૂત્ર' આદિ ઉપર વૃત્તિઓ રચવાનો મહા પુરુષાર્થ
અભયદેવસૂરિએ કર્યો. જેમ વેદ ઉપરનું સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય એક
પંડિત પરિષદની દેખરેખ નીચે રચાતું હતું તેમ દ્રોણાચાર્ય જેમાં
મુખ્ય હતા એવી વિદ્વત્સમિતિ અભયદેવસૂરિની ટીકાઓનું સંશોધન
કરતી હતી. (આ દ્રોણાચાર્ય પૂર્વાશ્રમમાં ક્ષત્રિય હતા અને ગુજરાતના
રાજા ભીમદેવ પહેલાના મામા થતા હતા) જુઓ 'જ્ઞાતાધર્મકથા
સૂત્ર' તથા 'પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર'ની ટીકાઓની પ્રશસ્તિમાં એ વિશેનો
નિર્દેશ—

નિર્વૃત્તકકુલનમસ્તલ ચન્દ્રદ્રોણાખ્યસૂરિમુખ્યેન ।

પણ્ડિતગણેન ગુણાવરિપ્રયેણ સંશોધિતા ચેયમ્ ॥

'સ્થાનાંગ સૂત્ર' ટીકાની પ્રશસ્તિમાં અભયદેવસૂરિ પ્રસ્તુત
અનુયોગનું શોધન કરનાર પંડિત પરિષદને નમસ્કાર કરે છે—
નમ પ્રસ્તુતાનુયોગશોધિકાયૈ શ્રીદ્રોણાચાર્યપ્રમુલ્કપણ્ડિતવર્ષદે ...

વળી અર્વાચીન કાળમાં પ્રાચીન ગ્રંથોના અનેક સંપાદકો અને સંશોધકો કરે છે તેમ અભયદેવસૂરિ 'લગવતી સૂત્ર' ટીકાની પ્રશસ્તિમાં વૃત્તિકાર તરીકે પોતાની મુશ્કેલીઓ વર્ણવે છે —

સત્સંપ્રદાયઢીનાવત્ સદૂહસ્ય વિયોગતઃ
 સર્વસ્વપરશાસ્ત્રાણામદૃષ્ટેરસ્મૃતેશ્ચ મે ।
 વાચનાનામનેકત્વાત્ પુસ્તકાનામશુદ્ધિતઃ ।
 સૂત્રાણામતિગામ્ભીર્યાન્નત્રતમેદાચ્ચ કુત્રચિન્ ॥
 ક્ષણાનિ સમ્ભવન્તીહ કેવલં સુવિવેકભિઃ ।
 સિદ્ધાન્તાનુગતો યોડ્યઃ સોડ્સ્માદ્ ગ્રાહ્યો ન ચેતરઃ ।

વળી એમાં જ અભયદેવસૂરિ પૂર્વકાળની ચૂર્ણિઓ અને વૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે, જેમાંની કેટલીક અત્યારે મળતી નથી —

ક્વચિદ્દીકાવાક્યં ક્વચિદપિ વચશ્ચૌર્ણમનગં
 ક્વચિચ્છાબ્દૈ વૃત્તિ ક્વચિદપિ ગમં વાચ્યવિષયમ્ ।
 ક્વચિદ્વિદ્વદ્રાચં ક્વચિદપિ મહાશાસ્ત્રમપરં
 સમાશ્રિત્ય વ્યાખ્યા ક્ષત ઇહ કૃતા દુર્ગમગિરામ્ ॥

(૨૫મા શતકની વૃત્તિને અંતે)

યદ્વાહ્મહામન્દરમન્થનેન શાસ્ત્રાર્ણવાદુચ્છલિતાન્યતુચ્છમ્ ।

માવાર્થરત્નાનિ મમાપિ દૃષ્ટો યાતાનિ તે વૃત્તિકૃતો જયન્તિ ॥

(૩૦ મા શતકની વૃત્તિને અંતે)

પાણિનિ અને હેમચન્દ્રનાં પ્રમાણુભૂત વ્યાકરણો રચાતાં એમાં નિર્દિષ્ટ પૂર્વકાળના કેટલાયે વૈયાકરણો વિસ્મૃત થયા; કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં નિર્દિષ્ટ રાજ્યશાસ્ત્રના અનેક વિચારકોના ગ્રંથો નામશેષ થયા અને વાત્સ્યાયનના 'કામસૂત્ર'માં વિગતે ઉલ્લેખ પામેલી કામશાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓના અનેક લેખકોની કૃતિઓ વિલુપ્ત થઈ તેમ અભયદેવસૂરિની ટીકાઓના વ્યાપક ઉપયોગને કારણે અનેક

પૂર્વકાલીન વિવરણો ભુલાયાં હોય એમ અને. આગમસૂત્રોના સૌથી પ્રમાણભૂત ટીકાકારોમાં અભયદેવસૂરિ છે. એમની ટીકાઓની સહાય વિના અંગસાહિત્યનાં રહસ્ય સમજવાનું પછીના સમયમાં ગમે તેવા આરૂઢ વિદ્વાનો માટે પણ મુશ્કેલ બન્યું હોત. છેક અઢારમા શતક સુધીના વૃત્તિકારોએ અને આજ સુધીના, જૂની-નવી પદ્ધતિના અભ્યાસીઓએ અભયદેસૂરિનો નિરંતર લાભ લીધો છે.

ચિમનરાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ ભારતીય વિદ્યાના અભ્યાસીઓને સી. ડી. દલાલ તરીકે સુપરિચિત છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ની પરિભાષામાં કહીએ તો એ કોઈ ‘યોગબ્રહ્મ’ આત્મા હતો. દલાલ વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં સંસ્કૃત વિભાગના લાયબ્રેરિયન હતા. એ વિભાગને પાછળથી ઓરિયેન્ટલ ઇન્ટિટ્યૂટ (પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર) નામે સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે અલગ કરવામાં આવ્યો હતો અને એના નિયામક તરીકે સતત સત્તર વર્ષ સુધી કામ કરવાનો અવસર મને મળ્યો હતો. દલાલે પાટણના જૈન જ્ઞાનભંડારોની લગભગ સંપૂર્ણ કહી શકાય એવી તપાસ કરી અને એમને અહેવાલ એટલો મહત્વનો જણાયો કે એને પરિણામે ગાયકવાડઝ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ નામે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા પામનાર ગ્રંથમાલાનો આરંભ વડોદરા રાજ્યે કર્યો અને તેના પ્રારંભના પચીસેક વિશિષ્ટ ગ્રંથોનું આયોજન દલાલે માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની ટૂંકી જીવનયાત્રામાં કર્યું, તથા એમાંના રાજશેખરકૃત ‘કાવ્યમામાંસા’ આદિ દસેકનાં સંપાદન તેમણે પોતે કર્યાં. પાટણના ભંડારોની તપાસ દલાલે સને ૧૯૧૫ના પ્રારંભના ત્રણ માસમાં કરી. એ જ વર્ષના મે માસમાં સુરત ખાતે મળેલા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પાંચમા અધિવેશનમાં તેમણે એક વિસ્તૃત નિબંધ રજૂ કર્યો, જેનું શીર્ષક આ પ્રમાણે છે : “ પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારો તથા ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય.” આજે પાંસઠ વર્ષ પછી, એમાંનું કેટલુંક સાહિત્ય

પ્રગટ થયું હોવા છતાં, સુરતની પરિષદમાંનો એ નિબંધ આ વિષયના તમામ અભ્યાસીઓ માટે મૂળભૂત અગત્યની વાચનસામગ્રી પૂરી પાડે છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ એક વ્યાખ્યાનમાં એ આશયનું કવિત્વમય વિધાન કર્યું હતું કે બાલ વનરાજનું ઘોડિયું શીલગુણ-સૂરિએ હીંચોળ્યું હતું તેમ બાલ ગુર્જર કવિતાનું ઘોડિયું જૈન સાધુ કવિઓએ હીંચોળ્યું છે. જેમ કન્નડમાં તેમ ગુજરાતીમાં પ્રાચીનતમ સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્ય છે એ વાતની હવે પુનરાવૃત્તિ કરવી પડે એમ નથી. પણ દલાલના પ્રસ્તુત નિબંધમાંથી એક એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વેના તેમજ એના સમકાલીન તથા એની પછીના કેટલા બધા જૈનેતર ગુજરાતી લેખકોની ગદ્યપદ રચનાઓ જૈન ભંડારોમાંથી મળે છે! કોઈ પણ જૈન ભંડારની સૂચિ સૌ પહેલાં તો હું આ દર્ષિએ જોઉં છું કે એમાં ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કેટલી જૈનેતર કૃતિઓ છે અને સંસ્કૃતના સુપ્રસિદ્ધ લલિત તેમજ શાસ્ત્રીય વાડુમયનાં તથા તેનાં પ્રગટ-અપ્રગટ ટીકા-ટિપ્પણ્ય વાર્તિકનાં કેટલાં જૂનાં અને વિવિધ પ્રત્યંતરો તેમાં છે. દલાલના પ્રસ્તુત નિબંધના અનુસંધાનમાં એક એવું સૂચન છે કે સોળમા શતક અને ત્યાર પહેલાંનું જેટલું જૈનેતર ગુજરાતી સાહિત્ય જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંથી મળી શકે એના અન્વેષણ અને પ્રકાશનની યોજના હાથ ધરવી. આનો અર્થ એવો મૃદ્ધ નથી કે જૈન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની ઉપેક્ષા કરવી. મારો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે પ્રાચીનતમ જૈનેતર ગુજરાતી સાહિત્ય મોટે ભાગે જૈન ભંડારોમાંથી જ મળે છે; માટે એનું વિશેષ ભાવે અન્વેષણ કરવું, જેથી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કેટલીક નવીન ઉપલબ્ધિઓ થાય અને અત્યારે મળતી સામગ્રીની જીણપો દૂર થાય તથા કેટલીયે ખૂટતી કડીઓ મળે.

આપણા અભ્યાસવિષયને કેવળ 'જૈન' વિશેષણથી જોવાનો

નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિના — અને એથી આગળ વધીને કહીએ તો બાગતિક સંસ્કૃતિના — વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એનું અધ્યયન અને અંશો-ધન કરવાનું છે. જે એમ જાણે સે સર્વ જાણે એ મહાવાક્ય આગમમાં એક સ્થળે છે, તે પ્રકારાન્તરે સર્વ વિદ્યાઓમાં વાસ્તવિક છે. જ્ઞાન અખંડ પદાર્થ હોઈ એની સર્વ શાખાઓના આંતરસંબંધો છે. આંતરઅનુશાસનિક (Inter-Disciplinary) કાર્યનું મહત્ત્વ અહીં પણ સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

એત્રણ ઉદાહરણો દ્વારા આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરું. ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળનાં એ જૂથો : ભારત-ધરાની અને ભારતીય આર્ય. ભારત-ધરાની ભાષાનું પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ તે ઝંદ-અવેસ્તા અને ભારતીય આર્યનું પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ તે ઋગ્વેદ. ઋગ્વેદસંહિતાના પ્રથમ મંડળના પ્રથમ સૂક્તની પ્રથમ ઋચા —

ॐ અગ્નિમીळे પુરોहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

હોતારં રત્નઘાતમમ્ ।

એનું પરિવર્તન અવેસ્તાની ભાષામાં સહજ પ્રયત્નથી તજ્જોએ કર્યું છે. વેદના સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ માટે હવે કેવળ ભારતીય સાધનો પર્યાપ્ત નથી; અવેસ્તા ઉપરાંત સુમેરિયન, એસિરિયન, હિટાઈટ, અકકડિયન, સોમ્ડિયન વગેરે મધ્ય પૂર્વાની પ્રાચીન વિલુપ્ત ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓની અગત્ય એ માટે સ્વીકારાઈ છે તથા પ્રાચીન ભારતીય ભાષા અને સંસ્કૃતિને આંતરરાષ્ટ્રીય સન્દર્ભમાં જોવાનું અનિવાર્ય બન્યું છે. જૈન ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિ અનુસાર, રાજા ગર્દભિલ્લને ઉચ્છેઃ કરાવનાર કાલકાચાર્ય સુવર્ણભૂમિમાં ગયા હતા. એ સુવર્ણભૂમિ કઈ? તિસમુદ્રવાયકિત્તિ દીવસમુદ્રેસુ ગહિયપેયાલં । વંદે અજ્જસમુદ્રં અક્ખમિય સમુદ્દગંમીરં ॥ એમ ‘ નંદિસૂત્ર ’ના પ્રારંભમાંની સ્થવિરાવલિમાં આર્ય સમુદ્રની સ્તુતિ કરી છે; એમાંના ‘ દીપસમુદ્ર ’ કયા? જૈન ધર્મ, બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મની જેમ, સમુદ્રપાર નથી

ગયો એમ મનાય છે, પણ આ બલવાન અનુશ્રુતિને નિરર્થક શી રીતે ગણવી? મધ્યકાળના ચૈત્યવાસી યતિઓની જેમ પ્રાચીનતર સમયમાં જૈન શ્રમણોનો એકાદ સમુદાય સમુદ્રગમનમાં બાધ નહિ ગણતો હોય એમ માનવું? ‘વસુદેવહિંડી’ આદિ પ્રાચીન કથાગ્રન્થોમાં ખુસ્કી અને તરી માર્ગે વિદેશપર્યટનનાં વર્ણનો વાંચતાં તથા વિવિધ જૈન આગમોમાં દેશાન્તરમાંથી આવેલી દાસીઓના ઉલ્લેખો જોતાં ભારતના વેપારી સંબંધો તો એ કાળના સમસ્ત સંસ્કૃત જગત સાથે હતા.

જૈન આગમો અને તે ઉપરનાં વિવરણોને ઢોઈ એક ભારતીય અનુગમની કેવળ સ્વતંત્ર સંપત્તિરૂપે વિચારવાનાં નથી. એ તો તે છે જ, પણ તે ઉપરાંત ધણું છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ - વૈચારિક તેમજ ભૌતિક સંસ્કૃતિ - ના અધ્યયન માટેની અપાર સામગ્રી એમાં છે. આગમોની સંસ્કૃત ટીકાઓનો અભ્યાસ અહ્ય પ્રમાણમાં થયો હોઈ અને જુહટકાય ચૂર્ણિઓનું તો પૂરું પ્રકાશન પણ હજી ન થયું હોઈ સંશોધન માટે એ ક્ષેત્ર અક્ષુણ્ણ ભૂમિ છે. કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ની વહીવટી પરિભાષા યથાર્થ રૂપે સમજવા માટે લગલગ સમકાલીન ઔદ્ધ ત્રિપિટકો અને જૈન આગમો જોવાનું અનિવાર્ય છે; એ ઉપરથી ભારતીય વિદ્યાની વિવિધ શાખાઓના આંતરસંબંધો ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડશે.

અશોકના સ્તંભો ઉપરના અદ્ભુત ‘પોલિશ’ - ચકચકિત ઓપથી આજે લગલગ અઢી સહસ્ત્રાબ્દી પછી પણ આપણે આશ્ચર્ય-મુગ્ધ થઈએ છીએ. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ એને ‘મૌર્યયુગીન ઓપ’ (Mauryan Polish) તરીકે ઓળખે છે. ‘ઓપપાતિક સૂત્ર’માં ચંપાનગરી, પૂર્ણલ: ચૈત્ય, વનખંડ, ત્યાંનાં અશોકવૃક્ષ અને એની નીચેના પૃથ્વીશિલાપટ્ટ (યુદ્ધવીસિલાપટ્ટ)નું વર્ણન છે. (અન્ય સૂત્રોમાં પણ નિશ્ચિત સ્થાન કે વસ્તુઓનાં વર્ણનો છે તે ‘ઓપપારિક સૂત્ર’

પ્રમાણ છે તથા એનું પુનરાવર્તન કરવાને બદલે જે તે સ્થળે એ માટે વળગી એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પછીના સમયના વર્ણકસાહિત્યની પરંપરાની પ્રાચીનતા આમ ઠેક આગમકાળ સુધી પહોંચે છે.) એ પૃથ્વીશિલાપદને ‘આદર્શ-દર્પણ જેવો ચક્રચકિત’ તથા ‘અંજન અને નીલોત્પલ જેવો શ્યામ’ વર્ણવ્યો છે તેમજ વિવિધ ભાતનાં ચિત્રાવાળો અને નવનીત જેવા કોમલ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ આ વર્ણનને મૌર્યયુગના અશોકસ્તંભો ઉપરના અદ્ભુત એપથી અભિન્ન ગણે છે, જ્યારે ખીજા કેટલાક માને છે કે અભયદેવસરિ આદિ ટીકાકારોએ પોતાના સમયથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાંના વર્ણકમાંના પુઢવીશિલાપદમાંના પુઢવી શબ્દનો અર્થ જ કર્યો નથી, અને અશોકવૃક્ષ નીચે શિલાપદ હોતો એમ સમજાવ્યું છે, કેમ કે પુઢવી અર્થાત્ પૃથ્વી-માટી એટલે કે પકવેલી માટી (Terra Cotta)ની આ પ્રકારની પ્રાચીનતર કલાકારીગરી તેમને અનવગત હતી. વળી એ શિલાપદને ‘અંજન જેવો શ્યામ’ કહ્યો હોઈ ઉત્ખનનોમાં મળેલાં ચક્રચકિત કાળા એપવાળાં માટીનાં વાસણો, જેને પુરાતત્ત્વજ્ઞો NBP (Northern Black Polishware) તરીકે ઓળખે છે તે સાથે એ કલાની અભિન્નતા સૂચવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. જે કે લગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ વૈશાલીમાં તથા અનેક સંસ્કૃત કાવ્યનાટકોમાં પ્રસિદ્ધ વત્સરાજ ઉદયનની રાજધાની કૌશાંબીના ઉત્ખનનમાં શ્યામ ઉપરાંત અન્ય રંગોનાં-અને તે પણ સચિત્ર-માટીનાં વાસણો મળ્યા છે, એ જોતાં NBP પ્રયોગ થોડા અર્થક્રેર સાથે સમજવો પડે; અલબત્ત, એથી એક વાર સર્વત્ર પ્રચલિત પરિભાષા ન બદલીએ તો ચાલે પરંતુ કહેવાનું એ છે કે ‘એપવાતિક સૂત્ર’નાં અશોકવૃક્ષ નીચેના પૃથ્વી શિલાપદનું વર્ણન છે તે, વૃક્ષ નીચેની પકવેલી માટીની શ્યામ રંગની કલામય એપવાળી બેઠક કે એટલો હશે એવો એક સખળ મત છે.

પ્રાચીન ભારતમાં કલાના ઇતિહાસ માટે કેવા અગત્યના સન્દર્ભો મૂલ આગમમૂત્રોમાં પણ મળે છે એનું આ એક રસપ્રદ ઉદાહરણ છે.

જૈન જ્ઞાનભંડારો વિશે પૂરતું કહેવાયું છે. પણ ભંડારોની હસ્તપ્રતોમાંનાં ચિત્રો અને સામાજિક-ધાર્મિક ઇતિહાસ વિશે એકાદ ઉદાહરણાત્મક વાત કરું. એ ચિત્રોના અનેક અભ્યાસપ્રધાન સંગ્રહો અને સંકલનો આ પહેલાં પ્રગટ થયાં છે. સાહિત્યમાં રાજ્યો કે શ્રેણીઓની ચિત્રશાલાઓની વાત આવે છે અને આચાર્ય હેમચન્દ્રના શિષ્ય કવિ રામચંદ્ર, કુમારપાલે બંધાવેલા મન્દિર-કુમારવિહારની પ્રશસ્તિરૂપે રચેલા ‘કુમારવિહાર શતક’ કાવ્યમાં એ મન્દિરનાં ભીત્તિચિત્રોનું વિગતભરપૂર વર્ણન કર્યું છે. એવાં કોઈ મન્દિરો કે મહાલયો હાલ વિદ્યમાન નથી, પણ મધ્યકાલીન ગુજરાત અને રાજસ્થાનના જનજીવનની ઠીક ઝાંખી ઠેક અગિયારમા સૈકાથી મળતી. તાડપત્ર ઉપરની અને પછી કાગળની, જૈન ભંડારોમાંની અન્યસ્થ ચિત્રકળામાં થાય છે તથા ઉપલબ્ધ શિલ્પો અને સાહિત્યિક વર્ણનો સાથે એનું સંયોજન એ કલાવિષયક સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ વેશભૂષા આદિના અભ્યાસનો એક રસપ્રદ વિષય છે. અંગ્રેજી વર્ણ-માળાના ‘યુ’ આકારનું તિલક એ પુષ્ટિમાગીય વૈષ્ણવોનું ધાર્મિક તિલક લગભગ સાર્વત્રિક રીતે મનાય છે. પરન્તુ સોળમા શતક અને ત્યાર પહેલાંનાં અન્યસ્થ ચિત્રોમાં આવક ગૃહસ્થોના લલાટમાં પણ એ જોવામાં આવે છે. એ બતાવે છે કે એક કાળે આ તિલક પુરુષોના પ્રસાધનમાં એક સર્વસામાન્ય વિશેષક હતું.

વિદ્યાવિષયક કાર્યો માટે શાસ્ત્ર વ્યુત્પત્તિ અને તાલીમ જરૂરી છે; પરન્તુ જ્ઞાન પ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિ એ કોઈ પણ સંશોધક અને જ્ઞાનપિપાસુ માટે સૌથી વધુ આવશ્યક છે. અધ્યયન અને સંશોધન માટેની ભક્તિ વિના ચિરંજીવ મહત્ત્વનું કોઈ કામ ભાગ્યે થઈ શકે.

જ્ઞાન વિશે જેમની ભક્તિ હોય એમના ઉપર 'પ્રતિક્રમણ્ય સૂત્ર' શ્રુત-
દેવતાના આશીર્વાદ ઉતારે છે. એ પવિત્ર ધર્મગ્રન્થમાંની પ્રસ્તુત
ગાથા વડે મારા વાર્તાલાપની સમાપ્તિ કરું કે—

સુઅદેવયા મગવૈ નાણાવરણીયકમ્મસંઘાય ।

તેસિં લલ્લેડ સયયં જેસિં સુઅ-સાયરે મત્તી ॥

(શ્રુતસાગરમાં જેમની ભક્તિ છે તેમનાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના
સંઘાતનો ભગવતી શ્રુતદેવતા સતત ક્ષય કરો !)

ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્યાદિ કલાઓમાં જૈન ધર્મનું પ્રદાન

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભારતના સર્વ પ્રદેશોએ તથા સર્વ સંપ્રદાયોએ વતું ઓછું પ્રદાન કર્યું છે. ભારત ઘણો વિશાળ દેશ છે તે એનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. આથી એમાં અમુક પ્રદેશ, અમુક કાલ અને અમુક સંપ્રદાયના સીમિત અંશોમાં પરિશીલન કરીએ, તો એ ભારતીય સંસ્કૃતિના અધ્યયન-સંશોધનમાં ઠીક ઉપકારક નીવડે છે. અહીં જૈન સંપ્રદાયની સીમા અભિપ્રેત હતી જ, એમાં મેં ગુજરાત પ્રદેશ અને પ્રાચીન કાલની સીમાઓ ઉમેરી, જેથી સ્વીકૃત વિષય વિશે કંઈક સવિશેષ રજૂ કરી શકાય.

પ્રાગૈતિહાસિક પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિમાં જૈન સંપ્રદાય જેવા સંપ્રદાયો હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી. પુરાતત્ત્વીય-પુરાવસ્તુકીય સ્થળતપાસો તથા ઉત્ખનનો દ્વારા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનું જે દર્શન થયું છે તેમાં પણ જૈન અને બોદ્ધ સંપ્રદાયોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ નિશ્ચિત સ્વરૂપે લાગ્યે જ દેખા દે છે. પરંતુ આદ્ય ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ વિશે આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતનાં અનુકાલીન સંકલનો તથા નિરૂપણોમાં કેટલીક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન આનુશ્રુતિ અનુસાર હરિના વંશમાં યદુ અને યદુના વંશમાં ભોજવૃષ્ણિ અને અંધવૃષ્ણિ નામે બે ભાઈ થયા. ભોજવૃષ્ણિના પુત્ર ઉગ્રસેન અને અંધવૃષ્ણિના દસ પુત્ર તે દર્શાહી, જેમાં સમુદ્રવિજય અને વસુદેવ થયા. સમુદ્રવિજયના પુત્ર અરિષ્ટનેમિ તે રર મા તીર્થંકર નેમિનાથ. જરાસંઘના અયથી યાદવો મથુરા તજી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા તેમાં સમુદ્રવિજય

અને વસુદેવનાં કુટુંબોનો સમાવેશ થાય છે. અરિષ્ટનેમિને લગતી અનુશ્રુતિના અભ્યાસમાં મને મહત્વનો મુદ્દો એ જણાયો છે કે દ્વારવતીમાં વિવહન-મંડપમાંથી અધવચ પાછા ફરી એમણે શ્રમણત્વ અંગીકાર કર્યું. દ્વારવતી પાસે આવેલા રૈવતક ઉપર ને આગળ જતાં તપ કરી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ઉજ્જયંત ઉપર એવા ઉલ્લેખ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે તે મૂળમાં એ એ પર્વતોની લિન્નતા દર્શાવે છે.^૧ યાદવકાલીન દ્વારવતી રૈવતક ગિરિની તદ્દન સમીપ વસેલી હતી એવી મહાભારત-હરિવંશમાં આપેલી અનુશ્રુતિને જૈન અનુશ્રુતિ સમર્થન આપે છે એટલું જ નહિ, એ રૈવતક ઉજ્જયંત(ગિરનાર)-થી લિન્ન હોવાનું પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુજરાતનો પ્રમાણિત ઇતિહાસ મૌર્યકાલથી શરૂ થાય છે. મૌર્ય રાજ્ય અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિ (લગ. ૨૨૯-૨૨૦ ઈ. પૂ.) પશ્ચિમ ભારત પર રાજ્ય કરતા ત્યારે તેમના સમયમાં ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો ખાસ પ્રસાર થયો લાગે છે. રાજ્ય સંપ્રતિ જૈન ધર્મના પ્રભાવક તો હતા જ. ઉપરાંત એમણે ત્રિખંડ ભારતવર્ષને જિનાયતનોથી મહિત કર્યું. ગુજરાતમાં શત્રુજય ઉપર, ભરુકચ્છમાં અને ગિરનાર ઉપર પણ જિનાલય અંધાવ્યાં એવી જૈન અનુશ્રુતિ છે પરંતુ અહીં સ્થાપત્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એટલાં પ્રાચીન ગણાય તેવાં કોઈ મંદિર હજી મળ્યાં નથી.

વિક્રમ સંવત શરૂ કરનાર ઉજ્જયનનો રાજ્ય સકારિ વિક્રમાદિત્ય પહેલાં ભરુકચ્છનો રાજ્ય બલમિત્ર હતો એ જૈન અનુશ્રુતિમાં^૨ ઐતિહાસિક તથ્ય રહેલું હોય, તો વિક્રમ સંવત શરૂ કરનાર રાજ્ય વિક્રમાદિત્યની આરંભિક કારકિર્દી માટે ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે છતાં આ સંદર્ભમાં નોંધવું જોઈએ કે ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતના વપરાશના સહુથી પ્રાચીન યાત નિર્દેશ એ સંવતના છેક દસમી શતકના મળ્યા છે.^૩

ક્ષત્રપકાલ એ ગુજરાતના ઇતિહાસનો એક લાંબો પ્રાચીન

કાલ (લગ. ઈ. સ. ૧ થી ૪૦૦) છે. ક્ષહરાત કુલના પ્રસિદ્ધ રાજા નહપાનના સિક્કા રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્રમાં અને એના સમયના અલિલેખ મહારાષ્ટ્રમાં મળ્યા છે. પરંતુ એની રાજધાની ક્યા પ્રદેશમાં હતી એ એના પરથી જાણવા મળતું નથી. જૈન અનુશ્રુતિ પરથી નહપાન-નરવાહન-નભોવાહનની રાજધાની ભરુકચ્છ હોવાની માહિતી મળે છે. જૈન આગમગ્રંથોની વાલભી વાચના ઈ. સ. ૩૦૦ના અરસામાં નાગાર્જુનસૂરિની અધ્યક્ષતા નીચે મળેલી શ્રમણસંઘની પરિષદમાં તૈયાર થઈ હતી. પાલિતાણા, ભરૂચ, ઢાંક, સ્તંભનક (હાલનું થામણા), શંખપુર, વગેરે સ્થળ આ કાલ દરમ્યાન જૈન તીર્થો તરીકે ખ્યાતિ ધરાવતાં એવી અનુશ્રુતિઓ છે, પરંતુ એ કાલનું સ્થાપત્યસ્વરૂપ ધરાવતાં ચણતરી જિનાલય મળ્યાં નથી. જૂનાગઢ પાસે આવેલી બાવાધારા ગુફાઓ જૈન સંપ્રદાયની હોય એ સંભવિત પણ નિશ્ચિત નથી. ૫ ઢાંક (જિ. રાજકોટ)ની ગુફાઓમાં આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર સ્વામી વગેરેની પ્રતિમાઓ કંડારેલી હોઈ એ ગુફાઓ જૈન સાધુઓ માટે નિર્માઈ હોવાનું નિશ્ચિત છે.

અકોટા(વડોદરા)માં મળેલી કાયોત્સર્ગ-અવસ્થામાં બિભેહા આદિનાથની ખંડિત ધાતુ-પ્રતિમા (૫ મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) સવસ્ત્ર-તીર્થંકરની સહુથી જૂની જ્ઞાત પ્રતિમા છે.^૬

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનો બીજો લાંબો ઉજ્જવલ કાલ છે મૈત્રકકાલ (લગ. ઈ. સ. ૪૭૦ થી ઈ. સ. ૭૮૮). વલભીના મૈત્રકવંશી રાજાઓનો કુલધર્મ માહેશ્વર હતો ને તેઓ બૌદ્ધ ધર્મને પણ ઠીક પ્રોત્સાહન આપતા હતા એવું તેઓનાં દાનશાસનો પરથી માલૂમ પડે છે. તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં તેઓનાં સોએક દાનશાસન મળ્યાં છે તેમાંનું એકે ય જૈન દેરાસર કે ઉપાશ્રયને લગતું નથી એ નવાઈ લાગે તેવું છે. દ્રુવસેન રાજાના પુત્રના મરણથી થયેલા શોકની સાંત્વના માટે આનંદપુર(વડનગર)માં 'કલ્પસૂત્ર'ની વાચના સભા

સમક્ષ કરવામાં આવી એ અનુશ્રુતિમાં આપેલો વી. નિ. સં. ૯૮૦ (કે ૯૮૩)નો સમય એ સંવતના આરંભકાલને લગતા સંશોધિત મત અનુસાર મૈત્રક રાજ ધ્રુવસેન ૧ લાને લાગુ પડી શકે છે.

જૈન પ્રખ્યાત 'શિલાદિત્ય' રાજની ઉત્પત્તિ શિલા અને આદિત્યમાંથી થઈ હોવાની જે કથા આપી છે તે તો એ નામની શુદ્ધ જોડણીનું ય અજ્ઞાન દર્શાવે છે. અન્ય પ્રખ્યાત અનુસાર રાજના ભાણેજ મનાતા મલ્લવાદિસૂરિ તો 'પ્રભાવકચરિત' અનુસાર વી. સં. ૮૮૪ (ઈ. સ. ૩૫૭)માં થયા હોય તો એ મૈત્રકવંશના ઉદય પહેલાં થયા ગણાય. ને એથી તેઓ ભૃગુકચ્છના જિનાનંદસૂરિના ભાણેજ હોવાની 'પ્રભાવકચરિત'માંની અનુશ્રુતિ વધુ સંગત ગણાય. ગમે તેમ, એ સમયે વલ્લી જૈન ધર્મનું મહત્ત્વનું સ્થાન હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. દેવર્ધિગણિ ક્ષમાત્રમણે પણ માથુરી વાચના તથા વાલ્લી વાચનાની તુલનાત્મક આવૃત્તિ વલ્લીમાં તૈયાર કરી હતી. ભારતભરના પ્રવેતાંબર જૈનો આ વાચનાને અનુસરે છે.

ધનેશ્વરસૂરિકૃત 'શત્રુજય-માહાત્મ્ય'માં એ ગ્રંથ રાજ 'શિલાદિત્ય'ના આગ્રહથી વિ. સં. ૪૭૭ માં રચાયેા હોવાનું જણાવ્યું છે એ તો રાજના નામની અશુદ્ધ જોડણી તથા એના અસંલલિત સમયનિર્દેશ પરથી સ્પષ્ટતઃ કપોલકલ્પિત ઠરે છે. આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૩૭૧ પછી રચાયેા હોવાનું માલૂમ પડે છે.૮

વલ્લી-સંગની ઘટના જૈન પ્રખ્યાતમાં વિગતે અપાઈ છે. મારવાડથી વલ્લીમાં આવી વસેલા ને રંકમાંથી શ્રેષ્ઠી બનેલા કાકૂને લગતો વૃત્તાંત આ સ્ત્રોતમાંથી જ પ્રાપ્ત થયેા છે. એના પર રાજનેા જુલમ થતાં એણે મ્લેચ્છ સૈન્યને સિંધથી તેડાવ્યું ને એ સૈન્યે વલ્લીનેા તથા ત્યાંના રાજવંશનેા નાશ કર્યેા. 'પ્રબન્ધચિંતામણિ' (ઈ.સ. ૧૩૦૫), 'પુરાતન પ્રખ્યાતગ્રંથ' અને 'પ્રખ્યાતકોશ' (ઈ. સ. ૧૩૪૯) - માં આ ઘટનાનું વર્ષ વિ. સં. ૩૭૫ (ઈ. સ. ૪૧૮-૧૯) આપ્યું

છે. 'પ્રભાવકચરિત' (ઈ. સ. ૧૨૭૭)માં વીરનિર્વાણ સંવત ૮૪૫ નું વર્ષ આપ્યું છે તે પણ વિ. સં. ૩૭૫નું જ છે. એ સમયે તો વલ્લીના રાજ્યની સ્થાપના થઈ નહોતી. એને બદલે 'વિવિધતીર્થકલ્પ' (ઈ. સ. ૧૩૦૮-૩૩)માં વિ. સં. ૮૪૫ (ઈ. સ. ૭૮૮-૭૯)નું વર્ષ આપ્યું છે તે મૈત્રક વંશનો છેલ્લો જ્ઞાત રાજા શીલાહિત્ય ૭ મો જ્ઞેતું દાનશાસન વિ. સં. ૪૪૭ (ઈ. સ. ૭૬૬)નું મળ્યું છે તેના સમય સાથે સારી રીતે બંધ બેસે છે. મને લાગે છે કે જૈન અનુશ્રુતિમાં વિ. સં. ૮૪૫ને બદલે વી. નિ. સં. ૮૪૫ માની લેવાથી આ ગોટાળો થયો હોવો જોઈએ.

આ સંદર્ભમાં આ અનુશ્રુતિમાં આપવામાં આવેલી કેટલીક વિગત જૈન પ્રતિમાઓ સંબંધી નોંધપાત્ર છે. પ્રબંધો જણાવે છે કે જ્યારે વલ્લીનો ભંગ થવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે ત્યાંના જૈન મંદના ચિંતાયક વર્ધમાનસૂરિ હતા, તેમની સૂચનાથી ત્યાંનો શ્રાવક-મંદ વલ્લી તજી ગયો તે એ મોઢેરામાં જઈ વસ્યો. એવી રીતે ત્યાંની જૈન પ્રતિમાઓ પણ અન્ય સ્થળોએ ચાલી ગઈ - ચંદ્રપ્રભાની પ્રભાસપાટણ, વર્ધમાન સ્વામીની શ્રીમાલ, આદિદેવની કાશહ્રદ, પાર્શ્વનાથની હારીજ અને વલ્લીનાથની શત્રુજય. આ પ્રતિમાઓ વિશે તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભા સ્વામીનું દેરાસર છે, તેમાંની મૂર્તિ વલ્લીથી આવેલી મનાય છે; કાસિંદ્રા પાસેના ભાત ગામમાં આવેલું ઋષભદેવનું જૂનું દેરાસર છે. હારીજના લુપ્ત પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાંની પ્રતિમાઓ હાલ રાધનપુરમાં છે. ૯ વિનયચંદ્રસૂરિકૃત 'કાવ્યશિક્ષા' (૧૩મી સદી)માં વલ્લીનાથનાં લક્ષણ જણાવ્યાં છે. ૧૦ વર્ધમાન (વઢવાણ) અને દોસ્તટિકામાં પાર્શ્વનાથ અને શાંતિનાથનાં ચૈત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ જિનસેનસૂરિના 'હરિવંશ-પુરાણ' (૬૬, ૫૩)માં આવે છે. મૈત્રક કાલનું સ્થાપત્યસ્વરૂપ ધરાવતું કોઈ જિનાલય હજી ગુજરાતમાં મળ્યું નથી, પરંતુ અકોટા (વડો-

દરા)માંથી આ કાલની અનેક ધાતુપ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, જેમાં મહાવીર સ્વામીના દીક્ષા પૂર્વેના જીવન્તસ્વામી સ્વરૂપની બે પ્રતિમાઓ (૬ઠ્ઠી સદી), જિનભદ્ર વાચનાચાર્યે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી યક્ષયક્ષીયુક્ત ઋષભનાથની પ્રતિમા (૬ઠ્ઠી સદી), વિદ્યાધર-કુલમાં પ્રતિષ્ઠિત અંબિકાની પ્રતિમા (૬ઠ્ઠી સદી), જિભા પાર્શ્વનાથની ખંડિત પ્રતિમા (૭મી સદી), જિભાં સરસ્વતીની પ્રતિમા (૭મી સદી), ખેડેલા પાર્શ્વનાથની બે ત્રિતીર્થિક પ્રતિમાઓ (૭મી સદી), અશ્વારૂઢ મહાવિદ્યા અચ્છુપ્તાની પ્રતિમા (૭મી સદી), સિંહ પર અને પક્ષ પર ખેડેલાં અંબિકાની બે પ્રતિમાઓ (૮મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) ઇત્યાદિ અનેક પ્રતિમાઓ શિલ્પકલાની પ્રશસ્ય કૃતિઓ છે.

અનુ-મૈત્રક કાલ (ઈ. સ. ૭૮૮-૯૪૨)માં જૈન ધર્મને રાજકુલોનો આશ્રય મળવા લાગ્યો. વનરાજના ઉછેરમાં શીલગુણસૂરિ (કે દેવચંદ્રસૂરિ)નો પ્રભાવ પડેલો એવી જૈન અનુશ્રુતિ છે. 'પ્રમંધ-ચિંતામણિ'માં વનરાજની માતાનો ઉલ્લેખ છે, પણ માતાનું નામ આપ્યું નથી ને પિતાનો નિર્દેશ નથી. પરંતુ 'પુરાતન પ્રમંધસંગ્રહ'માં વનરાજને ચામુંડનો પુત્ર કહ્યો છે. 'પદ્મપુરાણ'માં એને રજની-પુત્રને પુત્ર જણાવ્યો છે ને 'રત્નમાલા'માં જયશિખરીનો પુત્ર. વનરાજની આરંભિક કારકિર્દીના પ્રસંગ જૈન પ્રમંધોમાં નિરૂપાયા છે વનરાજે શીલગુણસૂરિની પ્રેરણાથી પંચાસરથી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મંગાવી અણહિલવાડમાં પધરાવી એ જૈન અનુશ્રુતિને સમર્થન આપતું ત્યાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું દેરાસર શતકોથી દેખા દે છે. અણહિલપાટણની સ્થાપના અને વનરાજના રાજ્યાભિષેક માટે જૈન અનુશ્રુતિમાં આપેલું વિ. સં. ૮૦૨ મું વર્ષ અન્ય સર્વ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોમાં પણ આપેલું છે. જો કે તુલનાત્મક કાલગણનાની દૃષ્ટિએ એ વિ. સં. ૯૦૨ કે એની નજીકનું હોય તો જ બંધ બેસે તેમ છે. ૧૧ એવી રીતે વનરાજના વંશજોનાં નામ, સંખ્યા અને રાજ્ય-

કાલની વિગતોને લગતી બંને લિન્ન જૈન અનુશ્રુતિઓમાં પણ કેટલીક ગરબડ રહેલી છે.^{૧૨} અણહિલવાડના ચાવડા રાજ્યની સ્થાપના કરનાર વનરાજની કારકિર્દીમાં જૈન અનુશ્રુતિ જૈનોનો પ્રભાવ દર્શાવે છે; ખીજી બાજુ ‘પદ્મપુરાણ’ એમાં બ્રાહ્મણોનો પ્રભાવ નિરૂપે છે. આ મતભેદ છેક ઈસ્વી ૧૪મા સૈકાના આરંભમાં ય પ્રવર્તતો હતા એવું ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં આપેલા એક શ્લોક^{૧૩} પરથી માલુમ પડે છે.

આ કાલ દરમ્યાન તળી ગુજરાતના બાકીના બધા ભાગ પર રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. એમાંના કેટલાક રાજ્ય જૈન ધર્મને ઉત્તેજન આપતા હતા. સુવર્ણવર્ષ કર્કરાજે નાગસારિકા- (નવસારી)માં આવેલા જિનાલયની વસતિકાને ભૂમિદાન દીધું હતું (ઈ. સ. ૮૨૧).^{૧૪} એ સમયે ત્યાં અપરાજિત મુખ્ય સાધુ હતા. એ મલ્લવાદીના શિષ્યના શિષ્ય હતા. આ મલ્લવાદી ધર્મોત્તર-કૃત ‘ન્યાયબિન્દુટીકા’ ઉપર ‘ધર્મોત્તર ટિપ્પણક’ લખનાર મલ્લવાદી હોવા સંભવે છે. આ સાધુઓ મૂલસંઘની અંતર્ગત સેનસંઘના હતા.

કનોજના રાજા આમ અર્થાત નાગલટ રાજ્યે અણહિલપુર, મોઢેરા વગેરે સ્થળોએ જિનાલય બંધાવ્યાં હતાં, શત્રુજ્ય અને રૈવતક(ગિરનાર)ની તીર્થયાત્રા કરી હતી ને રૈવતક તીર્થના શ્વેતાંબરોનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો એવી અનુશ્રુતિ છે.^{૧૫} આ કાલનાં જિનાલય એ સ્વરૂપે હાલ મોજૂદ રહ્યાં નથી. પરંતુ અકોટા- (વડોદરા)ની ધાતુપ્રતિમાઓમાં આ કાલની કેટલીક નોંધપાત્ર પ્રતિમાઓ મળી છે, જેમ કે યક્ષયક્ષીયુક્ત પાશ્વનાથની પ્રતિમા, વિદ્યાધર-કુલની જિનપ્રતિમા, સિંહ પર બેઠેલાં અંબિકા, ગજ પર બેઠેલા યક્ષ સર્વાનુભૂતિ, પાશ્વનાથની ત્રિતીર્થિક પ્રતિમા (જેમાં પાશ્વનાથની જમણી બાજુએ ઋષભદેવની ને એમની જમણી બાજુએ ચક્રેશ્વરીની પ્રતિમા તથા પાશ્વનાથની ડાબી બાજુએ મહાવીરની ને એમની ડાબી બાજુએ વૈરોદ્ધ્યા દેવીની પ્રતિમા છે), પાશ્વનાથની ખીજી બે

ત્રિતીર્થિક પ્રતિમાઓ અને (યક્ષ ધરણેન્દ્ર તથા યક્ષિણી પદ્માવતીની પ્રતિમાઓ સહિતની) પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા.^{૧૬}

સોલંકી કાલ (ઈ. સ. ૯૪૨-૧૩૦૪), જે ગુજરાતનો સુવર્ણ-કાલ ગણાય છે તે દરમ્યાન ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો ઘણો અભ્યુદય થયો. દુર્લભરાજના સમયમાં સુવિહિત (વસતિવાદી) વર્ધમાનસૂરિ અને એમના શિષ્ય જિનેશ્વરે અણહિલવાડમાં સુવિહિત સાધુઓ માટે મહામહેનતે ઉપાશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જિનેશ્વરને દુર્લભરાજે 'ખરતર' બિરુદ આપેલું. રાજા ભીમદેવ ૧ લાના મામા દીક્ષા લઈ જૈન સાધુ થયા હતા. એ દ્રોણાચાર્યે અભયદેવસૂરિકૃત નવાંગ-ટીકા-ઓનું મંશોધન કરેલું. અર્જુદાગિરિ ઉપર ભીમદેવના મંત્રી દંડનાયક વિમલે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઈ. સ. સં. ૧૦૩૨)માં વિમલ-વસતિ નામે આદિનાથ-ચૈત્ય અંધાવ્યું. એના વંશજ પૃથ્વીપાલે કુમારપાલના સમયમાં ઈ. સ. ૧૨૫૦માં એનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. હાલનાં રંગમંડપ અને હસ્તિશાલા આ સમયનાં છે. હસ્તિશાલામાં મોખરે વિમલ મંત્રીની મોટી અશ્વારૂઢ પ્રતિમા નજરે પડે છે. મંદિરને ફરતી પર દેવકુલિકાઓ છે. આ દેરાસર એની વિશિષ્ટ શિલ્પકૃતિઓ માટે વિખ્યાત છે. કર્ણદેવે ઈ. સ. ૧૦૮૪માં ગાંભૂ પ્રદેશમાં સુમતિનાથની વસતિને જીમિદાન દીધું હતું.^{૧૭} હર્ષપુરીય ગુચ્છના હેમચંદ્રસૂરિને કર્ણદેવે 'મલધારી' બિરુદ આપેલું તે એ સૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાના રાજ્યમાં ૮૦ દિવસનું અમારિપત્ર લખી આપ્યું હતું. વાદી દેવસૂરિએ સિદ્ધરાજ સમક્ષ ભાગવત મંપ્રદાયના દેવખોધિને પોતાની વિદ્રતા દર્શાવી, ને ઈ. સ. ૧૧૨૫માં કર્ણાટકના દિગંખરવાદી કુમુદચંદ્ર પર વાદવિવાદમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી ગુજરાતમાં શ્વેતાંખર સંપ્રદાયનું વર્ચસ વધાયું. સિદ્ધરાજ જયસિંહે આપેલાં પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન' તૈયાર કર્યું. વળી એ આચાર્યે 'ક્રયાશ્રય'માં ચૌલુકચ (સોલંકી)

રાજ્યોનું ચરિત્ર નિરૂપ્યું. એમના ઉપદેશથી રાજ્યએ આખા રાજ્યમાં પર્વ-દિનોમાં અમારિ ફરમાવી. ઈ. સ. ૧૧૦૦માં જ્યસિંહદેવે ગાંભૂ પ્રદેશમાં સુમતિનાથની વસતિને ભૂમિદાન દીધું હતું.^{૧૮}

જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર રાજ્ય કુમારપાલે વિ. સં. ૧૨૧૬- (ઈ. સ. ૧૧૬૦)માં જૈન ધર્મનો અંગીકાર કર્યો, ‘પરમ અર્હત’નું ગિરુદ ધારણ કર્યું તે માંસ, દુત, મદ્ય, પરદારાગમન ઇત્યાદિ વ્યસનોના ત્યાગનું વ્રત લીધું હતું તેમજ માંસાહાર, દુત, સુરાપાન, ચૌર્ય ઇત્યાદિનો રાજ્યભરમાં નિષેધ ફરમાવ્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૧૬ પછી પણ કુમારપાલ માટે ‘ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રોઠપ્રતાપ’ ગિરુદ ચાલુ રહ્યું હતું. એણે શેવ ધર્મ તજ્યા વિના જૈન ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હોવાનું અનુમાન તારવવામાં આવ્યું છે^{૧૯} એ તર્કયુક્ત લાગે છે. કુમારપાલ જૈન ધર્મના સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાવક છે. એમણે યુગરાતમાં અનેક સ્થળોએ જૈન ચૈત્ય બંધાવ્યાં હોવાની અનુશ્રુતિ છે. એમાં પાટણમાંના કુમારપાલ-વિહાર અને ત્રિભુવનવિહાર નોંધપાત્ર છે. શત્રુજય અને ગિરનાર પરના વિહાર અનુક્રમે આદિદેવ અને અભિ- નંદન સ્વામીના છે. તારંગા પરનું દેરાસર અજિતનાથનું છે. ભાવ ખૃદસ્પતિની પ્રેરણાથી કુમારપાલે પ્રભાસના સોમનાથ મંદિરનો ય જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો (ઈ. સ. ૧૧૬૯) ને એ પછી ગિરનારની યાત્રા કરી સોમનાથનાં પણ દર્શન કર્યાં હતાં.

ભીમદેવ ૨ જના સમયમાં ધોળકાના રાણા વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલ તથા તેજપાલ પણ જૈન ધર્મના પરમ પ્રભાવક હતા. વસ્તુ પાલે શત્રુજય ઉજ્જયંત વગેરે જૈન તીર્થોની ૧૧ યાત્રા કરી હતી તે એમાંની ઘણી તો સંઘ કાઢીને (ઈ. સ. ૧૨૨૭-૧૨૩૭). વસ્તુપાલ-તેજપાલે શત્રુજય, અણહિલપુર, ભૃગુપુર, સ્તંભનકપુર, સ્તંભતીર્થ, દર્ભવતી, ધવલકક વગેરે સ્થળોએ નવાં ધર્મસ્થાન બંધાવ્યાં હતાં તેમજ ઘણાંના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા હતા.^{૨૦} વસ્તુપાલે

ઉજ્જયંત (ગિરનાર) ઉપર સમેતમહાતીર્થાવતાર અને અષ્ટાષ્ટ-મહાતીર્થાવતારના પ્રાસાદ કરાવ્યા.^{૨૧} આ ત્રિપુરુષ-પ્રાસાદમાં પહેલાં મુખ્ય મંદિર આદિનાથનું હતું.^{૨૨} હાલ મલ્લિનાથનું છે. વસ્તુપાલે શત્રુજય પર ઋષભદેવની આગળ ઇન્દ્રમંડપ અને બે બાજુએ પાર્શ્વનાથ અને નેમિનાથનાં મંદિર કરાવ્યાં. શત્રુજય પર આદિ-નાથ તથા પુંડરીકની નવી મૂર્તિઓ સ્થાપી તેમજ આદિનાથના મંદિરની બાજુએ પોતાના પૂર્વજોની પ્રાંતમાઓ કરાવી. મંત્રી તેજ-પાલે ગિરનારની તળેટીમાં પોતે વસાવેલા તેજલપુરમાં અશ્વરાજ-વિહાર અને પાર્શ્વનાથ ભવન બંધાવ્યાં હતાં.

સામાન્ય રીતે વસ્તુપાલ-તેજપાલ ઘણાં સુકૃત મંચુકતપણે કરાવતા હતા. આથી બધે 'વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં દેરાં' કહેવાનો પ્રવાહ પડી ગયો છે. આજુ ઉપર દેલવાડામાં જે દેરાસર છે, તેને પણ સહુ 'વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં દેરાં' તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ એ દેરાસરના નિર્માણની પ્રશરિત^{૨૩} જે ત્યાંની હરિતશાલામાં મૂકેલી તકતી પર કોતરેલી છે તેના આધારે જાણવા મળે છે કે નેમિનાથનું આ મંદિર વિ. સં. ૧૨૮૭(ઈ. સ. ૧૨૩૧)માં મંત્રી તેજપાલે પોતાનાં પત્ની અનુપમદેવી અને પુત્ર લાવણ્યસિંહ(લૂણ્યસિંહ)ના શ્રેય અર્થે કરાવેલું ને તેથી એ લૂણ્યસિંહ-વસહિકા તરીકે ઓળખાય છે. આથી ખરી રીતે એને માત્ર 'તેજપાલનું દેરું' કહેવું જોઈએ. આ મંદિરના વહીવટને લગતા શિલાલેખમાં^{૨૪} જણાવેલા એના ગોષ્ઠિકા (ટ્રસ્ટીઓ)-માં અનુપમદેવીના પિતા ધરણિકના કુટુંબનો સમાવેશ થતો હતો ને એ કુટુંબ આજુની તળેટીમાં વસેલી ચંદ્રાવતીનું રહેવાસી હતું. આ વિગત લક્ષમાં રાખતાં આજુ પરતું દેરાસર એકલા તેજપાલે બંધાવ્યું એ તદ્દન સ્વાભાવિક લાગે છે. આ મંદિર ગર્ભગૃહ, ગૃહમંડપ, નવચોટી, રંગમંડપ, બલાનક, દેવકુલિકાઓ અને હસ્તિ-શાલાનું બનેલું છે. એના સ્તંભો તથા એનાં વિભાન શિલ્પકલાનું

વૈવિધ્યપૂર્ણ કૌશલ દર્શાવે છે, ગૂઢમંડપના મુખ્ય દરવાજાની બે બાજુએ સુંદર નકશીકામવાળા બે ખતક (ગોખલા) આવેલા છે. લોકો એને ‘દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલા’ તરીકે ઓળખે છે. આ નામના તાત્પર્ય અંગે તેજપાલની પત્ની (દેરાણી) અને વસ્તુપાલની પત્ની (જેઠાણી) એ એ બે ગોખલા પોતપોતાના પિયેરના પૈસાથી પોતાની નામના માટે કરાવરાવ્યા એવી દંતકથા પ્રચલિત છે. પરંતુ એ તદ્દન કપોલકલ્પિત છે, કેમ કે એ ગોખલા ખરી રીતે તેજપાલે પોતે જ પોતાનાં બીજી પત્ની સુહડાદેવીના શ્રેય અર્થે કરાવ્યા હોવાનો દરેક ગોખલાના જગ્ન ઉપર લેખ ઠાતરેલો છે.^{૨૫} સુહડાદેવીના પિતા ઠંકુર આસા પત્તન(પાટણ)ના મોઢ વણિક હતા. હસ્તિશાલામાં ચંડપ, ચંડપ્રસાદ, સોમ, અશ્વરાજ, લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, જૈત્રસિંહ અને લાવણ્યસિંહ - તેજપાલના કુટુંબના એ દસ પુરુષોની ગજ્જરૂદ મૂર્તિઓ હતી. હાલ હાથી મોજૂદ રહ્યા છે, પણ એના પર બેઠેલા પુરુષોની પ્રતિમાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. પરંતુ એ હાથીઓની પાછળ દસ ખતકો (ગોખલાઓ)માં (આચાર્ય ઉદયપ્રભ તથા વિજયસેન સાથે) ચંડપ, ચંડપ્રસાદ, સોમ, અશ્વરાજ, લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, જૈત્રસિંહ અને લાવણ્યસિંહની ઊભી સપત્નીક પ્રતિમાઓ ધરાવેલી ઇ. સ્તંભો તથા વિતાનકો વગેરેમાં આરસનું આ દેરાસર પણ શિલ્પકલા અજબનું વૈવિધ્ય તથા કૌશલ્ય ઠાલવે છે.

મહામાત્ય વસ્તુપાલનાં સાહિત્યિક મંડળમાં પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, ગોડ કવિ હરિહર, અમરચંદ્રસૂરિ, હરિસિંહ, ઉદ્દપ્રભસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, બાલચંદ્રસૂરિ વગેરે અનેક સિદ્ધહસ્ત કવિઓ થયા. વસ્તુપાલ પોતે વિદ્વાન અને કવિ હતો ને એણે ‘નરનારાયણાનંદ’ નામે મહાકાવ્ય રચ્યું હતું. અનુપમદેવી પણ કંકણકાવ્ય રચતાં ને ૫૬ દર્શનોની સારી જાણકારી ધરાવતાં.

ગુજરાતમાં સહુથી પ્રાચીન સચિત્ર હસ્તપ્રતો સોલંકી કાલની મળી છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં ભુશુકુચ્છ(ભરૂચ)માં લખાયેલી 'નિશીથચૂણી'ની સચિત્ર હસ્તપ્રત (સં. ૧૧૫૭, ઈ. સ. ૧૧૦૦) એ અહીંની પશ્ચિમી શૈલીની લઘુચિત્રકલાનો સહુથી પ્રાચીન જ્ઞાત નમૂનો છે. ખંભાતના શાંતિનાથ ભંડારમાંની વિ. સં. ૧૧૮૪, ૧૨૦૦ અને ૧૨૯૮ ની તાડપત્રીય પ્રતો, છાણીના ગ્રંથભંડારમાંની સં. ૧૨૧૮ ની હસ્તપ્રત, પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાંની 'ત્રિષષ્ટિશત્રાકાપુરુષચરિત'ના અંતિમ પર્વની તાડપત્રીય પ્રત તથા વિ. સં. ૧૩૪૫ની હસ્તપ્રત ઇત્યાદિ હસ્તપ્રતોમાં આલેખાયેલાં લઘુચિત્રોમાં આ કલાશૈલીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ જોવાં મળે છે.^{૨૬}

આમ, ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં (રાજકીય, ધાર્મિક, તથા સાહિત્યિક ઇતિહાસમાં) તેમજ સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્ર-કલામાં જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ, પ્રભાવકો તથા પ્રોત્સાહકોએ ગણનાપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે.

સંદર્ભસૂચિ

- ૧ આ મુદ્દાની વિગતવાર ચર્ચા માટે H. G. Shastri, 'The Raivataka Hill Near Dvaraka,' Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan, No. 10, pp. 48 ff.
- ૨ મુનિ કલ્યાણવિજય, 'વીરનિર્વાણ સંવત્ ઓર જૈન કાલગણના', ૧. ૫૫-૫૮.
- ૩ ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા, પૃ. ૪૮૭, ૪૮૯
- ૪ મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ, પૃ. ૧૦૭-૧૦૮, ૧૧૪, ૪૮૬
- ૫ એજન્ટ, પૃ. ૩૪૮-૩૪૯
- ૬ U. P. Shah, Akota Bronzes, p. 26

- ૭ મૈત્રકકાલ અને અનુ-મૈત્રક કાલ, પૃ. ૪૧
- ૮ ડ. ગં. શાસ્ત્રી, મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, પૃ. ૪૮૭-૪૯૦
- ૯ એજન, પૃ. ૪૨૨-૪૨૩
- ૧૦ પરિચ્છેદ ૪, શ્લો. ૬૨, (પૃ. ૧૦).
- કપાલપાણિવલમ્બીપતિર્ગગનગામુકઃ
સુરાપાનરતો નિત્યં દેવોડયં વલમ્બીપતિઃ ॥
- ૧૧ આ પ્રશ્નની વિગતવાર જણાવટ માટે જુઓ 'મૈત્રકકાલ અને અનુ-મૈત્રકકાલ', પૃ. ૧૨૫-૧૨૮.
- ૧૨ એજન, પૃ. ૧૨૪-૧૨૭
- ૧૩ ગૂર્જરાણામિદં રાજ્યં વનરાજાત્પ્રમુત્યપિ
જનૈસ્તુ સ્થાપિતં મન્ત્રૈસ્તદ્ દ્વેષી નૈવ નન્દતિ ॥ (પૃ. ૧૩)
- ૧૪ 'Surat Plates of Karkaraia Suvarna-Varsha,' Epigraphia Indica, Vol. XXI, pp. 133 ff.
- ૧૫ 'વપ્પમહિસૂરિચરિત', "પ્રભાવક ચરિત", પૃ. ૧૨૦
- ૧૬ U. P. Shah, Akota Bronzes, pp. 49 ff.
- ૧૭ J. O I, Vol. II, p. 368
- ૧૮ Ibid, p. 369
- ૧૯ ડુ. કે. શાસ્ત્રી, ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,
પૃ. ૩૬૭-૩૭૦
- ૨૦-૨૧ ગિરનારના લેખો, નં. ૧-૬ (ગિ. વ. આચાર્ય, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૩, લેખ નં. ૨૦૭-૨૧૨
- ૨૧ વસ્તુપાલે ઉજ્જયંત પર ઋષભદેવની તથા પુંડરીકની મૂર્તિ સ્થાપેશી (વિવિધતીથકલ્પ, પૃ. ૭)

૨૨ ગિ. વ. આચાર્ય, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૨, ૧૬૭. વસ્તુપાલે એ પહેલાં સં. ૧૨૭૯ માં વિમલ વસતિના ગૂઢમંડપમાં મલ્લિનાથદેવનો ખતક (ગોખલો) કરાવેલો (અર્બુદ-પ્રાચીનજૈનલેખસંદોહ, લેખ ૯). લૂણસિંહ વસતિની દેવકુલિકાઓ પૈકી એકેય પણ વસ્તુપાલે કરાવી નથી.

૨૪ ગુ. ઐ. લૈ., ભા. ૨, લેખ ૧૬૮

૨૫ જયંત વિજયજી, 'આબૂ, ભાગ-૨ : અર્બુદપ્રાચીનજૈનલેખ-સન્દોહ', લેખ ૨૬૧-૨૬૨

૨૬ 'સોલંકી કાલ', પૃ. ૫૨૯-૫૩૦

જૈન સાહિત્ય : દિશા અને કાર્યક્ષેત્ર

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

સર્વ પ્રાણીઓમાં ફક્ત મનુષ્ય પાસે જ વિકસિત વાચા છે. એને લીધે જ ભાષા અને સાહિત્ય છે. વાણી અને વિદ્યા વિના મનુષ્ય પશુવત્ હોત. વિદ્યાની ઉપાસના જ મનુષ્યને મહામાનવની કોટિ સુધી પહોંચાડે છે. તીર્થંકર પરમાત્માની અનુપસ્થિતિમાં એમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મને ટકાવી રાખનારાં બે મુખ્ય આલંબન છે : (૧) જિનપ્રતિમા અને (૨) જિનવાણી અર્થાત્ જિનાગમ. ધર્મના માર્ગે ચાલનાર મનુષ્ય છેવટે કેવળજ્ઞાન પામી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. વાગ્દેવતા અથવા શ્રુતદેવતાની સહાય વિના કેવળ જ્ઞાન સંભવિત નથી. એટલા માટે જ મનુષ્યજન્મમાં સૌથી વધુ આરાધ્ય તે શ્રુતદેવતા છે. એથી જ શ્રુતજ્ઞાનને ત્રીજા નેત્ર તરીકે - 'ત્રીયં ચક્ષુ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. વ્યવહારજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને પરોક્ષ જ્ઞાન, લૌકિક જ્ઞાન, લોકોત્તર જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયસંકેપ અને ઇન્દ્રિયસંકેપના એવા જ્ઞાનના સ્પષ્ટ બે મોટા ભેદોમાં પહેલાયા બીજા સુધી મનુષ્યે પહોંચવાનું છે.

જ્ઞાનનો મહિમા જૈન ધર્મમાં ઘણો બતાવાયો છે. જ્ઞાન એ જીવમાત્રનું લક્ષણ છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ એવા નિગોદના જીવોમાં પણ અક્ષરના અનંતમાં ભાગ જોટલું જ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. જ્ઞાનની આવી નિગ્નતમ કોટિથી 'જે એગં જાણુષ્ઠ તે સર્વં જાણુષ્ઠ; જે સર્વં-જાણુષ્ઠ તે એગં જાણુષ્ઠ' સુધીની જ્ઞાનની અનેકાવધ ભૂમિકાઓ છે. 'પદમં નાણુ તઓ દયા,' 'જ્ઞાનસ્ય ફલં |વરતિ:', 'નાણુણુ નંજજએ ચરણુ;', 'નાણુણુ ય મુણી હોષ' વગેરે જ્ઞાનમહિમાનાં વચનો જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં મળે છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં સરસ કહ્યું છે :

‘જહા સઘ સસુતા, પડિયાવિ ન વિણુસસઘ
એવં જીવે સસુ-રો, સંસારે ન વિણુસસઘ.’

જેમ દારો પરોવેલી સોય પડી જાય તો પણ ખોવાઈ જતી નથી કે નષ્ટ થતી નથી, તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી દોરામાં પરોવાયેલો જીવ સંસારમાં નષ્ટ-ભષ્ટ થતો નથી.

મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે : કર્મણા વદ્યતે જન્તુ-
વિદ્યયા તુ પ્રમુચ્યતે । (કર્મથી બંધાયેલો જીવ વિદ્યાથી મુક્તિ પામે છે.)

જ્ઞાન અથવા વિદ્યાનો આવો અપાર મહિમા હોવાથી એની આરાધના વિવિધ રૂપે થતી આવી છે. વાણીના માધ્યમ દ્વારા ભૂત-કાળમાં થઈ ગયેલા અનેક મહાત્માઓનાં, બુદ્ધ પુરુષોનાં, તીર્થંકરોનાં અનુભવવચનોનો સુમંગલ વારસો આપણને સાંપડ્યો છે. એ વારસાને શોભાવવાનું કર્તવ્ય મનુષ્યમાત્રનું છે.

વર્તમાન સમયમાં વિશ્વની વસતિના પ્રમાણમાં જૈનોની વસતિ ઘણી જ ઓછી છે. એમ છતાં જૈનો પાસે પોતાનું જે સાહિત્ય છે તે અત્યંત વિપુલ છે. પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની, હિંદી, મરાઠી, કન્નડ, તેલુગુ, તમિળ વગેરે ભાષાઓમાં પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પુષ્કળ લખાયેલું છે. જુદા જુદા હસ્તપ્રતભંડારોમાં વાંસ લાખથી વધુ હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે જે જૈન સમાજ માટે ઘણી ગૌરવની વાત છે. આ હસ્તપ્રતોમાંની ઘણી હજુ અપ્રકાશિત છે. સહેજે ખે-ત્રણ સૈકાથી વધુ સમય ચાલે એટલું સંશોધનનું કાર્ય આ ક્ષેત્રમાં પડેલું છે. આપણા પૂર્વસૂરિઓએ વાહ્મયની ફેટફેટલી વિવિધ શાખાઓમાં અદ્વિતીય કાર્ય કર્યું છે તે એ વિષયના જાણકારો જાણે છે.

જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસ અંગે શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ તથા ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના

ત્રણ ભાગનાં દળદાર પુસ્તકો લખીને સૈકાઓ સુધી કામ લાગે એવી અપ્રતિમ સાહિત્યસેવા બજાવી છે.

શ્રી હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયાએ 'જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યને ઇતિહાસ'ના ત્રણ ભાગ લખ્યા છે, એ પણ આ દિશામાં એક સંગીન કાર્ય થયું છે.

શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ પણ આ ક્ષેત્રમાં ઘણું જ સંગીન કાર્ય કર્યું છે. એમણે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન સંખ્યાબંધ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવા ઉપરાંત, જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય વિશે જીવનરથી વધુ લેખો લખ્યા છે. આ લેખો નાનાં-મોટાં સામયિકોમાં છપાયાં છે. એમાંના અનેક લેખો માહિતીની દૃષ્ટિએ અત્યંત મૂલ્યવાન છે. એ લેખો જે ગ્રંથરૂપે વેળાસર પ્રગટ નહિ થાય તો કદાચ ભંમેશને માટે લુપ્ત થઈ જશે. આ દિશામાં રાજસ્થાનના જૈન વિદ્વાનો પોતાનો મૂલ્યવાન સમય આપીને સાહિત્યિક સેવા બજાવશે તો એક ભગીરથ કાર્ય પાર પડશે. તેમાં પુષ્કળ નાણાંની જરૂર પડશે. એ માટે જૈન વિદ્યાકીય સંસ્થાઓએ અને વિવિધ સંઘોના જ્ઞાનખાતાંઓએ પોતાનો સહકાર ઉદારતાથી આપવાની તત્પરતા બતાવવી જોઈએ.

જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસ અંગે વારાણસીના પાર્શ્વનાથ શોધ-સંસ્થાન તરફથી 'જૈન સાહિત્યકા ખૂહત ઇતિહાસ'ના કેટલાક ભાગ પ્રગટ થયા છે. એ પણ એક મહત્વનું કાર્ય થયું છે. આમ છતાં અપભ્રંશ અને ગુજરાતી-હિંદી ભાષા સહિત, તથા તમિળ, તેલુગુ, કન્નડ વગેરે ભાષાઓ સહિત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં લખાયેલા સમગ્ર જૈન સાહિત્યને સૈકાવાર વિસ્તૃત પ્રમાણબૂત ઇતિહાસ લખવાની જરૂર છે.

અમદાવાદ, વડોદરા, પાટણ, સુરત, જેસલમેર, ખીકાનેર વગેરે ઘણાં બધાં સ્થળોના જ્ઞાનભંડારોમાં આપણા રાસાસાહિત્યની અનેક હસ્તપ્રતો પડેલી છે. એમાંની દસમા ભાગની રાસકૃતિઓ પણ હજી

પ્રગટ થઈ નથી. એ જેમ જેમ પ્રગટ થતી જશે તેમ તેમ તે આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નવો પ્રકાશ પાડશે. ધર્મપ્રેમી સાધુ કવિઓના હાથે ઘણીખરી રાસકૃતિઓની રચના થઈ હોવાને કારણે એમાંની કેટલીક કૃતિઓની સાહિત્યિક ગુણવત્તા ઓછી હશે, તો પણ સખ્યાબંધ એવા કવિઓ અવશ્ય છે કે જેમની પાસે શાસ્ત્રજ્ઞાનની સાથે સાથે જિંચી કવિપ્રતિભા પણ છે. આ બંધી રાસકૃતિઓ જલદી પ્રકાશિત થાય એને માટે કોઈક સંસ્થાના ઉપક્રમે વ્યવસ્થિત યોજના થવાની જરૂર છે. સુરતથી પ્રગટ થયેલી 'આનંદ-કાવ્ય મહોદધિ'ની શ્રેણીએ આ ક્ષેત્રમાં આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં જેવું સંગીત કાર્ય કર્યું તેવું કોઈ એક સંસ્થાના ઉપક્રમે ત્યારપછી થયું નથી એ શોચનીય બાબત છે. આ પ્રકારના સંશોધન-સંપાદન અને એના પ્રકાશનના કાર્યમાં ઘણી મહેનત અને ઘણાં નાણાંની જરૂર રહે છે. એ દિશામાં એટલા માટે સક્રિય આયોજનની જરૂર છે. જ્યારે આપણું રાસાસાહિત્ય ઘણુંખરું પ્રગટ થયું હશે ત્યારે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની ફરજ પડશે. લલિત્યના તત્કાલ ઇતિહાસકારો આ વાતનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકશે.

આપણે ત્યાં અત્યારસુધીમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલી રાસાકૃતિઓની સવિસ્તર સમાલોચના કરતી સળંગ માહિતી કોઈ એક સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી. કોઈ રાસકૃતિ જાપાઈ છે કે નહિ તેની જાણકારી બેચાર વિદ્વાનો સિવાય બહુ ઓછાને હોય છે. એક જ લેખ કે ગ્રંથમાં એ બંધી માહિતી ઉપલબ્ધ થાય એ દિશામાં પણ કામ કરવાની આવશ્યકતા છે.

જેમ રાસાસાહિત્યની બાબતમાં તેમ કાવ્ય, બારમાસી, કક્કા અને માતૃકા, વિવાહલુ, સ્તવન, સજ્જાય, બાલાવબોધ વગેરે પ્રકારના સાહિત્યની અપ્રકાશિત કૃતિઓ જલદી પ્રગટ થાય એ દિશામાં પણ વિદ્વાનોએ અને સંસ્થાઓએ કામ કરવાનું જરૂરી છે. અલબત્ત એને માટે પુષ્કળ નાણાંની પણ જરૂર રહે છે. એક વખત સંસ્થાઓ દ્વારા

નાણાંનો પ્રવાહ જો ચાલુ થશે તો એ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા પંડિતો-સંશોધકો મળી રહેશે. આજે તો આવી ખાસ ડોઈ મોટી યોજનાઓ ન હોવાને કારણે પંડિતો અને સંશોધકો પણ ક્યારેક ક્ષેત્રપરિવર્તન કરતા રહે છે.

ગયા સૈકામાં યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ જ્યારે જુદી જુદી ભાષાઓને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન અપાઈ ચૂક્યું હતું, ત્યારે જૈન સમાજે પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી ભાષાને મૈટ્રિક તથા બી. એ. અને એમ. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, એને પરિણામે શાળા-કોલેજોમાં અર્ધમાગધી ભાષા અને એમાં લખાયેલા જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઠીક ઠીક રહેતી. આ રીતે એ પરંપરા ચાલુ હતી. છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકાથી સરકારી નીતિને કારણે, યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમોમાં થતા ફેરફારોને કારણે તથા જૈન સમાજની ઉદાસીનતાને કારણે શાળામાં અર્ધમાગધીનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી જ ઘટી ગઈ છે. પરિણામે જૈન અર્ધ-માગધી સાહિત્યમાં રસ લેનાર વિદ્વાનોની સંખ્યા પણ ઓછી થઈ ગઈ છે. અર્ધમાગધી ભાષાનો વિષય થોડો કઠિન ગણાય. વળી એ લેનાર વિદ્યાર્થીને આજીવિકાની દૃષ્ટિએ લવિષ્ય બહુ ઊંજળું ન લાગે. એને કારણે વિદ્યાર્થીઓ આ વિષય માટે બહુ તૈયાર ન થાય એ દેખીતું છે. ઠીક ઠીક નાણાંકીય આયોજન વિના આ કાર્ય પાર પડી શકે નહિ. જૈન સમાજે પોતાના દાનનો પ્રવાહ આ દિશામાં ઊલટભેર વહાવવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. જૈન સમાજ પાસે વિદ્વાન પંડિતો નહિ હોય તો જૈનત્વના સંસ્કારનું ધોરણ નીચું જાય તો નવાઈ નહીં.

અર્ધમાગધી ભાષાનો અભ્યાસ જૈન સાધુઓમાં સંસ્કૃત ભાષાની સાથે ઠીક ઠીક રહ્યા કર્યો છે. કેટલાય આચાર્યો પોતાના શિષ્યોને ભાષા અને વ્યાકરણની સાથે શાસ્ત્રોનો સઘન અભ્યાસ કરાવી રહ્યા છે, એ આપણા માટે બહુ ગૌરવની વાત છે.

પ્રતિવર્ષ જૈનો દાનમાં જે રકમ ખર્ચે છે એના પ્રમાણમાં વિદ્યાનું તેજ પ્રગટ થતું નથી. જૈનો મુખ્યત્વે વણિક વેપારી કામ હોવાને કારણે અર્થોપાર્જનમાં તેને જેટલો રસ પડે છે તેટલો વિદ્યાવ્યાસંગમાં નથી પડતો. સ્વભાવથી જૈને વિદ્યાપ્રીતિ હોય એવા માણસો પણ સમય જતાં કેવળ અર્થપ્રાપ્તિ તરફ ઘસડાય છે. જૈનોના દાનની રકમ જે વ્યવસ્થિત રૂપે વપરાય તો જે થાય તેના કરતાં પણ વધુ સંગીન કાર્ય થઈ શકે. જૈન સંઘો ચાતુર્માસ પ્રવેશ, વિહાર, વ્યાખ્યાન ઇત્યાદિ નિમિત્તે પ્રતિવર્ષ છાપાંની જાહેરખબરો પાછળ લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ કરે છે. તેને જે વ્યવસ્થિત રૂપ આપવામાં આવે તો એટલી જ પ્રસિદ્ધિ સાથે ઘણું ખર્ચ બચાવી શકાય, જે જ્ઞાનનાં અન્ય કાર્યોમાં વાપરી શકાય.

જૈનો માટે પ્રત્યેક મોટા શહેરમાં એક રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની આવશ્યકતા છે. શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના કરી એ આ દિશામાં ઘણું મહત્વનું અને પ્રશંસનીય કાર્ય છે. એની ખ્યાતિ આંતરરાષ્ટ્રીય કોટિની બની છે.

‘ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તો બનાવીએ, પરંતુ એને લાયક વિદ્વાનો ક્યાં છે ? ’ એવો પ્રશ્ન સહજ રીતે થાય એવો છે. પરંતુ પહેલાં ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કે પહેલાં વિદ્વાનો એવો પ્રશ્ન એથી વધુ ગંભીર પ્રકારનો છે, કારણ કે રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ હશે અને એમાં યુનિવર્સિટીની કક્ષાના પગારવાળી સારી નોકરીની વ્યવસ્થા જે હશે તો આપોઆપ વિદ્વાનો તેમાં આવવા પ્રેરશે. અલબત્ત, આરંભના સમયમાં થોડાંક વર્ષ યોગ્ય વિદ્વાનો મેળવવાની મુશ્કેલી પડશે, પણ સમય જતાં તેના માટે સ્પર્ધા થશે. પશ્ચિમના દેશોની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં જૈન દર્શન માટે વિભાગો છે. તેમાં ક્યારેક વિદ્યાર્થીઓ નથી હોતા, પરંતુ પ્રોફેસરની સગવડ હમેશાં હોય છે. વિદ્વાનો ક્ષેત્રમાં પંડિતોનું આપ કારીગરોની કૂટપદ્ધિથી કાઠી ન શકાય. કારીગરનું કામ શારીરિક

અને નિશ્ચિત કલાકનું છે, પાંડિતનું કાર્ય બૌદ્ધિક અને સમયમર્યાદા વગરનું છે. ઘરે પણ તે પોતાના વ્યવસાય અંગે કંઈક ને કંઈક કાર્ય કરતો રહેતો હોય છે, અને દિવસે દિવસે તે પોતાના વિષયની સબ્જતા વધારતો રહેતો હોય છે. એવા પાંડિતો ખીજું કશું ન કરે અને માત્ર પોતાનું પાંડિત્ય વધારે તો પણ એની પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં વસૂલ છે કોઈ પણ સમાજનું તેજ એના વિદ્વાનો, પાંડિતોની સંખ્યા પર આધારિત હોય છે.

યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ જો વિચારીએ તો જૈનો એક નહિ પણ પાંચ-સાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવા જેટલાં નાણાં ખર્ચી શકે એમ છે. સરકાર સાથે કે યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન સાથે સંલગ્ન હોય તેવી અને સંલગ્ન ન હોય તેવી એમ ઉભય પ્રકારની યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી શકાય. જૈન વિદ્યા, ધર્મ, સંસ્કાર વગેરેનું જેમાં સિચન હોય અને સાથે આધુનિક કેળવણી પણ અપાતી હોય એવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના મોટાં શહેરોમાં કે નાનાં કેન્દ્રોમાં જો કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓનું એના પ્રત્યે આકર્ષણ વધે. એવો સુવર્ણ દિવસ ક્યારે ભગશે કે જ્યારે ચાલુ યુનિવર્સિટીઓને બદલે જૈન વિશ્વ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે જૈન તેમજ જૈનેતર વિદ્યાર્થીઓ દોડતા હોય અને એ વિદ્યાલયના પ્રમાણપત્રનું ગૌરવ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ ઘણું મોટું હોય.

મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં જૈન ધર્મનું કોઈ એક પુસ્તક વેચાતું જોઈતું હોય તો કોઈ એવી એક દુકાન નથી કે જ્યાંથી તે અચૂક મળી રહે. પ્રતિવર્ષ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય વિશે ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં સાધુ-સાધ્વીઓનાં અને વિદ્વાનોનાં દોઢસોથી વધુ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં હશે, પરંતુ તે એક જ સ્થળે તરત જ સુલભ હોય એવું વેચાણકેન્દ્ર મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા જેવાં શહેરોમાં નથી. આજે જરૂર છે આધુનિક પદ્ધતિથી આવાં વેચાણકેન્દ્રો

શરૂ કરવાની. એકલાં જૈન પુસ્તકોના વેચાણના વ્યવસાયમાં કોઈ વ્યક્તિ પડે તો તે બહુ કમાય નહિ. કદાચ તેને ખોટ ખાવાનો વખત પણ આવે. આ કામ કોઈ સંસ્થાએ ઉપાડી લેવું જોઈએ, કે જેથી આર મહિને આવતી ખોટ એના ભંડોળમાંથી પૂરી પાડી શકાય. જૈન સમાજ આટલું પણ જો મોટાં શહેરોમાં વ્યવસ્થિત રીતે કરે તો પણ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય પ્રત્યે જૈન અને જૈનેતર એવાં ધણાં માણસો આકર્ષાશે, અને એ દ્વારા સાહિત્યનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર થશે.

પુસ્તકોનાં આવાં વેચાણકેન્દ્રોની સાથે જો જગ્યાની મોકળાશ હોય તો એક મોટા હોલમાં મહત્વના જૈન ગ્રંથોનું એક કાયમનું પ્રદર્શન પણ યોજવા જેવું છે. એક અડધા ઠલાકની મુલાકાત દ્વારા પણ માણસને કેટલાંય મહત્વનાં પુસ્તકો નજરે જોવાનો આનંદ મળે, જે કોઈ વખત પણ એમાંનું એકાદ પુસ્તક વાંચવાના રસમાં પરિણમે તો આવા પ્રદર્શનની સાર્થકતા ગણાય. પુસ્તકોના પ્રદર્શનની જેમ એની સાથે અથવા અલગ રીતે જૈન શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા ઇત્યાદિના ફોટાઓના પ્રદર્શનનું આયોજન પણ કાયમી ધોરણે કરી શકાય. જ્યાં જૈન વિશ્વવિદ્યાલય હોય ત્યાં આવો એક ખંડ તો અચૂક હોવો જોઈએ.

છેલ્લા ત્રણેક દાયકામાં જેટ વિમાનના ઝડપી વ્યવહારને કારણે વિદ્યાભ્યાસ કે વ્યવસાય અંગે ધણાં જૈન કુટુંબો યુરોપ, અમેરિકા, કેનેડા, જાપાન, થાઇલેન્ડ, સિંગાપુર, મલેશિયામાં જઈને વસેલાં છે. એની પહેલાં આફ્રિકાના કેટલાક દેશોમાં અને ખર્માંમાં પણ ધણાં કુટુંબો વસેલાં છે. આમ જૈનોની વસતિ આખી દુનિયામાં પથરાયેલી છે. ત્યાં વસતાં કેટલાંયે મા-બાપોની ચિંતા પોતાનાં સંતાનોને જૈનત્વના સંસ્કાર કેવી રીતે આપવા અને પોષવા તેને લગતી છે. ગુજરાતી કે હિંદી ભાષાથી અજાણ્ય, કેવળ અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન કે જાપાની ભાષા જાણનાર જૈન બાળકોને માટે જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની

ભૂમિકા પૂરી પાડવા માટે સરળ અને લોકોપયોગી સામગ્રી મોટા પાયા પર તૈયાર કરવાની ઘણી જરૂર છે. હવે તો વીડિયો કેસેટની સગવડ થઈ છે. જૈન તીર્થો, જ્ઞાનસંહારો, કલાકૃતિઓ, સાધુ-સાધ્વીઓની દિનચર્યા વગેરેની પ્રમાણુભૂલ વીડિયો કેસેટ વ્યાવસાયિક ધોરણે તૈયાર થવી જોઈએ, કે જેથી વિદેશમાં વસતા પ્રત્યેક જૈન કુટુંબમાં આવી કેસેટ હોય કે જે સંતાનો અને વડાલો જિજ્ઞાસા થતાં તરત જોઈ શકે. આવી સામગ્રી માત્ર જૈનોને જ નહિ, રસ ધરાવતા ધર્મ વિદેશીઓને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. જેમ વીડિયો કેસેટ તેમ તીર્થો વગેરેની રંગીન સ્લાઇડ પણ વ્યાવસાયિક ધોરણે તૈયાર થવાની જરૂર છે. દુનિયાના ઘણા પ્રવાસીઓ, મ્યુઝિયમો, યુનિવર્સિટીઓ વગેરે વિવિધ દેશોની અને વિષયોની સ્લાઇડોને સંગ્રહ કરતાં હોય છે. એમના સંગ્રહમાં આપણાં જૈન તીર્થોની સ્લાઇડો પહોંચવી જોઈએ.

જૈન સમાજે, આમ, ઘણી જુદી જુદી દિશાઓમાં, જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્રોમાં સંગઠિત થઈને કાર્ય કરવાની જરૂર છે. વિદેશના એક અર્થશાસ્ત્રીએ નોંધ્યું છે કે જૈનો જે રકમ દાનમાં આપે છે, સાધર્મિક કાર્યો પાછળ ખર્ચે છે તેટલી વ્યક્તિહીઠ સરેરાશ રકમ દુનિયામાં ખીજી કોઈ કામ ખર્ચતી નથી. આ દાનપ્રવાહને લીધે જ જૈનોનું ઊજળાપણું છે. પાતાની જ્ઞાનસંપત્તિ કે ધનસંપત્તિમાંથી જે કોઈ માણસ થોડું પણ દાન કરતો નથી તે 'જૈન' કહેવાવાને પાત્ર નથી. જૈન બાળકોમાં આ સંસ્કાર જન્મથી જ હોય છે. એટલે જ આપણા દાનના પ્રવાહને જે વધુ વ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવે તો હજુ પણ ઘણાં સારાં પરિણામો આવી શકે.

આપણે આશા રાખીએ કે આવો ઉજ્જવળ દિવસ આપણને વહેલો જોવા મળે.

જપ-સાધના

શશિકાન્ત મહેતા

જપ-સાધના આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનમાં સુપરિચિત અને સર્વા-માન્ય છે.

વૈદિક, પૌરાણિક, સ્માર્ત, તાંત્રિક, બૌદ્ધ કે સૂફી અને ઈસાઈ માર્ગમાં જપનું મહત્ત્વ અને જરૂરિયાત સુક્ત કંઠે કહેવામાં આવ્યાં છે.

આપણે ત્યાં આગમોમાં નમસ્કારમહામંત્રને તો ૧૪ પૂર્વના (સમગ્ર જ્ઞાનનો) સાર કહેવામાં આવ્યો છે.

શ્રુતજ્ઞાન એ ધ્વનિજ્ઞાન છે. જપ-સાધનાનું લક્ષ્ય સાધકને અન-ક્ષર-ભાવ-શ્રુતમાં લઈ જવાનું હોય છે. જ્ઞાનમયી નાદાનુસંધાન થાય છે અને રૂપથી જ્યોતિમાં જવાય છે. અરિહંતનું નામ અને તેના શબ્દોરૂપી રૂપમાં પરમાત્મપ્રકાશ અને ઇષ્ટનો પ્રસાદ આપવાની સંપૂર્ણ શક્તિ છે. જપ-સાધનાની અંતર્ગત જીવનમુક્તિનો માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સાંપડે છે.

યોગની કઠિન પ્રક્રિયા, ક્રિયાયોગનાં જટિલ વિધાનો, જ્ઞાનમાર્ગની વિચારમહુલ ગંભીરતા, ભક્તિમાર્ગનો રસમય ઉદ્દાસ, એ સર્વને માટે સુલભ નથી. જપ-સાધના સર્વને માટે અદ્વિપાયાસ સાધ્ય છે. જે સમ્બદ્ધ શ્રદ્ધા, ભાવ અને સમજણથી મંત્ર-સાધના થાય છે તો જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગની સાધનાઓના ફળ જેટલો જ લાભ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહીં પણ 'બ્રહ્મ' અર્થાત્ પરમાત્મપદનું સ્વરૂપ નાદાશ્રિત રહેલું છે તેનો અનુભવ પણ ગહુ કષ્ટ વગર થાય છે.

પ્રાચીનો જેને 'વાગ્યોગ' કહે છે, મધ્યકાલીન સંતગણ જેને સુરત-શબ્દ-યોગ કહે છે, અર્વાચીન યોગીગણ જેને 'શબ્દબ્રહ્મ'ની

ઉપાસના કહે છે, તે જપ-સાધના વર્તમાનકાળમાં અર્થ-કામની દુનિયામાં વ્યસ્ત રહેતા જીવને બહુ જ ઓછા પ્રયાસે અનુભવના પ્રકાશ-માં લઈ જવા સમર્થ છે. જે શબ્દપ્રહારમાં નિષ્ણાત બને છે તે પર-બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકે છે. શબ્દાતીત પરમપદના સાક્ષાત્કાર માટે શબ્દનો જ આશ્રય લઈને શબ્દરાજ્યનું ઉલ્લંઘન કરી શકાય. આખું વિશ્વ શબ્દમાં જ ઉદ્ધૃત છે અને શબ્દમાં જ વિદ્ધૃત છે. શબ્દ જન્મ-સૃષ્ટિનું મૂળ છે. સૃષ્ટિ-શબ્દપૂર્વિકા છે. જગત્ શબ્દપ્રભવ છે. આજનું વિજ્ઞાન તે આપણો દેહ એ ધનીભૂત થયેલો ધ્વનિ - Crystallised Sound - છે એમ કહે છે.

આ શબ્દ એટલે નાદ-ધ્વનિ-સ્પંદન. આખી સૃષ્ટિ અનંત-અનંત સ્પંદનોની એક હારમાળા છે, પરંતુ આ વિશ્વ-કલરવની પાછળ એક મહામૌન છે તે મહામૌનમાં જપ-સાધના પર્યાવસિત થાય ત્યારે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય.

નાદ એ જીવની મૂળ પ્રાણશક્તિ છે અને તે નાભિમાં નિવાસ કરે છે. તે અવ્યક્ત ધ્વનિ છે. અવ્યક્ત નાદ અભિવ્યક્ત થવા માંગે છે ત્યારે હૃદય સુધી આવે છે. ત્યાં બધા વિકલ્પોને પાર કરી, કંઠથી ઘોષરૂપ પ્રાપ્ત કરી, મુખથી વ્યક્ત થાય છે. કંઠ ખિંદુસ્થાને છે. મુખ કલાને સ્થાને છે. શબ્દ એટલે 'અથી હ' સુધીની વર્ણમાતૃકા વર્ણમાળાનું પરરૂપ અહ્ છે. અહ્મય નાદ નાભિકમળમાં અવ્યક્ત રૂપથી વિદ્યમાન છે.

નાદ અમાત્ર છે અરૂપી છે.

ખિંદુ અર્ધમાત્ર - સેતુ છે.

કલા-ત્રિમાત્ર-ત્રિગુણાત્મક સંસાર છે.

એ પ્રકારે નાદ-ખિંદુ-કલા પ્રણવાત્મક છે. ઝંકારમય છે, (અહ્મય છે.) નિષ્ચલ પરાવાક રૂપ પ્રણવાત્મક કુંડલિનીશક્તિ એ જ પ્રકૃતિ છે. ઉચ્ચારણ થતા પૂર્વે આ નાદ પરપ્રણવરૂપથી નાભિ-

મંડળમાં વ્યાસ રહે છે. જ્યારે તે જગત થાય છે ત્યારે ભ્રમરની સમાન ગુંજન કરતો હૃદયકમળમાં વ્યંજનોની સાથે મળીને કંઠમાર્ગમાં આવી નિશ્ચિતસ્વરૂપ આકૃતિને ગ્રહણ કરી મુખકમળથી સ્થૂલ રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.

એ રીતે નાદ ચૈતન્ય નાભિમાં સુષુપ્તિ રૂપે કંઠપ્રદેશમાં િંદુરૂપે સ્વપ્નવત્ અને મુખકમળમાં જગત થઈને શબ્દોચ્ચારણુ કરે છે.

જગત-સર્જનના આરોહણુનો ક્રમ પરામાંથી પશ્યન્તિ, પશ્યન્તિમાંથી માધ્યમામાં અને મધ્યમામાંથી વૈષ્ણરીમાં જવાનો છે.

જ્ય-સાધના એ ક્રમને ઉલટાવીને વૈષ્ણરીમાંથી પરામાં જવાની સાધના છે. પરા પછી શબ્દની ગતિ નથી.

વૈષ્ણરી વાણી એ વાસ્તવમાં જીવનો સ્વરૂપસંકોચ, અણુભાવ-ખહિરાત્મભાવ છે. વૈષ્ણરી એ સંપૂર્ણપણે દેહાત્મભાવ છે.

જપના એ અંગ છે :

તજ્જપસ્તદર્થભાવનમ્ । વ્યાહરણુ તથા અનુસ્મરણુ । મંત્રાક્ષરોર્મા અગ્રાધ રહસ્ય છે. મંત્રના એકેએક અક્ષરમાં જ્યારે એકાંતભાવથી ચિત્ત અભિનિવિષ્ટ થાય છે ત્યારે શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યય - ત્રણેના સંગ્રમ થાય છે.

પ્રથમ આરંભ વૈષ્ણરી જપથી થાય છે. વાચિક, ઉપાંશુ અને માનસિક જપ એ વૈષ્ણરી જપના અવાન્તર ભેદ છે.

જપની સંખ્યા વધવાથી કંઠ રોધ થાય છે, ત્યારે જપ આપો-આપ અંદર ચાલે છે તેને સ્વ-ભાવમાં જપ થયો એમ યોગીઓ કહે છે. પહેલા જપ મૂલાધારમાં, પાદમાં નાભિમાં અને ત્યારપાદ હૃદયમાં જપ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે સૌ પ્રથમ નાદમિશ્રિત જપ થાય છે અને છેવટે નાદમિશ્રિત જપ બની જાય છે. હૃદયકમળમાં ઉત્થિત થતા અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પોને શમાવીને જ્યારે મંત્રજપના શબ્દો નાદમિશ્રિત થાય

છે (અહીંયાં ભૂમિકા આપોઆપ આવે છે) ત્યારે મધ્યમાની મંત્ર-મયાં ભૂમિમાં પ્રવેશ થાય છે.

મનુષ્ય કંઠમાં ઉત્થિત થતી વાણી, માનસિક ચિન્તા અને મનો-ગત ભાવથી જડાયેલી રહે છે. સ્મૃતિ-પરિશુદ્ધિથી આ વૈખરીના સાંકર્ષનો પરિહાર થાય છે અને અન્નમય-મનોમય પ્રાણમય કોષોની અશુદ્ધિઓ દૂર થઈને મધ્યમામાં મંત્ર ચેતન્યનો ઉન્મેષ આંશિક અનુભવાય છે.

પૂર્વસંસ્કારોને કારણે વારંવાર મધ્યમામાંથી વૈખરીમાં (અહિ-રાત્મભાવમાં) આવાગમન થયા કરે છે. પરંતુ જ્યારે સંખ્યાથી, ભાવથી અને સૌષ્ઠવથી જપ ચાલુ રહે છે ત્યારે સ્મૃતિ-નાશ (કર્મનાશ એ સ્મૃતિનાશ જ છે) થવા માંડે છે અને મંત્રાક્ષરો અનાહત ધ્વનિમાં પર્યાવસિત થાય છે. એક તરફ ગુરુશક્તિ અને એક તરફ સ્વકીય પ્રયત્નથી સાધક અંતરાત્મભાવને પામે છે અને તેનું વીર્ય મૂલાધારમાંથી ઊર્ધ્વ ગતિને પામીને આજ્ઞા અને સહસ્ત્રારમાં જવા પ્રયાસ કરે છે.

મધ્યમાનો અર્થ જે પ્રતિમાં મધ્યવર્તી સ્થાન સેતુ છે. પાશવ વૈખરી વાકું અને પશ્યન્તિ દિવ્ય વાકુંનો મધ્યમા સેતુ છે.

મંત્રાક્ષરોના વાચ્યના અનુગ્રહથી, વૈખરીમાંથી મધ્યમામાં જેમ ઉત્થાન થયું, તેવા જ રીતે આગ્નાય અને વિશ્વાસગાહુલ્યના પ્રભાવ-થી પશ્યન્તિની દિવ્યવાકુંનો પલ્લુ સ્પર્શ થાય જ છે. જ્યાં મંત્ર-દેવતા-આત્મા-અને પ્રાણની એકતા થતાં મંત્રચેતન્યનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. વ્યક્તિત્વનું ત્રિસર્જન અને અસ્તિત્વના ખોધની ઝાંખી અહીં મલે છે. પશ્યન્તિ એ આત્માની અમૃતકળા છે.

પશ્યન્તિમાં સ્વરૂપદર્શનથી અધિકારનિવૃત્તિ થાય છે.

પશ્યન્તિથી પર જે પરાવાકું છે તે અનિર્વાચનીય પરંતુ સ્વસંવેદ અનુભવ છે જ્યાં વ્યક્તિગત જગત સમષ્ટિગત જગતમાં વિલીન થાય

છે. અને સમષ્ટિ જગત પણ પરમેષ્ટી જગતમાં પર્યાવસિત થાય છે. આ અવસ્થામાં શબ્દની ગતિ નથી. સ્પંદનો - તરંગો સંપૂર્ણપણે વિલીન બને છે. એકમાત્ર અમૃત અને જ્યોતિ સ્વરૂપને અનુભવ થાય છે. આકાશનો ગુણ ધ્વનિ છે.

જ્યારે શબ્દ ધ્વનિમાં અને ધ્વનિ આકાશમાં લય પામે છે ત્યારે પરમ પ્રકાશ - પરમ વ્યોમમાં વિહાર થાય છે.

ત્યાં આત્માની શિવ અને શક્તિ બંનેનું અવિલાબ્ય યુગ્મ સિદ્ધ થાય છે. આગમિક ભાષામાં તેને ઉપયોગ અને ઉપગ્રહની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ કહે છે. આપણે ત્યાં યુગલિકયુગ, યુગધીઆ-યુગલભાવ-યામલભાવ વગેરેની વાતો આવે છે, જેમાં માત્ર ઇચ્છા કરવાથી જ ઇચ્છિત મક્ષે છે તે મંત્રની આ પરાકાષ્ઠામાં તદ્દન શક્ય છે. એ જ પ્રાયઃ સંદર્ભમાં યુગલિક યુગની વાત હશે. આજે વિજ્ઞાને એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે એક વાર ચેતનાના સ્પંદનરહિત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થાય તો ત્યાં સમગ્ર સર્જનનો સ્ત્રોત રહ્યો છે. The third Law of Thermodynamics has now proved that in a vacuum state there is perfect orderliness and creativity. સ્પંદનરહિત અવસ્થા એક વિશાળ શક્તિનો સ્ત્રોત છે.

પરમપદમાં પ્રવિષ્ટ થવા માટે જપ-યોગ એક અભ્યારોહ છે. મંત્રાક્ષરોના અગાધ રહસ્યને પામવા માટે તો જેમ સમુદ્રમાં ડૂબકી મારીને રત્નો-મોતીને મેળવી શકાય છે એમ વારંવાર આ નિર્મળ ચેતનાના સાગરમાંથી નિત્યનૂતન નવાં-નવાં મોતીઓ મળતાં રહે છે. નમસ્કાર મંત્રના ૬૮ અક્ષરો, જેનું મૂલ્ય ન થાય તેવા અમૂલ્ય અક્ષર છે, જેના આશ્રયથી અનંત જીવો અમૂલ્ય પદ(સિદ્ધિપદ)ને પામ્યા છે.

હૃદયકમળ કે જે ચિદાકાશ કહેવાય છે તેમાં જ્યારે મંત્રને વિમર્શ થઈને અનાહતનાદનું શ્રવણ થાય છે ત્યારે સાધકને વિસ્મય-પુલક અને પ્રમોદનો રોમાંચ થાય છે. તેના બધા જ સંકલ્પ વિકલ્પના

રૂપી 'અરિ'નેા 'હંત' થાય છે અને અરિહંતમાં પોતાના વિસ્મરણેલા સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.

ઉપર જોયું તેમ જ્યારે જગત અને સ્વપ્ન અવસ્થાને પાર કરી સુષુપ્તિ અવસ્થા મંત્રજાપથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારબાદ તુરત જ તુરીય અને તુરીયાતીત સ્થિતિમાં પ્રવેશ થાય છે.

-સુષુપ્તિ ભાવનાનું સ્થાન ભ્રૂમધ્ય-સ્થિત બિંદુ છે.

કેન્દ્રિયો દ્વારા જગતિક વ્યાપારને જગત અવસ્થા કહે છે, જ્યારે ચતુર્વિધ અંતઃકરણ દ્વારા વ્યવહારને સ્વપ્નાવસ્થા, અને અંતઃકરણ-વૃત્તિના લયરૂપ ઉપશમ-રૂપા અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહે છે. (લૌકિક ભાષામાં જે સૂતેલો એટલે કે દેહાધ્યાસમાં છે તેના પાંચ જાગે છે : શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ, એ જીવની બેલાન અવસ્થા છે અને જે જાગેલો છે તેના પાંચ સૂતા છે-જેનો અર્થ જે સુષુપ્તિમાં -સુષુપ્ત્યામાં છે તે દેહાધ્યાસથી પર બને છે તેમ સમજી શકાય.

બિંદુની પ્રાપ્તિને તાંત્રિક ભાષામાં અર્ધમાત્રાની પ્રાપ્તિ કહે છે. ત્યારબાદ બિંદુનવકથી સહસ્રારમાં રહેલા પરમચૈતન્યનું મિલન થાય છે.

જ્યારે મંત્રાક્ષરોના આલંબનથી-ધ્યાનથી-ત્રિમાત્રરૂપી બાહ્યભાવનેા રેચક થાય છે અને અંતરાત્મભાવનેા પૂરક થાય છે ત્યારે મન એક-માત્રામાં કેન્દ્રિત છે. સામાન્ય રીતે મન એકમાત્રામાં રહેતું નથી. ચંચળતાના કારણે માત્રાનું બાહુલ્ય મન વારંવાર પામી જાય છે. પરંતુ બિંદુસ્થાન ઉપર એક વાર મન કેન્દ્રિત અર્થ સમય માટે પણ જ્યારે થાય છે ત્યારે સહસ્રારમાં બિરાજમાન પરમચૈતન્યની કરુણા નીચે વહીને બિંદુમાં સાધકને એટલી પરિપ્લાવિત કરી મૂકે છે કે તે મનને વારંવાર કેન્દ્રિમાં રહેવા પ્રેરિત કરે છે.

મંત્રરહસ્યના જે ત્રણ પાદ છે-સંબોધન-વિશેષણ-દ્રવણ તેના

ખિંદુમાં પહેલ્યા બાદ, સંબોધન-વિશેષણની કૃતિ પૂરી થાય અને દ્વિપાક્ષિક દ્રવણ શરૂ થઈ જાય છે. જેટલા અંશમાં સાધકની ધૃતિ ભ્રમ્ભ્યમાં રહે છે તેટલો વખત સતત અમૃત-ધારા સહસ્ત્રારમાંથી વહ્યા જ કરે છે.

આગમે જેને નવપદની આરાધના (સિદ્ધચક્રની આરાધના) કહે છે તેને મંત્રશાસ્ત્ર ખિંદુનવકની સાધના કહે છે. ખિંદુથી શરૂ થતા આરોહણની ભૂમિકા નીચે મુજબ છે.

ખિંદુ, અર્ધચન્દ્ર, રોધિની, નાદ, નાદાંત, શક્તિ, વ્યાપીની, સમના, ઉન્મન! ખિંદુમાત્રાથી અમાત્રમાં જવાનું દ્વાર છે, જ્યારે કપાળપ્રદેશમાં ઉપર ચઢવાનું થાય છે ત્યારે જે સોમરસ ઝરે છે તેને અર્ધચન્દ્ર કહે છે. રોધિનીમાં દિફ્-કાલનું પાર્થકચ રહેતું નથી. ત્યાર-બાદ અને નાદાંતની ભૂમિકા એ ખિંદુનું સંપૂર્ણ લય થવું તે છે. અહીં જીવોનો ધ્વંભાવ શેષ રહ્યો છે તે નષ્ટ થાય છે અને શક્તિના સ્થાનમાં એક વિરાટ ચૈતન્યના અંશનો-અહ્નો-અહ્નો અનુભવ કરે છે. વ્યાપીની-સમના સુધી સૂક્ષ્મયોગ રહે છે. ત્યારબાદ ઉન્મનામાં યોગનિરોધ થાય છે. નાદના અંતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. સાક્ષર મટી સ્વાક્ષર બનાય છે. આ રીતે ખિંદુમાંથી સિંધુની સૃષ્ટિ થાય છે. મંત્રસાધના આ પ્રમાણે સ્થૂલ ભૂમિકામાંથી અંતિમસ્થાન સુધીનું ઉત્થાન કરવા સમર્થ છે. યુક્તિ, શાસ્ત્ર, મહાજનવાક્ય અને આત્મ-પ્રત્યય આ ચારેયથી પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવું તેનું કાર્ય છે. યુક્તિથી અનુભોદનીય બનાય, શાસ્ત્રથી સંસ્કાર પડે, 'મહાજનવાક્યથી સમર્થન થાય અને આત્મપ્રત્યયથી પરોક્ષાનુભૂતિ પ્રત્યક્ષ થાય, સર્વ સંશયોનું નિરસન થાય. જપ સાધના આ ચારેય દારોથી સિદ્ધ છે. જપ-સાધનામાં મંત્રાક્ષરોને શબ્દબ્રહ્મની વ્યાખ્યા આપી તે કેટલી સાર્થક છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. શબ્દબ્રહ્મનો નિષ્ણાત એટલે તિર્થંક સામાન્યથી સર્વ જીવરાશિમાં રહેલ અનાહતરૂપી આત્મતત્ત્વનો સ્વીકાર. તેનો

સ્વીકાર જીવરાશિ ઉપર સમાનભાવ-અભેદભાવ-અહિંસક ભાવ વિકસાવે છે. અહિંસક ભાવ જને સિદ્ધ થયો છે તે જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. શબ્દબ્રહ્મનું વાચ્ય પરબ્રહ્મ સ્વસંવેદ્ય આત્મતત્ત્વ છે તે ભિર્વાતા સામાન્ય છે. આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અહિંસક ભાવ વરેલાને જ થઈ શકે છે.

અહિંસક આચારને જ બ્રહ્મની ઉપમા આપી છે. આચારાંગના ૯ અધ્યયનને બ્રહ્માધ્યયન કહેવાય છે. બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં મૈત્ર્યાદિ ભાવોને બ્રહ્મવિહાર, જૈનોમાં અહિંસક આચારને બ્રહ્મવિહાર તે જ તંત્રશાસ્ત્રનું શબ્દબ્રહ્મ છે. તેમાં નિષ્ણાત થયેલા પરબ્રહ્મને પામે છે. પરબ્રહ્મ એટલે ભિર્વાતાસામાન્યથી આત્મદેવ્ય ઉપયોગ અને તિર્થંક સામાન્યથી ઉપગ્રહ-સંબંધ. નવકાર એ ઉપયોગ-ઉપગ્રહ બંનેની શુદ્ધિ કરતો શબ્દબ્રહ્મ. જપની સામર્થ્ય-સિદ્ધિ માટે ૩ અપેક્ષાઓ રહે છે.

વિદ્યા-બ્રહ્મા-ઉપનિષદ

વિદ્યા એટલે correct technique

બ્રહ્મા એટલે working belief and interest

ઉપનિષદ એટલે રહસ્યજ્ઞાન-grasp of basic principles

વિદ્યા એટલે મંત્ર-યંત્ર-તંત્ર ત્રણેનું અકચતા પૂર્વકનું અનુષ્ઠાન (પ્રયોગપદ્ધતિ).

બ્રહ્મા એટલે કાર્યમાં હૃદયપૂર્વકનો સહયોગ સાધનામાં સાધ્ય પ્રાપ્તિની દર્દભરી જિજ્ઞાસા.

ઉપનિષદ એટલે અંતર્નિહિત તત્ત્વનું જ્ઞાન

ઉપનિષદમાં શબ્દવિજ્ઞાન (Acoustics)

સૂક્ષ્મધ્વનિ વિજ્ઞાન (Supersonics)

વિચિવિજ્ઞાન (Wave Mechanics)ની સમગ્રજી હોવી જરૂરી છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવાંત હેમચન્દ્રાચાર્યે આ માટે જ માતૃકાઓના ધ્યાનનો સ્વતંત્ર-યોગ નિર્દેશ કર્યો છે.

માતૃકાઓના-વર્ણમાળાના-‘અ’ થી ‘હ’ સુધીના અક્ષરોના ધ્યાનથી મંત્રોનું રહસ્ય ખૂબ ઝડપથી ખૂલી જાય છે. વર્ણમાળાને તેથી જ કેવળજ્ઞાનનું ટુકડા કલ્પા છે. વર્ણમાળાનો પ્રત્યેક અક્ષર તેના વાચ્ય શુદ્ધઆત્મ દ્રવ્ય છે, જેથી પ્રત્યેક અક્ષરના ધ્યાનથી અતિ-શીઘ્રતાપૂર્વક આત્મપ્રત્યયનો લાભ થાય છે. આ કાર્ય માટે તે રહસ્યવિદ-પ્રયોગકુશળ અને શ્રદ્ધાળુ સાધક જોઈએ. મંત્ર-જપના આટલાં રહસ્યોઘાટન બાદ પણ આપણે શરૂઆત સ્થૂલ દેહથી જ કરવાની છે. અને જપમાં આવતી બાધાઓને શરૂઆતમાં હટાવ્યા વગર સાધના આગળ વધે નહીં.

આપણે ત્યાં બધી જ આરાધના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ જોઈને કરવાની વાતો ઠેકઠેકાણે થાય છે.

કાળ એટલે Time Factor : શુભવાસનાથી પ્રતિકૂળ સમયને અનુકૂળ કરવો જોઈએ. ક્ષેત્ર એટલે Space Factor : જપ કરતી વખતે સ્થાન પણ એકાંત અને બહારના વિશ્લુબ્ધ વાતાવરણથી દૂર હોવું જોઈએ. (એક ઓરડામાં પણ આવું વાતાવરણ સર્જી શકાય છે.) આ થયે શુભયોગ.

ત્યારબાદ દ્રવ્ય એટલે Instrumental Factor જેમાં ચિત્ત ધૃતિ-રતિને ધા ણુ કરતું બનાવે ત્યારે જ જપ સફળ બને છે. આ થયે શુભાગ્રહ (કાયોત્સર્ગમાં જતાં પહેલાં શ્રદ્ધાએ, મેધાએ, ધીએ, ધરણાએ અણુપેહાએ ત્રગેરે દ્વારા આપણે આ જ કરીએ છીએ.)

અને છેવટે ભાવ એટલે શુભ વાસના, શુભ યોગ અને શુભાગ્રહ બાદ શુભસંધિનું કાર્ય ભાવથી થાય છે, જેને Accordance Factor કહે છે, અર્થાત્ જો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કાર્ય ન થાય તો ભાવ

બને નહીં. અલિષ્ટ વસ્તુઓ સાથે સંધિ કરવામાં લાવની પ્રધાનતા રહેવી જ જોઈએ.

જપ અભ્યારોહનો ક્રમ આ રીતે-

પ્રથમ કૃતિજપ — આદ રુચિજપ — આદ રતિજપ

છેવટે સ્મૃતિ-જપ રહે છે કે જ્યારે અજપાજપની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સદા-સર્વાત્ર સર્વથા ઇષ્ટનું શરણુ-સ્મરણુ-સાતત્ય મળ્યા જ કરે છે.

પરમછટ્ટની સાથે આ પ્રકારે, સૌ પ્રથમ

તદારોપિત સંબંધ

તતપ્રપન્ન સંબંધ

તદેકાશ્રિત સંબંધ

તદ્દલાવલાવિત સંબંધ સિદ્ધ થાય છે.

આ સમસ્ત પ્રક્રિયા નીચેના મંત્રમાં સમજી શકાય.

નું હ્રીં હ્રમઃ સચ્ચિદાનંદધન, નાદચિંદુકલા અમૃતજ્યોતિ સ્વ-
રૂપાય નમો નમઃ

૧. નું = ચૈતન્યનું બહુમાન જેથી પુદ્ગલના રાગરૂપી આર્તધ્યાન ટળે છે.
૨. હ્રીં = માયાબીજ છે જે વડે જીવો તરફના કષાયલાવ રોધધ્યાનનો ત્યાગ થાય છે.
૩. હ્રમઃ = વિશુદ્ધ ચૈતન્ય છે જે વડે ધર્મધ્યાન થાય છે.
૪. નમઃ—નમોલાવની પરાકાષ્ટામાં શુકલધ્યાન થાય છે.
૫. સચ્ચિદાનંદ ધન = નમોલાવની પરાકાષ્ટાએ આત્માના સત્ ચિત્-
આનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. (Experience of True-
ine)
૬. નાદચિંદુકલા = જેનો અભ્યારોહ પ્રથમ નાદમાં, આદમાં અહીંના

વિંદુમાં તથા ત્યારબાદ અમૃતઝરતી કલામાં થાય છે.

૭. અમૃતજ્યોતિ અમૃત અને જ્યોતિસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ થવો. સ્વરૂપાય : તે આ મંત્ર-જપ દરમ્યાન સાધનાના વિકાસક્રમને યથાર્થ રીતે બતાવે છે. તેનો ૧૨,૫૦૦ની સંખ્યાનો જપ શીઘ્રપ્રગતિમાં સહાયક બને છે. જીવનમાં કોઈપણ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ માટે વિદ્યા-ક્રિયા-ધ્યાન-ભાવ એ ચાર વગર આગતું નથી. સાધનનું ધન વિનામૂલ્યે ખરીદી શકાય નહીં. જપ-સાધના પ્રત્યે પ્રયુક્ત જનો જો બંધત બને તો બહુ જ ટૂંકા ગાળામાં સાધનામાં તૃપ્તિ તથા ગતિ મળે.

જો આપણે ફક્ત વિદ્યા જાણવાથી જ અટકીશું અને તેને ક્રિયામાં, ધ્યાનમાં અને ભાવમાં નહીં લઈ જઈએ તો, જો તપસ્વાથી વિમુખ રહીશું, પરિશ્રમમાં કાયર રહીશું તો એક ભવ્ય વારસાના વારસદાર હોવાનો આપણે હક્ક ગુમાવી દઈશું.

૧૯૮૫ની સાલ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ (UNO) વિશ્વશાંતિ વર્ષ તરીકે ઉજવવા માંગે છે. આવતાં બે વર્ષમાં નમસ્કાર મહામંત્રની આરાધના આપણા સકળ સંઘોમાં ઘનિષ્ઠ બને અને યોગીઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, સાધકોના સહયોગથી આ મહામંત્રમાં રહેલ વિશ્વ-શાન્તિના અખૂટ ઝરાનો આ પૃથ્વીના પાટલે વિસ્ફોટ થાય એ જ અર્થ થઈ શકે.

આ ક્ષેપ્તના વિચારો અમારા પૂજ્ય ગુરુ ભગવંત સ્વ. પંચાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીની અનુગ્રહિત કૃપાથી જ વ્યક્ત થઈ શક્યા છે. ક્ષતિઓ રહી હોય તો મારી છે, તે બદલ ક્ષમા કરશો.

જૈન ગુર્જર સાહિત્યનો મહામૂલો સંદર્ભગ્રંથ :

જૈન ગુર્જર કવિઓ

પ્રા. જયંત કેઠારી

૧

મેહનલાલ દલીચંદલાઈ દેસાઈને કિશોરાવસ્થામાં જોયા હતા તેનું ઝાંખું સ્મરણ આજે પણ થાય છે. ધોતિયું, અંગરખું, મોટે ભાગે કાળી ટોપી અને મોંમાં સિગારેટ. મુંઝઈમાં વફીલાત કરતા હતા અને સતત કંઈક લખવામાં રોકાયેલા રહેતા હતા એમ સાંભળ્યું હતું. પાછળથી ચિત્તશ્રમ જેની અવસ્થા થઈ હોવાનું પણ જાણ્યું હતું, પણ એમને વધારે ઓળખવાની તો એ ઉંમર નહોતી. ઘરમાં એમનો લખેલો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' હતો. 'સંક્ષિપ્ત' તરીકે ઓળખાવાયેલા, હજાર ઉપરાંત પાનાંના એ દળદાર થોથામાં સંઘરાયેલી માહિતીના ઢગલામાં પણ કંઈ રુચિ થઈ નહોતી.

આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં તો મે.હનલાલ દલીચંદ દેસાઈ-નું નામ શાનું જડે? પણ અધ્યાપક થયા પછી એમના 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'નું નામ જાણવાના અને કવચિત્ એને જોવાના, એમાંથી મદદ મેળવવાના પ્રસંગ પણ આવ્યા. આમ છતાં, આ મંથની વિશેષતાની અને એની પાછળ પડેલા શ્રમની ઝાઝી સમજ પડી હતી એમ ન કહેવાય. એ સમજ પડી ગુજરાતી સાહિત્યકોશ માટે 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' સાથે કામ પાડવાનું થયું ત્યારે, કોશકાર્યાલયના સર્વ સાથીઓનો પણ એ વાતનું પરમ આશ્ચર્ય છે કે એક માણસ એકલે હાથે આટલી ગંજવર સામગ્રી એકઠી કરી શકે અને આની ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થાથી ને વિષયની પોતાની સર્વ જાણકારીને કામે લગાડીને રજૂ

કરી શકે. એમને જિજ્ઞાસા પણ છે કે શ્રી દેસાઈએ કઈ પદ્ધતિથી કામ કર્યું હશે, વેરવિખેર સામગ્રીને સંકલિત કરીને મૂકવા માટે સુચિકાર્ડ કે એવાં કયાં સાધનેાને ઉપયોગમાં લીધાં હશે. કોશકાર્યાલયના કાર્યકરોને પણ વિશાળ સંદર્ભસામગ્રી સાથે કામ પાડવાનું થયું છે અને જટિલ વ્યવસ્થાતંત્ર નિપજવવું પડ્યું છે જે સામૂહિક શ્રમથી જ ચાલી શકે તેમ છે એમ એમને લાગ્યું છે, તેથી એમને આવા પ્રશ્નો થાય એ સાહજિક છે.

શ્રી દેસાઈનાં ઘણાં કામ ધીમે ધીમે જાણવા મળ્યાં. ‘આનંદ કાવ્યમહોદધિ’ વગેરેમાં જૈન કવિઓ વિશેના એમના કેટલા વીગતપૂર્ણ લેખો પડેલા છે । સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે ટકા શકે તેવા. એમ લાગે છે કે આ સાહિત્યસંશોધકના કાર્યને અંધારા ખૂણામાંથી બહાર લાવવાની અને એને ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવામાં યોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાની જરૂર છે. જૈન સાહિત્ય પરત્વે તો મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈની સેવા મહામૂલી છે. ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નેા પહેલો ભાગ બહાર પડયા પછી અંબાલાલ જનનાએ એને “સંયોજન તેમજ સંવિધાનપુરઃસર પ્રકટ કરેલો મહામૂલો-મહાભારત સૂચિગ્રંથ” ગણાવેલો અને કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે તો શ્રી દેસાઈને ત્યાં સુધી લખેલું કે “તમે જૈન ગુજરાતી સાહિત્યની જેવી સેવા બજાવી છે તેવી જૈનેતર ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવનાર કોઈ નથી.”

આ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ શું છે અને એનું મૂલ્ય શામાં રહેલું છે ?

૨

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ મુખ્યત્વે હસ્તપ્રતો રૂપે સચવાયેલા સાહિત્યની સૂચિ છે. ‘મુખ્યત્વે’ એમ કહેવાનું કારણ એ કે આ સૂચિમાં મુદ્રિત સામગ્રીને પણ સમાવી લેવામાં આવી છે અને એથી વીસમી સદીના રાજ્યંદ્ર વગેરે કેટલાક અર્વાચીન ગ્રંથકારો પણ એમાં દાખલ

થયા છે; ખીજી બાજુથી, સાહિત્યસૂચિ ઉપરાંત કેટલીક પૂરક સામગ્રી પણ લેખકે એમાં પરિશિષ્ટા રૂપે જોડી છે.

જૈન ભંડારોમાં હસ્તપ્રતરૂપે સચવાયેલું સાહિત્ય એટલું વિપુલ છે કે મુદ્રિત સાહિત્ય તો એની તુલનામાં નજરમાં પણ ન આવે. આ સાહિત્યની નોંધ લેવાનું કામ મહાભારત કામ બની જાય એમાં જરાય નવાઈ નથી. ૧૯૨૬માં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે શ્રી દેસાઈ ૧૫ વર્ષથી આ વિષયમાં કામ કરી રહ્યા હતા. એમણે જાતે ઘણા હસ્તપ્રતસંચયો (દેરાસરોના, ભંડારોના અને વ્યક્તિગત પણ) જોઈને સામગ્રી ઉતારી હતી અને કેટલાક મુનિરાજો વગેરે પાસેથી ઉતરાવેલી સામગ્રી પણ મેળવી હતી. કયાંય પણ જવાનું થાય ત્યાં હસ્તપ્રતો મેળવવા અને એની નોંધ લઈ લેવા તરફ એમનું સતત લક્ષ રહેતું હતું એમ એમણે નોંધેલી હકીકતો પરથી દેખાય છે; એટલે કે એમણે આ કામને એક 'મિશન' તરીકે હમેશાં જોયું. શ્રી દેસાઈએ ૫૦ જેટલા હસ્તપ્રતસંચયો જોયા હોય એવું જણાય છે.

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો ત્રીજો ભાગ ૧૯૪૪માં પ્રગટ થયો, એટલે મોહનલાલ દલવીયંદ દેસાઈનો આ સાહિત્યયજ્ઞ લગભગ ૩૩ વર્ષ ચાલ્યો એમ કહેવાય. આ દીર્ઘ સમયગાળામાં શ્રી દેસાઈની વ્યાવસાયિક કારકિર્દીને ભોગ તો લેવાયો જ હશે, પણ તે ઉપરાંત પાટણ, જેસલમેર આદિ નાનાં-મોટાં અનેક ગામોના ભંડારોની સંખ્યા-બંધ હસ્તપ્રતો ઉથલાવીને એમાંથી જરૂરી સામગ્રી નોંધવાનું કામ એમણે કેટલી અગવડ-સગવડ વેડીને કર્યું હશે એની તો કલ્પના જ કરવાની રહે છે. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં આ હસ્તપ્રતો સુધી પહોંચવું પણ થોડું દુષ્કર હશે, સાધુઓ અને શ્રીષ્ટીઓનો એ માટે સમ-જાવવા-મનાવવા પડતા પણ હશે. આ બધું પરમ સંશોધનનિષ્ઠા ને સાહિત્યપ્રીતિ વિના ન થઈ શકે.

૩

શ્રી દેસાઈના આ દીર્ઘ સાહિત્યયજ્ઞનું પરિણામ પહેલી જ નજરે આપણને પ્રભાવિત કરે એવું છે. એની કેટલીક હકાકતો આપણે જોઈએ.

(૧) ત્રણ ભાગ અને ચાર ગ્રંથ (કેમ કે ત્રીજે ભાગ બે ખંડમાં વહેંચાયે છે)માં [વસ્તરેલા 'જૈન ગૂજર કવિઓ'માં કુલ ૪૦૬૧ પાનાંની નીચે મુજબની સામગ્રી છે :

૨૯૯૯ પાનાં : જૈન (અને થોડાક જૈનેતર) ગુજરાતી કવિઓની કૃતિઓની નોંધ

૧૬૬ પાનાં : ઉપરની સામગ્રીની શબ્દાનુક્રમણિકાઓ

૮૯૬ પાનાં : પૂરક સામગ્રી

૪૦૬૧ પાનાં

(૨) એમાં નીચે મુજબની સંખ્યામાં કર્તાઓ અને કૃતિઓ નોંધાયેલાં છે :

૯૮૭ જૈન કર્તાઓ

૨૦૫૫ એ જૈન કર્તાઓની કૃતિઓ

૧૪૧ જૈન ગદ્યકારો

૮૫૦ એ જૈન ગદ્યકારોની કૃતિઓ

૯૦ જૈનેતર ગ્રંથકારો

૯૦ જેટલી એ જૈનેતર ગ્રંથકારોની કૃતિઓ

આ આંકડા શ્રી દેસાઈએ પોતા અનુક્રમાંક આપ્યા છે તેના છે. એમણે ક, ખ, એમ કરીને કર્તાઓ ને કૃતિઓ ઉમેરેલાં છે તે આ આંકડા ઉપરાંતનાં થાય. ખીજા બાજુથી, જૈન ગદ્યકારો ને ગદ્યકૃતિઓમાંથી ઘણાંની નોંધ સામાન્ય વિભાગમાં થઈ જ ગઈ છે અને અસાત-કર્તૃક કૃતિઓના કર્તાને પણ ક્રમાંક અપાયા છે એ જોતાં

૧૦૦૦ જેટલા જૈન ગ્રંથકારો અને એમની ૨૫૦૦ જેટલી કૃતિઓની અહીં નોંધ છે એમ કહેવાય. સ્તવનો, સજ્જાયો આદિ નાની કૃતિઓ જ્યાં નોંધાયેલી છે ત્યાં સંખ્યાંકમાં એને લીધી નથી, એટલે ૨૫૦૦ તે લાંબી ગણનાપાત્ર કૃતિઓની સંખ્યા ગણાય.

(૩) ત્રણે ભાગમાં શબ્દાનુક્રમશ્લિકાઓ આપવામાં આવી છે. પહેલા અને બીજા ભાગમાં કર્તાઓની, મોટી કૃતિઓની ને નાની કૃતિઓની શબ્દાનુક્રમશ્લિકા છે, તો ત્રીજા ભાગમાં આ ઉપરાંત ગદ્યકારો અને ગદ્યકૃતિઓની અલગ અનુક્રમશ્લિકા છે ને કૃતિઓમાં કે એની પુષ્પિકાઓમાં ઉલ્લિખિત સ્થલસ્થાનાદિ તથા રાજકર્તાઓનાં નામોની અનુક્રમશ્લિકા પણ આપવામાં આવી છે. કૃતિઓની અનુક્રમશ્લિકા એમને પ્રકારવાર વર્ગીકૃત કરીને આપવામાં આવી છે.

(૪) પૂરક સામગ્રીમાં પહેલા બે ભાગમાં અપાયેલ સંવતવાર કૃતિ-અનુક્રમશ્લિકા (૬૦ પાનાં), જૈન કથાનામકોષ (૨૨ પાનાં), જૈન સાધુઓની ગુરુપટાવલી (૨૧૪ પાનાં), રાજવલી (૮ પાનાં), દેશીઓની અનુક્રમશ્લિકા (૨૭૨ પાનાં) અને જૂની ગુજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ(૩૨૦ પાનાં)નો સમાવેશ થાય છે.

જૈનકથાનામકોષમાં આશરે ૫૦૦ જેટલાં કથાનામો (કથાનાયકોનાં નામો)ની એને માટેની મૂળ આધારસામગ્રીના નિર્દેશ સાથેની નોંધ છે, જ્યારે દેશીઓની અનુક્રમશ્લિકામાં લગભગ ૨૫૦૦ જેટલી દેશીઓની એ જ્યાં વપરાયેલી હોય તે સ્થાનની નોંધ સાથેની યાદી છે. પટાવલી અને રાજવલી અગત્યની ચરિત્રાત્મક માહિતીને પણ સમાવે છે. તે જૂની ગુજરાતી ભાષાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં ગુજરાતીના ઉદ્ભવને અનુષંગે એની પૂર્વપરંપરાનો ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષાસાહિત્યનો વિગતસભર પરિચય છે.

સામગ્રીની આ પ્રચુરતા અને વૈવિધ્ય 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું એક સંદર્ભગ્રંથ તરીકે અસાધારણ મૂલ્ય સ્થાપી આપે એમાં નવાઈ

નથી. આટલી બધી સામગ્રીવાળો સાહિત્યનો ખીન્ને કોઈ સંદર્ભ-ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં બતાવવો મુશ્કેલ છે.

૪

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ની વિશેષતા માત્ર એની પ્રચુર સામગ્રી-માં નથી. એની ઝીણવટભરી ચોક્કસ વ્યવસ્થાથી ને વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી થયેલી રજૂઆતમાં પણ છે. આપણે એ વ્યવસ્થા અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમની પણ થોડી ઝાંખા કરીએ.

ગ્રંથકારો અને એમની કૃતિઓને શ્રી દેસાઈએ સમયના ક્રમમાં સૈકાવાર વહેંચીને રજૂ કર્યાં છે. પાછળથી બે વાર ઉમેરાયેલી સામગ્રી-માં પણ આ જ ક્રમ રાખ્યો છે. કર્તાને એમણે ક્રમાંક આપ્યો છે જે ૯૮૭ સુધી પહોંચે છે. નોંધાયેલી કૃતિઓને પણ એમણે સળંગ ક્રમાંક આપ્યા છે, જે ૨૦૫૫ સુધી પહોંચે છે. આ પદ્ધતિથી એક ખાસ લાભ થયો છે તે નોંધવા જેવો છે. શબ્દાનુક્રમાંકમાં શ્રી દેસાઈએ પૃષ્ઠાંક ઉપરાંત કર્તા કે કૃતિક્રમાંક પણ નોંધ્યા છે, જેમ કે અજિતદેવસુરિ (પદ્મીવાલ ગચ્છ) ૭૦૨-૬૭૫. અહીં ૭૦૨ એ કર્તા-ક્રમાંક છે અને ૬૭૫ એ પૃષ્ઠાંક છે. બેમાંથી એક આંકડો ખોટા આવી ગયો હોય (કયાંક આમ બની જવું સહજ છે) ત્યાં પણ એ કર્તા કે કૃતિને શોધવાની ખીજ ચાવી આપણી પાસે રહે જ છે !

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં સૌ પ્રથમ કર્તાનામ, એમની કૃતિ-ઓમાંથી મળતાં ગચ્છ અને ગુરુપરંપરાના નિર્દેશ સાથે મૂકવામાં આવ્યું છે. પછી સમયાનુક્રમે કૃતિઓની નોંધ છે તેમાં શરૂઆતમાં કૃતિનામની સાથે કૃતિની રચનાતિથિ કે લેખનસંવત કે અનુમાનેલો સમય અને રચનાસ્થળની માહિતી નોંધી લીધી છે; પછી કૃતિના આદિ અને અંતના ભાગો નોંધ્યા છે, અને પછી પ્રતોની પુષ્પિકાઓ નોંધી છે અને પ્રતનાં પૃષ્ઠ અને પૃષ્ઠાંતર્ગત પંક્તિસંખ્યા સાથે એનું પ્રાપ્તિસ્થાન પણ દર્શાવ્યું છે. કૃતિ મુદ્રિત હોય તો કૃતિનામ

પૂર્વ + નિશાની કરી છે અને કૃતિ વિશેની માહિતીને અંતે એ કયાં મુદ્રિત થઈ છે એ નોંધ્યું છે. કર્તા વિશેની અન્યત્રથી પ્રાપ્ત થતી વિશેષ માહિતી પણ અનેક સ્થાને પાદટીપરૂપે કે છેલ્લે સ્વતંત્ર નોંધરૂપે મૂકી છે.

આવી સર્વગ્રાહી નોંધને કારણે આ માત્ર હસ્તપ્રતસૂચિ બની રહેવાને બદલે એક મહત્વની સંદર્ભસામગ્રી બની જાય છે. બધી નોંધ કોઈ ને કોઈ કોયડો ઉકેલવામાં સહાયરૂપ થઈ પડે એવું બને છે. કૃતિના આદિ ને અંતના ભાગો ઉદ્દ્યત કરવાની પદ્ધતિનું મૂલ્ય તો જોટલું આંકીએ એટલું ઓછું છે. સંપાદકે મુખ્ય હકીકતોની તારવણીમાં કે કરેલા કોઈ અનુમાનમાં કંઈ ભૂલ કરી હોય તો તે પકડવાની સગવડ આપણી પાસે રહે છે. જૂની કૃતિઓ પરત્વે ઠંઈક જુદું વાચન થઈ જવાની શક્યતા એટલી બધી હોય છે કે હસ્તપ્રતોની કોઈ પણ સૂચિ આરંભ અને અંતના ભાગોની નોંધ વિના ન થવી જોઈએ એમ લાગે. પુષ્પિકાઓ અને વિશેષ નોંધો પણ કેટલીક વાર સમય વગેરેના નિર્ણયમાં ચાવીરૂપ બને છે.

શબ્દાનુક્રમણિકાઓ કેવડી મોટી મદદ છે એ સંશોધક જાણુતો જ હોય છે. કોશકાર્યાલયને અન્યત્રથી પ્રાપ્ત માહિતીમાં શંકા લાગી ત્યારે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની શબ્દાનુક્રમણિકાઓની સહાય લઈને શુદ્ધિ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવ્યા છે; જેમ કે, કોઈ કવિને નામે કોઈ કૃતિ મળે અને એનું કર્તૃત્વ શંકારૂપદ લાગે ત્યારે અમે કૃતિ-અનુક્રમણિકાને આધારે આ વિષયની બધી કૃતિઓના આરંભ-અંત અને પુષ્પિકાઓ જોઈ વળીએ અને જે કર્તાનામ અમને શંકારૂપદ લાગ્યું હતું તે ખરેખરા કર્તાના ગુરુનું કે હસ્તપ્રતના લલિયાનું નામ નીકળે એવું બને. એ જ રીતે જ્યાં સંવત મળતી હોય ત્યાં સંવત-વાર અનુક્રમણિકાની મદદથી પણ કોયડો ઉકેલી શકાયો છે. કોશકાર્યાલયને માટે તો એની પ્રચુર સામગ્રી અને આ સગવડોને કારણે 'જૈન

ગૂર્જર કવિઓ' એક ગુરુચાવી સમાન નીવડેલ છે.

શબ્દાનુક્રમણિકા, સ્થળસ્થાનાદિ અને રાજકર્તાઓનાં નામો સુધી વિસ્તરી છે એ શ્રી દેસાઈની એક સંશોધક તરીકેની લાંબી નજરનો પુરાવો છે. આવી અનુક્રમણિકા ધણી વિવિધ પ્રકારનાં સંશોધનોમાં સહાયરૂપ થાય. એક મિત્ર 'લાવનગરનું સાહિત્યના પ્રદાન' એ વિશે કામ કરી રહ્યા હતા ત્યારે મેં એમને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની શબ્દાનુક્રમણિકામાંથી 'લાવનગર' જોઈ જવા સૂચવેલું. લાવનગરમાં રચાયેલી અને લિપિબદ્ધ થયેલી કૃતિઓની લાજ એ રીતે મળી શકે.

૫

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' એક ખબતનો છે, પણ એ ખબતનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે કેટલીક બાબતો અવશ્ય લક્ષમાં લેવી પડે તેવી છે. એની સામગ્રીમાં થોડી ભેજસેજ છે, પ્રકાશનકાર્ય લાંબા સમયપટ પર ચાલ્યું અને છેક છેલ્લે પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રી પણ એમાં દાખલ કરી દેવામાં આવી છે એથી મૂળ વ્યવસ્થા થોડીક ખોરવાઈ છે; તે ઉપરાંત, સામગ્રી રજૂ કરવાની પદ્ધતિમાં કેટલીક ઝીણવટ છે જે લક્ષ બહાર રહેવા સંભવ છે. અહીં થોડીક બાબતો તરફ અભ્યાસીઓનું ધ્યાન દોરવું જરૂરી લાગે છે :

(૧) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં સામગ્રી સમયાનુક્રમે સૈકાવાર રજૂ થઈ છે, પરંતુ સામગ્રી પાછળથી ઉમેરાતી ગઈ છે એટલે એક જ સૈકાનાં કર્તા-કૃતિઓ એકથી વધુ સ્થાને નોંધાયેલાં મળે છે, જેમ કે ૧૩મા સૈકાની નોંધ ભા. ૧ ના પૃ. ૧ થી ૪ ઉપર તથા ભા. ૩ના પૃ. ૩૯૫ થી ૩૯૮ તેમજ પૃ. ૧૪૭૪ થી ૧૪૭૫ ઉપર છે. સૈકાવાર ચિત્ર મેળવવા ઇચ્છનારે આ સ્થિતિ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' (સંપા. ઉમાશંકર જોશી વગેરે) ભા. ૧-૨ તથા અન્યત્ર જૈન સાહિત્યની માહિતી આપતી વખતે 'જૈન

ગૂર્જર કવિઓ'ના આધાર લેવાયો હોવાનું સમજાય છે, પરંતુ એની પૂર્તિઓ બધી લક્ષમાં લેવાઈ હોય એવું જણાતું નથી.

(૨) ઉપરના જ કારણે વહેલા સમયની કૃતિ મોડી નોંધાય અને એના કર્તા-કૃતિ-ક્રમાંક પાછળના આવે એવું બન્યું છે. ૧૨મા સૈકાનાં કર્તા કૃતિઓ છેક ભા. ૩ના પૃ. ૧૪૭૨ થી ૧૪૭૪ ઉપર નોંધાયું છે અને એને કર્તાક્રમાંક ૯૧૭ થી ૯૧૯ અને કૃતિક્રમાંક ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૧ મળ્યા છે. આથી ક્રમાંકને સમય-ક્રમસૂચક માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ.

(૩) ગદ્યકૃતિઓની નોંધ થોડી જુદી ઢબે થઈ છે. પહેલા બે ભાગમાં દરેક સૈકાને અંતે ગદ્યકૃતિઓની યાદીરૂપ નોંધ આપી છે ને એનો શબ્દાનુક્રમશ્લોકામાં સમાવેશ કર્યો નથી. ત્રીજા ભાગમાં પણ કૃતિઓની સાથે જ ગદ્યકૃતિઓની નોંધ લીધી છે, તે ઉપરાંત 'જૈન ગૂર્જર ગદ્યકારો' એ શીર્ષકથી બધી જ પ્રાપ્ત ગદ્યકૃતિઓ અને એના કર્તાઓની નોંધ કરી છે. આ છેલ્લી નોંધ સૌથી અધિકૃત ગણવી જોઈએ. ત્રીજા ભાગમાં ગદ્યકારો અને ગદ્યકૃતિઓની સ્વતંત્ર શબ્દાનુક્રમશ્લોકા છે એટલે ગદ્યકૃતિઓ માટે માત્ર ત્રીજે ભાગ અને એનો અલાયદો વિભાગ આપણે જોઈએ તો એ પર્યાપ્ત ગણાય.

(૪) સામગ્રીમાં બે વખત પૂર્તિ થઈ છે અને ગદ્યકૃતિઓની અલગ નોંધ છે તેથી કોઈ પણ કર્તા કે કૃતિ વિશેની સમગ્ર નોંધ માટે શબ્દાનુક્રમશ્લોકાઓની મદદ લેવી અનિવાર્ય છે. આમાં એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. ત્રીજા ભાગની શબ્દાનુક્રમશ્લોકામાં કૌંસમાં આગલા બંને ભાગનો સંદર્ભ સમાવા લીધો છે, પણ એ તો જે કર્તાઓ ને કૃતિઓ ત્રીજા ભાગમાં નોંધાયું હોય તેમના પૂરતો જ. જે કર્તાઓ અને કૃતિઓ ત્રીજા ભાગમાં નોંધાયું ન હોય તેમને માટે તો પહેલા અને બીજા ભાગની શબ્દાનુક્રમશ્લોકા જોવાની રહે જ છે.

(૫) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની એક પદ્ધતિ લક્ષમાં રાખવા જેવી

છે. કોઈ પણ કૃતિના નામ સાથે એ સંવત મૂકે છે ત્યારે એ સામાન્ય રીતે રચનાસંવત હોય છે. '૨. સં.' એમ લખવાનું એમણે સ્વીકાર્યું નથી. પણ જ્યાં રચનાવર્ષ ન મળતું હોય અને લેખનવર્ષ મળતું હોય ત્યાં એ 'લ. સં. ૧૮૬૯ પહેલાં' એવી નોંધ કરે છે. આને રચનાવર્ષ માની લેવાની ભૂલ ન કરી લેવી જોઈએ, તેમજ લેખન સં. ૧૮૬૯ પહેલાં થયું છે એમ પણ માનવું ન જોઈએ, કૃતિની લખ્યા-સંવત ૧૮૬૯ છે અને કૃતિ તે પૂર્વે રચાયેલી ગણવી જોઈએ એમ એમના કહેવાનો આશય હોય છે.

(૬) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં કૃતિનો સમય કેટલીક વાર અનુમાને દર્શાવવામાં આવ્યો હોય છે અને એના આધારનો નીચે નિર્દેશ પણ થયેલો હોય છે. દા. ત., ભા. ૩ પૃ. ૫૧૯ પર કલ્યાણુતિલકના 'મૃગાપુત્ર સંધિ'નો સમય સં. ૧૫૫૦ આસપાસ યતાવવામાં આવ્યો છે એનો આધાર ત્યાં છેડે નિર્દિષ્ટ જિનસમુદ્રસૂરિનો રાજ્યકાળ છે, જે દરમ્યાન એ કૃતિ રચાયેલી છે.

પરંતુ કોઈક સ્થાનોએ નિર્દિષ્ટ સમયના આધાર આપવાનું રહી ગયું હોય એવું જણાય છે, જેમ કે ભા. ૩, પૃ. ૭૦૨ પર ધર્મહંસ-કૃત 'નવ વાડિ'નો સમય સં. ૧૬૨૦ લગભગ ગણવામાં આવ્યો છે. તેનો આધાર ત્યાં સ્પષ્ટ કર્યો નથી. આવાં સ્થાનોએ કોઈ વિરોધી પ્રમાણુ ન હોય તો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં કોઈ હકીકતને આધારે સમયનો નિર્દેશ થયો છે એમ માનવું જોઈએ અને ગુરુપરંપરા વગેરે માંથી એ આધારને શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૭) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં માહિતીપૂર્તિનું કામ કેટલીક વાર શબ્દાનુક્રમણિકાની કક્ષાએ પણ થયું છે એ ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત છે. દા. ત., ભા. ૩, પૃ. ૬૭૫ પર અજિતદેવસૂરિ નોંધાયેલા છે પણ તેમના ગ્રન્થનો નિર્દેશ નથી. પરંતુ અંતની કર્તાની શબ્દાનુક્રમણિકામાં અજિતદેવસૂરિને પદ્મિલાલ ગ્રન્થના માનવામાં આવ્યા છે. આનો અર્થ

એમ છે કે શ્રી દેસાઈને ઉક્ત અજિતદેવસૂરિ પલ્લિવાલ ગચ્છના હોવાની પાછળથી ખાતરી થઈ છે. કવિઓની પૂરી માહિતી માટે, આથી, શબ્દાનુક્રમશ્લોકા જોવી જરૂરી થઈ જાય છે.

(૮) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પહેલા બે ભાગમાં સંવતવાર અનુક્રમશ્લોકા અપાયેલી છે તે અંગે એક બાબત તરફ ખાસ લક્ષ્ય બેંચવું જરૂરી છે. એ માત્ર રચના-સંવતની અનુક્રમશ્લોકા નથી, લખ્યા-સંવતની પણ છે એટલે એક કૃતિની જેટલી પ્રતો નોંધાયેલી હોય એટલા સંવતમાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે. ઉપરાંત, જ્યાં લખ્યા-સંવતના ક્રમમાં કૃતિ નોંધાય છે ત્યાં એના રચનારનું નહીં, લલિયાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે; એને કર્તા માની લેવાની ભૂલ ન થવી જોઈએ. શ્રી દેસાઈએ સંવત પહેલાં 'લ' (લખ્યા) તથા લલિયાના નામ પહેલાં 'લે' (લેખક) લખીને આ દર્શાવ્યું છે. પણ એ લક્ષ્ય બહાર રહ્યાનાં પ્રમાણે મળે છે. દાખલા તરીકે, 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ખં. ૨' (સંપા. ઉમાશંકર જોષી વગેરે)માં પૃ. ૫૫૧ પર ઉદયવિજયની ઈ. ૧૭૩૯ની 'હંસાવતી-વિક્રમકથા'નો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૨, પૃ. ૬૩૨ પર સંવતવાર અનુક્રમશ્લોકામાં ઉદયવિજય લલિયા તરીકે અને સં. ૧૭૯૫ (ઈ. ૧૭૩૯) લેખન-સંવત તરીકે નોંધાયેલ છે. મૂળ કૃતિ તે અભયસોમની છે એમ ત્યાં દર્શાવેલ મૂળ સામગ્રીનો પૃષ્ઠાંક જોતાં જણાઈ આવે છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ'માં જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની જ માહિતી સમજદેર-થા ઉપયોગમાં લેવાઈ છે એ સ્પષ્ટ છે. આ સમજદેર ઘણી વ્યાપક રીતે થઈ હોવાનું પણ દેખાય છે.

(૯) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં અનેક સ્થાનોએ પહેલાં આપેલી માહિતી પાછળથી સુધારવામાં આવી છે — કયાંક એકથી વધારે વાર પણ સુધારા થયા છે. શ્રી. દેસાઈની સતત જાગૃતિનું આ પ્રમાણ છે, પરંતુ એમણે કરેલા આ સુધારાઓને આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસો

વગેરેમાં લક્ષમાં લેવાયા નથી એવું દેખાય છે.

દાખલા તરીકે, ભા. ૧, પૃ. ૬ પર 'ઉપદેશમાલા-કથાનક છાપ્પય' નામની કૃતિ નોંધાયેલી છે, જેના કર્તા રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય વિનયચંદ્ર હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. આ પછી ભા. ૩, પૃ. ૪૦૧ પર એવા સુધારા કરવામાં આવ્યા છે કે કર્તા રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય ઉદયધર્મ હોવા જોઈએ. કૃતિમાં 'વિનયચંદ્ર' નામ મળતું જ નથી. અને 'ઉદયધર્મ' નામ શ્લેષથી ગૂંથાયું હોવાનું માની શકાય તેમ છે તેમજ રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય ઉદયધર્મ અન્યત્રથી મળે છે, તેથી આ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં 'આપણા કવિઓ' (કે. કા. શાસ્ત્રી, પૃ. ૧૮૯) વગેરે ધણા સંદર્ભો આ કૃતિ વિનયચંદ્રને નામે મૂકે છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' (સંપા. ઉમાશંકર જોશી વગેરે) ભા. ૧, પૃ. ૨૮૪ પર રત્નસિંહસૂરિશિષ્યને નામે તે ભા. ૨, પૃ. ૫૮ પર ઉદયધર્મને નામે મુકાયેલી છે !

એ જ રીતે, 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૧, પૃ. ૫૧ પર ન્યાયસુંદરને નામે 'વિદ્યાવિલાસ ઓપાઈ' નોંધાયેલી છે. પછીથી ભા. ૩, પૃ. ૪૭૨ પર વાયનદોષ સુધારીને કર્તાનામ 'આજ્ઞાસુંદર' આપવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં, 'ગુજરાતી સાહિત્ય મધ્યકાલીન' (અનંતરાય રાવળ, પૃ. ૯૫) તથા 'ગુજરાતના સારસ્વતો' (સંપા. કે. કા. શાસ્ત્રી) એ કર્તાનું નામ 'ન્યાયસુંદર' જ આપે છે.

કર્તાનામ, કર્તાઓળખ, રચનાસંવત આદિ ધણી વિગતોમાં આ રીતે પાછળથી સુધારા થયા છે, પણ પહેલી નોંધને આધારે થયેલા લેખનમાં મૂળ સ્થિતિ એમ ને એમ રહી ગઈ છે. પહેલી નોંધમાં પછીથી સુધારો થયો છે એ જાણવાતું કોઈ સાધન નથી હોતું એટલે આમ થવું સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અભ્યાસીઓએ આ સ્થિતિને લક્ષમાં રાખી આ ગ્રંથને કાળજીથી ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ.

કર્તાકૃતિની શબ્દાનુક્રમણિકાને આધારે બધા સંદર્ભો જોઈ વળીએ તો તે જ સુધારા પકડાઈ આવે.

(૧૦) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં સંપાદકે પોતે જોયેલી હસ્તપ્રતો ઉપરાંત બીજેથી મળેલી નોંધોનો પણ સમાવેશ છે. આરંભ-અંતના ભાગો નથી આપ્યા તે બીજેથી મળેલી સામગ્રી છે. આવી સામગ્રીમાં કેટલીક વાર પુષ્પિકા કે ભંડારનાં નામનિર્દેશ છે, તો કેટલેક ઠેકાણે કશી જ માહિતી નથી. એનો અર્થ એ છે કે શ્રી દેસાઈને કેવળ યાદીઓ મળી છે એનો પણ એમણે સમાવેશ કર્યો છે.

એ દેખીતું છે કે આરંભ-અંતના ભાગોવાળી નોંધો જ પૂરે-પૂરી પ્રમાણભૂત ગણાય. કેવળ યાદીરૂપે મળેલી સામગ્રીની પ્રમાણભૂતતા શંકાસ્પદ લેખીને સંશોધકોએ ચાલવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, ભા. ૧, પૃ. ૧૩૧ પર લાવણ્યરત્નને નામે 'કલાવતી રાસ' અને 'કમલાવતી રાસ' નો સલમેર વગેરે ભંડારમાંથી નોંધાયેલા છે, પરંતુ એના આરંભ-અંતના ભાગ આપ્યા નથી. હવે ભા. ૩, પૃ. ૪૧૫-૧૬ પર આ જ કૃતિઓ લાવણ્યરત્નશિષ્ય વિજયભદ્રને નામે નોંધાયેલી છે અને ત્યાં અપાયેલા અંતભાગોમાંથી આ હકીકતને સમર્થન મળે છે. એટલે એમ માનવાની સ્થિતિ આવે છે કે લાવણ્યરત્નશિષ્ય વિજયભદ્રની ઉપર્યુક્ત કૃતિઓ નો સલમેર ભંડારમાં વાચનદોષને કારણે લાવણ્યરત્નને નામે નોંધાઈ હશે.

(૧૧) શ્રી દેસાઈને કેટલેક સ્થળેથી યાદીઓ મળ્યા પછી એ જાતે એ સ્થળે જઈ શક્યા છે અને હસ્તપ્રતોની પોતાની નોંધ પણ એમણે લીધી છે. યાદીની અને પોતાની નોંધની બંને સામગ્રી એમણે આમેજ કરી છે આથી બન્યું છે એવું કે યાદીમાં વાચનદોષને કારણે કૃતિની ખોટી માહિતી અપાઈ હોય તો તે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં રહી ગઈ છે અને એ જ હસ્તપ્રત સાચે સ્થાને પણ નોંધાઈ છે. આમ, એક સાચી અને એક ખોટી એમ બેવડી નોંધ થઈ છે.

આનું એક ખૂબ નોંધપાત્ર ઉદાહરણ જોઈએ.

ભા. ૧, પૃ. ૨૫ પર પીંપલગચ્છના વીરપ્રભસૂરિશિષ્ય હીરાનંદ-સૂરિનો ર.સં. ૧૪૮૫નો 'વિદ્યાવિલાસ પવાડો' નોંધાયો છે. આ પછી પૃ. ૧૧૨ પર મલધારગચ્છના ગુણનિધાનશિષ્ય હીરાણુંદનો ર. સં. ૧૫૬૫નો 'વિદ્યાવિલાસ પવાડો' નોંધાયો છે અને ત્યાં શ્રી દેસાઈએ એવી નોંધ મૂકી છે કે આ કાવ્ય એમણે જાતે જોયું નથી, પણ બે એક જ નામના જુદા જુદા કવિઓનાં, એક જ નામનાં પણ જુદા જુદા કાવ્ય હોવાનું એમને જણાય છે. એટલે કે પૃ. ૧૧૨ પરની કર્તાકૃતિનોંધ એમને અન્યત્રથી મળી છે. એના આરંભ-અંતના ભાગ આપ્યા નથી તેમજ પુષ્પિકા પણ નથી એનું કારણ એ જ છે. પ્રત ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનાની છે. હવે પૃ. ૨૫ પર નોંધાયેલા હીરાનંદસૂરિના 'વિદ્યાવિલાસ પવાડો'ની હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ જોઈએ તો એમાં છેલ્લી ઉક્તન કોલેજ, પૂનાની પ્રત છે, જે સંવત ૧૫૬૫માં મલધારગચ્છના હીરાણુંદે લખેલી છે. આ પરથી આપણને ૨૯ થઈ જાય છે કે એક જ કૃતિની એક જ પ્રત બે ઠેકાણે નોંધાઈ છે અને એક ઠેકાણે એટલે પૃ. ૧૧૨ પર પ્રતના લહિયા હીરાણુંદને કર્તા ગણી લેવામાં આવ્યા છે. આ દોષ શ્રી દેસાઈને અન્યત્રથી પ્રાપ્ત માહિતીમાં જ હશે, પરંતુ એક જ પ્રત બે ઠેકાણે લેલેખ પામી છે એ એમના લક્ષ બહાર રહ્યું છે.

આવું જ એક બીજું ઉદાહરણ જોઈએ.

ભા. ૩, પૃ. ૧૨૮૨ પર લોકાગચ્છના દામોદરશિષ્ય ખેતો-ખેતસીને નામે ર.સં. ૧૭૪૫ની 'અનાથી મુનિની ઢાળો' નોંધાયેલી છે. અહીં અલય ભંડારની પ્રતક્રમાંક ૧૪૫૪નો નિર્દેશ છે, પણ કૃતિના આરંભ-અંત કશું જ નથી. પછી પૃ. ૧૩૩૬ પર નાગોરી ગચ્છના ખેતસીશિષ્ય ખેમને નામે પણ ર.સં. ૧૭૪૫ની 'અનાથી ઋષિ સંધિ' નોંધાયેલી છે અને એને અનુષંગે પણ અલય ભંડારની પ્રતક્રમાંક-

૧૪૫૪નો નિર્દેશ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે એક વ્રત બે વાર નોંધાઈ છે. પૃ. ૧૩૩૬ પર કૃતિના આરંભઅંતના ભાગ મળે છે. જેમાં નિર્દિષ્ટ ગુરુ-પરંપરા છે અને કવિનામ 'ખેમો' છે, જેનું પૃ. ૧૨૮૨ પરની નોંધમાં 'ખેતો' થઈ ગયું લાગે છે અને ગુરુનામ ખેતસી કર્તાના અપરનામ તરીકે ખેસાડી દેવાયું જણાય છે. આ પછુ શ્રી દેસાઈને મળેલી સામગ્રીનો જ દાષ હોવાનું જણાય છે.

૬

અન્ય કોઈ પછુ સંદર્ભસાધનને મુકાબલે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની અધિકૃતતા ઘણી વધારે છે. શ્રી દેસાઈએ પોતાની સર્વ સજ્જતા કામે લગાડીને ને ચોકસાઈથી સામગ્રીનું અર્થઘટન અને સંયોજન કર્યું છે. આમ છતાં વિભિન્ન કારણોસર કેટલીક ભૂલો થઈ ગઈ છે. આ ભૂલો પકડવાની ચાવીઓ એમાં પડેલી જ હોય છે. અભ્યાસીએ એ માટે એમાં અપાયેલી સામગ્રી તરફ પૂરતું લક્ષ આપવાનું રહે છે. આ પ્રકારના થોડા મુદ્દાઓ હવે આપણે જોઈએ :

(૧) વિપુલ સામગ્રીનું સંયોજન કરનારને અવારનવાર અનુમાનનો આધાર લેવાનું થાય એ ઘણું સાહજિક છે. પરંતુ આ અનુમાન માટે કોઈક ચોક્કસ ભૂમિકા જોઈએ અને અનુમાનને અનુમાન તરીકે રજૂ કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સ્વીકારવી જોઈએ. અનુમાનોથી હકીકતોને જોડતી વખતે શ્રી દેસાઈથી બધે જ થઈ શક્યું નથી. આવા થોડાક કિસ્સાઓ આપણે જોઈએ.

પ્રાચીન કૃતિઓમાં ઘણી વાર કવિઓની પૂરી ઓળખ નહીં હોવાની, કેવળ નામછાપ હોવાની. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'એ આવી કૃતિઓને કેટલીય વાર અનુમાનથી કોઈ ઓળખવાળા કવિને નામે મૂકવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પછુ બધે જ આ માટે પૂરતો આધાર હોય એવું જણાતું નથી. એથી જુદા જુદા સ્થાનેથી મળેલી એક

જ કૃતિને જુદા જુદા કર્તાને નામે ગોઠવી દેવાઈ હોય એવું પણ બની ગયું છે. દાખલા તરીકે, લા. ૧, પૃ. ૪૫૪ પર શ્રાવક કવિ ઋષભદાસને નામે તેમજ લા. ૩, પૃ. ૨૮૯ પર રામવિજયશિષ્ય ઋષભવિજયને નામે 'સ્થૂલિભદ્ર સજ્જાય' નોંધાયેલી છે. બન્ને સ્થળે નોંધાયેલી પંક્તિઓ પરથી સમજાય છે કે કૃતિ એક જ છે, પણ એમાં મળતા 'ઋષભ' નામને એક વખત ઋષભદાસ તરીકે અને એક વખત ઋષભવિજય તરીકે ઘટાવ્યું છે. પહેલી વાર 'ચૈતવંદન સ્તુતિ સ્તવનાદિઃ સંગ્રહ - લા. ૩'માંથી અને બીજી વાર 'જૈન પ્રબોધ'માંથી કૃતિ નોંધાઈ છે, એટલે બે કર્તામાં નોંધાવાની સ્થિતિ જાણી થઈ છે. આ દષ્ટાંત બતાવે છે કે આ જાતનું અનુમાન જોખમી છે. આ કૃત્તિ બેમાંથી એકે ય 'ઋષભ'ની ન હોય અને કોઈ ત્રીજાની જ હોય એમ પણ બને. કોઈ હસ્તપ્રત નોંધાયેલી નથી માટે કોઈ અર્વાચીન કવિની પણ હોય, એટલે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' જ્યાં કર્તાની પૂરી ઓળખ વગરની કૃતિઓને ઓક્કસ ઓળખવાળા કોઈ કર્તાને નામે મૂકે ત્યારે એ હકીકતને શંકાની નજરે જોઈ ચકાસવાનું રાખવું જોઈએ.

(૨) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં કોઈ વાર પ્રાપ્ત માહિતી તરફ પૂરતું લક્ષ્ય અપાયા વિના અર્થઘટન થઈ ગયેલું પણ જણાય છે. દાખલા તરીકે, લા. ૨, પૃ. ૫૦૦-૦૩ પર દેવવિજયની કેટલીક કૃતિઓની નોંધ છે. મથાળે દેવવિજયની ગુરુપરંપરા આપી છે જેમાં એમને હીરવિજયની પરંપરામાં દીપવિજયના શિષ્ય બતાવાયા છે. આ પરંપરા ત્યાં નોંધાયેલી કૃતિઓમાંથી માત્ર 'ઇપસેનકુમાર રાસ'માં જ મળે છે. બાકીની કૃતિઓમાં એ ગુરુપરંપરાને સ્થાને માત્ર વિજયરત્નસૂરિને ઉલ્લેખ છે. બીજી બાજુથી 'ઇપસેનકુમાર રાસ'માં અપાયેલી લાંબી ગુરુપરંપરામાં કયાંય વિજયરત્નસૂરિનું નામ આવતું નથી. આ હકીકત 'ઇપસેનકુમાર રાસ'ના અને અન્ય કૃતિઓના કર્તાને એક ગણવાના અભિપ્રાયને, ઓછામાં ઓછું શંકાસ્પદ ઠેરવે છે. બધી કૃતિઓ.

લગભગ એક સમયગાળાની હોઈ શ્રી દેસાઈએ એક જ કર્તા હોવાનું માની લીધું છે. પરંતુ એક સમયે એક જ ગરુડમાં એક નામના એકથી વધુ સાધુઓ હોવાનાં ઘણાં દષ્ટાંતો જુડે છે. એથી વિજય-રત્નસુરિના આજ્ઞાનુવર્તી અને દીપવિજયના શિષ્ય - એમ બે દેવવિજય હોવાનું માનવાનું વધારે ઉચિત લાગે છે.

એ જ રીતે ભા. ૨, પૃ. ૨૬૮ પર “ ઉદયસમુદ્કૃત ‘કુલધ્વજકુમાર રાસ’નો રચનાસંવત ૧૭૧૮ જણાય છે” એવી નોંધ છે. વસ્તુતઃ એ ત્યાં નોંધાયેલી હસ્તપ્રતની લેખનસંવત છે. એ સ્વહસ્તલિખિત પ્રત નથી અને કૃતિ રચાઈ છે અમદાવાદમાં, જ્યારે હસ્તપ્રત તેા ઉદ્દેપુરમાં લખાઈ છે. એટલે રચનાસંવત ૧૭૨૮ માનવા માટે કોઈ આધાર રહેતો નથી.

ભા. ૩, પૃ. ૩૧૪ પર શિવલાલકૃત ‘રામ-લક્ષ્મણ-સીતા વનવાસ ચોપાઈ’ અને ઉદયચંદ્રકૃત ‘બ્રહ્મવિનોદ’નો રચનાસંવત પરત્વે પણ આવી જ મુશ્કેલી થઈ છે, પરંતુ અહીં આરંભ-અંતના ભાગ નથી તથા રચનાસંવતની માહિતી પણ મળેલી યાદીમાં હોય એ સંભવિત છે. પણ આ માહિતીને પ્રાપ્ત હકીકતનો ટેકો નથી એ લક્ષમાં આવ્યું નથી. ‘રામ-લક્ષ્મણ-સીતા-વનવાસ ચોપાઈ’ની રચનાસંવત ૧૮૮૨ માઘ વ. ૧ ને રચનાસ્થળ બીકાનેર નોંધ્યું છે. તે એક હસ્તપ્રતના લેખનની માહિતી છે અને એ હસ્તપ્રત કર્તાની સ્વલિખિત હોવાનું નોંધાયું નથી. ‘બ્રહ્મવિનોદ’ની રચનાસંવત ૧૮૮૪ અને રચનાસ્થળ જ્ઞેધપુર નોંધાયેલ છે તે પણ એક હસ્તપ્રતના લેખનના જ સંવત-સ્થળ છે અને એ હસ્તપ્રત તેા નગવિજયલિખિત છે. આમ પ્રાર્ત હકીકતોથી વિરુદ્ધનો માહિતી અહીં ટાળી શકાઈ નથી.

આથી ઊલટું ભા. ૩, પૃ. ૧૮૯ પર ‘ઉદાયી રાજર્ષિ ચોપાઈ’ માટે ‘લ. સ. ૧૮૫૫ પહેલાં’ એવી નોંધ છે, પણ સં. ૧૮૫૫માં લખાયેલી આ પ્રત કવિની સ્વ-હસ્તલિખિત પ્રત છે, તેથી ૧૮૫૫

રચનાસંવત પશુ હોવાનો સંભવ છે. વળી કૃતિ વિજયજિનેન્દ્રના રાજ્યકાળ(સં. ૧૮૪૧થી સં. ૧૮૮૪)માં રચાયેલી હોવાનો માહિતી કૃતિના અંતભાગમાં છે. એટલે કૃતિનો રચનાકાળ સં. ૧૮૪૧થી ૧૮૫૫ સુધીમાં હોવાનું તો નિશ્ચિત થાય જ છે.

અભ્યાસીઓએ આથી પ્રાપ્ત માહિતીને પૂરતી લક્ષમાં લેવાનું જરૂરી થઈ જાય છે.

(૩) પ્રાચીન સાહિત્યની કૃતિઓમાં સંવત સંકેત શબ્દોથી દર્શાવવામાં આવે છે અને એનું અર્થઘટન કરવાનું હોય છે. કવચિત્ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું અર્થઘટન વિવાદાસ્પદ હોય એવું જણાય છે, જેમ કે ભા. ૩, પૃ. ૧૩૬૩ પર ઉદયરત્નકૃત 'નેમનાથ રાજમતી પારમાસ'ની રચનાસંવત ૧૭૯૫ દર્શાવવામાં આવી છે. કૃતિના અંતભાગમાં રચનાવર્ષ દર્શાવતી પંક્તિ આ મુજબ છે : 'ભૂ રહી ભૂત નંદિ જુત સવચરનું' નામ'. આ શબ્દોથી આ પ્રમાણે સંખ્યા સૂચવાય : ભૂ-૧, રહી (ઋષિ)-૭, ભૂત-૫, નંદ-૯ એટલે કે ૧૭૫૯. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'એ સં. ૧૭૯૫ ગણ્યું, તેનો અર્થ એ છે એમણે પહેલાં જે શબ્દોને સવળા, અને ખીજાં જેને અવળા લીધા છે. આ ઉચિત છે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. ('પ્રાચીન મધ્યકાલીન પારમાસા સંગ્રહ'માં ડૉ. જેસલપુરા સં. ૧૭૫૯ ધટાવે છે.) અભ્યાસીઓએ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'એ આપેલા સંવતના અર્થઘટનને પોતાની જાણકારીથી ચકાસવાનું રાખવું જોઈએ એમ આથી સમજાય છે.

(૪) જૈન પરંપરાથી ઘણી સારી રીતે પરિચિત શ્રી દેસાઈથી એ પરંપરા અનુસારનું સ્વાભાવિક અર્થઘટન કરવાનું કવચિત્ બની શક્યું નથી, જેમ કે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૩, પૃ. ૩૮૨ પર મણિઉદ્ધોતશિષ્ય દાનદયા કર્તા તરીકે નાંધાયા છે. દાનદયા કર્તાનામ હોવા વિશે પહેલી દૃષ્ટિએ જ શંકા જાય. તે ઉપરાંત જૈન કવિઓ શુરુનામ સાથે પોતાનું નામ ગૂંધાને પોતાની કવિહાસ રચતા હોય

છે એ જાણીતી વાત છે અને શુભવિજયશિષ્ય વીરવિજય 'શુભવીર'ની કવિછાપ વાપરે છે વગેરે દષ્ટાંતો શ્રી દેસાઈ પાસે હતાં જ એટલે અહીં 'દાન' અને 'દયા' એ બે વ્યક્તિનામો હોવાનું અનુમાન તો થઈ શકે. પછી વિમલશાખાની પટાવલીનો આધાર મળતાં અહીં દાન વિમલ શિષ્ય દયાવિમલ કર્તા છે એમ નિશ્ચિત થઈ શકે અને ગુરુનામ 'મણિઉદ્યોત' તે પણ્ય મણિવિમલશિષ્ય ઉદ્યોતવિમલ છે એમ સમજાય.

(૫) વિપુલ સામગ્રી સાથે કામ પાડવાના અનિવાર્ય પરિણામરૂપે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં સંયોજનનાં કોઈ કોઈ સ્ખલનો પણ્ય જોવા મળે છે, જેમ કે ભા. ૧. પૃ. ૫૯૧ પર કવિક્રમાંક ૨૭૯ (ક)થી અને ભા. ૩, પૃ. ૧૩૩૬ પર કવિક્રમાંક ૮૭૪થી જાણે બે કવિઓ હોય એ રીતે એક જ કવિ નાગેરીગચ્છના ખેતસીશિષ્ય ખેમ-નોંધાયા છે. પહેલાં ત્રીજા ભાગની શબ્દાનુક્રમણિકાની મદદથી આપણે ખેમ કવિની નોંધો તપાસીએ ત્યારે એક જ કવિ છે અને કૃતિઓ પણ્ય બંને ઠેકાણે સમાન છે એ ધ્યાનમાં આવે છે. આ રીતે આ ગ્રંથનો ઉચિત ઉપયોગ કરવા ઇચ્છનાર અભ્યાસીએ શબ્દાનુક્રમણિકાની સહાય લઈને આવા સંયોજનદોષો સુધારી લેવાના રહેશે.

(૬) આટલી વિપુલ સામગ્રીની શબ્દાનુક્રમણિકા તૈયાર કરવી એ પણ એક ભારે કામ છે. શ્રી દેસાઈએ એ એકલે હાથે જ કર્યું જણાય છે. એથી એમાં ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તો એ સાહજિક મણ્યાવું જોઈએ, દાખલા તરીકે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા. ૧માં પૃ. ૨૫ અને પૃ. ૧૧૨ પર 'વિદ્યાવિલાસ પવાડો' નામની કૃતિ નોંધાયેલી છે, પરંતુ શબ્દાનુક્રમણિકામાં એનો સમાવેશ થવો રહી ગયો છે. આથી આ ગ્રંથોનો અશેષ ઉપયોગ કરવા ઇચ્છનારે શબ્દાનુક્રમણિકા ઉપરાંત મૂળ સામગ્રીને પણ જોવાની રહેશે જ.

(૭) ગ્રંથમાં થોડા મુદ્દાદોષો પણ રહી ગયેલા જણાય છે.

જેમ કે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૩, પૃ. ૧૨૯૫ પર અભયકુશલનો 'રૂપમદત રૂપવતી ચોપાઈ'ની ૨. સં. ૧૭૩૦ નોંધાયેલી છે, પરંતુ કાવ્યને અંતે 'સંવત મુનિ ગુણ રૂપિ શશી' એમ ઉદ્દેશ્ય છે, એટલે ૨. સં. ૧૭૩૭ થાય. મથાળે મુકાયેલી સં. ૧૭૩૦, આથી, છાપભૂલ હોવાનું સમજાય છે.

('જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં પૃ. ૬૬૫, ફકરા ૯૭૬માં અભયકુશલનો સમય સં. ૧૭૩૭ જ દર્શાવાયો છે.)

એ જ રીતે ભા. ૨, પૃ. ૩૯૬ પર 'રાજસિંહ રાસ'ની અંતની ઢાળને મથાળે 'ઢાળ ૪૧' એમ લખ્યું છે, પરંતુ ઢાળની ૧૯મી કડીમાં 'એકત્રીસમી ઢાલે ભાષા' એમ પંક્તિ આવે છે તેથી '૪૧' એ છાપભૂલ હોવાનું સમજાય છે.

અભ્યાસીઓએ આ રીતે મૂળ સામગ્રીની ચકાસણી કરીને છાપભૂલો સુધારી લેવાની રહે છે.

આપણે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નાં એવાં સ્ખલનોની વાત કરી જેને પકડવાની ચાવી એની સામગ્રીમાં જ પડેલી છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની માહિતીને ખાસ કરીને બહારથી સીધી રજેલી માહિતીને અન્ય સાધનોની મદદથી ચકાસતાં પણ કેટલાક દોષો નજરે પડે એ તદ્દન સંભવિત છે, પણ એ તો મધ્યકાળની ઘણી સાધનસામગ્રીની મુશ્કેલી રહેવાની. એનાં ઉદાહરણોમાં જવાની આપણે જરૂર નથી. પણ જેવું છે એવું આ એક મહામૂલું સંદર્ભસાધન છે એમાં શંકા નથી. જેને સાહિત્યના અભ્યાસીઓ એનો જ આશ્રય લઈને આગળ ચાલે છે. તો આ ગ્રંથમાળાને જરૂરી શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ સાથે પુનર્મુદ્રિત કરવાનું અનિવાર્ય થઈ જાય છે. એમાં ઓછામાં ઓછું આટલું થવું જોઈએ :

(૧) બધી સામગ્રીને સમયાનુક્રમે પુનઃસંયોજીત કરવી.

(૨) શ્રી દેસાઈએ પોતે પાછળથી કરેલા સુધારાઓને મૂળ સ્થાન સાથે સંકલિત કરી લેવા.

(૩) અનવધાનથી પ્રવેશી ગયેલા માહિતીદોષો અને મુદ્રણદોષો સુધારી લેવા.

(૪) ત્રણે ભાગની અખંડ શબ્દાનુક્રમણિકાઓ તૈયાર કરવી.

(૫) સંવતવાર અનુક્રમણિકા પહેલા બે ભાગમાં છે તે ત્રણે ભાગની સામગ્રી તૈયાર કરવી.

(૬) સામગ્રીમાં આવતાં સઘળાં વ્યક્તિનામોની સૂચિ કરવાનું પણ વિચારવું.

આ સુધારાઓથી એક સમૃદ્ધ ગ્રંથ સમૃદ્ધેતર બનશે અને શ્રી મોહનલાલ દલાવ્યાંદ દેસાઈએ કરેલો અસાધરણ શ્રમ વધારે સાર્થક થશે. ગુજરાતી સાહિત્યની આવી વિરલ સેવા ખૂબવવા માટે શ્રી દેસાઈનું આપણે જોટલું ગૌરવ કરીએ એટલું ઓછું છે.

*

“જૈન ગૂર્જર કવિઓ” ભાગ ૧ : ઈ. સ. ૧૯૨૬, ભાગ ૨ : ઈ. સ. ૧૯૩૧, ભાગ ૩ : ઈ. સ. ૧૯૪૪, પ્રકાશક : શ્રી જૈન પ્રવેનાંબર કોન્ફરન્સ ઓફિસ, મુંબઈ.

□

ગત સૈકાની જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

સો વર્ષની જૈન સંઘોની પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં એક હકીકત એ તરી આવે છે કે ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓની અસર ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની પ્રવૃત્તિ પર પડી છે અને અન્ય રાજ્યોની જૈન-ધર્મપ્રવૃત્તિની અસરનો પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતમાં જિલાયો છે, આથી ગુજરાતની ધર્મપ્રવૃત્તિને સમગ્ર દેશની પ્રવૃત્તિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી ઉચિત જ નહિ, પણ આવશ્યક છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં હર્મન યાકોબીએ આચારંગસૂત્ર અને કલ્પસૂત્ર એ બે પ્રાકૃત આગમસૂત્રોનો પ્રાકૃતમાંથી અંગ્રેજીમાં 'Jain Sutras' નામે અનુવાદ કર્યો. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં હર્મન યાકોબીએ પ્રતિપાદિત કર્યું કે જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી. લાસેન, વિલ્સન અને વેબર જેવા વિદ્વાનોની માન્યતા હતી કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. યાકોબીએ પ્રો. Lassen^૧ની ચાર દલીલોનું ક્રમ:સર ખંડન કરીને બતાવ્યું, કે જૈન એ અન્ય ધર્મો કરતાં અને તેમાંય બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં તો તદ્દન સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમ બુદ્ધ એ બે સમકાલીન ભિન્ન મહાપુરુષો હતા,^૨ હર્મન યાકોબીએ કરેલું આ ઐતિહાસિક વિધાન પછીના સમયગાળામાં ઘણું મહત્વનું બની રહ્યું. પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનોએ જૈન વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પોતાનું આગવું પ્રદાન કર્યું. જૈન

૧ Indische Alterthum Skunde by Lassen, IV, p. 763 Seq.

૨ 'The Sacred Books of the East' Series [ed. F. Max Muller] : 'Jain Sutras' by, Hermann Jacobi, Pub. : Oxford University Press, 1884.

ધર્મ વિશે કોલબ્રુકે (Colebrooke ઈ. સ. ૧૭૬૫-૧૮૩૭) પોતાના મૌલિક પુસ્તકમાં કેટલીક હકીકતો રજૂ કરી. એ પછી ડૉ. એચ. એચ. વિલ્સને (Wilson ઈ. સ. ૧૭૮૪-૧૮૬૦) આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ પ્રદાન કર્યું, જ્યારે જૈન ગ્રંથોના અનુવાદની સમૃદ્ધ પરંપરાને પ્રારંભ ઓટો બોટલિંગકે (Otto Bothlingk) દ્વારા થયો. એમણે ઈ. સ. ૧૮૪૭માં રિયુ (Rieu) સાથે હેમચંદ્રાચાર્યના 'અભિધાન-ચિંતામણિ'નો જર્મન અનુવાદ કર્યો. જૈન આગમસૂત્રોનો અનુવાદ કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય રેવ. સ્ટીવન્સને (Rev. Stevenson) ૧૮૪૮-માં 'Kalpa Sutra and Nava Tatva'^૩ દ્વારા શરૂ કર્યું. આ પુસ્તકમાં કલ્પસૂત્ર અને નવ તત્ત્વ વિશે અર્ધમાધીમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પ્રગટ થયો. આની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જૈન ધર્મ, પર્યુ-ષણપર્વ, તીર્થંકરો અને જૈન ભૂગોળ વિશે પરિચય આપ્યો અને પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટમાં અર્ધમાગધી ભાષા વિશે નોંધ લખી.

સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન વેબરે ઈ. સ. ૧૮૫૮માં 'શત્રુજય માહાત્મ્ય' અને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં 'ભગવતી સૂત્ર'માંથી કેટલાક ભાગો પસંદ કરી અનુવાદ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એણે જૈન આગમો અને જૈન સંશોધનની દિશામાં મહત્ત્વનું કાર્ય પણ કર્યું. કલ્પસૂત્રનું માગધીમાંથી સ્ટીવન્સને કરેલું અનુવાદકાર્ય પરિચયાત્મક હતું, જ્યારે યાકોબીનું કામ સર્વગ્રાહી હતું. આ પ્રણાલિકા લોયમાન (Leumann) ક્લાટ (Klatt), બુહલર (Buhler), હોર્નેલે (Hoernel) અને વિન્ડિશ (Windisch) જેવા વિદ્વાનોએ જૈન ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય કર્યું. એમાં ય વિષ્ણુવાત પુરાતત્ત્વવેત્તા ડૉ. ઈ. ઓફ. હોર્નેલેએ ચંડકૃત

૩ 'Kalpa Sutra and Nava Tatva' (Translated from the Magadhi) by Rev. J. Stevenson, Pub. Bharat-bharati, Oriental Publishers & Booksellers. Varanasi-5.

‘પ્રાકૃતલક્ષણ’ અને ‘ઉપાસગ દશાઓ’ (ઉપાસગ દશાંગ) અથોને સંશોધિત-અનુવાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. જૈન પદાવલિઓ પણ પ્રકાશિત કરી. ઈ. સ. ૧/૯૭માં બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીના પ્રમુખ બનેલા હોર્નલે એ પછીના વર્ષે સોસાયટીની વાર્ષિક સભામાં ‘Jainism and Buddhism’ વિશે પ્રવચન આપ્યું અને તેમાં યાકોબીના મતનું સમર્થન કર્યું. ‘ઉપાસગ દશાઓ’નું સંપાદન કરીને એના આરંભમાં હોર્નલે સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમાં આ સંપાદનશ્રી આત્મારામજી મહારાજને અર્પણ કર્યું. હોર્નલે શ્રી વિજયા નંદસુરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજને પોતાની શંકાઓ વિશે પુછાવતા હતા અને એ રીતે એ બંનેની વચ્ચે ઘનિષ્ટ સંબંધ બંધાયો હતો, એટલે સને ૧૮૯૩માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં પાર્લામેન્ટ ઓફ રિલિજિયન્સ (વિશ્વધર્મ પરિષદ) મળવાની હતી, ત્યારે એમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાનું આમંત્રણ મેળવવાનું વિરલ બહુમાન એમને મળ્યું, પણ જૈન ધર્મના સાધુઓની આચારસંહિતા પ્રમાણે તેઓ પોતે હાજરી આપી શકે તેમ નહતા એટલે તેઓએ આ પરિષદમાં પોતે તૈયાર કરેલા નિબંધ સાથે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને મોકલ્યા હતા.

મહુવાના, વીસા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના શ્રી વીરચંદ્ર ગાંધી ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ‘જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા’ના માનાર્હ સેક્રેટરી બન્યા. શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી પહેલી વાર પરદેશ જઈને પાછા ફર્યા ત્યારે એમની સભામાં ખુરશીઓ ઊઠળી હતી; જોકે એ પછી તો એમણે બે વખત વિદેશયાત્રા કરેલી. પોતાની વિદ્વતા, વકતૃત્વ-શક્તિ અને ધર્મપરાયણતાને કારણે અમેરિકાના પ્રવાસમાં એમણે વિદ્વાનો અને સામાન્યજનોને સમાન રીતે પ્રભાવિત કર્યા હતા. વિશ્વ ધર્મ પરિષદના આવાહકો અને વિદ્વાનોએ એમને રીપ્પ યંદક એનાયત કર્યો હતો. કાસાડોગા શહેરના નાગરિકોએ એમને સુવર્ણ-

ચંદ્રક આપ્યો હતો. એમણે જૈન ધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી તેનું રહસ્ય અને વ્યાપકતા દર્શાવ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ એની સાથે-સાથ ભારતનાં તમામ દર્શનોની માન્યતા સરળતાથી સમજાવી હતી. અમેરિકા પછી તેઓ ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા. અહીં જૈન ધર્મ વિશેની જિજ્ઞાસા જોઈને શિક્ષણવર્ગ ખોલ્યો. એમાંના એક જિજ્ઞાસુ હર્બર્ટ વોરને માંસાહારનો ત્યાગ કરીને જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. એમણે શ્રી વીરચંદ્રભાઈ ગાંધીનાં ભાષણોની નોંધ લીધી તેમજ અંગ્રેજીમાં હર્બર્ટ વોરને જૈન ધર્મ વિશે એક પુસ્તક પણ લખ્યું.^૪ શ્રી વીરચંદ્રભાઈ ગાંધીએ વિદેશના આ પ્રવાસ દરમ્યાન ૫૩૫ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. આમાંનાં કેટલાંક 'Jaina Philosophy', 'Yoga Philosophy' અને 'Karma Philosophy' એ નામનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં જળવાયાં છે. એમના પ્રયાસથી વોશિંગ્ટનમાં 'ગાંધી ફિલોસોફીકલ સોસાયટી'ની સ્થાપના થઈ.

ચિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિને પ્રભાવક વાચા આપી, તેા શ્રી વીરચંદ્ર ગાંધીએ આ પરિષદમાં જૈન ધર્મ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું, જ્યારે પીબ્લ ભારતીય દર્શનો ઉપર અન્યત્ર ખોલ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં માત્ર ૩૭ વર્ષની વયે શ્રી વીરચંદ્ર ગાંધીનું અવસાન થયું, જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૦૨માં, ૪૦ વર્ષની વયે, સ્વામી વિવેકાનંદ ખેલૂર મઠમાં અવસાન પામ્યા. વિવેકાનંદના જીવન અને કાર્યની ચિરસ્થાયી અસર રહી ગઈ; જ્યારે શ્રી વીરચંદ્ર ગાંધીનું મહાન કાર્ય વિસ્મૃતિમાં દટાઈ ગયું. માત્ર એમણે લંડનમાં સ્થાપેલ 'જૈન લિટરેચર સોસાયટી' રૂપે એમની સ્મૃતિ જળવાઈ રહી છે, જેના સેક્રેટરી હર્બર્ટ વોરને હતા.

^૪ 'Jainism—not Atheism and the six Drvayas of Jaina Philosophy' by H. Warren, Jain Publishing House, Arrah, India.

‘Jainism not Atheism’માં વૉરને જૈનેની ઈશ્વર વિશેની વિચારણા અને ૫૬ દ્રવ્યોની ભાવનાની ચર્ચા કરી છે. આ પુસ્તકમાં દિગંબર સંઘના વિદ્વાન અને નામાંકિત બેરિસ્ટર શ્રી ચંપતરાય જૈનનું ‘A peep behind the veil of Karma’ પ્રવચન પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. બેરિસ્ટર ચંપતરાય જૈને લખેલું ‘The Key of Knowledge’^૫ નામનું પુસ્તક એ જમાનામાં ઘણું વખણાયું હતું. આ પુસ્તકનાં ચૌદ પ્રકરણોમાં જુદા જુદા ધર્મોને લક્ષમાં રાખીને ઈશ્વર, યોગ, કર્મનો કાયદો જેવા વિષયો પર આધ્યાત્મિક નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે. જૈન ધર્મની સપ્તભંગીના સિદ્ધાંત પર એમનું વિશેષ લક્ષ છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી કાશીમાં આવ્યા. એમણે યુરોપના અનેક વિદ્વાનો સાથે જૈન સાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદન અંગે બહોળો પત્રવ્યવહાર કર્યો. જૈન વિદ્યાના અધ્યયન-સંશોધનનો પ્રવાહ યુરોપમાંથી અમેરિકા અને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી જાપાનમાં પણ વહી છે. જાપાનના સુઝુકે ઓહિરાએ ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ પર તાજેતરમાં સંશોધન કર્યું. પેરિસમાં જૈન કોસ્મોલોજી વિશે જી.ડો. અબ્યાસ કરનાર ડૉ. કોલેરી કાયાએ જૈન વ્યવહારભાષ્ય પર મહાનિબંધ લખ્યો. પેરિસમાં વસતા ડૉ. નલિની બલખીરે દાનાષ્ટક કથાનું સંશોધન કર્યું. અત્યારે જર્મનીમાં જૈન વિદ્યાનો જે અબ્યાસ થઈ રહ્યો છે એમાં કલાઉસ ખુન અને ચંદ્રભાલ ત્રિપાઠીનું પ્રદાન મહત્ત્વનું ગણાય.

કલકત્તાના રાય ધનપતસિંહ બહાદુરે જૈન આગમો છપાવવાની શરૂઆત કરી. ૪૫ આગમો છપાવીને પ્રગટ કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ

^૫ ‘The Key of Knowledge’ by Champat Rai Jain, Pub. Kumar Devendra Prasad Jain, The Central Jaina Publishing House, Arrah, India, 1915.

(સં. ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૭ સુધીમાં) નોંધપાત્ર ગણાય. તેઓએ આગમો પ્રકાશિત કર્યાં. સુરતની આગમોદય સમિતિ દ્વારા આગમો-દ્વારક શ્રી સાગરાનંદસૂરિએ એકલે હાથે ઘણા મોટા પાયા પર આગપંચાંગીના સંશોધન-મુદ્રણનું કાર્ય કર્યું. આવું વિરાટ કામ એ પછી એકલે હાથે ખીજા કોઈએ કર્યું નથી. ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, આત્માનંદ સભા અને યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથ-માળાએ જૈન સાહિત્યના મહત્વના ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યાં. 'સેકેક છુક ઓફ ધી જૈનસ' ગ્રંથમાળામાં અનેક દિગમ્બર જૈન ગ્રંથોના અનુવાદો આરાથી પ્રગટ થયા. આ ઉપરાંત અત્યારે લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. દિગમ્બરોમાં ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા ઘણા જૈન ગ્રંથોનું વ્યવસ્થિત સંશોધન અને સંપાદન થયું. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં શાસ્ત્રીય કે ધાર્મિક જૈન ગ્રંથો પ્રગટ કરવા સામે વિરોધ થતો હતો, ત્યારે શ્રી નાથુરામજી પ્રેમીએ હિન્દી ગ્રંથરચનાકર શ્રેણી દ્વારા મહત્વના ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાં અને 'જૈન હિતૈષી' અને 'જૈન મિત્ર'નું સંપાદનકાર્ય કર્યું. એમણે ત્રીસ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી. ૬

શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીએ બનારસમાં સ્થાપેલી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા પાસેથી શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા ઉપરાંત ગુજરાતને ત્રણ વિદ્વાનો મળ્યા: દર્શનશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી પં. સુખલાલજી, જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોના સંશોધક પં. ખેચરદાસજી અને પં. હરગોવિંદદાસ શેઠ. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો આ સમય હતો. આ અરસામાં જ સ્થપાયેલા બનારસના સ્યાદ્વાદ મહાવિદ્યાલયે દિગમ્બર સંપ્રદાયના વિદ્વાનો તૈયાર કરવાનું ઘણું મોટું કામ કર્યું.

૬. પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ, પ્રકાશક: પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ સમિતિ.

આ સદીમાં પુરાતત્વીય સંશોધન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રે પણ મહત્વનું કાર્ય થયું છે. રાઇસ (Rice), કુલ્સે, કિલ્હોર્ન (Kielhorn), પીટર્સન (Peterson), ફર્ગ્યુસન (Fergusson) અને બર્જેસ (Burgess) જૈન ધર્મનાં મંદિરો, શિલાલેખો અને હસ્તપ્રતો વિશે સંશોધન કર્યું. મથુરાના કંકાલી ટીલાના ઉત્ખનનમાં જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મ વિશેની પુરાતત્વની ઉત્તમ સામગ્રી મળી. આની સાથેસાથ જૈન ઇતિહાસની કેટલીક મહત્વની કડી પણ હાથ લાગી, જ્યારે બર્જેસનું સચિત્ર પુસ્તક 'Temples of Satranjaya' સીમાચિહ્નરૂપ ગણી શકાય.

જૈન ધર્મના ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિશેનું જ્ઞાન વિસ્તાર પામ્યું, એની સાથેસાથ ઈ. સ. ૧૯૦૬માં યાકોબીએ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતાં જૈન સિદ્ધાંતની ગવેષણા પણ શરૂ થઈ. યાકોબીના શિષ્યો કિક્કેલ અને ગ્લાઝેનાપે આ કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. શુબ્રિંગ, હર્ટલ અને ગૅરિનો જેવા અનેક સંશોધકોએ પણ એ કાર્ય કર્યું, એમાંય હર્ટલે તે જૈન કથાત્મક સાહિત્યનું યથાર્થ અને ગૌરવપ્રદ મૂલ્યાંકન કરવામાં મહત્વનું યોગદાન કર્યું. એમણે આવા સાહિત્યના પર્યાયોચનના આધારે બતાવ્યું કે પંચતંત્રની મૂળ વાર્તાઓ જૈનોની છે. ડૉ. બ્રાઉનનું સચિત્ર 'કાલક કથા' અને 'ઉત્તરાધ્યયન' પણ નોંધપાત્ર ગણાય. એ પછી ભગવાનલાલઈંદ્રજી, ભાઉદાજી, ભાંડારકર, સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, ભોગીલાલ સાંડેસરા, અગરચંદ્રજી નાહટા, ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે, પં. કૈલાસચંદ્રજી, ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ, પં. લાલચંદ ગાંધી, પં. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા, મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી, મુનિશ્રી જંબુવિજયજી, શ્રીચંદ રામપોરિયા, અમરમુનિ, ડૉ. હીરાલાલ જૈન, ડૉ. જગદીશ

જૈન વજેરએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય વિશે બહોળા પ્રમાણમાં શોધખોળ કરી. આગમસંશોધનમાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખૂબ સંગીન અને સમૃદ્ધ કાર્ય કર્યું.

સાહિત્યિક સંશોધનના કાર્યમાં શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈનો ફાળો અવિસ્મરણીય રહેશે. 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'ના ત્રણ ભાગમાં દુર્ગમ હસ્તલિખિત ભંડારોમાં રહેલ જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસનું ભંડું સંશોધન કરીને એમણે જે કાર્ય કર્યું છે તેને શ્રી કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ યથાર્થ રીતે મહાભારત ગ્રંથ (Magnum opus) તરીકે વર્ણવ્યું છે. એ જ રીતે એમણે રચેલ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામે દળદાર અને માહિતીના ખજાનારૂપ ગ્રંથ આજે પણ એટલો જ મહત્વનો અને ઉપયોગી લેખાય છે. સિંધી ગ્રંથમાળા, પૂંજભાઈ ગ્રંથમાળા, સુરતનું દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધારક ફંડ જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા પણ જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. ગુર્જરાત પુરાતત્ત્વમંદિરે જૈન વિદ્યાનાં ખેડાણમાં મહત્વનું કામ કર્યું છે. સિદ્ધસેન દિવાકરની 'સન્મતિ તર્ક' નામે ૧૭૦ પ્રાકૃત ગાથા પર શ્રી અભયદેવસૂરિએ પચીસ હજાર શ્લોકની 'વાદ-મહાર્ણવ' નામની ટીકા રચી હતી. આ ગ્રંથ એ જૈન દર્શનનો આકર ગ્રંથ છે. આની અનેક હસ્તપ્રત એકત્ર કરીને પ્રગ્ણાયક્ષુ પંડિત સુખલાલજીએ, પં. ભેચરદાસજીના સહકારમાં એનું સંપાદન કર્યું. દસ વ્યક્તિ પ્રત વાંચે અને પં. સુખલાલજી એનો નિર્ણય કરે. આ દશ્યને જોઈને પ્રો. હર્મન યાકોબી જેવા વિદ્વાન પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. જૈન ધર્મના સારરૂપ વિનોબાજીની માંગણીથી સંકલિત કરવામાં આવેલું પુસ્તક 'સમણ સુત' પણ આ સંદર્ભમાં યાદ આવે.

સાત ભાગમાં પ્રગટ થયેલો 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ'^૭ આગમ-

૭. 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ', પ્રકાશક : અભિધાન રાજેન્દ્ર કાર્યાલય, રતલામ.

સાહિત્યના સંચયરૂપ પુસ્તક ગણાય. આમાં શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિએ આગમો, ભાષ્યો, નિર્યુક્તિઓ વગેરે પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથોનું દોહન કરીને શબ્દસંગ્રહ કર્યો. પ્રત્યેક પ્રાકૃત શબ્દની આગળ સંસ્કૃત પર્યાય મૂક્યો અને અતિવિસ્તારથી સંસ્કૃત ભાષામાં એની સમજૂતી આપી. જ્યારે ગુજરાતીમાં શતાવધાની પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રસ્વામીએ 'જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ' આપ્યો જેમાં અર્ધમાગધીમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં સંક્ષિપ્ત અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. એમણે રચેલી 'પ્રાકૃત ઉકશનેરી' પાંચ ભાષામાં પ્રગટ થઈ છે. શ્રી હરગોવિંદદાસ શેઠને 'પાંચ સદ્ મહણ્ણવો' એ પ્રાકૃત ભાષાનો અન્ય નોંધપાત્ર કોશ છે. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર (વડોદરા), ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (પૂના). જૈન સંસ્કૃત સીરીઝ તેમજ વારાણસીના પાર્શ્વનાથ વિદ્યાત્રમે પ્રકાશિત કરેલા જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસ' નામે ગ્રંથના આઠ ભાગ બહુ મૂલ્યવાન ગણાય. આ સંસ્થા તરફથી જૈન સાહિત્ય અને સંશોધનમાં ઘણાને પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ મળી છે, જ્યારે વૈશાલીની અહિંસા એન્ડ પ્રાકૃત વિદ્યાપીઠ એ જૈન અધ્યયનને વરેલી સંસ્થા છે. 'નનારસ યુનિવર્સિટી. મૈસૂર યુનિવર્સિટી, પૂના યુનિવર્સિટી, ઉદયપુર યુનિવર્સિટી, પતીયાલા યુનિવર્સિટી વગેરે યુનિવર્સિટીઓમાં જૈન વિદ્યાના આસન (Chair) દ્વારા જૈન સંશોધન અને અભ્યાસનું કાર્ય ચાલે છે, જ્યારે કેટલીક યુનિવર્સિટીમાં જૈન સંશોધન કેન્દ્ર દ્વારા આ કાર્ય થઈ રહ્યું છે. દિલ્હીની કેન્દ્રીય સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત સંસ્થાનમાં અને ધારવાડ યુનિવર્સિટીના પ્રાકૃત વિભાગમાં પણ આ કામ થાય છે.

પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં તો ગુજરાતનાં જૈન સામયિકોની પરંપરા.

૮. 'જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ', સં.પા. પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામી, પ્રકાશક : સંઘવી ગુલાબચંદ જસરાજ, લીંબડી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૬.

ગૌરવભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ પછી માત્ર એ વર્ષ બાદ અમદાવાદની જૈન સભા દ્વારા, શેઠ શ્રી ઉમાલાઈ હડીસિંહ અને શેઠ શ્રી મગનભાઈ કરમચંદના આર્થિક સહકારથી, 'જૈન દીપક' નામનું માસિક પ્રગટ થયું હતું. આ પછી ઈ.સ. ૧૮૭૫માં 'જૈન દિવાકર' સામયિક પણ અમદાવાદમાંથી શ્રી કેશવલાલ શિવરામ અને શ્રી જીગનલાલ ઉમેદ્યંદે પ્રગટ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૫૬થી ૧૯૮૨ સુધીમાં કુલ ૧૨૬ જેટલાં ગુજરાતી જૈન પત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં. ૧૮૮૪-માં અમદાવાદથી શ્રી કેશવલાલ શિવરામ દ્વારા પ્રગટ થયેલું 'જૈન સુધારસ' એકાદ વર્ષ ચાલ્યું. પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાળના નિરીક્ષણ હેઠળ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રવર્તક સભા (અમદાવાદ) તરફથી 'સ્યાદવાદ સુધા' નામનું સામયિક અને એ પછી થોડા મહિના બાદ 'જૈન હિતેચ્છુ પત્ર' પ્રસિદ્ધ થયું. એના તંત્રી વા. મો. શાહ નામે જાણીતા તત્ત્વચિંતક હતા. આ સામયિકો અત્યારે બંધ છે, પરંતુ અત્યારે પ્રકાશિત થતાં જૈન સામયિકોમાં સૌથી જૂનું 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' છે, જે છેલ્લાં એકસો વર્ષથી ભાવનગરથી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારીએ અમદાવાદમાં 'પ્રજ્ઞબંધુ' પત્ર શરૂ કર્યું હતું. એ પછી 'સમાલોચક' અને ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૦૩ની ૧૨મી એપ્રિલે જૈન સમાજનું સૌ પ્રથમ અઠવાડિક 'જૈન' નામે પ્રસિદ્ધ થયું. પહેલાં અમદાવાદમાંથી, પછી મુંબઈમાંથી અને અત્યારે ભાવનગરમાંથી આ અઠવાડિક પ્રસિદ્ધ થાય છે. અહીંથી શ્રી દેવચંદ દામજી કુંડલાકર દ્વારા 'જૈન શુભેચ્છક' નામનું સર્વપ્રથમ પાક્ષિક પણ શરૂ થયું હતું; જ્યારે સર્વપ્રથમ 'જૈનમહિલા' નામનું માસિક પણ ભાવનગરથી પ્રકાશિત થયું હતું. જૈન પત્રકારત્વના તેજસ્વી ઇતિહાસમાં ભગુભાઈ કારભારી, દેવચંદ દામજી

૯. 'જૈન પત્રકારત્વ : એક ઝલક', લે. ગુણવંત અ. શાહ. અનુર્થ જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થયેલો શોધ-નિબંધ.

કુંડલાકર, શેઠ કુંવરજી આણંદજી કાપડિયા, વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ, પરમાનંદભાઈ કાપડિયા, ગુલાબચંદભાઈ શેઠ, ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ, 'જ્યલિખ્ખુ', રતિલાલ દ્વીપચંદ દેસાઈ જેવાં નામો સ્મરણીય છે. સને ૧૯૭૭ના આંકડા પ્રમાણે, રાજ્યવાર જોઈએ તો હિંદી ભાષા પછી સૌથી વધુ જૈન પત્ર-પત્રિકા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તેમાં પણ અમદાવાદ, મુંબઈ, ભાવનગર કે વડોદરા જેવાં શહેરો તો ઠીક, પણ ગાંધીધામ, ડીસા, જામનગર, છાણી, પાલીતાણા, ભાભર, ભૂજ, વઢવાણ, સોનગઢ અને હિંમતનગર જેવાં સ્થાનોમાંથી પણ જૈન પત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે.^{૧૦} 'જૈન યુગ', 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' અને 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિક જેવાં સામયિકોએ જૈન સાહિત્ય અને અન્ય કલાઓના સંશોધનનું ઉપકારક કામ કર્યું છે. વળી જૈન સામયિકોના પ્રકાશનમાં પૂના અને કલકત્તાએ પણ ફાળો આપ્યો.

કેટલીક ગ્રંથગ્રોહીઓએ જૈન સાહિત્યના વિપુલ પ્રકાશન દ્વારા એના પ્રસાર અને પ્રચારનું મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે, આમાં શ્રી શાંતિપ્રસાદ સાહુનાં માતૃશ્રીની સ્મૃતિમાં પ્રગટ થતી 'મૂર્તિ દેવી ગ્રંથ-માળા'નો ફાળો નોંધપાત્ર ગણાય. ષટ્પઅંગમ, જ્યધવલા, જેવા આગમતુલ્ય ગ્રંથોનું વ્યવસ્થિત સંશોધન અને સંપાદન શોલાપુરથી થયું છે. જીવરાજ ગૌતમ ગ્રંથમાળા દ્વારા ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યેના માર્ગદર્શન હેઠળ, દ્વિગમ્બર ગ્રંથોનું ઉલ્લેખનીય પ્રકાશનકાર્ય થયું છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો એક લાખ રૂપિયાનો એવોર્ડ (કરમુક્ત) એ પણ જૈન સંઘની જ્ઞાનભક્તિ અને ઉદારતાનું પ્રતીક છે. સાહુ શ્રી શાંતિપ્રસાદજી જૈનના એકાવનમા વર્ષના પ્રવેશ નિમિત્તે એમનાં કુટુંબીજનો-એ આ એવોર્ડની યોજના કરી છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા ત્રણ

૧૦. 'તીર્થકર' જૈન પત્ર-પત્રિકાનું વિશેષાંક, વર્ષ ૭, અંક-૪, ૫ અગસ્ત-સિતમ્બર, ૧૯૭૭.

ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં 'Jain Art and Architecture'^{૧૧} પુસ્તકો મહત્વપૂર્ણ ગણાય. શ્રી ગોકળદાસ કાપડિયાનું પૂ. આ. શ્રી યશોદેવ-સરિના સહકારથી પ્રગટ થયેલો 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર' નામે ચિત્રસંપુટ તેમજ મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થયેલો 'તીર્થદર્શન' નામે સચિત્ર ગ્રંથ શકવતી પ્રકાશનો ગણી શકાય.

જૈન સંસ્થાઓમાં ભાવનગરની શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા શ્રી આત્માનંદ સલા અને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ ધણું મહત્વનું કાર્ય કર્યું. મુંબઈની જીવદયા મંડળી જેવી સંસ્થાએ અહિંસાનો પ્રચાર કર્યો. સંવત ૧૯૫૮માં કુતોધીમાં શ્રી ગુલાબચંદ ઢઢાના પ્રયાસથી જૈન શ્રવેતામ્બર કોન્ફરન્સનો જન્મ થયો. બીજે વર્ષે મુંબઈમાં એનું મોટા પાયા પર અધિવેશન યોજાયું. આ સંસ્થાએ જૈનાગમ, ન્યાય, ઔપદેશિક તથા ભાષાસાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોના સૂચિગ્રંથ જેવો 'જૈન ગ્રંથાવલી' નામે સૂચિગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો. જેસલ-મેર, પાટણ અને લીંબડીના ગ્રંથભંડારોની એણે પ્રસિદ્ધ કરેલી યાદીઓ અભ્યાસીઓને માટે અમૂલ્ય બની રહી છે. આ સંસ્થા દ્વારા સામયિક અને પુસ્તક-પ્રકાશનનું પણ નોંધપાત્ર કાર્ય થયું છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં દિગમ્બરોએ ભારતવર્ષીય દિગમ્બર જૈન મહાસભાની સ્થાપના કરી અને 'પુરઈ'ને તેના મુખ્ય સ્થળ તરીકે રાખ્યું. જ્યારે ૧૯૦૬માં સ્થાનકવાસીઓએ અજમેરમાં પહેલી કોન્ફરન્સ ભરી. સમગ્ર ભારતના જૈન સંપ્રદાયોને એકત્રિત કરવાના પ્રયાસરૂપે ઈ. સ. ૧૮૯૯માં Jain Youngmen's Association સ્થપાયું અને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં તેનું નામ 'ભારત જૈન મહામંડળ' રાખવામાં આવ્યું. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. તા. ૧૮-૬-૧૯૧૫ના દિવસે

૧૧. 'Jain Art and Architecture', Part 1, 2, 3, by A. Ghosh, Pub. Bharatiya Jnanpith, Delhi, 1974.

પંદર વિદ્યાર્થીઓથી ભાડાના મકાનમાં શરૂ થયેલી આ સંસ્થાએ નવી પેઢીને, ધાર્મિક શિક્ષણ-સંસ્કાર સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સવલતો આપીને દુઃખી કુટુંબોને સુખી બનાવીને સમાજના ઉત્કર્ષનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. આજે મુબઈમાં બે વિદ્યાર્થીગૃહો ઉપરાંત અમદાવાદ, પૂના, વડોદરા, વલ્લભ વિદ્યાનગર અને ભાવનગરમાં આ સંસ્થાની પાંચ શાખા છે. વળી વિદ્યાવિસ્તારની સાથેસાથ જૈન ગ્રંથમાળા જેવી મોટી યોજના, પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સહકારથી હાથ ધરીને સાહિત્યપ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં પણ એણે પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે. આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભસૂરિની સમાજ-ઉત્કર્ષની ઝંખના અને વિદ્યાવિસ્તારની તમન્નાનું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય ચિરંજીવ સ્મારક બની રહ્યું છે.

જૈન ભંડારોમાં માત્ર જૈન પુસ્તકોનો જ સંગ્રહ નથી હોતો, પણ એના સ્થાપકો અને સાચવનારાઓએ પ્રત્યેક વિષય અને દરેક સંગ્રહાયતાં પુસ્તકો સંગ્રહવાનો ઉદારતાભર્યો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાચીન અને મહત્વના બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંગ્રહાયતાં પુસ્તકો પણ જૈન ભંડારોમાંથી મળી આવે છે, જે અન્ય કયાંય મળતાં નથી. માત્ર કાગળ ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકો જ નહિ, પરંતુ તાડપત્રનાં પણ હજારો પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરતા આખેઆખા ભંડારોને સાચવી રાખવાનું વિરલ કાર્ય ગુજરાતના જૈનોએ કર્યું છે. મહા-ગુજરાતનાં અનેક નાનાં-મોટાં શહેરોમાં એક કે તેથી વધુ જૈન ભંડારો મળે છે અને પાટણ, અમદાવાદ, લીંબડી કે ખંભાત જેવાં શહેરો તો જૈન ભંડારોને લીધે વિશેષ જાણીતાં થયાં છે. એ શહેરનું નામ પડતાં વિદ્વાનને પહેલાં ત્યાંના ગ્રંથભંડારની યાદ આવે છે.

છેલ્લાં એક સો વર્ષમાં રચાયેલાં તીર્થો પર નજર કરીએ તો ગુજરાતમાં ભોંયણી, પાતસર, સેરિસા, મહેસાણા, કલીકુંડ પાર્શ્વનાથ (ધોળકા), પંજામમાં કાંગડા અને મદ્રાસથી પંદર કિલોમીટર દૂર

પોલાલ ગામમાં પુ'ંડલતીર્થ(કેસરવાડી)ની રચના થયેલી છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે ભગવાન મહાવીરના ૨૫૦૦મા નિર્વાણ મહોત્સવની ઉજવણી થઈ. ગોમટેશ્વરની બાહુબલિની મૂર્તિને એક હજાર વર્ષ થયાં તેનો ભવ્ય મહોત્સવ થયો. દક્ષિણના ધર્મસ્થળ અને ઉત્તરપ્રદેશના કિરોઝા-બાદમાં અનુક્રમે આશરે ૪૨ ફૂટ અને ૩૯ ફૂટ ઊંચી બાહુબલિની મૂર્તિઓ સ્થાપવામાં આવી. બેરીવલીના નેશનલ પાર્ક પાસે પૌતન-પુરના આશ્રમમાં ઋષભદેવ, ભરતદેવ અને બાહુબલિની મોટી નવી મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવી છે. સર્વધર્મની વિલક્ષણ ભાવના પ્રબોધતું ઘાટકોપરનું સર્વોદ્યમ મંદિર કેમ ભૂલી શકાય ? અહીં શ્રી પાર્શ્વનાથની એક સાથે ઘણી મૂર્તિઓ મળે છે. રાણકપુર, આણુ, તારંગા, જૂનાગઢ અને શત્રુંજયનાં તીર્થોના નમૂનેદાર જીર્ણોદ્ધાર થયા. આમાં ઘણા જીર્ણોદ્ધારમાં શ્રેણીવર્ચ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની કલાદ્રષ્ટિ પ્રતીત થાય છે. શ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠીએ તીર્થોની વ્યવસ્થા અને તીર્થોદ્ધારનું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું. આ કાર્યોમાં શ્રી નર્મદાશંકર સોમપુરા, અમૃતલાલ ત્રિવેદી, નંદલાલ અને ચંપાલાલજીએ મહત્વનું યોગદાન કર્યું છે. આ સમય દરમિયાન પાલીતાણામાં આગમ મંદિરોની સ્થાપના સારી પેઠે થઈ. સુરત, શંખેશ્વર, અમદાવાદ, વેરાવળ વગેરે સ્થળોએ પણ આગમ મંદિરો સ્થપાયાં. શ્રી કાનજી સ્વામીએ પણ આગમ મંદિરો બંધાવ્યાં; ગુજરાતમાં ૭૫ જેટલાં દેરાસરો સ્થપાયાં. આ સમયગાળામાં તીર્થ અને પર્વતિથિ નિમિત્તે જૈન સંઘોમાં ઘણા વિવાદ અને વિખવાદ થયા, જે કમનસીબી હજી પણ જોવા મળે છે.

સ્થાનકવાસી શ્રમણ સંઘનું સાદ્દી સંમેલન (સં. ૨૦૦૮માં) મળ્યું હતું. આમાં તેરાપંથની જેમ સંઘના નાયક તરીકે એક જ આચાર્ય રાખવાનું નક્કી કર્યું. પ્રથમ આચાર્ય તરીકે પંજાબમાં (લુધિયાનામાં બિરાજતા) આચાર્ય આત્મારામજીની વરણી કરી. અત્યારે એમની પછી આચાર્ય આનંદઋષિજી છે, પણ આ ગોઠવણમાં સ્થાનકવાસી સંઘના બધા સંપ્રદાયોનો સાથ ન મળ્યો એટલે

એમાં ધારણા મુજબ સફળતા ન મળી. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં શ્વેતામ્બર સંઘનું મુનિ સંમેલન અમદાવાદમાં મળ્યું હતું, એમાં સાતસો સાધુઓ એકત્રિત થયા હતા અને એમણે પટ્ટક બહાર પાડ્યો હતો. શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈના પ્રયાસથી ઈ. સ. ૧૯૬૩માં અમદાવાદમાં આખલ ભારતીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક શ્રમણોપાસક સંમેલન યોજાયું. સંઘની આચારશુદ્ધિ અને તેમાં પેઠેલી શિથિલતા દૂર કરવા માટે એનું આયોજન થયું હતું, પરંતુ તેનો હેતુ સફળ થયો ન હતો. આચાર્ય તુલસીએ લાડનું 'જૈન વિશ્વભારતી' સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થામાં અધ્યયન-અધ્યાપનનું પ્રેરણાદાયી કામ ચાલે છે, તેમજ તેનું આગમપ્રકાશનનું કાર્ય પણ મહત્ત્વનું ગણાય છે. સ્થાનકવાસી સંઘ દ્વારા રાજગૃહીના પહાડની તળેટીમાં ઉપાધ્યાય અમરચંદ્રજી મહારાજના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી વીરાયતન નામની સંસ્થા લોકશિક્ષણ, લોકસેવા, ધ્યાનસાધના, સાહિત્યપ્રકાશન અને શાસ્ત્રોના અધ્યયન-અધ્યાપનનું અનુકરણીય કાર્ય કરે છે. સ્થાનકવાસી સંઘમાં શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈ, ખીમચંદ મગનલાલ અને દુર્લભજી ખેતાણી જેવાઓએ મહત્ત્વનું યોગદાન કર્યું. સ્થાનકવાસી સંઘના સુશીલ મુનિ અને શ્વેતામ્બર ફિરકાના શ્રી ચિત્રભાનુજી મહારાજના વિદેશગમનથી અને ફિરકામાં ઘણો વિવાદ જાગ્યો હતો.

ગુજરાતમાં શ્રેષ્ઠીઓની ગૌરવભરી પરંપરા જેવા મળે છે. જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત વ્યાપક સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં જીવંત રસ લીધો છે. પાલીતાણા રાજ્ય સાથે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠીએ કરેલ રખોપાનો, વાર્ષિક રૂ. ૧૫,૦૦૦નો ચોથો કરાર તા. ૩૧-૩-૧૯૨૬ના રોજ પૂરો થયો હતો અને તે પછી પાંચમો કરાર, પાલીતાણાના દરબાર અને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ મી. સી. મી. વૉટ્સનના જૈન સંઘ પ્રત્યેના કઠોર વલણને કારણે,

વિલંબમાં પડ્યો હતો. આને લીધે જૈન સંઘે તા. ૭-૪-૧૯૨૬થી શત્રુંજયની યાત્રાનો સદંતર અહિષ્કાર શરૂ કર્યો હતો.

આ અહિષ્કાર તા. ૧-૪-૧૯૨૬થી તા. ૩૧-૫-૧૯૨૮ સુધીના ૨૬ મહિના જેટલા લાંબા સમય સુધી એવી સળંગ રીતે ચાલુ રહ્યો હતો કે એ દરમ્યાન પાલીતાણામાં શત્રુંજયની યાત્રા માટે એક પણ યાત્રિક નહોતો ગયો.

છેવટે વાયસરોય લોર્ડ ઇરવીનની દરમ્યાનગીરીથી, વાર્ષિક રૂ. સાઠ હજારનો પાંત્રીસ વર્ષની મુદતનો પાંચમો રખોપા કરાર, તા. ૨૬-૫-૧૯૨૮ના રોજ સીમલામાં થયો હતો, એટલે તા. ૧-૬-૨૮થી યાત્રા શરૂ થઈ હતી જૈન પરંપરામાં આ ખનાવ અપૂર્વ અને શકવર્તી કહી શકાય એવો હતો.^{૧૨} મોતીશા શેઠ, નરશી કેશવજી નાયક, પ્રેમાભાઈ શેઠ, નરશી નાથા, પ્રેમચંદ રાયચંદ, હડીભાઈ શેઠ, મયાભાઈ પ્રેમાભાઈ, કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ, અંબાલાલ સારાભાઈ, મનસુખભાઈ ભગુભાઈ શેઠ, લાલભાઈ શેઠ અને કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ જેવાએ ધર્મ પ્રભાવના અને સમાજ કે દેશની ભલાઈની ધણી પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ તો શ્રી આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો વહીવટ, જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની સ્થાપના ઉપરાંત અનેક શિક્ષણ-પ્રસારનાં કાર્યો કર્યાં છે. જ્યારે મહિલાઓમાં પણ હરકાર શેઠાણી અને ઉજ્જમ ફાઈ જેવી સન્નારીઓએ સફળતાથી મોટો કારભાર સંભાળ્યો છે ભીમશી (ભીમસિંહ) માણેકે એક લાખના ખર્ચે વર્ષો પહેલાં 'પ્રકરણ રતનાકર'ના ચાર ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરી

^{૧૨} 'શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો ઇતિહાસ', ભા-૧, લે. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ, પ્રકાશક : શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ-૧.

હતી. એમણે ‘સુચગડાંગ’ આદિ આગમો તથા ‘જૈનકથા રત્નકોશ’ના આઠ ભાગો અનુવાદ સહિત પ્રગટ કર્યા હતા. આ ગ્રંથોએ લોકોના ધર્મજ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી હતી. વિ. સં. ૧૯૪૭ના જેઠ વદ પાંચમને ગુરુવારે તેમનું અવસાન થયું. અને પછી તેમની પેઠી તરફથી ‘યોગ-શાસ્ત્ર’, ‘હરિભદ્રાષ્ટક’ આદિ પુસ્તકો મૂળ અને અનુવાદ સહિત બહાર પડ્યાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં પર્યુષણ પર્વ સમયે યોજાતી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનવાળા વૈચારિક ભૂમિકાએ એક નવો ઝોક સૂચવે છે.

છેલ્લા એક સૈકાની ધર્મપ્રવૃત્તિ જોતાં ત્રણ ઘટનાઓ સૌથી વધુ દુરગામી અસર કરનારી ગણાય. સૌરાષ્ટ્રના મેરબી પાસે આવેલા વઘાણિયા ગામમાં વિ. સં. ૧૯૨૪ના કાસ્તક સુદ પૂનમને રવિવારે રાયચંદલાઈનો જન્મ થયો. તેઓ સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મ પાળતા હતા. ઝવેરાનનો વ્યવસાય કરતા અને કવિ તેમજ શતાવધાની હતા. ત્રિપ્ત સ્મરણશક્તિ ધરાવતા રાયચંદલાઈમાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો મધુર સુમેળ જોવા મળતો. એમણે સાળ વર્ષે (સં. ૧૯૪૦માં) ‘મોક્ષમાળા’ અને ‘લાવનાખોધ’ની (વિ. સં. ૧૯૪૨માં) રચના કરી. યોગણીસમે વર્ષે મુંબઈમાં શતાવધાનના પ્રયોગો કર્યા. સં. ૧૯૫૨માં નડિયાદમાં પદ્યમાં ‘આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ની રચના કરી. તેઓ કવિ કરતાં વિશેષે તત્ત્વચિંતક અને સાચા અર્થમાં મુમુક્ષુ હતા. મોક્ષ માટે ત્યાગમય અણગાર ધર્મ સ્વીકારવાની એમની ઇચ્છા ખૂબ ઉત્કટ હતી. હિંદુ ધર્મમાં ગાંધીજીને જ્યારે જ્યારે શંકા થતી ત્યારે તેઓ રાયચંદલાઈને પૂછીને સમાધાન મેળવતા. તેથી જ ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે, “હિંદુ ધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદલાઈ જવાબદાર થયા.”^{૧૩} આ પછી રાયચંદલાઈ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરીકે

૧૩ ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક,’ ખંડ ૩, અંક ૧ માં લેખ ‘રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો’, લે. ગાંધીજી.

ઝોળખાયા. આજે વડવા, ઈડર, અગાસ, વવાણિયા, નારોલ અને દેવલાલી જેવાં સ્થળોએ એમનાં આક્રમો છે, અહીં સ્વાધ્યાય અને આત્મસાધનાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.

ખીજું પરિવર્તન ઈ. સ. ૧૯૩૪માં શ્રી કાનજી સ્વામીએ સ્થાપેલા પંચમી આવ્યું. મૂળ સૌરાષ્ટ્રના ઉમરાળાના શ્રી કાનજી સ્વામીએ સ્થાનકવાસી ફિરકાનો ત્યાગ કરીને એક સ્વતંત્ર ફિરકાની રચના કરી; અને એનું છેવટનું રૂપાંતર દિગમ્બર સંઘરૂપે થયું. મધુર વાણી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા કાનજી સ્વામી સોનગઢમાં રહેતા હતા. નિશ્ચયનય તરફ તેમનો વિશેષ ઝોક હતો અને કુદકુંદાચાર્યના 'સમ્યસાર' અને 'પ્રવચનસાર'માં ઉપદેશોલ નિશ્ચયનય પર તેઓ વિશેષ ભાર આપતા હતા.

ત્રીજી મહત્વની ઘટના એ તેરાપંથનું રૂપાંતર છે. આચાર્ય શ્રી તુલસીના નેતૃત્વ હેઠળ આ પંથે નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું. એમના સંઘની ચીલાચાલુ માન્યતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં જે આમૂલ પરિવર્તન કર્યું અને જ્ઞાનોપાસનાને સક્રિય મહત્ત્વ આપ્યું તે મૂલ્યવાન અને અનુકરણીય ઘટના છે. પોતાના શ્રમણ-શ્રમણી સંઘમાંથી એમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના ઉત્તમ વિદ્વાનો આપ્યા. તેમાં ય યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ (પૂર્વના મુનિ નથમલજી)નું મૌલિક ચિંતનપ્રધાન અને આત્મભાવપ્રેરક સાહિત્યનું વિપુલ સર્જન તો વિશેષ નોંધપાત્ર ગણાય. આ બધું જોતાં એમ લાગે કે તેરાપંથનો કાયાપલટ જ થઈ ગયો છે. આચાર્ય શ્રી તુલસીની વિશેષતા એ કહેવાય કે એમણે પોતાના પંચમી અળગા થવાને બદલે પંચને સાથે લઈને ક્રાંતિ કરી. સાધ્વીઓમાં અભ્યાસ વધારીને તેમને વિદુષી બનાવી. સાધ્વી અને શ્રાવિકા વચ્ચે 'સમણી'ની એક નવી કોટિની રચના કરી જે સાધુત્વની મજબૂત પીઠિકા બની રહે.

છેલ્લાં એક સો વર્ષની ધર્મપ્રવૃત્તિ પર નજર કરીએ તો એમ લાગે છે કે દાનનો પ્રવાહ જેટલો દેરાસરો અને ધર્મોત્સવો તરફ

વળ્યો છે, તેટલો કેળવણી કે સમાજકલ્યાણનાં ક્ષેત્રોમાં વલ્લો નથી, અને સાર્વજનિક સેવાની ભાવનાની પૂરી ખિલાવટ થઈ નથી. હજી વિપુલ જૈન સાહિત્ય ગ્રંથભંડારો અને હસ્તપ્રતોમાં ગુપ્ત રહેલું છે. એના અધ્યયન, સંશોધન અને પ્રકાશન માટે વધુ પ્રયત્નોની જરૂર છે. પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસનું વહેણ પાતળું થતું જાય છે તે પણ ચિંતાજનક બાબત ગણાય.

અનેકાન્તને ઉપદેશતા આ ધર્મમાં હજી તીર્થો અને તિથિઓના વિવાદો ચાલુ છે, જે સંકુચિત વૃત્તિ અને ધર્મઝનૂનને વકરાવે છે. ધર્મક્રિયાઓ સાથે એની પાયાની ભાવનાઓ જાણવાની આજે ભૂખ જાગી છે અને યુવાનવર્ગ વર્તમાન વિશ્વના સંદર્ભમાં આ ધર્મનાં સત્યોને સમજવા અને પરીક્ષવા ચાહે છે.

આજે વિશ્વ ઝડપથી પરિવર્તન પામી રહ્યું છે. વિવિધ દેશ, ધર્મ અને વર્ણની પ્રજાઓ પરસ્પર ખૂબ નિકટ આવી રહી છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને પરિણામે દુનિયા નાની થતી થાય છે તેની સાથે સત્તાભૂખ, ધનભૂખ અને અહંતાથી પ્રેરાઈને મોટાં રાષ્ટ્રો એકબીજાને મહાત કરવા હુકાર કરી રહ્યાં છે. તેને પરિણામે જાણે દુનિયા સર્વનાશને આરે ઊભી રહી હોય એમ લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં આજનો માનવી ધર્મની સંકુચિત માન્યતાઓ, સ્થૂળ આચારો ને પરધર્મવિક્ષેપમાં પુરાઈ રહેવાને બદલે માનવકલ્યાણને પ્રેરે એવી વિચારશ્રેણી કે ભાવનાઓ ધર્મમાંથી સારવીને તેને સમગ્ર માનવજાતિના ઉત્થાન માટે સમજવા-સમજાવવા ઝંખી રહ્યો છે. એ વખતે જૈન ધર્મ-પ્રબોધિત અહિંસા, સંયમ, તપ, અનેકાંતદષ્ટિ, વિશ્વમૈત્રી અને પરમત-સહિષ્ણુતા વગેરે ઉચ્ચ આદર્શો નૂતન યુગના માનવીને વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વશાંતિ ભાણી કૃત્ય કરવામાં મદદ કરી શકે તેમ છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં તેમજ ત્રણે કાળમાંય કદાચ એ જ તેનું સાર્થક્ય છે.

સમતા

મ્રા. તારાબહેન રમણલાલ શાહ

‘સમતા’નો સાદો અને સામાન્ય અર્થ છે : ધીરજ રાખવી, શાંતિ રાખવી. સમ એટલે સમાન અથવા સરખું. સમતાનો વિશેષ અર્થ છે સમત્વ, મનના સ્થિરતા, સ્વસ્થતા, તટસ્થતા, અહિંસક-પણું. સમતા એટલે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંનેગોમાં, સારા કે નરસા પ્રસંગે, સારી કે નરસી વ્યાક્રા માટે સ્વસ્થતાપૂર્વક સમભાવ ધારણ કરવો. આપણે બાણીએ છીએ કે જુદા જુદા કારણે ચિત્તમાં સમયે સમયે સુખદ કે દુઃખદ અનુભવો થાય છે. સુખદ અનુભવ પ્રત્યે મોહ કે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. સુખદ અનુભવ બ્યારે દુઃખમાં પલટાઈ જાય છે ત્યારે અધીરાઈ, ખેદ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ અનુભવાય છે, માણસ સુખ ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તે આજું ટકતું નથી. માણસ દુઃખને દૂર કરવા ઇચ્છે અને છતાં દુઃખ દૂર થાય નહિ. આ બંને દશામાં મન અશાંત, ખેચેન અને વિષમ બને છે. બીજી બાજુએ સુખ અને દુઃખ બંને પ્રત્યે માણસ સન્નગ રહે, બંને પરિસ્થિતિમાં રાગ અને દ્વેષ ન અનુભવતાં સમતોલ અને શાંત રહે એ સમતા કહેવાય. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે :

દુઃસ્વેષુ અનુદ્વિગ્નમનઃ સુસ્વેષુ વિગત સ્પૃહઃ ।

દુઃખમાં ખેદ ન કરવો અને સ્પૃહા ન રાખવી તે સમતા.

સાધુજીવનનો સાર સમતા છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’માં એક સ્થળે કહ્યું છે : સમયાણ સમણો હોઈ । સમતા વડે સાધુ થવાય છે, શ્રમણ થવાય છે. ‘શ્રમણ’ શબ્દનો એક અર્થ ‘સમતા’ થાય છે. સાચી સમતા પરમ પુરુષાર્થ છે, વીરતા છે. ભગવાન મહાવીરે દીક્ષાસમયે

પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી : ‘હું જિંદગીભર સમતા ધારણ કરીશ. દેવો, માનવો, નારકી, તિર્યચ દરેક પ્રત્યે સમભાવથી વર્તીશ. ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં પણ હું ચલાયમાન થઈશ નહિ’ સમતાની આવી કઠિન પ્રતિજ્ઞા ભગવાને લીધી અને વીરતાપૂર્વક પાળી તેથી જ તેઓ મહાવીર કહેવાયા. ભગવાન પાર્શ્વનાથને એક બાજુ કમઠે અતિશય ત્રાસ આપ્યો, તો બીજી બાજુ ધરણેન્દ્રદેવે એમની રક્ષા કરી. પરંતુ ભગવાને કમઠ પ્રત્યે ક્રોધ કે દ્રેષને ભાવ ન સેવ્યો અને ધરણેન્દ્ર પ્રત્યે મોહ કે રાગનો ભાવ ન સેવ્યો. બંને પ્રત્યે સમાન ભાવ સેવ્યો એટલે કે તુલ્ય મનોવૃત્તિ સેવી.

સમતા એટલે નિર્બંધતા નહિ, કે કાયરતા નહિ. સમતા એટલે જડતા કે ભાવશૂન્યતા નહિ. સમતા એટલે અંતરની ઉદા-તા. સમતા એટલે હૃદયનો ક્ષમાભાવ. એનો અર્થ એવો નહિ કે કોઈ પણ ઘટનાને કે હકીકતને વગર-વિચાર્યે માની લેવી કે સમતાને નામે એને સંમતિ આપવી. એમ કરવાથી અવ્યવસ્થા સર્જાય. સમતા એટલે સમજણપૂર્વકની, વિચારપૂર્વકની સ્વસ્થતા; કસોટી કે કટોકટીની ક્ષણે પણ સ્વસ્થતા. શાંત ચિત્તની સ્વસ્થતામાંથી વિવેક જન્મે છે. વિવેકી વ્યક્તિ પ્રત્યેક બાબતમાં જે સત્ય છે, શુભ છે, વાસ્તવિક અને યથાર્થ છે તેને જુએ છે, સમજે છે અને સ્વીકારે છે. જે અશુભ છે, હાનિકારક છે તેને પણ તે સમજે છે, પારખે છે, અને ત્યજે છે. વિવેક વ્યક્તિને જાગ્રત રાખે છે. વિવેક માર્ગદર્શકનું કામ કરે છે. સમતા જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે આપણે હર-પણે વાણી, વિચાર, વર્તનને ત્રીણવટપૂર્વક તપાસીએ છીએ.

વ્યક્તિમાં સમતા આવે ત્યારે શુભ પ્રવૃત્તિનો ઉદય થાય છે; સ્વ અને પર-કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. સમતા એટલે પલાયન વૃત્તિ નહિ. સમતા વ્યક્તિને જીવન પ્રત્યે અભિમુખ કરે છે. બહારના-ગમે તેવા વિષમ સંજોગો વચ્ચે તેની સાચી સમતા ખંડિત થતી

નથી. સુખ-દુઃખ, હાર-જીત, નિંદા-સ્તુતિ, માન-અપમાન, લાલ કે હાનિ વગેરે અનેક દ્વંદ્વો સમતા ધારણ કરનાર વ્યક્તિના ચિત્તને વિચલિત કરી શકતાં નથી.

સમતા એ યોગ છે. આચાર્ય હરિભદ્રસરિએ યોગના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે : (૧) અધ્યાત્મ, (૨) ભાવના, (૩) ધ્યાન, (૪) સમતા અને (૫) વૃત્તિ. યોગનો સાદો અર્થ છે 'જોડવું'. સમતા સાથે ચિત્તને જોડવું અર્થાત્ સમતા સાથે એકરૂપ બની જવું, તે સમતાયોગ. 'વ્યાખ્યા પ્રસૂતિ'માં કહ્યું છે, "આત્મા સમત્વરૂપ છે. આત્માનું ધ્યેય સમત્વ છે." કુંદાકુંદાચાર્યે કહ્યું છે, "આત્મા એ જ સમય-સાર છે." સમત્વં यस્ય સારં તત્ સમયસારમ્ । મોહ અને ક્ષોભથી રહિત આ માની અવસ્થા તે સમત્વ છે. ભગવાન કૃષ્ણે ગીતામાં સમત્વનું ગૌરવ કરતાં કહ્યું છે : સમત્વમ્ યોગમ્ ઉચ્યતે ।

જૈન ધર્મે સાધનાના ક્ષેત્રે મમત્વના વિસર્જન અને સમત્વના પ્રકટીકરણ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. સમત્વથી મારાપણાનો, અહમ્નો ભાવ દૂર થાય છે. સમત્વ આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે.

સાચી સમતા સેવનાર વ્યક્તિ સદાચારી બને છે. જો તે દવાનો વેપારી હોય તો ભેજસેજવાળી દવા પોતાના સ્વજનને ન આપે, તેમ ખીજને પણ ન આપે. અનાજનો વેપારી પોતે સડેલું અનાજ ન વાપરે, તેમ ખીજને વેચે પણ નહિ. તેવી જ રીતે વ્યવહારનાં બધાં ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ સમભાવને કારણે અહિતકારી નહિ પરંતુ સર્વાહિતકારી વૃત્તિ ધરાવે.

જૈન દર્શનનો સાર સમતા છે. શાસ્ત્રોએ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર્યનો સમાવેશ સમભાવમાં જ કર્યો છે. અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાન્તવાદ - એ ત્રણે પરસ્પરપૂરક છે, અને એ ત્રણેનો આધાર છે સમતા. સમતાના વિકાસ માટે, પોષણ માટે અને સમતાની સ્થિરતા માટે આ ત્રણે સિદ્ધાંતો આવશ્યક છે. અહિંસા

એટલે જીવમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ. સમગ્ર ચેતનસૃષ્ટિ પ્રત્યે સમભાવ દ્વારા જ માનવી સમગ્ર વિશ્વચેતના સાથે એકત્વ અનુભવી શકે છે. જેટલું સમત્વ વધારે તેટલું અહિંસાનું પાલન સારી રીતે થઈ શકે. વિશ્વપ્રેમ અહિંસા છે, સકળ જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે આત્મસમ દષ્ટિ તે સમતા છે.

અનેકાન્તવાદ એટલે વિચાર કે વાણી દ્વારા સમતાનું આચરણ. અનેકાન્તવાદ એટલે વૈચારિક સહિષ્ણુતા. વિવિધ વ્યક્તિઓ, વાદો અને ધર્મોમાં વિચારના ભેદ તો રહેવાના. તેને સમભાવથી તપાસી, સમન્વય કરી, સત્ય પામવું તે સમતા. વિશ્વશાંતિ માટે અમોઘ સાધન તે સમતા છે.

અનેકાન્તવાદ એટલે વૈચારિક અપરિગ્રહ, વૈચારિક પરિગ્રહ એટલે વિચારનું, મતનું મમત્વ. હું કહું તે જ સાચું— આ વલણ તે વિચારનો પરિગ્રહ. ખીજના વિચાર કે મતવ્યમાં રહેલા સત્યનો સ્વીકાર કરવો તે વૈચારિક સમભાવ. મતાંધતા કે આગ્રહીપણું ત્યજવું તે વૈચારિક અપરિગ્રહ. ધર્મ, રાજકારણ, કુટુંબ વગેરે દરેક ક્ષેત્રે મતભેદ દૂર કરવા માટે અનેકાન્તવાદ ઉત્તમ માર્ગ છે.

ભગવાન મહાવીરે ગૃહસ્થો માટે મર્યાદિત પરિગ્રહનો માર્ગ પ્રમોદ્યો. આર્થિક વિષમતાનું મૂળ તૃષ્ણા છે, અગ્રહવૃત્તિ છે. પોતે જરૂરિયાતથી વધારે રાખવું અને ખીજને જરૂરિયાતથી વંચિત રાખવાં એ વૃત્તિ હિંસા—વિષમતા તરફ દોરે છે. આ દોષમાંથી બચવા, ભગવાને દાનનો ઓષ પણુ આપ્યો. દાન એટલે જરૂરિયાતવાળાને ઉપકારબુદ્ધિથી નહિ પરંતુ પોતાનું કર્તવ્ય કે આવશ્યક ક્રિયા સમજીને આપવું. આ ક્રિયાને સમવિભાગ કે સમવિતરણની ક્રિયા કહી શકાય. એના મૂળમાં સમતા કે સમભાવનો આદર્શ રહેલો છે.

સમતા પમાય કેવી રીતે? એ માટે જગૃતપણે ખૂબ પુરુષાર્થ કરવો પડે. સહુ પ્રથમ હૃદયશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. દુર્ગુણો અને

દુર્વાસનાએથી હૃદય મલીન થાય છે અરીસો ચોખ્ખો હોય તો પ્રતિબિંબ ચોખ્ખું દેખાય. ચિત્રકાર ચિત્ર કરતાં પહેલાં ફલકને સાફ કરે છે, તેવી રીતે હૈયામાં પેટેલા દુર્ગુણો દૂર કરીએ તો જ હૃદયમાં સમતા જેવા ઉચ્ચતમ ગુણને અવકાશ મળે આનંદધનજી લખે છે :

‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે અભય, અદ્વેષ, અખેદ.’

ભય અહમ્માંથી જન્મે છે. અહમ્ ઓગાળી નાખીએ તો અભય જન્મે. સત્તા, કીર્તિ, સંપત્તિની નરથક હરીફાઈ છોડીએ તો અદ્વેષ પ્રગટે. અભય, અદ્વેષની વૃત્તિમાંથી અખેદ, સાત્ત્વિક આનંદ જન્મે. આ ત્રણે દ્વારા હૃદયશુદ્ધિ થાય તો સમતાપ્રાપ્તિની ભૂમિકા તૈયાર થાય.

સાધુપુરુષ કે ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિઓનો સત્સંગ કેળવવાથી, એમના જીવનવ્યવહારનો અભ્યાસ કરવાથી સમતાનો ભાવ પ્રગટે. વળી તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી આત્મસ્વરૂપ સમજાય, આત્મા અને શરીરનો ભેદ સમજાય. શરીર નાશવંત છે, મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. મૃત્યુનો વિચાર માણસને દુષ્કૃત્ય કરતાં અટકાવે અને પુણ્યકાર્ય ઝડપથી કરવા પ્રેરે. પશ્ચાદ્ભૂમાં સમતા હોય તો જ પુણ્યકાર્ય સાર્થક થાય. કહ્યું છે :

‘સમતા વિણ જે આચરે પ્રાણી પુણ્યનાં કામ,
છાર ઉપર જિભ લીપણું, જ્યું ઝાંખર ચિત્રામ.’

ધર્મપાલન માટે જૈન ધર્મે જે છ આવશ્યક ક્રિયાઓ કહી છે તેમાંની એક ક્રિયા તે ‘સામાયિક’ છે. સામાયિક સમતાપ્રાપ્તિનો ઉત્તમ ઉપાય છે. સામાયિકનો સૂક્ષ્મ અર્થ છે સમતાભાવ ધારણ કરવો. સામાયિક એટલે ગુરુની આજ્ઞા લઈ બે ઘડી એક આસને બેસી સર્વ પાપજનક પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી (સાવજ્જં જોગં પચ્ચલામિ) અને પોતાનાં નિઘ કૃત્યો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો, (નિંદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ); બે ઘડી માટે પ્રયત્નપૂર્વક જાગ્રત રહીને સમતા-

ભાવ ધારણ કરવો. વારંવાર સામાયિક કરવાથી સમતા ધારણ કરવાની ટેવ પડે છે. શાસ્ત્રકારોએ સામાયિકને નિષ્કર્ષ એક શ્લોકમાં યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યો છે :

સમતા સર્વભૂતેષુ, સંયમઃ શુભ માલના ।
આર્તરોદ્ર પરિત્યાગ, તદ્દિ સામાયિક વ્રતમ્ ॥

પ્રાણીપાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ અને સમતાપૂર્ણ જીવનવ્યવહાર, પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કટુણા અને માધ્યમસ્થ - એ શુભ ભાવનાઓ સેવત્રી અને આર્તરોદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરવો. આ વ્રતને સામાયિક વ્રત કહી શકાય.

પરકલ્યાણની ચિંતા એટલે મૈત્રી. જ્ઞાનીઓ એને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ કહે છે. મૈત્રીનું એક અંગ છે પ્રેમ અને ખીજું છે ક્ષમા. સમતાભાવ હોય તો જ પ્રેમ અને ક્ષમા ટકે. કોઈનાં વિચારો, ક્ષતિઓ, દોષો, અપરાધો તરફ સમતાભાવ હોય તો જ ચિત્તની શાંતિ જળવાય. કહેવાયું છે :

‘અપરાધીસું પણ ચિત્ત થકી, નવિ ચિંતવીએ પ્રતિકૂળ.’

પરસુલ તુષ્ટિ મુદિતા । પારકાના સદ્ગુણોને, સુખને જોઈને આનંદ પામવો તે પ્રમોદ. સંતો, મુનિઓ, જ્ઞાનવાન, ગુણવાન, ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિઓને જોઈને આનંદ અનુભવવો જોઈએ. ગુણનો પક્ષરાત કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી આપણામાં જે ગુણો અંશતઃ હોય તેનો વિકાસ થાય છે. વિરોધીઓના ગુણોની પણ પ્રશંસા કરવાથી તેમને મિત્ર બનાવી શકાય. પ્રમોદભાવ સમભાવને પુષ્ટ કરે છે. શરીર અને ચિત્ત બંનેને પ્રસન્ન, સ્વસ્થ રાખવામાં પ્રમોદભાવ સહાયભૂત બને છે.

કરણને પદ્મુર્ધ્વાવનાશિની કહેવામાં આવે છે. એટલે કે દુઃખી જીવોના શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખ દૂર કરવાનો ભાવ તે

કરુણા. દુઃખીનાં દુઃખ ઓછાં કરવાથી કર્મની નિર્જરા થાય છે; આપણી વૃત્તિ નિર્મળ થાય છે. ભગવાન મહાવીરે સંગમદેવ પ્રત્યે અપાર કરુણા બતાવી. સમતાના ઉત્કૃષ્ટ ભાવ વિના તે સંભવે નહિ. હાંફ, હમદદી, લાગણી, સમભાવ છત્યાદિ દુઃખી માણસને ખરે ટાંકણે અમૃતછાંટણા સમાન બની જાય છે.

માધ્યસ્થ એટલે કરુણાપૂર્ણ ઉપેક્ષા. પરદોષો પેક્ષણ ઉપેક્ષા । અધર્મા; માર્ગભૂલેલા, દોષિત પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવવી. માધ્યસ્થ એટલે ક્રોધ અને કે કટુતાનો ભાવ સેવ્યા વિના અલિપ્ત રહેવું. આ ઉદાસીનતા કે ઉપેક્ષા જડ નહિ પરંતુ કરુણાપૂર્ણ હોવી જોઈએ. કરુણાનો ભાવ ન હોય તો આપણામાં જડતા કે રુક્ષતા આવી જવાનો સંભવ રહે. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી સજ્જાયમાં કહે છે :

‘રાગ ધરીજે જહાં ગુણ લહીએ,
નિર્ગુણ ઉપર સમચિત્ત રહીએ’

આ ચારે ભાવનાથી વિશ્વમૈત્રી સધાય છે. આ ચારે ભાવના ધર્મધ્યાનની ભાવના છે. તેનાથી આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનથી મુક્ત થવાય છે. અને સમતાયુક્ત ધર્મધ્યાન પ્રગટે છે. અનુકંપા, પ્રેમ, ઉદારતા અને દાનનાં બીજ પ્રગટે છે અને પોષાય છે. ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય છે. જેમ વૃત્તિ શુદ્ધ અને સ્થિર થાય તેમ અનિર્વચનીય આનંદ અનુભવાય છે.

સમતા અને ધ્યાન પરસ્પરપૂરક છે. સમતા વિના, ચિત્તની સ્થિરતા વિના, ધ્યાન થતું નથી. ધ્યાનથી સમતા નિશ્ચલ થાય છે.

ન સામ્યે વિના ધ્યાનમ્, ન ધ્યાનેન વિના ચ્ચ યત્ ।

જેમ જેમ ધ્યાનની ક્ષમતા વધતી જાય તેમ તેમ મનમાં વિશેષ પ્રકારનું ચૈતન્ય જન્મત થાય છે. ચૈતન્ય એ સમત્વની પ્રજ્ઞા છે.

સમતા એ જ્ઞાન છે. અથવા તો એમ કહી શકાય કે જ્ઞાનનો

સાર સમતા છે. ધર્મની સાધનાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ સાચી દષ્ટિ અને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ છે. જેમ જેમ રાગદ્વેષથી પર થઈએ તેમ તેમ આત્મા પરથી મોહ અને અજ્ઞાનનું આવરણ હટતું જાય. જેમનાં જીવનમાં સમતા આવે તેવી વ્યક્તિઓને સામ્યયોગી અથવા તો પંડિતા સમર્શિન: કહેવામાં આવે છે. વીતરાગપણાની સાધનાનો આધાર સમતા છે.

સમતાના અનેક લાભ છે. સમતાથી ઉત્તમ ગુણોની રક્ષા થાય છે, ચિત્તની શાંતિ પ્રગટે છે, ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં વિચલિત થયા વિના સાચા અને સારા ત્વરિત નિર્ણયો લઈ શકાય છે. બાહ્ય સંજોગો પરિવર્તનશીલ છે, તેના પર કદાચ આપણો કાબૂ ન હોય, પરંતુ સમતાને કારણે આંતરવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી શકાય છે. પરિણામે નિષ્કપટતા અને નિષ્કપાયતા પ્રાપ્ત થાય છે. અધ્યાત્મયોગી આનંદધનજી કહે છે :

‘ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન કૃત્ત કહ્યું, પૂજન અખંડિત એહ.’

સમતાથી જન્મતી ચિત્તની પ્રસન્નતા એ જ સાચી લક્ષિત છે.

સમતાથી માનસિક સમતુલાની સાથે શારીરિક સમતુલા પણ મેળવી શકાય. રોગને સહન કરવાની તાકાત આવે. સમતાનો અભાવ હોય તો જીવનવ્યવહારમાં કેટલીક વાર માનસિક તનાવ પેદા થાય છે; જાતજાતના લય અકળાવે છે; જાતજાતની શંકાનકુશંકા સેવાય છે. કેટલીક ચિંતા ઉન્માદ સુધી પહોંચાડે છે. મોટા ભાગની બીમારી માનસિક તનાવના કારણે હોય છે. સમતા હોય તો તનાવ પર કાબૂ મેળવી શકાય છે.

સમતા મોક્ષનું સાધન છે. સમતા દ્વારા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ માટે જે સાધના કરીએ તેમાં પ્રથમ પગથિયું એટલે કે તળેટી સમતા છે, અને ચરમ શિખર પણ સમતા છે. સાધનાનો પ્રારંભ પ્રેમ, કરુણા, અહિંસા, ઉદારતા વગેરેથી થાય છે. ક્રમશ:

સાધના તીવ્ર બનતાં સાધક વીનરાગતા સુધી પહોંચે છે.

શાસ્ત્રકારોએ, જ્ઞાનીઓએ સમતાનું ધણું ગૌરવ કર્યું છે.

જાનન્તિ કામાન્નિલિલીઃ સસજ્ઞા,

અર્થ નરાઃ કેઝપિ ચ કેઝપિ ચ ધર્મમ્ ।

જનં ચ કેચિદ્ ગુરુદેવશુદ્ધમ્

કેચિત્ શિવમ્ કેઝપિ ચ કેઝપિ સામ્યમ્ ॥

સર્વસંજ્ઞાવાળાં પ્રાણીઓ કામને જાણે છે. તેમાંથી કેટલાંક અર્થને (ધનને) જાણે છે. તેમાંથી કેટલાંક ધર્મને જાણે છે. તેમાંથી થોડાંક દેવગુરુયુક્ત ધર્મને જાણે છે. તેમાંથી થોડાંક મોક્ષને અને તેમાંથી થોડાંક સમતાને જાણે છે. (સમતા—‘અધ્યાત્મ કલ્પતરુ’)

સમતાનું મૂલ્ય આટલું મોટું છે. જીવનવ્યવહારમાં દરેક ક્ષેત્રે સમતાભાવ જોડેલો વધારે તેટલી સુખશાંતિ વધારે. સમત્વની સામૂહિક સાધના કરવામાં આવે તો સંઘર્ષરહિત, શોષણરહિત સહિષ્ણુ સમાજ નિર્માણ થાય. સમતા જ્યારે દૃઢ બને, સહજ બને ત્યારે શ્વાસેશ્વાસે વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાનો સ્રોત વહેવા માંડે. સમતા એ અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. આનંદરૂપી અમૃત તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ જ્ઞાનીઓ કહે છે ‘સમતા એ પરમેશ્વર છે.’

જૈન સાહિત્યમાં બુદ્ધિચાતુર્યના કથાઘટકો

પન્નાલાલ ર. શાહ

કથાસાહિત્ય જીવનનો રસ છે. યુગેયુગની એમાં લાક્ષણિકતા હોય છે. આપણા પ્રાચીનમધ્યકાલીન કથાસાહિત્યમાં કેટલાંક એવાં તત્ત્વો છે, જે આજે પ્રેરક અને ઉપયોગી બને છે. તેમજ તેમાં વાર્તારસ અકબંધ જળવાયેલો છે. પણ માત્ર એ વિષયમાં રસ ધરાવતા વાચકવર્ગની જ જાણ છે. એ અંગે ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી નોંધે છે તેમ, આપણે ત્યાં ભૂતકાળનાં ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ અને સંશોધનની અછત વધતી જતી લાગે છે. એ જોતાં ખીક રહે છે કે એ વિષયનું ગમે તેવું લખાણ તદ્દલિદનું લખાણ ગણાઈ જાય—ને સાથે એનો વાચક શોધવો પડે—એવો સમય દૂર નથી. ૧૧

આપણું કથાસાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે જીવનનાં બધાં પાસાંને તે આવરી લે છે, અને અનુભવથી નીતરતી બાનીમાં આપણને જીવનનાં મૂલ્યો પીરસી શકે એવી ઉચ્ચ કક્ષાએ લખાયેલી છે. અકબર-ખીરબલ, ભોજરાજ કે વિક્રમાદિત્ય, મંત્રી અલય ઇત્યાદિની અસાધારણ બુદ્ધિચાતુર્યની વાતો બાજુ પર રાખીએ તો પણ સામાન્ય માણસના જીવનના પ્રસંગોમાંથી નવનીતરૂપે તારવીને, રસભંગ થવા દીધા વિના, આપણા સાહિત્યસ્વામીઓએ કથા ગૂંથી છે, અને એમાં જીવનના કૂટ પ્રશ્નોનો બુદ્ધિકૌશલ્ય દ્વારા-ઉકેલ સૂચવી જીવન-ઘડતરનો રાહ ચીંધ્યો છે.

આપણા કથાસાહિત્યની ખીજ વિશિષ્ટતા એ છે કે એને સીમાબંધન નથી. જે એક પ્રજા માટે સત્ય છે, એટલું જ એ ખીજ

૧ જુઓ : 'શોધ અને સ્વાધ્યાય' : નિવેદન, પૃષ્ઠ ૫

પ્રજા માટે પણ હોવાનું જ. એટલે આપણા કથાસાહિત્યે 'વિદેશ-પ્રવાસ' ખેડ્યો છે અને મૂળ કથામાંથી પરદેશના વાતાવરણને અનુરૂપ કથાનું રૂપાંતર-ઘડતર થયું છે, અને એ વાતો પરદેશના પ્રજાજીવનમાં સ્થાયી થઈ છે. તે એટલા માટે કે લોકસાહિત્ય અને લોકકલામાં તે તે સમાજના લાવવાઈ જીવનનું અમુક પ્રમાણમાં સાચું પ્રતિબિંબ જિલાય છે, અને આવું સાહિત્ય અમુક દેશનું કે તે દેશના લોકોનું ન બની રહેતાં, આખા વિશ્વનું, સમસ્ત માનવસમાજનું સાહિત્ય બની જાય છે.

હવે આપણે બુદ્ધિકૌશલ્યની વાતો જોઈએ.

આધ્યાસન કથાઓ

પ્રિયજનના મૃત્યુથી શોકમગ્ન માનવીને, મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એ વાત, સાંત્વન કે દિલાસો આપવાથી સીધી રીતે સમજાતી નથી, ત્યારે યુક્તિપૂર્વક એને એ વાત સમજાવવી પડે છે. આવો પ્રસંગ આપણાં સૌનાં જીવનનો પડઘો પાડે છે. જાતકકથામાં આવતી વાતો આપણે એમાંથી જોઈએ :

પુત્રના અવસાનથી શોકમગ્ન કૃષ્ણુ સાવ સૂનમૂન થઈ જતાં, તેનો લાઈ ધૂર્ત પંડિત ગાંડપણનો ઢાંગ કરી 'સસહુ'—'સસહુ' એમ પોકારતો ભમે છે. કૃષ્ણુ એને એ બારામાં પૂછે છે એટલે પંડિત કહે છે કે, 'મારે ચંદ્રમાં રહેલું સસહુ જોઈએ છે.' કૃષ્ણુ એને સમજાવે છે કે, 'લાઈ ! તું તો સાવ અશક્ય વસ્તુની માંગણી કરે છે !'

ધૂર્ત પંડિતે વળતો જવાબ આપ્યો : 'મરેલા પુત્રની પાછળ શોક ન છોડતો એવો તું તેને પાછો મેળવવાની આશા રાખે છે એ પણ એટલી જ અશક્ય વાત નથી શું ?' પ્રત્યુત્તરથી કૃષ્ણુની આંખ ઊઘડી જાય છે.

બીજી એક કથામાં પુત્રના અવસાનથી વ્યથિત સ્ત્રીને તથાગત

‘જે ઘરમાં ડોઈનું ય મૃત્યુ ન થયું હોય, એ ઘરમાંથી રાઈની મૂઠી લાવવાનું’ કહે છે. શોકમગ્ન સ્ત્રી ઘેર ઘેર જાય છે, પણ સહુને ઘેર મૃત્યુ તો થયું જ હોય છે, એટલે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સમજતાં શોક છોડી દે છે.

અને એથી ય વધારે અસાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભા, સાકેતનગરના પ્રિયમિત્ર શ્રેષ્ઠિની પુત્રી સુંદરીની વાતમાં છે. તેના લગ્ન વૈશ્રમણ્ય શ્રેષ્ઠિના પુત્ર પ્રિયંકર સાથે થાય છે. દૈવવશાત્ પ્રિયંકર અવસાન પામે છે, પણ સુંદરીને એ વાત નામજૂર છે. એટલું જ નહિ પણ દુનિયાદારીના ડાહ્યા માણસો એને દુઃખનો લાગે છે. એટલે પ્રિયંકરના મૃત દેહને લઈ એ સ્મશાનમાં વસે છે. કરુણા અને દુઃખની અવધિને આડો આંક આવતાં શ્રેષ્ઠિએ મદનરાજને તોડ લાવવા વિનંતી કરી. રાજપુત્ર અનંગરાજ એ ખીકું ઝડપે છે.

સ્વરૂપવાન યુવતીનો મૃત દેહ લઈને એ પણ સ્મશાનમાં વસે છે. પોતાની પત્ની માયાદેવીને મરી ગયેલી જાહેર કરનાર ડાહ્યા લોકોથી લાગીને એ સ્મશાનમાં આવ્યો છે એવું એ સુંદરીને કહે છે. ધીમે ધીમે જાને વચ્ચે - સુંદરી અને અનંગરાજ વચ્ચે - વિશ્વાસનું વાતાવરણ જામે છે. અંતે એક દિવસ લાગ જોઈ અનંગરાજે જાને મૃતદેહો ફૂવામાં ફેંકીને કહ્યું કે આપણી ગેરહાજરીમાં માયાદેવી અને પ્રિયંકર નાસી ગયાં છે અને સુંદરીનો નશો ઊતરી ગયો છે. પ્રેમની દીવાલ વળથી પણ મજબૂત હોવા છતાં બેવફાઈની આશંકા સમી નાની કાંકરી આગળ એ ટકી શકતી નથી. આ વાતને કેન્દ્રમાં રાખી અનંગરાજે યુક્તિ રચી અને સુંદરીને શોકમુક્ત કરી.^૨

૨. આખી વાર્તા માટે જુઓ : ‘શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય : સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ’ : ભાગ-૩ : ખંડ બીજો : પૃષ્ઠ ૧૧૩ : વાર્તા : “સ્નેહતંતુના તાણાવાણા”, લેખક પૂ. મુનિશ્રી ધુરંધરવિજયજી.

પડકાર ઝીલતી કથાઓ

સ્ત્રીનું અભિમાન - માની લીધેલું કે વાસ્તવિક - તોડવા માટે પતિ તરફથી સ્ત્રીને પોતાનું સામર્થ્ય પુરવાર કરવાનો પડકાર ફેંકાય છે, ત્યારે સ્ત્રી એ પડકાર ઝીલી લઈ, પોતાની ચતુરાઈથી અને દક્ષતાથી એ પ્રમાણે પુરવાર કરી આપે છે.

બારમી શતાબ્દીમાં લક્ષમણગણિએ રચેલી 'સુપાસનાહ ચરિત્ત'માં, 'પરદારાગમનવિરમણ વ્રત વિષયે અનંગકોડા - અતિચારે ધન-કથા'માં ઈ. સ. ૧૪૪૩માં (વિ. સં. ૧૪૯૯)માં, પં. શ્રી શુભશીલ-ગણિએ રચેલા 'વિક્રમચરિત્ર'માં, કવિ શામળકૃત 'સિંહાસનખત્રીશી'ની ૨૯મી 'સ્ત્રીચરિત્ર'ની વાર્તામાં, સિંધની મધ્યકાલીન વાર્તા 'ખિરસિંગ અને સુ દરબાઈની વાર્તા'માં, વિ સં. ૧૭૪૭માં રચાયેલ અભય-સોમકૃત 'માનતુંગ-માનવતી ચઉપઈ'માં અને પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ખોકેશિયોના 'ડેકામેરો'ની ત્રીજી દિવસની નવમી વાર્તામાં ઉપર જણાવેલી કથાશ્રદ્ધિ નજરે પડે છે.^૩ 'માનતુંગ-માનવતી ચઉપઈ' પરથી આપણા શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈએ 'માન-અપમાન' નૃત્યનાટિકા ઉતારી છે.

શામળની સિંહાસનખત્રીસીમાં આવતી કથા આ પ્રમાણે છે :

એક વણિક કન્યા રાજા વિક્રમને એવો પડકાર ફેંકે છે કે વિક્રમચરિત્ર જ દુનિયામાં શોધ નથી. સ્ત્રીચરિત્રની તોલે જગતમાં કાંઈ જ આવી શકતું નથી.

વણિક કન્યાને પાઠ શીખવવાના ધરાદાથી રાજા વિક્રમ પોતાના

૩. આ અંગે શ્રી જનક દેવેનો લેખ : 'અશક્યને શક્ય કરી બતાવવાનો પડકાર ઝીલતી પત્ની - એક મધ્યકાલીન કથાશ્રદ્ધિ' માટે જુઓ : 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય : સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ' : ભાગ ૧લો : ગુજરાતી વિભાગ, પૃષ્ઠ ૧૬૬.

પુત્ર વિક્રમચરિત્રના લગ્ન એની સાથે કરે છે. એકબીજાને મળવા દેતા નથી અને નગર બહાર એકદંડિયા મહેલમાં તેને રાખે છે. આ મહેલમાંથી બહાર નીકળી શકે નહીં એવી વ્યવસ્થા હતી. 'નારીશક્તિ અન્નેડ અને અપૂર્વ' છે એ પુરવાર કરવા તારે બાળક સહિત મને મળવાનું છે. એમ થશે ત્યારે તારો છુટકારો થશે.'

ત્યારબાદ વણિક કન્યા દાસી મારફત પોતાના પિતાને વીંટી મોકલે છે. વીંટીમાં સંદેશો હોય છે. તદનુસાર ભોંયરું બનાવવામાં આવે છે. એ ભોંયરા વાટે બહાર નીકળી, સાબલિયણ બની વિક્રમચરિત્રને મોહાંધ કરી સંગ કરે છે અને પુત્ર મેળવે છે. આભૂષણવસ્ત્રો નિશાનીરૂપે મેળવે છે. બીજી વખત જોગણી બની સંજીવનવિદ્યાના લોભી વિક્રમચરિત્રને ફસાવી સંગ કરે છે અને પુત્ર મેળવે છે, તેમજ ધનદોલત પડાવી લે છે.

પછી કશું જ ન બાણુતી હોય એ રીતે મહેલમાં પાછી ફરે છે. અંતે વાતનો ઘટસ્ફોટ થતાં વણિક કન્યાને આદર અપાય છે.'^૪

સંકેત

'વેતાલપચ્ચીશી'માં વેતાલ રાજાને સમસ્યાગર્ભ કથાઓ કહે છે. કથાને અંતે પ્રશ્ન મૂકે છે. વિક્રમ એની અસાધારણ યુદ્ધિથી તેના પ્રત્યુત્તર આપે છે. અંતે આપણે એના યુદ્ધિકૌશલ્યની વાત નથી કરવી. પણ સમસ્યાગર્ભ કથાનાં નાયક-નાયિકાના મિત્રની યુદ્ધિપ્રતિભા આપણે જોવી છે.

નાયક-નાયિકાનું મિલન ઠરાવવા આપણી કથાઓમાં સંકેતનો સારો ઉપયોગ થયો છે. સાંકેતિક ભાષા અગર સાંકેતિક ચેષ્ટાનું માધ્યમ યુદ્ધિકૌશલ્યનું ઉદાહરણ એ રીતે પૂરું પાડે છે.

૪. આ કથારૂઢિ-કથાવસ્તુ પર આધારિત શ્રી મોહનલાલ યુનીલાલ ધામીકૃત વાર્તા 'સંઘર્ષ': જુઓ : 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય : સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ': ભાગ-૨જ્ઞે, ખંડ બીજો, પૃષ્ઠ ૭૬.

સોમદેવના 'કથાસરિત્સાગર'ની 'વેતાલ પંચવિંશતિકા'ની પહેલી કથામાં મંત્રીપુત્ર સાથે નીકળેલા રાજકુમારે મનમાં સરોવરકાંઠે સખીઓ સાથે સ્નાન કરવા આવેલી એક સુંદરી જોઈ. પરસ્પર અનુરાગ. રમતના બહાને સંકેત કરતાં સુંદરીએ કહ્યું ઉપર ઉત્પલ મૂક્યું. પછી દાંત સાફ કર્યાં. મસ્તક પર પદ્મ રાખ્યું અને હાથ હૃદય પર પછી ચાલી ગઈ.

મંત્રીપુત્રે સંકેત સમજાવતાં કહ્યું, 'કહ્યું ઉપર ઉત્પલ મૂક્યું' એટલે કહ્યુંઉત્પલ રાજના નગરમાં રહે છે. દાંત સાફ કરીને, હાથ-દાંતનાં ઘાટો ઘડનાર મણિયારની પુત્રી છે એમ સૂચવ્યું. મસ્તક પર પદ્મ રાખી પોતાનું નામ પદ્માવતી જણાવ્યું. હાથ હૃદય પર રાખી સ્નેહનો એકરાર કર્યો.

આ રીતે જુદા જુદા સંકેત દ્વારા મિલન થાય છે. અત્રે એ નોંધવું રસપ્રદ ગણાશે કે સાંકેતિક ભાષા અગર સાંકેતિક ચેષ્ટાનો કથામાં ઉપયોગ થયો છે ત્યારે નાયક સંકેતો સમજતો નથી. જો આ રીતે થાય તો જ નાયક સંકેતનો અર્થ મિત્ર અગર સ્વજનને પૂછે અને તેના ખુલાસા દ્વારા જ કથાકાર શ્રોતાઓને એનું અર્થ-ઘટન સમજાવી શકે! આ રીતે આ કથાનો ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી નોંધે છે તેમ, 'મૂર્ખ નાયક અને ચતુર મિત્ર'ના વ્યાપક કથાપ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે.^૫ મોગીલ ભાષાની સિંહાસનબત્રીશો ('આર્નિંગ-બોર્નિંગ'માં) પણ આવી સાંકેતિક ચેષ્ટાઓનો ઉપયોગ થયો છે.

'વીરો વર કરીશ': પુરુષવેશે પરદેશ જતી નાયિકા

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પુરુષવેશે પતિની સાથે પરદેશ જતી નાયિકાનું કથાવસ્તુ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. કવિ શામળ ભટ્ટની કથા

૫. જુઓ 'શોધ અને સ્વાધ્યાય,' પૃષ્ઠ ૧૫૦.

‘મદન-મોહના’માં મોહના મદનની સાથે પુરુષવેશે જ્ય છે. મોહના રાજપુત્રી છે, અને મદન મંત્રીપુત્ર છે, એટલે બંને વચ્ચેના વિવાહ રાજ મંજૂર ન કરે એટલા માટે પતિ સાથે પુરુષવેશે નાસી જવાની તરફથી ઉપયોગમાં લેવાઈ છે મોહના જ્યારે પુરુષવેશે પરદેશ જવાની વાત કહે છે, ત્યારે તેના સમર્થનમાં પોતાના પતિ સાથે પુરુષવેશે પરદેશ ગયેલ રજપૂતાણીની વાત કહે છે. ‘મદનમોહના’માં આ વાત અવાંતરકથા-આડકથા છટ્ટી છે, આ વાત પ્રચલિત લોકકથા પરથી લેવાઈ છે.

સિંધી લોકકથામાં રાજબાલાની વાર્તા છે,^૬ જેમાં રાજબાલા એના પતિ અન્જિતસિંહ સાથે પુરુષવેશે પરદેશ જાય છે અને ઉદે-પુરના રાણા જગતસિંહને ત્યાં બંને જણ ગુલાબસિંહ અને અન્જિત-સિંહનાં નામે (સાળા-બનેવી તરીકે) પ્રતિહારી તરીકે નોકરી સ્વી-કારે છે.

એવામાં એક શિયાળાની રાત્રે માવહું થયું. વરસદ અને વાવ-ટાળમાં અંધારી મેઘલી રાતે એકલવાયા, વિરહે પીડાતા ગુલાબસિંહે એવી મતલબનો દુહો લલકાર્યો કે મેઘ મૂશળધાર વરસે છે, નદીમાં પૂર ચડ્યાં છે, વીજળી ચમકે છે, ભીની ધરતી મહેકે છે, પણ મારું હૈયું જલી રહ્યું છે. અન્જિતસિંહે પ્રત્યુત્તરમાં સામો દુહો લલકાર્યો કે ભગવાન દયાળુ છે, દુઃખિયાનો ખેલી છે, ધરતી ભલે સૂતી હોય, આભ સદાયે જગતું જ છે, કોઈ આગલાં ભવનાં કર્યાં આ ભવે આપણને નડે છે અને આપણી વચ્ચે વિજેગ પાડે છે.^૭

૬ કીન્કેકૃત ‘Tales of Sind.’

૭ આ દુહો આ પ્રમાણે :

દેશ વીજળી પીયુ પરદેશાં પીયુ બંધવા રે વેશ.
જે દી’ જશાં દેશમે તે દી’ બંધવ પીયુ કરેશ.

જગતસિંહની ચતુર રાણી આ દુહા સાંભળી પામી ગઈ કે પ્રતિહારો પતિપત્ની છે, અને શયનગૃહની ચોકી કરનાર સ્ત્રી જ છે. તેણે રાજને વાત કરી. રાજ્યે કરેલી પૂછપરછમાં આ વાંત સાચી નીકળતાં એ બંનેને લગ્નવ્યવહાર માટે જોઈતી રકમ આપી, લગ્ન કરાવી આપ્યાં.

આ જ કથા 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર,' ભાગ ૪, પૃષ્ઠ ૮૮-૯૮ માં 'દસ્તાવેજ' નામે આપણા રાષ્ટ્રીય શાયર સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ વિગતદેરે નોંધી છે. તેમાં રજપૂતાણી રાજ્યાલાને બદલે રાજ-બાની ખાસ કસોટી ચોખ્ખી છે. બંને રજપૂતાની નજરે ચડે તેમ ચૂલે ઊકળવા મૂકેલું દૂધ ઊભરાવા માંડે છે. રાજ્યા સ્ત્રીસહજ સ્વ-ભાવથી ખોલી ઊઠે છે: 'એ...એ...દૂધ ઊભરાય !' અને આ કસોટી પરથી પુરુષવેશે રહેલી રાજ્યા સ્ત્રી જ છે એમ નક્કી થાય છે. આ કથામાં કસોટીનું તત્ત્વ ઉમેરાયું છે.

મધ્યકાલીન લોકકથાને, પુરુષવેશે પરદેશ ખેડતી નાયિકાની કલ્પના ઘણી જ આકર્ષક લાગી છે. વિમલસરિ રવિષેણ અને સ્વયં-ભૂકૃત 'પદ્મચરિત' કે 'પદ્મચરિય'માં રાજપુત્રી કલ્યાણમાલા રાજપુત્ર કલ્યાણમાલ તરીકે રાજ્ય કરે છે. 'વસુદેવહિંદી'માં પુંડાલભકમાં અને 'કથાસરિત્સાગર'માં દેવસ્મિતાની કથામાં, 'હંસાવતી-વિક્રમચરિત-વિવાહ'માં પુરુષવેશે પરદેશ ખેડતી હંસા પ્રયાગના અપુત્ર રાજથી દત્તક લેવાઈને ગાદીપતિ બને છે. 'કામાવતી'માં પણ નાયિકા પુરુષ-વેશે અનેક સ્ત્રીઓ પરણે છે. 'રઠિયાળી રાત,' ભાગ ત્રીજો, પૃ. ૨૪-૨૯માં તેજમલના લોકગીતમાં, ડાકેરની સાત પુત્રીમાંથી તેજમલ, શત્રુની ફેાગનો સામનો કરવા પુરુષવેશે શસ્ત્ર સજ્જને નીકળે છે. અહીં સેનામાં રહેલા તેના સાથીઓ તેજમલ સ્ત્રી છે કે પુરુષ તેની ચકા-સણી કરવા ઘણો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેજમલ ચતુરાઈથી એવા

બધા પ્રસંગોએ પુરુષસહજ વર્તન દાખવીને કસોટીઓ પાર કરે છે અને પોતાની જાતિ સૈન્યથી છુપાવી શકે છે.

છળ સામે પ્રતિચ્છળ

આ પ્રકારના કથાઘટકને પેન્જરે 'કલ્પિત લેણાની કલ્પિત ચૂકવણી' અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ 'ઠગારુ માગણું અને ઠગારી ચૂકવણી' એવા કથાયુક્તિના ઉદાહરણ-લેખે નિર્દેશ કર્યો છે. એમાં તર્કજ્ઞ અને શબ્દજ્ઞના પ્રયોગ દ્વારા ઠગાર્થનો પ્રયત્ન થાય છે. આ પ્રકારના ઘટકો આપણને બૌદ્ધગ્રંથ 'મહાવસ્તુ'ની 'પુણ્યવંત જાતક' કથામાં પંદરમી શતાબ્દીમાં ચારિત્રરત્નમણિકૃત 'દાનપ્રદીપ'ના આઠમા પ્રકાશમાં રત્નપાલરાજની કથામાં તેના પૂર્વ-ભવના વૃત્તાંતમાં સિદ્ધદત્ત અને ધનદત્તની વાતમાં, ભીમકૃત 'સદ્યવત્સ વીર પ્રબંધ' (ઈ. સ. ૧૪૧૦ પહેલાં), અને હર્ષવર્ધનકૃત સંસ્કૃત ગદ્યમય 'સદ્યવત્સકથા' (ઈ. સ. ૧૪૫૪-૭૪)માં, 'કથારુચિસાગર'માં, પાંચમી શતાબ્દીના જૈન કથાગ્રંથ 'વસુદેવહિંદી'માં, 'ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ' (૯મી સદી), 'જાતકકથા,' 'પંચતંત્ર,' 'શુક-સપ્તતિ,' વગેરેમાં મળે છે.

છળ સામે પ્રતિચ્છળ : તર્કજ્ઞ

પુણ્યવંત જાતકમાં પ્રજ્ઞવાદી રાજમાર્ગ ઉપર લટાર મારતો હતો, ત્યાં અગ્રગણિકા અને નગરશ્રીષ્ઠિનો પુત્ર ઝગડો કરતાં હતાં. વિગતમાં ઊતરતાં પ્રજ્ઞવાદીને જાણવા મળ્યું કે નગરશ્રીષ્ઠિના પુત્રે અગ્રગણિકાને રાત્રે સેવામાં ખોલાવી હતી, પરંતુ તે રાત્રે તે રોકાયેલી હતી એટલે બીજા દિવસે આવવાનો વાયદો કર્યો. પરંતુ નગરશ્રીષ્ઠિના

૮ જુઓ : 'Ocean of Stories' 5, 132-133 Note; 9, 155-56 Note,

૯ જુઓ : 'શોધ અને સ્વાધ્યાય', પૃ. ૨૨૪-૨૩૪.

પુત્રે તે રાત્રે સ્વપ્નમાં અગ્રગણિકા પાસેથી સેવા લીધી. એટલે બીજા દિવસે નગરવધૂને સેવામાં આવવાની ના કહી, પરંતુ અગ્રગણિકાએ કહ્યું, 'એમ છે તો મારા વેતનના એક લાખ મને આપી દે.' પણ શ્રેષ્ઠપુત્ર એમ શેનો માને ? આ અધડો પ્રમાવાદીને સોંપાયો. તેણે કહ્યું : 'જો શ્રેષ્ઠપુત્રે ગણિકાની સેવા લીધી હોય તો ગણિકાને જે ભાવ હોય તે તેણે આપી દેવો જોઈએ.' પછી એક અરીસો મંગાવ્યો ને એક લાખ સુવર્ણમુદ્રા ભરેલી પેટી મંગાવી. અરીસાને સામે ધરી, ગણિકાને બોલાવી, કહ્યું : 'અરીસામાં એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે લઈ લે. જેવી શ્રેષ્ઠપુત્રે તારી સ્વપ્નમાં સેવા લીધી, તેવું તને વેતન આપે છે કારણ કે સ્વપ્ન અને પ્રતિબિંબ સમાન છે.' આમ, અગ્રગણિકાની તર્કબળથી ભરેલી ઠગારી માંગણીને, એ જ તર્કબળનો ઉપયોગ કરીને ઠગારી ચૂકવણી કરવામાં આવે છે.

ચારિત્રરત્નગણિકૃત 'દાનપ્રદીપ'(ઈ. સ. ૧૪૪૩)માં ધનદત્તની વિવેકબુદ્ધિનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે :

એક વાર એક કપટી, સાર્થવાહ બનીને, બાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા ધરાવતી ગણિકા અનંગસેનાને ત્યાં ગયો. ગણિકાએ તેને ધનાઢ્ય માની, યુક્તિપૂર્વક કહ્યું : 'તમારી પાસેથી મને બાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા મળી છે એવું છેલ્લા પહોરે મને સ્વપ્નું આવ્યું છે અને એ સાચું પડશે એમ મને લાગે છે.'

આ સાંભળી ધૂર્ત સાર્થવાહે કહ્યું : 'વાત સાચી છે. મને પણ સ્વપ્નું આવ્યું હતું. બાર વર્ષ તારે ત્યાં મારા રહેવાના વિચારના પરિણામે મેં બાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા તારે ત્યાં થાપણ તરીકે મૂકી છે, પણ હમણાં એક સાર્થવાહ પરદેશ જાય છે અને વેપાર અર્થે મારે તેની સાથે જવું છે એટલે મારી અનામત પાછી આપ. પરદેશથી કમાઈને સીધા તારે ત્યાં જ આપીશ.' વગેરે. આ રીતે અનંગસેના અને સાર્થવાહના અગ્રગણિકા ઉપર જણાવ્યા મુજબ, ધનદત્તે

અરીસામાં પ્રતિબિંબ દેખાડીને, નિકાલ આણ્યો. અહીં લુચ્ચાઈ ખરેખર ધૂર્ત વેપારી કરે છે, અગ્રગણિકા નહીં.

બપાની કથામાં લઠિયારાની દુકાને તળાતી મચ્છીની વાસ માણનાર પાસે પૈસા માગતાં, લઠિયારાને દૂરથી પૈસા દેખાડી કિંમત ચૂકવવામાં આવે છે. છટાલીની કથામાં લઠિયારાની હાંડી ઉપર રોટલો ધરી રાખી તેને રંધાતી વાનીની વરાળથી સોડમવાળો કરનાર પાસે પૈસા માગતા લઠિયારાને પૈસાના ખણખણાટ દ્વારા કિંમત ચૂકવવામાં આવે છે, કારણ કે લઠિયારો ખાવાની ચીજના પૈસા લે છે. પણ આ તો તેણે વરાળ વેચી છે એટલે તેના બદલામાં પૈસાનો ખણખણાટ જ સંભળાવાય.

‘કથાસરિત્સાગર’માં આ યુક્તિનો જુદો જ પ્રયોગ મળે છે. તે એ અર્થમાં કે તેમાં છળ સામે પ્રતિચ્છળ નહીં પણ છળ કરવા માટે જ તેનો ઉપયોગ થાય છે. એક શ્રીમંતનું એક સંગીતકારે વીણાવાદનથી મનોરંજન કર્યું તેના બદલામાં ખજનચીને સંગીતકારને ઇનામ આપવાનું શ્રીમંતે કહ્યું. પરંતુ ખજનચીએ રોકડી ના પરખાવી. એટલે વીણાવાદકે શ્રીમંતને ફરિયાદ કરી. એટલે શ્રીમંતે કહ્યું : ‘પૈસા કેવા ? વીણાવાદનથી તે મને ઘડીક શ્રુતિસુખ આપ્યું તેમ મેં ઇનામની વાત દ્વારા તેને શ્રુતિસુખ આપ્યું.’ આ કથાઘટકને મળતી કવિ દલપતરામના કાવ્યની પંક્તિઓ તુરત જ યાદ આવે છે :

‘પોલું છે તે બોલ્યું તેમાં નવાઈ તેં શી કરી ?
સાંખેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.’

છળ સામે પ્રતિચ્છળ : શબ્દબળનો પ્રયોગ

કવવાની યુક્તિનો ખીજો પ્રકાર તે શબ્દબળ કે શબ્દછળ. એમાં શબ્દનો ભળતો અર્થ કરી, તેનો લાભ લેવાનું, જૈન કથાગ્રંથ ‘વસુદેવ હિંદી’માં, સરસ ઉદાહરણ છે.

અનાજનું ગાડું ભરીને નગરમાં વેચવા આવેલા કણ્ખીને ગાંધીના દીકરાઓએ પૂછ્યું : ‘ગાડાવાળું તેતર વેચવું છે ?’ એટલે ગાડાવાળાએ એક રૂપિયામાં તે વેચવા હા કહી. ગાંધીના દીકરાઓએ એક રૂપિયા આપીને તેતર તેમજ ગાડું ઉડાવી લીધાં, કારણ કે સોદો ગાડાવાળા તેતરનો હતો. ન્યાયાલયમાં ગાડાવાળો હાર્યો, પરંતુ એક ચતુર પુરુષે બદલો લેવાની યુક્તિ શીખવી. એ પ્રમાણે ગાડાવાળો ગાંધીના ઘેર ગયો તે બોલ્યો : ‘ભાઈઓ ! ગાડું તમને મળ્યું તો આ બળદને પણ તમે જ લઈ લો ને ! બદલામાં શણગાર સજેલી તમારા ઘરની વહુવારુના હાથે એ પાકી અનાજ લઈશ.’ બળદના લોભમાં ગાંધીપુત્રો સહમત થયા અને એટલે કણ્ખી, સ્ત્રીનો પાલીવાળો હાથ પકડીને ચાલવા લાગ્યો. ફસાયેલા કણ્ખીને છોડાવવા ચતુર પુરુષે કરેલી શબ્દ-બળથી ગાડાવાળાને બળદ અને ધનથી ભરેલું ગાડું પાછાં મળે છે.

આવી જ શબ્દબળ ‘Pied Piper of Hemelin’ માં, અને ‘Merchant of Venice’માં પણ જોવા મળે છે.

‘ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ’ (૯મી સદી)માં શબ્દબળની વાત આ પ્રમાણે છે :

એક ગામડિયો મોઠો સૂંડલો ભરીને કાકડી વેચવા બેઠો હતો. એક ધૂર્તે બધી જ કાકડી ખાઈ જવાની શરત લગાવી અને બદલામાં નગરના દરવાજામાંથી જઈ ન શકે એવો લાકુ ગામડિયાએ ધૂર્તને આપવો એમ નક્કી થયું. ધૂર્તે દરેક કાકડીને એકેક બટકું ભર્યું અને શરત મુજબ લાકુ માગ્યો. ત્યારે ગામડિયાએ કહ્યું, ‘આંખે આપી કાકડી ખાઈ જા, તો શરત પૂરી થયેલી ગણાય.’

ધૂર્તે શરતપાલનની ખાતરી કરાવવા તૈયારી દેખાડી. જે જે લોકો કાકડી લેવા આવતા હતા તે કાકડી જોઈને કહેતા : ‘અરે, આ તો આઘેલી કાકડી છે. આને શું કરે ?’ આથી ધૂર્તે શરતનો લાડવો માંગ્યો. ગામડિયો મૂંઝાયો. કોઈક ચતુર પુરુષે રસ્તો બતાવ્યા પ્રમાણે

એક નાની લાકુડી બનાવીને નગરદ્વાર વચ્ચે મૂકી અને કહ્યું : 'શરત મુજબ, દરવાજાની બહાર ન જતો લાકુ આ રહ્યો. લઈ લ્યો.' ધૂતિનું મોહું પણ લાકુડી જેવડું થઈ ગયું.

તેતરની વાતમાં પાઠ શીખવવાની નેમ છે, જ્યારે અન્ય કથાઘટકમાં ફસામણીમાંથી છુટકારો મેળવવાની નેમ છે.

લોકકથામાં આળ : બુદ્ધિનો દુરુપયોગ

કોઈ નિકટના પુરુષ પાસે સ્ત્રીએ કરેલી વ્યભિચારની માગણી નકારનાર પુરુષ પર, ધવાયેલા અહમ્ને કારણે જન્મેલી વેરવૃત્તિથી તે પુરુષ પર સ્ત્રી બળાત્કારનો આરોપ મૂકે : આળના આ પ્રકારનો ઉપયોગ દેશદેશની અને સમય-સમયની અનેક લોકકથાઓમાં થયો છે.

સુદર્શન શ્રેષ્ઠિની કથામાં, રાણીએ કરેલી અયોગ્ય માગણીને સુદર્શન શ્રેષ્ઠિ સિક્તથી ટાળે છે પણ પાછળથી રાણીને સુદર્શન શ્રેષ્ઠિની સિક્તનો ખ્યાલ આવતાં, એમની પર બળાત્કારનું આળ ચડાવે છે અને રાજ્યે કરેલી શળીની સજા ભોગવતાં, શળી પર ચડતાં, શળીનું સિંહાસન બને છે અને સુદર્શન શ્રેષ્ઠિ કેવળજ્ઞાન પામે છે. ધવાયેલો અહમ્ અને એ કારણે પ્રગટતી વેરવૃત્તિ કેવું પરિણામ લાવે છે એ કથાઘટક આજે પણ એટલું જ ઉપયોગી છે !

પશ્ચિમના લોકવાર્તા-સાહિત્યમાં આ વાર્તાઘટક 'પોર્ટિક્સ વાઈફ' તરીકે જાણીતું છે. પ્રાચીન મીસરી સાહિત્યમાં 'એ બંધુઓ'ની વાર્તા, 'ઇલિયડ'માંની બેલેરોફોનની કથા, બાઈબલમાંનો બેસેફ અને પોર્ટિક્સનો પ્રસંગ વગેરે આ કથાઘટકના આધારે રચાયેલી કથાઓ છે. આપણે ત્યાં રામાયણની શૂર્પણખાની વાતમાં, 'કથાસરિત્સાગર'ની કેટલીક કથાઓમાં, હંસાવલીની વાર્તામાં તેમજ અન્યત્ર આ પ્રકારના કથાઘટક જોવા મળે છે.

શત્રુને વહેમનો ભોગ બનાવવો

પ્રતિકૂળ વર્તન કરનારને પ્રપંચથી વહેમમાં સંકોવી સીધા કરવાની યુક્તિવાળા કથાઘટકોમાં નિર્બળ, નાની કે હાથ નીચેની વ્યક્તિ, સખળ કે મોટી વ્યક્તિથી થયેલા અન્યાયને દૂર કરવા, શત્રુને વહેમનો ભોગ બનાવી સીધા કરે છે. કથારેક વશવર્તી કરવા આ કથાઘટકનો ઉપયોગ થાય છે અને ધાર્યું પરિણામ આવતાં યુક્તિ-પૂર્વક વહેમને દૂર કરવામાં આવે છે.

‘પહમસિરિચરિઉ’માં પોતાના બે ભાઈઓ સાથે રહેતી ધન-શ્રીનો દાનધર્મ તેની બંને ભાભીઓને આપના કણ્ઠાની માફક ખૂંચે છે. ‘નણ્દ તો અમારું ઘર લૂંટાવે છે’ એવી ભાભીઓએ કરેલી નિંદાથી ધનશ્રી બંને ભાભીઓને સીધી કરવા કુટિલ યુક્તિ રચે છે. મોટી ભાભીને ગર્ભિત રીતે ચારિત્ર શિથિલ ન થવા દેવાના ભાઈની હાજરીમાં આપેલા ઉપદેશથી, ભાઈને ભાભીના ચારિત્ર વિશે શંકા થતાં, તેનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે ધનશ્રી વચ્ચે પડીને ભાઈને સમજવતાં કહે છે : ‘મારું સૂચન તો સામાન્ય ઉપદેશરૂપે હતું. ભાભી પર વહેમ લાવવાનું કારણ નથી,’ અને એ રીતે ભાઈને મનાવી લે છે. એ જ રીતે નાના ભાઈના મનમાં ભાભી વિશે ચોરી અંગે વહેમ ઊભો કરી, વાતને સિક્કતથી વાળી લે છે. અલબત્ત, આ કુટિલ યુક્તિથી ધનશ્રીના પછીના ભવમાં તેના પર દુઃશીલતાનો અને ચોરીનો આરોપ આવે છે. નટપુત્ર રોહકની વાતમાં ખાળ-રોહકને દુઃખ દેતી અપરમાને સીધી કરવા આવો વ્યૂહ રચાયો છે. પૂર્ણભદ્રના ‘પંચાખ્યાન’ (૧૧૯૯) ૧-૩માં અને પશ્ચિમ ભારતીય ‘પંચતંત્ર’ (દસમો સંક્રો)માં આવતી દંતિલ શ્રેષ્ઠિ અને ગોરંભની વાતમાં પણ આ પ્રકારના કથાઘટકનો ઉપયોગ થયો છે.

અદેખાઈથી પ્રેરિત યાજ્ઞ

‘મહાઉમ્મગ’ જાતકના અસાધારણ યુદ્ધિયાતુર્ય ધરાવતા મહૌષધની અદેખાઈથી, બીજા પ્રધાનેા મહૌષધ દેશદ્રોહી હોવાનેા મગધરાજના મનમાં વહેમ ઊભો કરે છે, અને તેનેા દેશવટો થાય છે. એ જ રીતે સોળમી સદીના અંતમાં રચાયેલા બલ્લાલકૃત ‘ભોજ-પ્રખંધ’માં કાલિદાસને ભોજે બહુ માન્યો તેથી અદેખાઈથી બળતા પાંડિતોએ રાજની દાસીને સાધી, તેના દ્વારા રાજના મનમાં એવો વહેમ ઊભો કર્યો, કે કાલિદાસ અને રાણી લીલાવતી એકબીજાના પ્રેમમાં છે. પરિણામે કાલિદાસને દેશવટો મળે છે.

વર્તમાન સમયમાં અસાધારણ પ્રતિભા અને પ્રગતિ કરનારા અગ્રણીઓના ચારિત્રખંડનને અક્ષવા દ્વારા થઈ રહેલો પ્રયોગ આ પ્રકારનો ગણી શકાય. સમાજજીવન અને રાજકારણમાં આવું વિશેષ બને છે.

જૈન, બૌદ્ધ કે હિન્દુ ધર્મમાં કથાસાહિત્યનું પ્રમાણ પુષ્કળ છે. તેનેા મુખ્ય ઉદ્દેશ ધર્મ, નીતિ, કર્મનું ફળ બતાવવાનેા અને અંતે મોક્ષમાર્ગનેા ઉપદેશ આપવાનેા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ સિદ્ધ કરતાં પહેલાં આપણા પૂર્વજેએ કથાસાહિત્યમાં સમગ્ર જીવનનું વાસ્તવિક જીવનનું પૂર્ણ દર્શન કરાવ્યું છે, અને તેમાં એક પણ ક્ષેત્ર બાકી રહ્યું નથી. સ્ત્રીચરિત્ર, વિક્રમચરિત્ર, પ્રેમ, વેર, ગણિકા, ધૂર્ત, મૂર્ખ, પાંડિત વગેરેના જીવનપ્રવાહોને સ્પષ્ટ કરીને, સામાન્ય માનવીને આ બધા સંજોગોમાં સૂઝ પડે એ રીતે માર્ગદર્શક બનવાનેા પણ હેતુ સિદ્ધ કર્યો છે. એવા સર્વાંગી જીવનદર્શનથી પર થઈને અંતે મોક્ષમાર્ગી થવાનું છે. પણ એ પહેલાં દર્શન અધૂરું હોય તો એથી પર થઈને વીતરાગ થવાનું શક્ય નથી. એટલે આપણા કથાસાહિત્યમાં સામાન્ય માનવીને રસ પડે એ રીતે કથા-

ચૂંટણી કરીને સર્વાંગી જીવનદર્શન કરાવ્યું છે અને એ રીતે અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચવ્યું છે. બુદ્ધિચાતુર્યના કથાઘટકો પરથી પણ આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે અને જીવનવ્યવહારમાં ઉપસ્થિત થતી સમસ્યાઓ અને મુશ્કેલીઓમાં કેવા કામિયા દ્વારા રસ્તો કાઢવો એનું સ્પષ્ટ દર્શન આપણને થાય છે, અને કથાસાહિત્યની આ જ તો ખરી ઉપયોગિતા છે.

□

શ્રી જિનાગમ અને જૈન સાહિત્ય

પં. કપૂરચંદ રણછોડદાસ વારૈયા

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના શાસનમાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર કહેલ છે :
૧ મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન, ૪ મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને ૫
કેવલજ્ઞાન.

તે પાંચ જ્ઞાનો પૈકી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ઈંદ્રિયો અને
મનની મદદથી થાય છે, જ્યારે અવધિ, મનઃપર્યાવ અને કેવલજ્ઞાન
આત્માથી પ્રત્યક્ષ થાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પાંચ જ્ઞાનોનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં
આવેલ છે. વર્તમાનકાળે આ ક્ષેત્રમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન મુખ્ય-
પણે છે.

તેમાં શ્રુતજ્ઞાન મુખ્યપણે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે : અંગ-
પ્રવિષ્ટ અને ૨ અંગબાહ્ય.

૧ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત : શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા પરમતારક તીર્થ-
ની સ્થાપના કરે છે તે વખતે વિશિષ્ટ પ્રકારની યુદ્ધિના ધણી
ગણધર ભતવંતો કિં તત્ત ? (- તત્વ શું ?) એ પ્રમાણે પ્રભુને
પૂછે છે. તેના ઉત્તરમાં તીર્થંકર પરમાત્મા ઉપ્પન્નેહ વા વિગમેહ વા,
ધુવેહ વા (= દરેક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, વિનાશ પામે છે, અને
સ્થિર રહે છે) એ ત્રિપદી આપે છે. એ ત્રિપદીના આધારે બીજ-
યુદ્ધિના ધણી ગણધર ભગવંતો તે જ સમયે દ્વાદશાંગીની રચના
કરે છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે.

અંગબાહ્ય શ્રુત : તીર્થંકરવર્તન પાદ યથાસમયે ગણધર ભગ-
વંત કે અન્ય સ્થવિર મુનિઓ જે સૂત્રરચના કરે છે તે સર્વ અંગ-

બાલ શ્રુત કહેવાય છે. ઉપાંગસૂત્રોમાં કહેલ આચારની ભૂમિકાને જીવનમાં પરિપક્વ બનાવી વિકાસ કરનાર મહાપુરુષોની ચર્ચાનું વર્ણન હોય છે અને અન્ય સૂત્રોમાં બાકીની ખીજ વાતોનું વર્ણન હોય છે.

આ રીતે શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માની વાણી જે શાસ્ત્રોમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગૂંથી લેવામાં આવી છે, તે આગમ કહેવાય છે. પૂર્વે અનેક આગમો હતાં, પરંતુ વર્તમાનકાળે ૪૫ આગમો છે.

૧. અગિયાર અંગસૂત્રો : શ્રી તીર્થંકર પ્રભુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી ગણધર ભગવંતો વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના બળથી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે, તેમાંનું ૧૨ મું દષ્ટિવાદ અંગ હાલ વિચ્છેદ પામેલ હોવાથી વર્તમાનકાળે અગિયાર અંગો વિદ્યમાન છે. તે આ પ્રમાણે : ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રકૃતાંગ, ૩ સ્થાનાંગ, ૪ સમવાયાંગ, ૫ વ્યાખ્યા પ્રસૂતિ (ભગવતીસૂત્ર), ૬ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ૭ ઉપાસકદશાંગ, ૮ અંતકૃદ્દશાંગ, ૯ અનુત્તરૌપપાતિક દશાંગ, ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ અને ૧૧ વિપાકશ્રુતાંગ.

તીર્થંકર પરમાત્માની એકાંત હિતકર વાણીનો સંગ્રહ કરનાર આ અગિયાર અંગોમાં અનુક્રમે ૧ આચાર, સંયમની નિર્મળતા, ૩ હેય-જેય-ઉપાદેયનું સ્વરૂપ, ૪ અનેક પદાર્થોની વિવિધ માહિતી, ૫ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા પ્રશ્નો અને પ્રભુએ આપેલા ઉત્તરો, ૬ અનેક ચરિત્ર અને દષ્ટાંતો, ૭ દશ મહાકાવકોનાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્રો, ૮ કેવલજ્ઞાન પામી તરત જ મોક્ષે જનાર મહામુનિઓનાં ચરિત્રો, ૯ સંયમની આરાધના કરી પાંચ અનુત્તરમાં જનાર મહામુનિઓનાં જીવનચરિત્રો, ૧૦ હિંસા વગેરે પાપના વિપાકો અને ૧૧ કર્મોનાં શુભાશુભ વિપાકો આદિનાં સવિસ્તર વર્ણનો છે.

૨. બાર ઉપાંગ સૂત્રો : દ્વાદશાંગીમાં વર્ણવેલ અનેક વિષયોમાંથી અમુક અમુક વિષય ઉપર ત્રિશેષ વિધેયન કરનારાં શાસ્ત્રો તે

ઉપાંગ ૧૨ છે. તે આ પ્રમાણે : ૧ ઔપપાતિક, ૨ રાજપ્રશ્નીય, ૩ જીવાજીવાભિગમ, ૪ પ્રજ્ઞાપના, ૫ સૂર્યપ્રજ્ઞપિત, ૬ જ્ઞ'બૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞપિત, ૭ ચંદ્રપ્રજ્ઞપિત ૮ નરયાવલિકા, ૯ કલ્પાવત્સિકા, ૧૦ પુષ્પિકા, ૧૧ પુષ્પચૂલિકા અને ૧૨ વૃષ્ણિદશા.

આ બાર ઉપાંગોમાં અનુક્રમે ૧ દેવોની જીહી જીહી યોનિઓમાં કયા કયા જીવો જીપજે, તેની માહિતી, ૨ પ્રદેશી રાજ્ય અને કેશી ગણધરનો સંવાદ તથા સૂર્યાસદેવે ભગવાનની આગળ કરેલ બત્રીશ નાટકોની માહિતી, ૩ જીવ-અજીવનું સ્વરૂપ, ૪ જીવ અને પુદ્ગલ સંબંધી છત્રીસ પદોનું વર્ણન, ૫ સૂર્ય સંબંધી વર્ણન, ૬ જ્ઞ'બૂદ્ધીપ સંબંધી નાની-મોટી અનેક હકીકતો, ૭ ચંદ્ર સંબંધી વર્ણન, ૮ ચેડા મહારાજ્ય અને કૌણિક મહારાજ્યના યુદ્ધમાં શ્રેણિક મહારાજ્યના કાલ-મહાકાલ વગેરે દશ પુત્રો મરીને નરકમાં ગયા તેનું વર્ણન, ૯ કાલ-મહાકાલ વગેરે દશ ભાઈઓના પદ્મમહા-પદ્મ વગેરે દશ પુત્રો સંયમની આરાધના કરી દશમા દેવલોકે ગયા તેનું વર્ણન, ૧૦ વર્તમાનકાલે વિદ્યમાન સૂર્ય-ચંદ્ર-શુક્ર વગેરેના પૂર્વભવો તથા બહુપુત્રિકા દેવીની કયા વગેરે, ૧૧ જીહી જીહી દશ દેવીઓના પૂર્વભવોનું વર્ણન, અને ૧૨ કૃષ્ણવાસુદેવના મોટાભાઈ બળદેવના નિષધ વગેરે બાર પુત્રોના સંયમની આરાધનાને સમજવનાર જીવનચરિત્રો આદિ આપવામાં આવેલ છે.

૩ છ છેદ્મસૂત્રો : સંયમમાર્ગે પ્રયાણ કરતાં મુનિજીવનમાં થઈ જનાર દોષોની વિશુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત આદિની વ્યવસ્થા દર્શાવનાર સૂત્રો તે છેદ્મસૂત્ર કહેવાય. તે હાલ છ છે : ૧ નિશીથ, ૨. જૃહતકલ્પ, ૩ વ્યવહાર, ૩ દશાત્રુતસ્કંધ (હાલ જે પર્યુષણા મહાપર્વમાં કલ્પસૂત્ર-આરસાસૂત્ર નિયમિત વંચાય છે તે આ સૂત્રનું આઠમું અધ્યયન છે), ૫ જીતકલ્પ, અને ૬ મહાનિશીથ. આ સૂત્રોમાં મુખ્યત્વે

સાધુજીવનના આચારો, તેમાં લાગતા દોષો, તે દોષોની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનાં વિધાનો ખતાવી સંયમજીવનની આરાધનાની નિર્મળતા, પરિણામશુદ્ધિ, આચારશુદ્ધિ અને પ્રાયશ્ચિત્તશુદ્ધિ આદિનું સુંદર વર્ણન છે.

૪ ચાર મૂલસૂત્રો : શાસનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણના પ્રાણ સમા ચારિત્રના પાયાને મજબૂત કરનારા શ્રુતગ્રાંથના સાચા અધિકારી બનવાની યોગ્યતાનું ઘડતર કરનાર સંયમી જીવનના મૂલગ્રંથો આ પ્રમાણે ચાર છે : ૧ આવશ્યક સૂત્ર, ૨ દશવૈકલિક સૂત્ર, ૩ આઘનિર્યુક્તિ-પિંડનિર્યુક્તિ, અને ૪ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર.

આ સૂત્રોમાં અનુક્રમે ૧ સામાયિક આદિ ૭ આવશ્યકનું સ્વરૂપ, ૨ સાધુ સાધ્વીના મૂળભૂત આચારોનું વર્ણન, ૩ દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી કેવી રીતે ખેલવું-ચાલવું-ગોચરી કરવી વગેરે સંયમ-જીવનને ઉપયોગી બાબતો, અને ૪ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવની અંતિમ દેશના આદિનું સુંદર વર્ણન છે.

૫ દશ પ્રકીર્ણકો (પયન્ના) : ચિત્તના આરાધકભાવને બહુત કરનાર નાના-નાના ગ્રંથો તે પ્રકીર્ણક દશ છે. તે આ પ્રમાણે : ૧ ચતુઃશરણુ, ૨ આતુર પ્રત્યાખ્યાન, ૩ મહાપ્રત્યાખ્યાન, ૪ ભક્ત-પરિજ્ઞા, ૫ તંદુનવૈચારિક, ૬ સંસ્તારક, ૭ ગચ્છાચાર, ૮ ગણિવિદ્યા, ૯ દેવેન્દ્રસ્તવ અને ૧૦ મરણુસમાધિ.

આ દશ પ્રકીર્ણકમાં અનુક્રમે ૧ ચાર શરણુ, ૨ સમાધિમરણની પૂર્વતૈયારીરૂપે આરાધના, ૩ અનશન માટેની તૈયારીની માહિતી, ૪ ચાર આહારના ત્યાગ માટેની ઉચિત મર્યાદા, ૫ જીવની ગર્ભાવસ્થા પછીની ક્રમિક અવસ્થા વગેરે, ૬ અંતિમ સમયે ચાર આહારનો ત્યાગ કરી સંચારો કેવી રીતે કરવો તેની માહિતી, ૭ સાધુઓના આચારની મર્યાદા અને સુવહિત સમુદાયનું સ્વરૂપ, ૮ આચાર્ય

ભગવંતોને જરૂરી એવાં જ્યોતિષ-મુહૂર્ત આદિની માહિતી, ૯ તીર્થ-કર ભગવંતની ભક્તિ કરી જીવન સફળ થનાવનાર ઈંદ્રોનું વર્ણન અને ૧૦ મરણ સમયે સમાધિ જાળવવાની માહિતી આદિનાં વર્ણનો આપેલ છે.

૬ બે ચૂલિકાસૂત્રો : ૧ નંદીસૂત્ર, ૨ અનુયોગદ્વારસૂત્ર, આ બંને આગમ દરેક આગમનાં અંગભૂત છે. નંદીસૂત્ર દરેક આગમોની વ્યાખ્યાના આરંભે મંગલરૂપે છે અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર આગમોની વ્યવસ્થિત વ્યાખ્યા માટે સવિસ્તર માહિતી આપનાર વ્યાખ્યાગ્રંથ છે. આ બે સૂત્રોના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ વિના જૈન આગમોનું સાચું રહસ્ય જાણી શકાતું નથી.

આ પ્રમાણે વર્તમાન ૪૫ આગમોનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર તે તે આગમના યોગોદ્ભવ કરનાર પૂજ્ય મુનિ ભગવંતોનો છે. પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજો પણ યોગોદ્ભવ કરી આમાંનાં કેટલાંક આગમોનો અભ્યાસ કરી શકે છે. શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ ગુરુમુખેથી સાંભળી તે તે આગમોના અર્થ જાણી શકે છે પણ તેઓને માટે યોગોદ્ભવનું વિધાન ન હોવાથી તેઓ જાતે અભ્યાસ કરી શકે નહીં.

આ આગમોનાં ૧ મૂળ સૂત્રો, ૨ તેની નિર્ચુકિતઓ, ૩ ભાષ્યો, ૪ ચૂલિકાઓ અને ૫ ટીકાઓ-વૃત્તિઓ અવચૂરિ - એમ દરેકનાં પાંચ અંગો છે તે પાંચાંગી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે અને તે દરેક પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

અન્ય જૈન સાહિત્ય

અગમસાહિત્યના આધારે પૂર્વના મહાપુરુષોએ જીવોનું એકાંત હિત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓમાં લક્ષ્મી-કરોડો શ્લોકપ્રમાણ દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરિતાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગરૂપે અનેક પ્રકારના સાહિત્યની રચના કરી છે.

અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો

(અ) પંચ પ્રતિકમણ, જીવવિચાર આદિ ચાર પ્રકરણ, ત્રણ ભાષ્ય, પ્રાચીન તથા નવ્ય કર્મગ્રંથો, પંચમંત્રક, કમ પ્રવૃત્તિ, તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર બૃહત્ સંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, સપ્તતિકા ભાષ્ય વગેરે તાત્ત્વિક પ્રકરણો.

(આ) લઘુ હૈમપ્રક્રિયા, સિદ્ધહૈમ લઘુવૃત્તિ-બહુવૃત્તિ વગેરે જૈન વ્યાકરણો.

(ઇ) સ્યાદાદમંજરી, અનેકાંત જયપતાકા, રતનાવતારકા, ષડ્ દર્શન સમુચ્ચય, સ્યાદાદરતનાકર, સ્યાદાદ રહસ્ય, સમ્મતિતર્ક, દ્વાદશા રતનચક્ર વગેરે જૈન ન્યાયગ્રંથો.

(ઈ) વાગ્ભટ્ટાલંકાર, કાવ્યાનુશાસન, નાટ્યદર્પણ વગેરે સાહિત્ય-શાસ્ત્રના જૈન ગ્રંથો.

(ઉ) ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ, પ્રબંધકો, પટ્ટાવલી વગેરે જૈન ઇતિહાસના ગ્રંથો.

(ઝ) જ્ઞાનસાર, અધ્યયનસાર, પ્રશમરતિ, સંવેગરંગશાળા, ઉપદેશપ્રાસાદ, ઉપદેશરતનાકર, ઉપદેશમાળા, સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા, સૂક્તમુક્તાવલી વગેરે જૈન ઉપદેશના ગ્રંથો.

(ઞ) શ્રાદ્ધવિધિ, ધર્મસંગ્રહ, ધર્મરતનપ્રકરણ, વિધિમાર્ગપ્રપા, વિચારસારપ્રકરણ, ઉપદેશપદ, પંચાશક, પ્રવચનપરીક્ષા, ધર્મપરીક્ષા, અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, પંચવસ્તુ, ઉપદેશ રહસ્ય, પ્રતિમાશતક, ષોડશક, વીશીઓ; બત્રીશીઓ વગેરે જૈન વિચારણાના ગ્રંથો.

(ટ) હીરસૌભાગ્ય, દ્વાયાશ્રય, શાંતિનાથ મહાકાવ્ય, પાર્શ્વનાથ મહાકાવ્ય, પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્ય વગેરે પદ્યકાવ્યો, કુવલયમાળા, તિલકમંજરી, ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા, વૈરાગ્ય કલ્પલતા વગેરે જૈન ગદ્યકાવ્યો.

(હ) પ્રાકૃતપ્રવેશ, પ્રાકૃત વ્યાકરણ વગેરે પ્રાકૃત વ્યાકરણો.

(ઘ) વિજયચંદ્રકેવલી ચરિય, પઉમચરિય, સુર-સુંદરી ચરિય, વસુદેવહિંડી, સમરાષ્ટ્રવ્ય કહા, ચઉપનન મહાપુરિસચરિય વગેરે પ્રાકૃત જૈન કાવ્યો.

(ઙ) સત્ય હરિશ્ચંદ્ર, મુદ્રિત કુમુદ્યંદ્ર નલવિલાસ વગેરે જૈન નાટકગ્રંથો.

(ચ) શ્રી વીતરાગસ્તોત્ર, મહાદેવસ્તોત્ર, સિદ્ધસેનકૃત દ્વાત્રિંશિકા, શાલન સ્તુતિ ચોવીશી, ઐન્દ્ર સ્તુતિ ચોવીશી, ધનપાલકૃત ઋષભ-પંચાશિકા વગેરે જૈન સ્તુતિગ્રંથો.

(ઞ) છંદોતુશાસન વગેરે છંદશાસ્ત્રના ગ્રંથો.

(ઝ) પ્રતિમાલેખ સંગ્રહ, પ્રાચીન લેખસંગ્રહ વગેરે જૈન સંશોધનના ગ્રંથો.

(ઞ) વિવિધ તીર્થકલ્પો વગેરે, તીર્થોની મહત્તા અને મહત્વનાં સ્થળ દર્શાવનારા ગ્રંથો.

(ટ) અર્હન્નીતિ વગેરે જૈન રાજ્યનૈતિક ગ્રંથો.

(ઠ) વાસ્તુશાસ્ત્ર, પ્રાસાદમંડન વગેરે, જૈન શિલ્પના ગ્રંથો.

(ડ) લગ્નશુદ્ધિ, દિનશુદ્ધિ, જ્યોતિષકરંડક, આરંભસિદ્ધિ વગેરે જૈન જ્યોતિષના ગ્રંથો.

(ણ) ધ્વજ્જંડ, પ્રતિષ્ઠાવિધાન, અર્હંદલિષેક, અર્હંતપૂજન, સિદ્ધ-ચક્રપૂજન, શાંતિસ્નાત્ર, અષ્ટોતરી સ્નાત્ર વગેરે જૈન વિધિવિધાનના ગ્રંથો.

(ત) અર્હંચ્યૂડામણિ, અષ્ટાંગ નિમિત્ત, અંગવિદ્યા વગેરે જૈન નિમિત્તશાસ્ત્રના ગ્રંથો.

(ઢ) પદ્માવતી કલ્પ, સ્વસ્તિકા કલ્પ, સૂરિમાત્ર કલ્પ, ઉવસ-ગ્ગહર કલ્પ, નમ્મિઉણ કલ્પ વગેરે જુદા જુદા મંત્રકલ્પના જૈન ગ્રંથો.

(ચ) સ્વરશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, વિવેક-વિલાસ, ભદ્રપાહુસંહિતા વગેરે જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનના ગ્રંથો.

(છ) યોગશાસ્ત્ર, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, ધ્યાનશતક, જ્ઞાનાર્ણવ, યોગશતક વગેરે જૈન યોગના ગ્રંથો.

(જ) અભિધાન ત્રિતામણિ, ધનંજય નામમાળા, દેશી નામ-માળા, અભિધાન રાજેન્દ્ર વગેરે જૈન શબ્દકોશો તેમજ અનેકાન્ત રત્નમંજૂષા (જેમાં અષ્ટલક્ષ્યાર્થીમાં રાજા નો દદતે સૌખ્યમ્ના ૮ લાખ અર્થ આપેલ છે), શતાર્થવીથી (જેમાં યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોક નમો દુર્વાર-રાગાદિ શ્લોકના એકસો ચાર અર્થ કર્યા છે), વગેરે શબ્દ-ચમત્કૃતિના ગ્રંથો.

(ઝ) જૈન શૈલીને અનુસરતા સંગીતશાસ્ત્ર, જૈન વૈદક, જૈન આહારવિધિ, ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિવેક, ચૈતન્યવિજ્ઞાન, કર્મવિજ્ઞાન, સમાજ-શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, આદિ ગ્રંથો.

આ રીતે દરેક પ્રકારની જુદી જુદી યોગ્યતાવાળા આત્માએ જુદા જુદા પ્રકારનો અભ્યાસ કરી શકે તે માટેનું વિપુલ જૈન સાહિત્ય પૂર્વેના મહાપુરુષોએ રચેલ છે.

ગુજરાતી આદિ દેશી ભાષાઓમાં પણ જુદા જુદા રાસાઓ, ૧૨૫-૧૫૦-૩૫૦ ગાથાનાં સ્તવનો, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, સ્તવન-સજ્જાયના ઠાળિયાઓ, સ્તવન-યોવીશીઓ, ચૈત્યવંદન યોવી-શીઓ, સ્તુતિ યોવીશીઓ, સ્તવન-વીશીઓ, સમુદ્ર-વહણુ સંવાદ, ચૈત્યવંદન સ્તુતિ-સ્તવન-સજ્જાય આદિ વિપુલ સાહિત્ય પૂર્વેના મહાપુરુષોએ રચેલ છે.

વર્તમાનમાં પણ સ્વ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ-

શ્રીની પ્રેરણાથી તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિએ લાખો પ્રલોકપ્રમાણ કર્મ-વિષયક જૈન સાહિત્ય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં નિર્માણ કરેલ છે.

ઉપરોક્ત વિવિધવિષયક ગ્રંથોના અભ્યાસ માટે વ્યવસ્થિત યોજના કરવામાં આવે અને તેમાં રસ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈ ઉચ્ચ પ્રકારનાં ઇનામો અને પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવે, તે તે ગ્રંથોના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ માટે કેન્દ્રો ઊભાં કરવામાં આવે, તેા પૂર્વેના મહાપુરુષોએ રચેલ ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યોના અભ્યાસ ચાલુ થવાથી તે તે વિષયના જાણકાર પુરુષો સંઘને મળી રહેશે.

સાત્ત્વિક ધાર્મિક જીવનના ઘડતર માટે ચતુર્વિધ મંઘ માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મના યોગશાસ્ત્રનું અધ્યયન વિશેષ ઉપકારી છે. સમગ્ર મંઘમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે બની શકે તેવી તેની યોગ્યતા છે. શ્રી કુમારપાળ મહારાજ દરરોજ એ ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કરીને જ દાતણ કરતા હતા.

આ ગ્રંથોનું પઠન-પાઠન ભવિષ્યમાં ચાલુ રહેશે તો જૈન શૈલી અનુસાર નવાં વિવેચનો, સ્પષ્ટીકરણો અને સંશોધનો ઉમેરાશે અને આપણી આ ઉપકારક પ્રાચીન વિદ્યા ચિરકાળ જીવંત રહેશે.

આપણી પાસે હજારો વર્ષોથી પૂર્વાચાર્યોએ રચેલાં જ્ઞાનનાં લાખો પુસ્તકો વિદ્યામાન છે, તે આજ સુધી સચવાઈ પણ રહ્યાં છે. એ પણ આપણું મહાન સદ્ભાગ્ય છે.

પૂર્વકાળની અપેક્ષાએ તે પ્રમાણમાં ઓછાં હશે તો પણ આ યુગના આપણા જેવા આત્માએ માટે તેા તે પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે તેમ કહી શકાય.

વિશ્વનું કલ્યાણ કરનાર એ અણમોલ ધન છે. સદ્ભાગ્યે સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે તેવા શક્તિસંપન્ન તેજસ્વી સુયોગ્ય

આત્માઓ પણ આજે જૈન સંઘમાં વિદ્યમાન છે. આજે અધ્યયન ચાલે પણ છે. શ્રી યશોવજયંતી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા-મહેસાણા તે આજે આંશિક કાર્ય કરી રહેલ છે. પરંતુ તેમાં વધારે વેગ લાવી તેને ફરીથી વધુ સજીવન કરવાની ખાસ જરૂર છે. ગીતાર્થ પુરુષોની સલાહ અનુસાર તેને યોગ્ય રીતે ચાલુ કરવામાં આવે તો માનવજાત ઉપર અત્યંત ઉપકાર થાય તેમ છે. શક્તિસંપન્ન આત્માઓ યોગ્ય પ્રયત્ન કરે એ જ અભ્યર્થના.

સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ પ્રજાનાં લોકગીતોમાં જૈન તીર્થંકરો

ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની

૧. મહુવા તાલુકાની પટેલ કોમનું એક લોકગીત (પ્રભાતિયું) :

સરી^૧ પરલાતે સરી પ્રભુને સમરીયે રે,
લેજે લેજે ચારે દેવનાં નામ, હરિ નમો નમો
નારાયણુ રે.

જિગમણેથી સુરજ દેવને સમરીયે રે,
આથમણ્યાં છે દ્વારકેશના રાજ, હરિ નમો નમો
નારાયણુ રે.

ઝોતરાદાથી આદેસરને સમરીયે રે,
દખણાદા છે દરિયાદેવના રાજ, હરિ નમો નમો
નારાયણુ રે.

કંઠાવ્ય તથા આખાયે વાળાક પંથકની પટેલ કોમનાં લગ્ન-ગીતોમાં આ પ્રભાતિયું સૌ પ્રથમ ગવાય છે. તેમાં ભગવાન આદીશ્વર-દાદાનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે.

૨. જૂનાગઢ પંથકના આહીર તથા ખાંટ કોમના લોકગીતમાં ખાવી-સમા તીર્થંકર નેમિનાથ ભગવાનને સાંકળી લેવામાં આવ્યા છે.

રાસ-ગીત

ઉજળ વનમાં તે દેરા ચણાવજો રે લોલ,
દેરા કુંગરની ધારે ચણાવજો રે લોલ;

૧ સરી=શ્રી

દેરા ફરતી તે કાંગરી મુકાવજે રે લોલ,
 દેરે ક્રિયા ક્રિયા ક્રેવ પધરાવજે રે લોલ;
 દેરે નેમિ તે નાથને પધરાવજે રે લોલ,
 દેરે રૂપ્યાની છોળ્યું ઉડાડજે રે લોલ,
 દેરે લીલા તે પોષ્ટ ઉડાડજે રે લોલ.

૩. મહુવા, ભાવનગર, સરતાનપુર વગેરે બંદરોની ખારવા કામના મજૂરીના ખાસ પ્રકારના હાંબેલમાં નચેનું હાંબેલ ગીત ગવાય છે. તેમાં ભગવાન ઋષભદેવનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

હાલીયા માલે ધુમસા

ધુમસા રે ધુમસા, હાલીયા માલે ધુમસા,
 કોના તે વાણુ સે, હાલીયા માલે ધુમસા,
 જગતસાના વાણુ સે, હાલીયા માલે ધુમસા,
 કોને તે માલ સે, હાલીયા માલે ધુમસા,
 આદેસરનો માલ સે, હાલીયા માલે ધુમસા.

ઉપરોક્ત ત્રણેય લોકગીતોમાં અને ખીજાં કેટલાંક લોકગીતોમાં જૈન તીર્થંકરોનાં નામો સંકળાયેલાં હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સૌરાષ્ટ્રની જૈનેતર સામાન્ય ગ્રામ જનતાને જૈન ધર્મ તરફ આદર છે.

□

૨ વાણુ સે = વહાણુ છે.

જૈન દર્શન અને સંત તિરુવલ્લુવર

નેમચંદ એમ. ગાલા

ઈસવી સન પૂર્વે ૮૦૦ થી ૨૦૦ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન વિશ્વ વિચારધારાએ અભિનવ વળાંક લીધો અને માનવીનું ચિંતન સૃષ્ટિના અભ્યાસ અને ખોજથી ફાટાઈ જગત, જીવ અને આત્માના અન્વેષણ પ્રત્યે કેન્દ્રિત થયું. વિશ્વચિંતને ધરી બદલી.

આ સમયગાળામાં સમસ્ત માનવજાતે પોતાનાં ઉત્તમ લક્ષણો સર્વોચ્ચ કોટિએ પ્રગટ કર્યાં. તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, સંગીત, શિલ્પ, ચિત્રકળા વગેરેના વિકાસ માટે આ સુવર્ણકાળ હતો.

આ સમય તત્ત્વચિંતન, સામાજિક પુનરુત્થાન તથા ધૌદ્ધિક સંક્રમણકાળ જેવો હતો. ભારતમાં મહાવીર તથા બુદ્ધ, ઇરાનમાં જરથોસ્ત્ર, ગ્રીસમાં પાયથાગોરસ, સોક્રેટિસ અને પ્લેટો, ચીનમાં લાઓત્સે અને કન્ફ્યુશિયસ વગેરે ચિંતકોએ માનવીના આધ્યાત્મિક વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખી પોતપોતાની આગવી વિચારધારાઓ પ્રસ્થાપિત કરી.

દરેક ચિંતનધારાના પ્રવાહ એકમેક પર તેમજ સંસ્કૃતિ પર આગવી અસર પાડે છે. ઈચારેક સમરસ થઈ જાય છે, ઈચારેક સ્થાયી છાપ મૂકી જાય છે.

ઈસવી સન પૂર્વે જનસમુદાય વેપાર અર્થે ગંગાની મધ્ય ખીણના પ્રદેશમાંથી મથુરા અને ઉજ્જૈન થઈ સ્થળાંતર કરતાં કરતાં પૂર્વમાં અને કાળક્રમે દક્ષિણમાં અછહોલા, ત્યાંથી કર્ણાટક (શ્રવણ બેલગોડા) અને તમિળ પ્રદેશમાં વસ્યો, અને એ રીતે વૈદિક તથા જૈન ધર્મનો ફેલાવો થયો.

શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુની સાથે જૈનોનો સદ્ગુણ શ્રવણ બેલગોડા આવીને.

વસ્થો-સ્થિર થયો. જૈનોના કેટલાક સમૂહો કર્ણાટકમાંથી કોંગુ પ્રદેશ (સાલેમ, ધરોડ અને કોષ્ટમ્પતુરનો વિસ્તાર), પશ્ચિમમાં કાવેરીપટમાં તિરુચિરપલ્લી અને દક્ષિણમાં પુડુકોટાઈ વિસ્તાર (સીત્તાનાવસલ) અને પાંડચ રાજ્યના મદુરાઈ, રામચંદ્રપુર અને તિરુનેલવેલી જિલ્લાઓમાં વસવાટ કર્યો. આ વિસ્તારોમાં પહાડો અને ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં ગુફાઓ અને કોતરોમાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓએ વિહાર-નિવાસ કર્યો જેને સમર્થન આપતાં આલેખાયેલાં છે. સ. પૂર્વે ત્રીજીથી બીજી સદીનાં બ્રાહ્મી લિપિમાંનાં શિલાલેખો અને લખાણો આ પહાડો અને ગુફાઓમાં જોવા મળે છે.

આવાં સ્થળોની નજીક જૈન મંદિરોનાં ખંડિયેરો તથા અવશેષો પણ જોવા મળે છે. સંલેખણા-અનશન કરી કાળધર્મ પામનાર મુનિઓનાં નામની યાદી પણ કોતરાયેલી જોવા મળે છે.

ઈ. સ. પૂર્વેની છઠ્ઠીથી બીજી સદી દરમિયાનનાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, અચ્યાચલુર, અલગારમલાઈ, અનાઇમલાઈ, કોંગાર પુલી-અમગુલમ, સીત્તાનાવાસલ, તિરુનાથકુનર, તિરુપુરનકુનરમ્, પુગલુર, મંગુલમ્, અચીઆરમલાઈ, તિરુચિરપલ્લી, કુરંગલકુટ્ટી, અસ્તિપસી વગેરે સ્થળોએ જોવા મળે છે.

જૈન મંદિરોનાં અવશેષો તથા શિલ્પસ્થાપત્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર આરકોટ જિલ્લો, તિરુચિરપલ્લી, પુડુલકોટાઈ, મદુરાઈ અને તિરુનેલવેલી જિલ્લામાં વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

જૈન પરંપરા અને જૈન સાહિત્યની સાથેસાથ તમિળ સાહિત્યનો વિકાસ થયો છે. જૈન કવિઓ અને વિદ્વાનોએ પોતાનાં આગવાં પ્રદાનથી તમિળ સાહિત્યને સમૃદ્ધ અને વિસ્તૃત કર્યું છે અને ગૌરવવંતું સ્થાન ભોગવ્યું છે. તમિળ સાહિત્યનો વિકાસ જૈનોને આભારી છે. જૈન કવિઓ અને વિદ્વાનોએ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને ઉત્થાનમાં

નોંધાવેલો ક્ષણો અનન્ય અને અમૂલ્ય છે.

કહેવાય છે કે આઠ હજાર જૈનોએ દરેકે એકએક ઋચા રચી. અને આઠ હજાર ઋચાઓની વિખ્યાત કૃતિ 'નલદીયાર' રચાઈ, જેની આજે માત્ર ચારસો ઋચાઓ ઉપલબ્ધ છે.

તમિળ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશની રચના જૈનોએ કરી. અપી-યાર નામનાં કવયિત્રી ખૂબ લોકપ્રિય હતાં. તેઓ જૈન સાધ્વી હતાં. જેમણે જૈનદર્શન વિશે પદ્યમાં અંથ રચ્યો અને વૈરાગ્ય, કર્મવાદ, વીતરાગતા, નિર્લેપતા વગેરે વિષયોની જાંડી છણાવટ કરી છે.

પાંચ મહાકાવ્યો : આઠમપેરમ કપીએન્ગલ-‘મણિમેખલાઈ’, ‘શિલ્પ્યાધિકારમ્’, ‘વલ્લપથી’, ‘ચિંતામણિ’, અને ‘કુંડલકેશન’ એ પાંચ મહાકાવ્યોમાંથી ત્રણના રચયિતા જૈન હતા.

સૌથી પ્રાચીન નીઘટ્ટુ ‘દિવાકરમ’ (શબ્દકોશ) જૈન કૃતિ છે.

સંસ્કૃત અને તમિળના વિદ્વાન અમીતસાગર જૈન હતા. એમણે તમિળ શબ્દોના વ્યાકરણ ‘કરીકકાઈ’ની રચના કરી.

પ્રખર અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય કણ્ઠાટકમાં જન્મેલા. એમણે પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રસિદ્ધ અંથ ‘સમયસાર’ની રચના કરી હતી. ‘સમયસાર’ અંથની કન્નડ આવૃત્તિ તાજેતરમાં જ કણ્ઠાટકના દિગંબર જૈન ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરી છે. આ ટ્રસ્ટ આચાર્યશ્રીની આત્મકથાના પ્રકાશન માટે પણ પ્રવૃત્ત છે.

પ્રભાવક જૈન સાધ્વીઓ

પ્રભાવક જૈન સાધ્વીઓએ પોતાનાં તપ અને વિદ્વતાથી અને બોધ-ઉપદેશ દ્વારા સમાજ પર પ્રચંડ પ્રભાવ પાડ્યો. એમણે ગૃહસ્થ-ધર્મનો બોધ આપ્યો અને સાદા સંયમી જીવન તેમજ સદાચાર તરફ લોકોને વાળ્યા.

ઉપરાંત શૈવ અને વૈષ્ણવ ભજન-પ્રાર્થનાઓમાંથી પણ તમિળ-માં જૈનોનાં જીવન અને કવન વિશે નિર્દેશો મળી રહે છે.

સંતકવિઓની પરંપરા એ ભારતની સર્વોચ્ચ અને આગવી પરંપરા છે. સંતોની વાણીની અસર ભારત પર ઘેરી, સ્થાયી અને ચિરંજીવ રહી છે. ભારત બહાર આવી પરંપરાની નજીક આવી શકે એવી માત્ર સૂફી સંતોની પરંપરા છે.

સૂફી સંતો વિપદેશકો અથવા શિક્ષકો હતા. જિંદગીસુને તથા શિષ્યોને કેવી રીતે વિદ્યાદાન આપવું તે એમનો રહસ્યમંત્ર હતા. તેઓની માન્યતા હતી કે Talk to every man according to his level of understanding. — શિષ્યો સાથે એમનાં સ્તર પર જોલા રહી એમની ભાષામાં એમની સમજ પ્રમાણે વાત કરો.

સંત અને ભક્ત કવિ કબીર પણ સંત તિરુવલ્લુવરની જેમ વ્યવસાયે વણકર હતા. સંત તિરુવલ્લુવર બાદ સદીઓ પછી કબીરે પણ સર્વધર્મસમભાવની વાત કરી. જેઉ સંતકવિઓ સાંપ્રદાયિકતાથી પર હતા. એમણે કોઈ પંથ ન સ્થાપ્યો કે ન અનુસર્યો, પણ જેઉએ માનવીના ઉત્કર્ષ માટેનો પંથ ચીંધ્યો.

જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતો અને પરંપરાનો ઉદ્ય થઈ જ્યારે શતદેલે પાંખડીઓ ફેલાવી પૂરા પ્રકૃલ્લન સાથે વિસ્તરી રહ્યાં હતાં ત્યારે એ પાર્શ્વભૂમિના વાતાવરણમાં સંભવતઃ ઈસુ પહેલાંની પ્રથમ સદીમાં સંતકવિ તિરુવલ્લુવરે જન્મ ધારણ કર્યો. ઈસુ પહેલાંની પ્રથમ સદી અને ઈસુ પછીની પ્રથમ સદીની વચ્ચે એમનો જીવનકાળ પથરાયેલો છે.

સંત તિરુવલ્લુવરે ‘કુરળ’ નામનો અદ્ભુત ગ્રંથ રચ્યો હતો. પ્રથમ કે બીજી સદીમાં રચાયેલાં તમિળનાં જે મહાકાવ્યો ‘શિલ્પ્યા-ધિકારમ્’ અને ‘મણિમેખલામ્’માં ‘કુરળ’ની પંચાવનમી ઋચાના અવતરણ તરીકે લેવામાં આવ્યાં છે.

તિરુવલ્લુવર વિશે આધારભૂત માહિતી ખૂબ પાંખી છે.

એમનો જન્મ હાલના મદ્રાસના પરામેલાપુરમાં થયો હતો. એક માન્યતા એવી પણ છે કે તેમનો જન્મ મદુરામાં થયેલો. મદુરા તે સમયે પાંડ્યોની રાજધાની હતી.

તિરુવલ્લુવર નામ ઇતિહાસથી તદ્દન અજ્ઞાત છે. એ શબ્દનો અર્થ 'વલ્લુવા જ્ઞાતિનો ભક્ત' એવો થાય છે.

તિરુવલ્લુવર ગૃહસ્થશ્રમી હતા. સંત કચીર અને સંત તિરુવલ્લુવર બેઉનાં ગૃહસ્થજીવન આદર્શ કાટિનાં હતાં. પરસ્પર પતિ-પત્ની વચ્ચે અદ્ભુત સાયુજ્ય અને અખંડ વિશ્વાસ હતાં. કચીરની જેમ તિરુવલ્લુવરના જીવનની, તેમના દાંપત્યની અદ્ભુત ઘટનાઓ દંતકથા સમા લોકપ્રિય અને લોકજાલે વસેલી છે. લોકો હોંશે હોંશે એની વાત કરતાં થાકતાં નથી.

સંતકવિએ દાંપત્યજીવનમાં ગૃહસ્થી અને કુટુંબજીવનમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધાને સવિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે. કેન્દ્રમાં રહેલી પ્રેમની વિભાવનાને વિસ્તારી કવિ ક્ષિતિજના પરિઘ સુધી લઈ ગયા. લૌકિક ને અલૌકિક સ્તર પર મૂકી દીધું. 'કુરળ'ની ઋચાઓ તમિળમાં નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાંની જેમ ગવાય છે.

તિરુવલ્લુવર જૈન હતા અને અરિહંતના ઉપાસક હતા એવી દૃઢ માન્યતા અમુક વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. આજ દિવસ સુધી તિરુવલ્લુવર એટલા લોકપ્રિય છે કે દરેક પંથવાળા દાવો કરે છે કે તિરુવલ્લુવર પોતાના પંથના હતા...!

કુરળ'માં જૈન સિદ્ધાંતોનું સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક પ્રતિપાદન સંત-કવિએ આલેખ્યું છે જેથી પણ તેઓ જૈન હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે.

કુરળ

કુરળ શબ્દનો અર્થ થાય છે 'જે નાનું હોય તે'. તમિળ પિંગળમાં એનો અર્થ થાય છે 'છંદ' અથવા 'નાનું સ્વરૂપ.' કુરળ એ છંદનું નામ છે એમ કહી શકાય. એમાં બે પંક્તિઓની એક ઋચા હોય છે. એક ઋચામાં એક લાવના કે વિચાર પર્યાપ્ત હોય છે. બહુધા માર્મિક કથનરૂપે-ખૂબ સક્ષેપમાં તરવ કે પ્રસાની વાત માર્મિક રીતે કહેવા માટે આ માધ્યમ ખૂબ અનુકૂળ છે. સંતકવિએ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી, લાષાના અનુપમ લાલિત્યથી અને પ્રાણવાન શૈલીથી 'કુરળ'ને તમિળ સાહિત્ય જ નહીં પણ અન્ય પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ ટોચને સ્થાને મૂકા દીધું છે. એક શબ્દમાં કહીએ તો આ ઋચાઓ 'ઋજુગરવી' છે.

તમિળ પ્રબલ એ 'વલ્લુવર'ની આગળ 'તિરુ' લગાડી પોતાને આદર વ્યક્ત કર્યો છે. અને કુરળ 'તિરુકુરળ' તરીકે ઓળખાય છે. 'તમિળ વેદ' તરીકે તે આવકાર અને આદર પામ્યું છે.

તિરુકુરળમાં કુલ ૧૩૩૦ ઋચાઓ છે. ૧૦ ઋચાઓના સમૂહનું એક પ્રકરણ એવાં ૧૩૦ પ્રકરણો છે, જેના ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ : સદાચાર-ગુણધર્મ કે ધર્મ, ખીન્ને : સંપત્તિ અથવા અર્થ, ત્રીજો : પ્રેમ અથવા કામ.

જૈન દર્શનમાંની મૈત્રી, કરુણા, મુદ્દિતા અને ઉપેક્ષાની લાવનાઓને ખૂબ જ સુંદર રીતે એમણે વણી લીધી છે,

એમણે આવી ભવ્ય કૃતિને પણ કોઈ શીર્ષક નથી આપ્યું. શીર્ષક આપવાથી વિષય નિશ્ચિત અને સીમાબદ્ધ થઈ જાય છે. કોઈ કવિતાને માત્ર 'કાવ્ય' એટલું જ શીર્ષક આપીએ તો બધા સીમાડા ખૂંસાઈ, સીમાહીન-અનંત તરવ આવી જાય છે. અરે, તો તો એમાં

આપ્ત' બહાંડ સમાઈ જય...! અને સંતકવિએ પણ આ જ પુરુ-
પાર્થ કર્યો છે.

સંતકવિ માત્ર જૈન દર્શનથી પરિચિત અને પ્રભાવિત હતા, એટલું જ નહિ પણ એમણે વેદ અને બૌદ્ધ દર્શનનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્રીસના દાર્શનિકોની વિચારધારાઓ તથા પ્રાચીન રોમની ફિલસૂફીઓનો કવિને સારો પરિચય અને અભ્યાસ હતો.

‘કુરળ’ એ નીતિશાસ્ત્રનો વ્યવહારુ ગ્રંથ માત્ર નથી. સંતકવિ વણકર હતા અને વણાટનો કસબ અપનાવી શાશ્વત સિદ્ધાંતો તથા વ્યવહારુ સદાચારના તમ્બાવાણીને અદૃષ્ટ રીતે વણી એક કુમાશલચ્યું નયનરમ્ય તથા ઉપયોગી તત્ત્વ, કાપડ તૈયાર કર્યું છે, જે આજે પણ એટલું જ યથાર્થ (Relevant), ઉપયોગી, સૂક્ષ્મ અને ઉપકારક નીવડે એમ છે. અને સમયની કસોટીમાંથી પાર જીત્યું છે.

‘કુરળ’ના પ્રથમ પ્રકરણમાં ઈશ્વરનો મહિમા છે પણ જૈન-દર્શનની જેમ જ સંત ઈશ્વરને વ્યક્તિવિશેષ કે Personalized God તરીકે નથી વર્ણવતા... એમણે પ્રાજ્ઞ પુરુષ, અદિતીય ગુણોના સાગરના મહર્ષિ, જિતેન્દ્રીય, પરમતત્ત્વ વગેરે સંબોધનથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘કુરળ’નો ઉઘાડ કેવો અદ્ભુત છે. પ્રથમ ઋચ્યા છે :

‘અ’ નાદસ્તૃષ્ટિનું પ્રસ્થાનગ્નિન્દુ છે : એ પ્રમાણે પુરાણ પુરુષ ચરાચરનું આરંભગ્નિન્દુ છે.

તમામ પ્રસ્થાન ‘અ’થી થાય છે. એક ખૂખીની વાત એ છે કે જગતની તમામ ભાષાઓના મૂળાક્ષરોમાં પ્રથમ અક્ષર ‘અ’ છે. પછી અંગ્રજીનો ‘એ’ હોય કે ઉર્દૂનો ‘અલીફ’ હોય !

આ પ્રકરણમાં જન્મમરણના ફેરાના અંત માટે ભક્તિભાવે પરમાત્માનું શરણ લેવાનું પણ કવિ નિદેશો છે.

પ્રકરણ ત્રણમાં ત્યાગીને મહિમા ગાયો છે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સંયમી જીવન પર ભાર મૂક્યો છે.

નિયમ અને નિયમનનું અચૂક પાલન જ યુનિયાદી તાલીમ છે. સંયમ સહજ બની સ્વભાવ બની જવો જોઈએ, એ જીવનની રીતિ થઈ જવી જોઈએ, એ જ વાત એમણે જુદા સ્વરૂપે એમાં સમજાવી છે.

પ્રકરણ ચારમાં મહાવીરનાં વચનો પ્રસ્થાપિત છે. મહાવીરે કહ્યું કે ‘સમય બહુ અલ્પ છે. હે ગૌતમ! ક્ષણમાત્રનો પ્રમાદ ન કર.’

સંતકવિએ લખ્યું છે, ‘એક ક્ષણ પણ નકામી ન જવા દેતાં તમે જીવનભર સત્કૃત્યો કરતાં રહો તો જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ પર તમારી ગતિ થાય છે.’

પાંચમા પ્રકરણમાં ગૃહસ્થજીવનને મહિમા ગાયો છે. ચતુર્વિધ જૈન સંઘમાં શ્રાવક અને શ્રાવિકાની સંસ્થાને જૈન દર્શન અને પરંપરાએ સ્વીકારી છે. મહાવીરે એની રચના કરી સંઘને સુઘટિત સ્વરૂપ આપ્યું. કવિએ ધર્મમય ગૃહસ્થજીવનની કલ્પના ઉપસાવી છે. તેમણે અત્યંત સાહજિકતાથી લખ્યું છે :

‘મીઞ્ઞ’ પોતાનાં વ્રતોનું પાલન કરી શકે તે માટે જે મદદરૂપ થાય છે અને ધર્માનુસાર જીવન જીવે છે એવા ગૃહસ્થને મહિમા કરો. અનશન અને પ્રાર્થનામાં જીવન વ્યતીત કરનાર કરતાંયે તે મહાન સંત છે.’

કવિ વખે છે : ‘જેમને બાળકો નથી અને જેમણે બાળકોની નવબત વાણીના ધ્વનિ સાંભળ્યા નથી તેઓ જ વાંસળી અને વીણાના મધુર સંગીતની વાતો કરે છે.’

સંતકવિએ ગૃહસ્થજીવનને સાધના અને તપની કોટિમાં મૂકી દીધું છે. અતિથિધર્મ સ્વાભાવિક રીતે જ ગૃહસ્થાશ્રમની સૌથી પવિત્ર ફરજ બની રહે છે.

જૈનોના જિનોપદેશમાં અતિથિ સંવિભાગવ્રત પ્રબોધવામાં આવ્યું છે. સંવિભાગ એટલે સરખી રીતે વિભાગપૂર્વક અતિથિને આપવું અને પછી પોતાના માટે રાખવું.

નવમા પ્રકરણમાં અતિથિધર્મ વિશે સંતકવિ કહે છે :

‘અતિથિને પ્રથમ જમાડી શેષ રહેલાંને આહાર કરે એવા મનુષ્યને મહિમા છે. આખર માણસ શા માટે પરિશ્રમ કરે છે ? અને ગૃહસ્થાશ્રમી બને છે ? અતિથિઓને જમાડવા અને યાત્રાળુઓને આશ્રય આપવો. વૈભવની ઊંજો વચ્ચે યાત્રાળુને આદર-સત્કાર ન કરવો એ જ ખરી નિર્ધનતા અને મૂર્ખાઈ છે.’

સત્ય-Ultimate કે Absolute Truth-પરમતત્ત્વને તમામ તત્ત્વ-ચિંતકોએ સ્વીકાર્યું છે, અને એની સાધના, ખોજ અને સાક્ષાત્કાર માટેની પ્રક્રિયાઓ પોતપોતાની રીતે નિર્દેશા છે. તમામ ધર્મધારાઓએ પણ પરમ એનનાને આવિષ્કાર કે આત્મજ્ઞાન અંતિમ લક્ષ્ય અને મુક્તિની અવસ્થા તરીકે વર્ણવ્યું છે. સત્યને ઘણા દરવાજા છે. જે સાધક જે દરવાજા ખખડાવે તેને ત્યાંથી જવાબ મળી રહે છે.

સત્યની ઇમારતને માત્ર દરવાજા જ છે, હોવાલ નથી.

સંતકવિએ કહ્યું છે : ‘વિશ્વમાં સત્યથી ચડિયાતું ખીજું કશું જ નથી અને માનવદેહ પ્રાપ્ત થયા પછી જે સત્યને સાક્ષાત્કાર ન થાય તો આ રત્નચિંતામણિ જન્મનો શો અર્થ ?’

જૈન શાસ્ત્રના ચતુરંગીય સૂત્રમાં આ જ વાત જોવા મળે છે. ‘સંસારમાં પ્રાણીમાત્રને ચાર ઉત્તમ અંગો મળવાં ઘણાં દુર્લભ છે. એક મનુષ્યપણું-મનુષ્યને અવનાર, ખીજું શ્રુતિ-સારાં વચનોનું શ્રવણ, ત્રીજું તે સારાં વચનોમાં શ્રદ્ધા થવી, અને ચોથું થયેલી શ્રદ્ધા અનુસાર સંયમની પ્રવૃત્તિમાં પુરુષાર્થ કરવો, શક્તિને ઉપયોગ કરવો.’

વ્યાવહારિક અને લૌકિક સ્તરે સત્ય વિશે સંતકવિ કહે છે કે :

‘તપસ્વી અને દાતા કરતાં પણ જોના હૃદયમાં સત્યની નિષ્ઠા છે તે મહાન છે. હૃદયશુદ્ધિ સત્યનિષ્ઠાથી સિદ્ધ થાય છે.’

‘અને જો મનુષ્ય કચારેય અસત્ય ન ખોલે તો અન્ય સદ્ગુણો એના માટે નિષ્પ્રયોજન છે.’ ખૂબ માર્મિક રીતે સંતે બેઉ છેડાની વાત કહી છે...વિરોધાભાસી છતાં કેટલી સંવાદી !

અહિંસા : સંતકવિએ ‘કુરળ’માં જૈન દર્શનની સૂક્ષ્મ અને અને વ્યાપક અહિંસાની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા કરી છે, એમ કહી શકાય.

હિંસક માનવી ભયભીત હોય છે. પરિગ્રહવૃત્તિ અને લાલસા બિનસલામતીની ભાવનામાંથી જન્મે છે અને પરિગ્રહમાંથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. અહિંસક માનવી જ નિર્ભિક હોઈ શકે...જૈન ધર્મની આધારશિલા અહિંસા છે. જૈનોની અહિંસાની ભાવનાને-મહાવ્રતને સંતકવિએ યથાર્થ રૂપે વાચા આપી છે.

સત્ય સૌથી ચડિયાતું છે, એમ કવિએ કહ્યા બાદ ફરી કવિ કહે છે કે,

‘અજ્ઞેડ સદ્ગુણ અહિંસા છે. સત્યનું સ્થાન પણ અહિંસા પછી જ આવે છે. અહિંસા સર્વોત્તમ ગુણ છે. તમામ પાપોની વણખર હિંસાની સાથે અરંભાય છે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવને પણ ઉગારવાને વિચાર પ્રેરે તેને સન્માગ કહેવો. અહિંસાવ્રતની પ્રતિજ્ઞા કરનારને મહિમા કરો.’

જૈન શાસ્ત્રના અહિંસાસૂત્રમાં લખ્યું છે: ‘મતિમાન મનુષ્યે તમામ પ્રકારની યુક્તિઓથી વિચારીને, અને તમામ પ્રાણીઓને દુઃખ ગમતું નથી એ હકીકતને પોતાના જાત-અનુભવથી સમજીને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી.’

સંતકવિએ આ જ વાત કહી છે :

‘પ્રાણુ સર્વને પ્રિય છે એટલે પોતાના પ્રાણુને ખ્યાવવા માટે અન્ય જીવોને પ્રાણુ હરી ન લેતાં.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ગાંધીજીના એક પ્રશ્નના જવાબમાં પણ આ જ વાત કહી છે.

તપસ્વી મહાવીરે સાડાઘાર વર્ષ દીર્ઘ તપ કર્યું. અનેક પરિપહેા સહ્યાં, પણ કોઈ જીવમાત્રની પણ હિંસા કરી નહિ, અને સમતાભાવે વેદના વેડી. મહાવીરના જીવનની આ અપૂર્વ ઘટનાને સંતકવિએ સીધી 'કુરળ'માં ઉતારી છે. સંતકવિ કહે છે :

‘યાતનાઓને ધીરજપૂર્વ સહન કરવી અને જીવહિંસા ન કરવી એમાં સમગ્ર તપનો સમાવેશ થઈ જાય છે.’

યજ્ઞો માટે હિંસા કરી આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરનારનો સંતે સખત વિરોધ કર્યો છે. આવા આશીર્વાદ ધૃષ્ટાસ્પદ લેખાવ્યા છે. ડૉ. આદર્થ સ્વાઈટ્ઝરે જેને જીવન પ્રત્યેનો આદર—Reverence to Life કહ્યો છે, એનું જ પ્રતિપાદન કરતાં કવિ કહે છે કે,

‘જે હિંસાથી ડરીને ચાલે છે અને જીવનનો આદર કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે.’

નિરામિષ આહાર : હિંસક અને દયાહીન વૃત્તિ વગર માંસાહાર સંભવી શકતો નથી. કવિએ કહ્યું છે કે ‘હિંસા કરી જીવનાર લોકો શખનું માંસ ખાનાર જેવા છે. પોતે તમડો થવા જે અન્યનું માંસ ખાતો હોય, તે દયાની લાગણી કેવી રીતે અનુભવે ? માંસાહારીના હૃદયમાં દયા જોવા મળતી નથી. માંસાહાર માટે પશુઓની હત્યા કરવી એ નિષ્કુરતા જ છે.’

તપ : જેમણે પોતાની વૃત્તિઓ અને કષાયો પર વિજય મેળવ્યો તે જિન કહેવાયા. પોતાનામાં રહેલા શત્રુ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તે અરિહંત કહેવાયા. સંતકવિએ એ જ સંજ્ઞામાં કહ્યું છે કે ‘પોતાના પર પ્રભુત્વ મેળવનારને સૌ પૂજે છે.’

‘તપ દ્વારા શક્તિ હાંસલ કરનાર, મૃત્યુ પર પણ વિજયી થાય છે. તમામ શત્રુઓને હણવાની શક્તિ તપમાં જ રહેલી છે. તપશ્રયા કરનાર જ આત્મહિત સાધે છે.’

સંયમ : પાંડિતસૂત્રમાં લખ્યું છે : ‘જે માણસ ભલેને મહિને લાખો ગાયોનું દાન કરે, તેના કરતાં ય જે માણસ કશુંય દાન નથી કરતો પણ પોતાની જાતને સંયમમાં રાખે છે તે જ શ્રાષ્ઠ છે.’

સંતકવિએ લખ્યું છે : ‘આત્મસંયમ સ્વર્ગનું દ્વાર છે. પણ અનિયંત્રિત વાસના અનંત અંધકાર માટેનો રાજમાર્ગ છે. આત્મસંયમની ખજાનાની જેમ જ રક્ષા કરો : આ જીવનમાં એથી ચડિયાતી સંપત્તિ ખીજી એકેય નથી. વાસના પર વિજય મેળવનારની પ્રતિભા પહાડ કરતાં પણ મહાન છે.’

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, વૃત્તિનિક્ષેપ, કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે કષાયોનું ઉપશમન અને ક્ષય વગેરે તથ્યો પણ સંતકવિએ આલેખ્યાં છે.

ત્યાગ સંસારની અસારતા, કર્મબંધન, પરિગ્રહ વિશે કવિ કહે છે, ‘અપરિગ્રહ વ્રત જ ખરું વ્રત છે. એક પણ વસ્તુનો પરિગ્રહ ફરીથી તેને જાળમાં ફસાવી દે છે. નિઃસંગ બની જાઓ, સર્વ સંગપરિત્યાગથી જ અપાર આનંદ મળે છે. જન્મ-મરણના ફેરાનો અંત લાવવાનું નક્કી કર્યું હોય તેઓ માટે દેહ પણ ભારરૂપ બની જાય છે. તો પછી ખીજાં તો કેટલાં બંધનો છે? જે ક્ષણે આસક્તિનો લોપ થાય છે તે જ ક્ષણે જન્મ-મરણનું ચક્ર થંભી જાય છે.’

‘આ ક્ષુદ્ર શરીરમાં આશ્રય લેવાની આત્મા શા માટે ઇચ્છા કરતો હશે? શું એને પોતાનો શાશ્વત નિવાસ નહિ હોય?’ એટલું કથન ખૂબ અર્થગંભીર અને માર્મિક છે.

માનવીય પુરુષાર્થ : જૈન દર્શન પુરુષાર્થવાદી છે. સંતકવિએ લખ્યું છે : ‘આ અશક્ય છે’ એમ કહી કોઈ કામથી પાછાં હટતાં

નહીં. દેવ વિરુદ્ધ હોય તો પણ તેને શરણે ગયા વિના ઉદ્ધમી મનુષ્ય નિરંતર પુરુષાર્થ કરે છે. (પ્રારબ્ધના પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રતિકારની ભાવના છે.)

દાન, પરકાર્ય—તત્પરતા, ઉદારતા, પરોપકાર, કૃતજ્ઞતા, ઋણ-સ્વીકાર વગેરેનો મહિમા સંતકવિએ ખૂબ ગાયો છે. કવિ કહે છે : 'સજ્જન પુરુષોએ સ્વ-પરિશ્રમથી એકત્ર કરેલી સંપત્તિ પરજનહિતાય જ હોય છે.' અને છેલ્લે એમણે, સંકટમાં પણ ખૂબ હસો એવી અમૂલ્ય સલાહ ઉચ્ચારી છે.

અંતમાં સંતકવિએ નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની છેવટની વાત પણ કહી છે.

કુરળનો ખીજો ખંડ - વિભાગ 'સંપત્તિ' અર્થાત્ અર્થને લગતો છે, જેમાં મુખ્યત્વે રાજ્યકારભારને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ઉપરાંત વિદ્યા, શિક્ષણ પ્રત્યે અનુગ્રહ, શાણા માણસોનો સંગ, સમજણ, સજ્જનની ગૈત્રી, સમય પારખીને આચરણ, સંકટ સમયે હિંમત, આચારશુદ્ધિ, દૃઢ સંઠ્ઠવશક્તિ, વક્તૃત્વશક્તિ, ગૈત્રીયોગ્ય મિત્રો, જુગાર, મદિરાપાન, વેશ્યાગમન, દુરાચાર, કુલીનતા, યોગ્યતા, મહત્તા, સન્માર્ગે વપરાતું ધન, કુટુંબની ઉન્નતિ, વગેરે વિષયો અને નીતિ-નિયમોના અનુશીલનની વિશદ સમજણ આપી છે.

ખેતી વિશે કવિ કહે છે કે, 'ખેતી એ જ મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. ખેડૂતો સમાજની ધરીરૂપ છે અને ધરતીને ખેડનાર જ સાચું જીવન જીવે છે. ખીજ તો એને અનુસરે છે અને આશિયાળો રોટલો ખાય છે. કૃષિકાર હાથ જોડી એસી રહેશે તો અનાસક્તોએ પણ સહન કરવું પડશે.'

રાજ્યકારભાર અને રાજકારણમાં રાજનીઓના ગુણ, યુદ્ધ માટે સ્થાન-પરીક્ષા, વ્યૂહરચના, વિશ્વાસ અને ઠાળની કસોટી, ન્યાયી

સરકાર, પ્રબળ હિત, ગ્રુમચર સેવા, સચિવો, કાર્યપદ્ધતિ, રાજદૂત, રાજવી સાથેનું વર્તન, સૈન્ય, કિલ્લાઓ, દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, યોદ્ધાનું ઔરવ, શત્રુનાં લક્ષણો, એનું માપ કાઢવું, ઘરભેદુ, વગેરે વિષયોની ઊચ્ચાવટ કરી ન્યાયપૂર્ણ અને નીતિપૂર્ણ ખોષ આપ્યો છે. આ ખોષ વ્યાવહારિક છતાં નીતિના ભેગે કે સગવડિયો નથી પણ કવિએ વિચક્ષણ અને કુશાત્ર યુદ્ધિથી શાણપણયુક્ત માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

‘કુરળ’નો ત્રીજો અને છેલ્લો ખંડ છે : પ્રેમ અર્થાત્ કામ.

પ્રેમીઓનું પ્રથમ મિલન, પછી વિખૂટા પડવું, વિરહ-વેદના, મિલનની ઝંખના, ઉત્કંઠા, અભિસાર, સ્વપ્નાવસ્થા, ફરી મિલન, પ્રેમનું પ્રકૃલ્લન, પ્રેમકલહ, રીસામણાં-મનામણાં, પ્રેમનું ગૌરવ, સાન્નિધ્યનો આનંદ-ઉલ્લાસ, પ્રેમિકાનું સૌન્દર્ય, ગુહતેગ, સંયોગ-વિયોગની ઘટનાઓનું રમણીય નજકતસભર, રંજક અને આસમાની (Romantic) વર્ણન કર્યું છે. કથાંય ઔચિત્યલંગ કે મર્યાદાનું ઉલ્લાંઘન નથી, તેમજ અશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ નથી. માત્ર સાત્ત્વિક પ્રેમનું અભિનય ચિત્રણ છે.

સમગ્ર વિચાર-મણકાઓમાં રેશમની દોર સમ પરોવાયેલી બધાને એકસૂત્રે બાંધતી અર્થસભર ઉક્તિ કવિએ એક ઋચામાં આલેખી છે.

કવિ કહે છે : ‘ક્ષણિક પદાર્થોને શાશ્વત માની લેવા જેવી મૂખાઈ ખીજ કોઈ નથી.’

સંતકવિ તિરુવલ્લુવરે ‘કુરળ’ના ત્રણે ખંડોમાં માનવજીવનને સ્પર્શતાં અને માનવજીવનને ઉત્કૃષ્ટ કેમ બનાવી શકાય એને સ્પર્શતાં તમામ પાસાંઓને કુશળતાપા આવરી લીધાં છે. જીવન જીવવાની કલાનો એ અનેખો અને અણમેલ ગ્રંથ છે.

કવિએ વ્યક્તિમાંથી વિભૂતિ થવાનો, પામરમાંથી પરમ થવાનો,

તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થવાનો રાજમાર્ગ નિર્દેશ્યો છે. તમિળ-વાસીઓને સંતકવિ પ્રત્યે જે આદર છે તેની આપણને કલ્પના પણ આવી શકે એમ નથી.

૧૯૭૫ ની આસપાસ મદ્રાસમાં સંતકવિનું લવ્ય સ્મારક રચાર્થું જે 'વેલ્લુરકુટ્ટી'ના નામે ઓળખાય છે. આ સ્મારક કલ્પનાતીત, અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ અને ભવ્વાતિલવ્ય છે.

ભોંયતળિયે ચાર હબ્બર પ્રેક્ષકો ખેસી શકે એવું એશિયાનું સૌથી મોટું ઓડિટોરિયમ છે. એ જ ઇમારતને અડોઅડ એક પથ્થરનો રથ બનાવ્યો છે, કલાકારીગરીવાળો. એનાં પૈડાં ખે માળ જેટલાં જિંચાં છે. મુખ્ય ઇમારતની અગાશીમાંથી આ રથની દેરીમાં પ્રવેશી શકાય છે, જ્યાં સંતકવિની કાળા પથ્થરની અદ્ભુત પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સલાગારની ઉપર ચોતરફ મોકળાશવાળી ગલેરી છે, જેમાં ટ્રેનાઇટ પથ્થરોમાં દસ દસ ઋયાઓનું એક પ્રકરણ એમ ૧૩૦ પ્રકરણો અક્ષરશઃ કોતરવામાં આવ્યાં છે. દરેક વિભાગને જુદા જુદા રંગના ટ્રેનાઇટમાં કોતરવામાં આવ્યાં છે. સફેદ, આછો લીલો અને ગુલાબી રંગોમાં આવું લવ્ય સ્મારક ભારતમાં કોઈ સંત કે કવિનું રચાર્થું નથી.

સંત તિરુવલ્લુવરે લખેલો એક એક અક્ષર પથ્થરમાં બદ્ધ અને સ્થાયી થઈ ગયો છે.

આરસની એક નાનકડી તકતીમાં પોતાનું નામ કોતરવા માટે દાનવીર સજ્જનો લાખોનું દાન આપે છે, જ્યારે સંતકવિનાં એક એક શબ્દ પથ્થરસ્થ છે...આ એક અભૂતપૂર્વ ઘટના છે.

સંતકવિની પ્રતિભાને-પ્રજ્ઞાને અને તપશ્ચર્યાને ઉદાત્ત સલામી છે. માનવીમાં જે સદ્-ઈશ્વરનો અંશ છે, તેનું ગૌરવ છે.

‘કુરળ’ ગ્રંથ લગભગ અઠારસો વર્ષ સુધી તેા તમિળમાં જ વંચાતો રહ્યો. ખસો વર્ષ અગાઉ મિશનરી કોન્સ્ટેનશીઅસ ખેરચીએ પ્રથમ ખે ખડોનેા લેટિનમાં અનુવાદ કર્યો. રેવ. જી. યુ. પોપે તેમજ ડૉ. ગ્રેયુલે જર્મન અને લેટિનમાં અનુવાદ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૮૬ ની વચ્ચે એફ. ડબ્લ્યુ. એલીસ, એફ. એચ. ફ્રેયુ, ઈ. જી. રોબિન્સન, જી. લેઝારસ વગેરેએ સમગ્ર ‘કુરળ’નેા અથવા તેની અમુક ઋચાઓનેા અનુવાદ કર્યો. એમ. ઓરિયલ અને એમ. ડી. દુમસ્તે કેટલાક ભાગનેા ફ્રેન્ચમાં અનુવાદ કર્યો હતો.

ઉપરાંત શ્રી વી. વી. એસ. અચર, યોગી સુધાનંદ ભારતી, એ. રંગનાથ મુદલિયાર, સી. રાજગોપાલાચારી, જી. વન્કમીનાથન અને એચ. એ. પોપ્પેએ અંગ્રેજીમાં અને સાને ગુરુજીએ મરાઠીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

૧૯૩૦ માં ‘કુરળ’ની ૧૦૭ પ્રકરણની ૧૦૩૬ ઋચાઓનેા ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકસીએ કર્યો, જે ભિક્ષુ અખંડાનંદે સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયના ઉપક્રમે ‘ઉપદેશ સાર-સંગ્રહ’ નામે પ્રગટ કર્યો. આ ગ્રંથનેા પ્રથમ ભાગ ‘તમિળ વેદ’ અર્થાત્ ઋષિ તિરુવલ્લુવરનાં ખોધવચનોરૂપે છે.

૧૯૭૧ માં શ્રી કાન્તિલાલ કાલાણીએ ‘કુરળ’નેા ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો જે યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ ખોર્ડ-ગુજરાત રાજ્યે પ્રગટ કર્યો.

હમણાં ‘કુરળ’નેા અનુવાદ એકોસ્લોવેકિયાની ‘એક’ ભાષામાં થઈ રહ્યો છે, અને તે નજીકના લવિષ્યમાં પ્રગટ થશે.

સંત તિરુવલ્લુવરના જીવનની એક માર્મિક અને અદ્ભુત ઘટના છે !

સંત તિરુવલ્લુવરે લગ્ન ખાદ પહેલી જ વાર ભોજન પીરસતી

પત્ની વાસુકિને થાળી પાસે એક પ્યાલામાં પાણી અને એક સોય મૂકવાની આજ્ઞા કરી. પતિવ્રતા પત્નીએ એ આજ્ઞા અંત સુધી પાળી..

મૃત્યુશય્યા પર પડેલી પત્નીએ અંતિમ ઇચ્છા તરીકે ઉપર્યુક્ત આજ્ઞાનું રહસ્ય જાણુવા માગતાં કવિએ કહ્યું :

‘પીરસતી વખતે ભાતને એકદ દાણો પડી જાય, તેા સોયથી ઉપાડી, પાણીથી ઘોઈ, ઉપયોગમાં લઈ શકાય, એ આશયથી પાણી અને સોય મૂકવાની આજ્ઞા આપેલી. પણ તારી દક્ષતાથી મારે એનેા કદી ઉપયોગ કરવો ન પડચો.’

પરમ શાંતિ સાથે વાસુકિએ દેહ છોડચો.

આ ઘટના સંતના દાંપત્યજીવન વિશે ઘણું ઘણું કહી જાય છે, જ અરસપરસ અટલ વિશ્વાસના દર્શાંતરૂપ છે.

કવિની ભાતનેા એક દાણો પણ ન વેડફાય તેની તકેદારી, જીવહિંસા ન થાય તે માટે ઘોઈને ઉપયોગમાં લેવાની સજ્જતા બતાવે છે કે કવિએ પોતાના જીવનની એક પળ-વિપળ પણ નિરર્થક ખચી નહિ હોય અને અવિરત ચિંતન અને મનનના પરિપાકરૂપ ‘કુરળ’ ગ્રંથ માનવજાતને પ્રાપ્ત થયેા એ માટે આપણે સદા ઋણી અને અનુગ્રહીત રહીશું.

જૈન પત્રકારત્વ : એક ઝલક

ગુણવંત અ. શાહ

સન ૧૭૮૦માં હિંદુસ્તાનના પત્રકારત્વે પ્રથમ પગલું માંડ્યું. મોગલ સમ્રાટ શાહ આલમ અને વિખ્યાત નગરશેઠ ખુશાલદાસ શાંતિદાસના સમયમાં જેકૂસ ઓગસ્ટસ હિકી નામના અંગ્રેજો તા. ૨૯મી જાન્યુઆરી, ૧૭૮૦ના રોજ શનિવારે કલકત્તાથી એક અખબાર કાઢ્યું. નામ તેનું 'હિકીઝ બંગાલ ગેઝેટ ઓફ ધ ઓરિજિનલ કલકત્તા જનરલ એડવર્ટાઈઝર.' ટૂંકાક્ષરી 'બંગાલ ગેઝેટ'ના નામથી તે આજે પ્રસિદ્ધ છે. આ અખબારથી ભારતીય પત્રકારત્વના ઇતિહાસનો શુભારંભ થયો.

આડત્રીસ વરસ બાદ સીરામપોરવાળા ડૉ. માર્શમેન, ડૉ. કેરી અને વોર્ડ નામના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ, તા. ૩૧મી મે, ૧૮૧૮ના રોજ કલકત્તાથી બંગાળી ભાષામાં 'સમાચાર દર્પણ' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. અંગ્રેજોના હાથે શરૂ થયેલું આ પત્ર હિંદુસ્તાનની દેશી ભાષાનું પ્રથમ પત્ર છે.

ચાર વરસ બાદ ૧૮૨૨માં બાબુ રામમોહન રાય નામના હિંદુસ્તાનીએ સુધારાની હિમાયત કરનારું 'સંગબાદ કૌમુદી' નામનું પત્ર કાઢ્યું. હિંદુસ્તાનીના હાથે હિન્દમાં પ્રગટ થયેલું આ સર્વ પ્રથમ પત્ર છે.

આ જ વરસમાં ૧૮૨૨ની ૧લી જુલાઈએ સુરતના ફરફુનજી મર્ઝબાને 'શ્રી મુમબાઈના સમાચાર' નામનું પત્ર મુંબઈમાંથી કાઢ્યું. આજે ૧૬૦ વર્ષ પછી આ પત્ર ચાલુ છે. 'મુંબઈ સમાચાર' નામે આજે તે દેશ-વિદેશમાં સુવિખ્યાત છે. ગુજરાતીના હાથે ગુજરાતી

ભાષામાં પ્રગટ થયેલું આ સર્વપ્રથમ પત્ર છે.

જૈન પત્રકારત્વનું પરોઢ

જૈન પત્રકારત્વનો ઇતિહાસ પૂરાં ૧૨૩ વર્ષ જેટલો પ્રાચીન છે. હિન્દુસ્તાનનો સન ૧૮૫૭નો સર્વપ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અસફળ ગયો અને અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાન પર વિધિસર પોતાનું સિંહાસન સ્થાપ્યું. આપણા પૂર્વજોનું ખમીર ત્યારે તૂટી ગયું હતું. હિન્દુસ્તાનના તમામ સમાજમાં ત્યારે વહેમો, રૂઢિઓ, ભ્રાંતિઓ, કર્મજડતા, કર્મ-કાંડખલ્લતા અને ધર્મધેલછાની ખોલખાલા હતી. જૈન સમાજમાં ત્યારે—આજે નામશેષ અનેલ શ્રી પૂજ્ય—યતિ સંસ્થાની હાક અને ધાક હતી. સંવેગી સાધુઓ પણ તેમની અદ્ભુત રાખતા. આ યતિઓ પાલખીમાં મોટા રસાલા સાથે વિચરતા. જ્યોતિષ, વૈદક, મંત્રતંત્રનો વ્યવસાય કરતા. જગીરો પણ રાખતા. યતિઓ ઉપરાંત સ્થાનકવાસી સાધુઓનો સમાજ પર નોંધપાત્ર પ્રભાવ હતો. જૈન સાધુઓએ કડક આચાર અને સંયમને તિલાંજલી આપી હતી. જૈન સમાજની આવી માનસિક અવદશાના યુગમાં જૈન પત્રકારત્વનું પરોઢ જીગ્યું છે.

સર્વપ્રથમ અસફળ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં બે વરસ બાદ સન ૧૮૫૯માં જૈનોએ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો. આ વરસમાં અમદાવાદમાંથી 'જૈન દીપક' નામનું માસિક પત્ર પ્રગટ થયું. આ પત્રથી જૈન પત્રકારત્વનો દીપ પ્રગટ્યો તે હજી આજ સુધી અખંડ ઝળહળે છે. સને ૧૮૫૯ થી ૧૯૨૨ના ડિસેમ્બર સુધી બધા ફિરકાના મળીને ૬૦૦ થી વધુ જૈન પત્રો પ્રકટ થયાં છે. દુનિયાના કોઈ એક સમાજે આટલી મોટી સંખ્યામાં ધાર્મિક-સામાજિક પત્રો પ્રકટ કર્યાં નથી.

આ હસોથી વધુ જૈન પત્રો અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત ૮ ભાષામાં પ્રકટ થયાં છે. ભાષાવાર પત્રો આ પ્રમાણે છે : અંગ્રેજીમાં ૧૧, ઉર્દુમાં ૬, કન્નડમાં ૫, ગુજરાતીમાં ૧૨૬, તમિળમાં ૬, બંગાળીમાં

૩, મરાઠીમાં ૨૪, સંસ્કૃતમાં ૧ અને હિંદીમાં ૨૭૯, એમ કુલ ૪૬૦ જૈન પત્રો પ્રકટ થયાં છે.

આમાંથી રાજ્યાનુક્રમ પ્રમાણે આસામમાંથી ૧, આંધ્રમાંથી ૪, ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ૮૬, કર્ણાટકમાંથી ૫, ગુજરાતમાંથી ૬૮, તામિલ-નાડુમાંથી ૭, દિલ્હીમાંથી ૫૮, નાગાલેન્ડમાંથી ૧, પંજબ - હરિયાણામાંથી ૭, પશ્ચિમ બંગાળમાંથી ૨૫, બિહારમાંથી ૬, મધ્ય પ્રદેશમાંથી ૩૫, મહારાષ્ટ્રમાંથી ૮૦ અને રાજસ્થાનમાંથી ૮૫ એમ કુલ ૪૬૦ જૈન પત્રો પ્રગટ થયાં છે. આ બધાં પત્રોમાંથી ઘણાંની પૂર્ણ વિગતો મળે છે, ઘણાંની અધૂરી. દોઢસોથી વધુ એવાં પત્રો છે કે જે જૈન પત્રો હોવાનું તેનાં નામ પરથી કહી શકાય. પરંતુ એ બધાં માત્ર જૈન નામધારી પત્રો કચારે, કચાંથી, કાણે પ્રકટ કર્યાં તે સંશોધનનો વિષય છે.

પૂર્ણ અને અધૂરી માહિતીના આધારે નિઃશંક કહી શકાય કે જૈન પત્રોમાં સૌથી વધુ માસિકો પ્રકટ થયાં છે. સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક અને વાર્ષિક પત્રો પણ પ્રકટ થયાં છે અને થાય છે. આમાંથી 'જૈન,' 'જૈન જ્યોતિ,' 'સેવા સમાજ' જેવાં થોડાંક પત્રો તો પ્રસંગે દૈનિક સ્વરૂપે પણ પ્રગટ થયાં છે.

પત્રોની સંખ્યા, ભાષા અને સામયિકતા જોઈ. હવે જોઈએ કઈ ભાષામાં કયું જૈન પત્ર પ્રકટ પ્રથમ થયું તે. આ ક્રમ કાળાનુક્રમ પ્રમાણે પણ જોડવો છે. સન ૧૯૫૯માં 'જૈન ઠીપક' અમદાવાદથી, સન ૧૮૮૦માં હિન્દી ભાષામાં 'જૈન પત્રિકા' પ્રયાગથી, સન ૧૮૮૪માં મરાઠી ભાષામાં 'જૈન બોધક' અને ઉર્દુ ભાષામાં 'જીયાલાલ પ્રકાશ' અનુક્રમે શાલાપુર અને ફરખનગરથી, સને ૧૯૦૩માં અંગ્રેજી ભાષામાં 'જૈન ગ્રેડેટ' અજમેરથી, સન ૧૯૨૦માં તમિળ ભાષામાં 'ધર્મ-શીલન' અને કન્નડ ભાષામાં 'જિનવિગ્નય' અનુક્રમે મદ્રાસ અને બેલગામથી તથા સન ૧૯૨૩માં બંગાળી ભાષામાં 'જિનવાણી' કલકત્તાથી પ્રગટ થયાં.

ગુજરાતી જૈન પત્રો

એક ઝલક ગુજરાતી જૈન પત્રોની. સન ૧૮૫૯થી ડિસેમ્બર ૧૯૮૨ સુધીમાં કુલ ૧૨૬ ગુજરાતી જૈન પત્રો પ્રગટ થયાં છે. સૌથી વધુ સંખ્યાની ગણતરીએ મુંબઈમાંથી ૫૮, અમદાવાદમાંથી ૨૬, શાવનગરમાંથી ૯, રાજકોટમાંથી ૪, પાલીતાણા અને વઢવાણમાંથી ૩-૩, ડીસા, સુરેન્દ્રનગર અને સોનગઢથી ૨-૨ અને કપડવાંજ, કલકતા, છાણી, ખંભાત, ગાંધીધામ, જામનગર, પૂના, ભાભર, લીંબડી, વડોદરા, સુરત અને હિંમતનગરથી ૧-૧ પ્રગટ થયાં છે.

૧૨૬ ગુજરાતી જૈન પત્રોમાંથી અત્યારે ૫૮ પત્રો પ્રકટ થાય છે. આ ૫૮ પત્રોમાંથી ૨ સાપ્તાહિક, ૮ પાક્ષિક, ૪૭ માસિક અને ૧ વાર્ષિક છે.

માલિકીની દૃષ્ટિએ ૧૫ વ્યક્તિગત માલિકીનાં, ૧૯ સંસ્થાનાં મુખપત્રો, ૧૨ જ્ઞાતિપત્રો અને ૧૧ અપ્રચલ્નપણે સાધુ-પ્રેરિત કે સંચાલિત પત્રો છે.

સામયિકતામાં સર્વપ્રથમની દૃષ્ટિએ ૧૮૫૯માં 'જૈન દીપક' માસિક, ૧૯૦૩માં 'જૈન' સાપ્તાહિક, ૧૯૧૧માં 'જૈન શાસન' - પાક્ષિક, ૧૯૩૬માં 'જૈન સત્યપ્રકાશ' દ્વિમાસિક, ૧૯૪૪માં 'કલ્યાણ' (ત્રિમાસિક), અને પ્રાયઃ ૧૯૭૫માં 'સાંવત્સરિક ક્ષમાપના' વાર્ષિક શરૂ થયાં. આમાંથી 'જૈન' સાપ્તાહિક, 'કલ્યાણ' અને 'સાંવત્સરિક ક્ષમાપના' ચાલુ છે. 'કલ્યાણ' અત્યારે માસિક છે.

સૌમાં સર્વપ્રથમ

ભારતભરમાં આજસુધીમાં પ્રગટ થયેલાં જૈન પત્રો એક વાત યરાબર સ્પષ્ટ કરે છે કે ભારતમાં જૈન પત્રકારત્વનું પ્રથમ પ્રારંભુ ઝુલાવવાનું માન ગુજરાતી ભાષાને અને શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સમાજને પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતી જૈન પત્રોની નામાવલિ તરફ એક

ભડતી નજર કરતાં આ પણ એક તથ્ય જાણવા મળે છે કે ગુજરાતના બધા જૈન ક્ષિરકાઓમાંથી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ક્ષિરકાએ જૈન પત્રકારત્વના વિકાસ અને વિસ્તારમાં સર્વાધિક ફાળો આપ્યો છે.

સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ વિચારતાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયે સન ૧૮૫૯માં 'જૈન દીપક' દ્વારા, શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયે સન ૧૮૮૯માં 'જૈન ધર્મેદિય' દ્વારા અને દિગંબર સંપ્રદાયે સન ૧૯૪૨ માં 'આત્મધર્મ' દ્વારા ગુજરાતી જૈન પત્રકારત્વનો શુભારંભ કર્યો. હજી આજની તારીખ સુધીમાં તેરાપંથ સંપ્રદાયનું એક પણ જૈન પત્ર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયું નથી.

સંપ્રદાયની જેમ સંચાલનની દૃષ્ટિએ પણ જૈન પત્રકારત્વ ચાર ભાગમાં વિભક્ત છે. આપણી પાસે (૧) વ્યક્તિગત માલિકીનાં પત્રો, (૨) સંસ્થાનાં મુખ્યપત્રો, (૩) જ્ઞાતિનાં પત્રો, અને (૪) અપ્રચલનપણે સાધુસંચાલિત કે પ્રેરિત અથવા પ્રોત્સાહિત પત્રો છે. વ્યક્તિગત જૈન પત્ર શરૂ કરવાનું સર્વપ્રથમ સાહસ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના વિદ્વાન શ્રી મોતીલાલ મનસુખરામે, અમદાવાદથી સન ૧૮૯૮માં 'જૈન હિતેચ્છુ' માસિક કાઢીને કર્યું. સન ૧૮૫૯માં અમદાવાદથી પ્રકટ થયેલ 'જૈન દીપક' સર્વ પ્રથમ સંસ્થાનું મુખ્યપત્ર છે. કચ્છી દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિએ સન ૧૯૨૧માં મુખ્યધર્મી 'જ્ઞાતિ પત્રિકા' કાઢીને જ્ઞાતિપત્રોનું મંગલાચરણ કર્યું અને યોગનિષ્ઠ શ્રીમદ્ ધુલ્લિસાગર-સુરિજીની પ્રેરણાથી સન ૧૯૦૯ માં અમદાવાદથી 'ધુલ્લિપ્રભા' માસિક પત્ર પ્રગટ થયું. સાધુપ્રેરિત અને સંચાલિત આ સર્વપ્રથમ ગુજરાતી પત્ર છે.

વિકાસના ત્રણ તબક્કા

ગુજરાતી ભાષાના જૈન પત્રકારત્વને સર્વાંગીણ રીતે વધાયોગ્ય સમજવા માટે તેને ત્રણ તબક્કામાં વિભાજિત કર્યું છે. પહેલો તબક્કો સન ૧૮૫૯ થી ૧૯૦૯નો, બીજો તબક્કો સન ૧૯૧૦થી ૧૯૫૯નો,

ત્રીજો તખ્તો સન ૧૯૬૦થી ૧૯૮૨નો. સ્થળ અને સમયની મર્યાદાની અદ્ય જાળવવા પ્રથમ તખ્તોની વિચારણા વિસ્તારથી પણ વિવેક-પૂર્વક કરવાનું પસંદ કર્યું છે. ખીજા બે તખ્તોનો જરૂરી મિતાક્ષરી પરિચય આપ્યો છે.

પ્રથમ તખ્તો

સન ૧૯૫૯થી ૧૯૦૯ના પ્રથમ તખ્તોમાં કુલ ૨૩ પત્રો પ્રગટ થયાં છે. આમાંથી ભાવનગરથી પ્રગટ થતાં 'જૈન ધર્મ' પ્રકાશ', 'આત્મા-નંદ પ્રકાશ' અને 'જૈન' અનુક્રમે ૯૮, ૮૦ અને ૭૯ (?) વરસનાં થયાં છે. પ્રથમનાં બે માસિક છે અને ત્રીજું સપ્તાહિક છે. આ ત્રણેય પત્રો અત્યારે પણ પ્રગટ થાય છે. બાકીનાં બધાં બંધ થઈ ગયાં છે. આ તમામ પત્રોની ત્રણ પ્રકારે વિચારણા કરીએ : ૧. બાહ્ય સ્વરૂપ, ૨. ભીતરી સ્વરૂપ અને ૩. સામાજિક પ્રભાવ અને પ્રદાન. પ્રથમ બંધ પડેલાં પત્રોની વિચારણા કરીએ.

૧. 'જૈન દીપક' (માસિક) : પ્રકાશન સમય : સન ૧૮૫૯, સં. ૧૯૬૧ના ફાગણ માસમાં. પ્રકાશનસ્થળ અમદાવાદ. શેઠશ્રી ઉમાભાઈ હડીસિંઘ અને શેઠ શ્રી મગનભાઈ કરમચંદનઃ આર્થિક સહકારથી શરૂ થયું. પ્રકાશક : જૈનસભા, અમદાવાદ, કદ : ૩મી, પૃષ્ઠસંખ્યા : મુખ-પૃષ્ઠસહિત ૧૬; વાર્ષિક લવાજમ એક રૂપિયો.

અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભામાં 'જૈન દીપક'ના શરૂના દોઢેક વરસની ફાઈલ ઉપલબ્ધ છે.

૨. 'જૈન દિવાકર' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૭૫, સં. ૧૯૩૨ના શ્રાવણ માસમાં, પ્રકાશનસ્થળ : અમદાવાદ, પ્રકાશક : શ્રી કેશવલાલ શિવરામ અને શ્રી હમનલાલ ઉમેદચંદ, કદ : ૩મી, પૃષ્ઠ-સંખ્યા ૧૬.

શ્રદ્ધેય જૈન ઇતિહાસકાર શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈના મતે ' આ પત્ર થોડાક વર્ષ સુધી ચાલ્યું.'^૧ ખંતીલા સંશોધક અને આ સમારોહના અધ્યક્ષ શ્રી અગરચંદ્ર નાહટાના મતે તે ' ૧૯ વર્ષ સુધી નીકળ્યું હતું.'^૨ પીઠ જૈન પત્રકાર ડૉ. જ્યોતિપ્રસાદના મતે ' લગભગ દસ વરસ ચાલ્યું.'^૩ મારા મતે આ પત્ર ખેત્રણ વરસથી વધુ નહિ ચાલ્યું હોય. મારા મતને આધાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અઠંગ અભ્યાસી વિદ્વાન લેખક શ્રી મનસુખલાલ વિ. કિરતચંદ મહેતા અને 'જૈન ધર્મ' પ્રકાશ' માસિકના સંપાદક શ્રી કુંવરજી આણ્યંદ્રજી કાપડિયાનાં વિધાનો છે. શ્રી મહેતા 'પ્રકાશ'ના સિલ્વર જ્યુબિલી અંકમાં પૃ. ૧૩૦ ખ પર લખે છે : 'જૈન દિવાકર' માસિક સંવત ૧૯૩૨ના શ્રાવણ માસમાં શરૂ થયું. હાલ તો લાંબા વખતથી અંધ પડ્યું દેખાય છે. ત્યારપછી સંવત ૧૯૪૧ સુધીમાં ખીજું કોઈ ગુજરાતી જૈન માસિક શરૂ થયું હોય તો તેની અમને માહિતી નથી.' આ વિધાનના ટિપ્પણમાં શ્રી કાપડિયા નોંધે છે : " સંવત ૧૯૩૩માં 'જૈન સુધારસ' માસિક પ્રકટ થયું." શ્રી મહેતા અને શ્રી કાપડિયા જૈન પત્રકારત્વના પ્રારંભયુગના સક્રિય સાક્ષી હતા. 'જૈન દિવાકર'નું આયુષ્ય આમ એકસ સંશોધન માગે છે.

૩. 'જૈન સુધારસ' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૮૪, સંવત ૧૯૩૩ ચૈત્ર માસ. પ્રકાશનસ્થળ : અમદાવાદ, પ્રકાશક : શ્રી કૃષ્ણલાલ શિવરામ. આયુષ્ય એક વરસનું.

૪. 'સ્વાઈવાદ સુધા' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૮૪, સંવત ૧૯૪૧ મહા માસ; પ્રકાશનસ્થળ : અમદાવાદ, પ્રકાશક : જૈન

૧. 'જૈન સા. ઇ.', પૃ. ૭૩૦.

૨.. 'તીર્થ'કર' : જૈન પત્ર, પત્રિકા વિશેષાંક : ઓગસ્ટ ૧૯૭૭,

પૃ. ૨૪.

૩. એજન, પૃ ૧૦.

ધર્મ પ્રવર્તક સભા, સંપાદક કે વહીવટકર્તા : દેશી નાટક સમાજના આદ્ય સ્થાપક અને જૈન નાટકકાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી. માસિકનું આયુષ્ય બે વરસનું.

૫. 'જૈન હિતેચ્છુ' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૮૪, સંવત ૧૯૪૧ વૈશાખ માસ. પ્રકાશનસ્થળ : ભાવનગર, પ્રકાશક : જૈન ધર્મ હિતેચ્છુ સભા. આયુષ્ય એક વરસનું.

૬. 'જ્ઞાનપ્રકાશ' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૮૮, સંવત ૧૯૪૫ પોષ માસ. પ્રકાશનસ્થળ : અમદાવાદ. પ્રકાશક : શેઠશ્રી મગનલાલ હડીસિંગ. આયુષ્ય એકવીસ વરસનું.

૭. 'જૈન ધર્મેદ્ય' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૮૮-૮૯, સંવત ૧૯૪૬-૪૭. પ્રકાશનસ્થળ : લીંબડી, પ્રકાશક : લીંબડીના સ્થાનકવાસી ભાઈઓ, આયુષ્ય બે-ત્રણ વરસનું.

૮. 'જૈન હિતેચ્છુ' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૮૮૮. પ્રકાશનસ્થળ : અમદાવાદ. પ્રકાશક : અમદાવાદમાં વસતા વિસલપુત્રના સ્થાનકવાસી ભાઈઓ. સન ૧૯૦૬ સુધી અર્થાત ૨૧ વરસ ચાલુ હતું.

૯. 'તત્ત્વવિવેચક' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૯૦૧. આના માટે વિદ્વાન શ્રી મનસુખલાલ કિરતચંદ મહેતા લખે છે : 'ગળથૂંથીમાં વિષ લઈ અમદાવાદમાં જન્મ પામેલું આ માસિક દીર્ઘાયુ ચાય એમ લાગતું નહોતું. થયું પણ તેમ. થોડા માસના જીવન પછી સમાધિમાં પડ્યું. પાછું સન ૧૯૦૮ માં જાગૃત થયું. પણ વિષ-વિકારનો ઉતાર ન થયો હોવાથી બે માસની જાગૃતિ ભોગવી પાછું સમાધિમાં પડ્યું.'^૧

૧૦. 'આત્મંદ' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૯૦૩. પ્રકા-

શનસ્થળ : પાલીતાણા, પ્રકાશક : જૈન વિદ્યા પ્રસાર વર્ગ. સન ૧૯૧૩ સુધી ચાલુ હતું.

૧૧. 'શ્રાવક' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૯૦૩, પ્રકાશન-સ્થળ : રાજકોટ, પ્રકાશક : રાજકોટના સ્થાનકવાસી લાઈઓ.

૧૨. 'સનાતન જૈન' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૯૦૪, પ્રકાશનસ્થળ : રાજકોટ, સંપાદક : શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ. સન ૧૯૧૦ સુધી ચાલુ હતું.

૧૩. 'જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ' (માસિક) : પ્રકાશન-સમય : જાન્યુઆરી ૧૯૦૫, પ્રકાશનસ્થળ : મુંબઈ, સંપાદક : ગુલાબચંદ્રજી ઢઠ્ઠા. પ્રકાશક : જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, ૬૬ રોયલ, પૃથ્ઠસંખ્યા ૧૬, વા. લ. એક રૂપિયો.

૧૪. 'જૈન પતાકા' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : સન ૧૯૦૬, પ્રકાશનસ્થળ : અમદાવાદ. શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ આ પત્ર અંગે લખે છે : " આ મિત્રની થોડાં વર્ષ હયાતી થયા પછી બનારસ જૈન પાઠશાળાને તે સુપ્રત થતાં તેમાં વિષય આક્ષેપ સિવાય સારા આવવા લાગ્યા, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે એક વર્ષ ચાલી સૂતું છે. અને હવે આશા ઘણી થોડી રખાય છે કે તે જાગે."૨

૧૫. 'સમાલોચક' (માસિક) : પ્રકાશનસમય : ૧૯૦૭, પ્રકાશનસ્થળ : ભાવનગર, સંપાદક શ્રી ભગુભાઈ ફરોહચંદ કારભારી. સન ૧૯૧૩ સુધી ચાલુ હતું.

આજે ભાવનગરથી પ્રકટ થતા 'જૈન' સાપ્તાહિકના ખીજા તંત્રી શ્રી દેવચંદ દામજી કુંડલાકરે શ્રી મોહનલાલ અમરશીના (૧૨) 'જૈન વિજય' માસિકમાં તાલીમ લીધી હતી અને શ્રી દેવચંદ કુંડલાકરે સન ૧૯૦૭ થી ૧૯૦૯ સુધીમાં (૧૭) 'તરંગતરણી', (૧૮) 'જૈન

૨. જૈ. કો. હે., માર્ચ, ૧૯૧૦, પૃ. ૬૭.

શુભેચ્છક', (૧૯) 'વીશા શ્રીમાળા હિતેચ્છુ' તેમજ (૨૦) 'જૈન મહિલા' નામનાં જૈન પત્રો શરૂ કર્યાં હતાં.

ગુજરાતી જૈન પત્રોના પ્રથમ તબક્કાનાં ૨૩ પત્રોમાંથી બંધ પડેલાં ૨૦ પત્રોની જોડલી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ તે આપી છે. તેનું વિશેષ સંશોધન કરવું રહ્યું. આજે ચાલુ ત્રણ પત્રો 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ', 'આત્માનંદ પ્રકાશ', અને 'જૈન' સાપ્તાહિકની વિચારણા સ્વતંત્ર અભ્યાસ માંગે છે. છતાંય 'આત્માનંદ પ્રકાશ' અને 'જૈન'માં વર્ષ-ગણતરીની જે ભૂલ છપાય છે તે અત્રે નોંધવું જરૂરી છે કારણ કે આ ભૂલ જૈન પત્રકારત્વના સંશોધકને ગુમરાહ કરે છે.

આ બંને પત્ર ભાવનગરથી પ્રગટ થાય છે. નવેમ્બર ૧૯૮૨ના પ્રગટ થયેલા 'આત્માનંદ પ્રકાશ'ના મુખપૃષ્ઠ પર છાપ્યું છે : 'પુસ્તક ૮૦' બ્યારે 'જૈન' સાપ્તાહિકના નવેમ્બર ૧૯૮૨ના મુખપૃષ્ઠ પર છપાયું છે 'વર્ષ ૭૯.' આ વાંચતાં તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે કે 'આત્માનંદ પ્રકાશ' માસિક 'જૈન' સાપ્તાહિક કરતાં એક વરસ અગાઉ પ્રગટ થયું છે. પરંતુ હકીકત આનાથી જુદી છે. આ બંનેય પત્ર એક જ સન ૧૯૦૩માં જ પ્રકટ થયાં છે. ૧૯૦૩માં ૧૨મી એપ્રિલે 'જૈન' સાપ્તાહિક અમદાવાદથી પ્રગટ થયું, અને ઓગષ્ટ ૧૯૦૩માં 'આત્માનંદ પ્રકાશ' ભાવનગરથી. તે સમયની પરંપરા મુજબ આ બંનેય પત્રોએ તે તે પત્રના પ્રકાશનની નોંધ લીધી છે.

'જૈન' સાપ્તાહિકે ૩૦મી ઓગષ્ટ ૧૯૦૩ના અંકના ૧૦મા પાના પર 'સ્વીકાર' નોંધમાં લખ્યું છે : "આ નવા જૈન ગુજરાતી માસિકની શરૂઆત શ્રી ભાવનગરથી ચાલુ માસમાં થઈ છે... 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ', 'જ્ઞાન પ્રકાશ' અને 'તત્ત્વવિવેચક' એમ ત્રણ માસિકો હાલ આપણાંમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં આ ચોથાનો ઉમેરો થયેલો જોઈને અમને આનંદ થાય છે... દરેક જૈને આવા સુકાર્યને મદદ કરવી તે તેમનું કર્તવ્ય છે."

‘આત્માનંદ પ્રકાશ’ પુસ્તક ૧, અંક ૧ લાના શીઝ મુખપૃષ્ઠ પર નોંધ્યું છે : “‘જૈન’ સાપ્તાહિક પત્ર : આ ન્મુસપ્તેયર ગયા એપ્રિલ માસની બારમી તરીખથી રાજનગરમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. અમે આ પત્રનો નિરંતર અભ્યુદય ઇચ્છીએ છીએ.”

આમ વાસ્તવમાં બંને પત્રનું આજે ૭૯ મું વરસ ચાલે છે.

‘લીતરી સ્વરૂપ’

પ્રારંભના તમકાનાં ૨૪ પત્રોમાંથી ‘જૈન’ સાપ્તાહિકને બાદ કરતાં બાકીનાં ૨૩ પત્રો અનિયમિતતાની બાબતમાં એકસમાન હતાં. નિયત તિથિએ ભાગ્યે જ કોઈ પત્ર પ્રગટ થતું. ક્યારેક તો કોઈ પત્રનો અંક ચાર ચાર મહિને નીકળતો.

બીજી કેટલીક સમાનતાઓ આ પ્રમાણે છે : (૧) ડેમી કદમાં પત્રો પ્રકટ થતાં, (૨) વધુમાં વધુ ૨૪ પાનાંનું સાહિત્ય અપાતું, (૩) સાહિત્યતા વિષય મુખ્યત્વે ધાર્મિક સિદ્ધાંતો, ક્રિયાઓ અને નીતિને લગતા હતા, (૪) મુખપૃષ્ઠ મહા અંશે ચાલુ રંગીન કાગળમાં અપાતું. (૫) મુખપૃષ્ઠ ૧ ઉપર પ્રેસ લાઈન, દુહો કે પ્રાચીન સંસ્કૃત શ્લોક મુકાતો, (૬) બાર મહિના સુધી પાનાંની સળંગ નંબર અપાતો, (૭) તંત્રોનું નામ કયાંય પણ મુકાતું નહિ, માત્ર પ્રકટકર્તાનું નામ મુખપૃષ્ઠ પર પ્રેસલાઈનમાં મુકાતું, (૮) લેખના લેખકનું નામ બહુધા મુકાતું નહિ, મુકાય તો લેખના અંતે મુકાતું. (૯) ભાગ્યે જ કોઈ લેખ એક અંકમાં પૂર્ણ છપાતો. (૧૦) અરે, સમાચાર પણ ત્યારે અપૂર્ણ છપાતા ! એક જ ઉદાહરણ : ૯૮ વરસે આજે પ્રગટ થતા ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’ના પ્રથમ વરસના પ્રથમ અંકમાં ‘શત્રુજય’ વિશે સમાચાર છપાયા છે. ગણતરીની નવ લીંટી આપીને આ સમાચાર અપૂર્ણ રખાયા છે. તે સમાચાર તેના છઠ્ઠા અંકે પૂર્ણ થાય છે. (૧૧) એ સમયનાં પત્રોને ‘ચોપાનિયા’ તરીકે ઓળખવામાં—પ્રચારવામાં આવતાં.

પત્રોએ પાડેલી પરંપરાઓ

૧. જૈન પત્રકારત્વના સર્વપ્રથમ 'જૈન દીપક' માસિક ચાર પ્રથાઓ પાડી : (૧) અંકમાં તે માસનું પંચાંગ પ્રકટ કરવું, (૨) અંકમાં એકાદ સ્તવન અને સંવાદ મૂકવાં, (૩) 'વર્ષ'ને બદલે 'પુસ્તક' લખવું. અને (૪) વરસ સુધી સળંગ પાનાનંબર આપવા. આપણે જોઈએ છીએ કે 'આત્માનંદ પ્રકાશ'માં આજે પણ 'વર્ષ'ને બદલે 'પુસ્તક' લખાય છે. સ્થાનકવાસી કોન્કરન્સના કૃષ્ણપત્ર 'જૈન પ્રકાશ'માં આજે પણ પાનાનંબર બાર મહિના સુધી સળંગ આપાય છે. અલબત્ત, હવે મોટા ભાગનાં પત્રો પંચાંગ નથી છાપતાં પરંતુ ત્યારપછી ઓછાંમાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ સુધી તેા માસિક પંચાંગ મહદ્ અંશે છાપાતું જ રહ્યું છે. 'જૈન દીપક' માસિક પંચાંગો છાપીને આજે કેટલાંક પત્રો તરફથી અપાતાં વાર્ષિક પંચાંગોની ભૂમિકા નિર્ભાવ્ય કરી આપી છે એમ કહેવામાં જસ્યે વાંધો નથી.

૨ 'જૈન દિવાકર' મુખપૃષ્ઠ પર જ પોતાના નામને વણી લેતો દુહો મૂકવાની પ્રથા શરૂ કરી. તેનો દુહો આ પ્રમાણે છે :

“નભનો સુરજ નેત્રને રુરને તેજ વિશાળ,
જૈન દિવાકર જીવનું તિમિર હરે તત્કાળ.”

આ પ્રથા ત્યારપછી સન ૧૮૮૪માં પ્રગટ થયેલા 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' અને સન ૧૯૦૩માં પ્રકટ થયેલા 'આત્માનંદ પ્રકાશ' લાંબા સમય સુધી અપનાવી છે; જો કે બધાં જ પત્રોએ એવું બેકું અનુકરણ નથી કર્યું. પરંતુ જિઘકતા પાને પ્રાચીન શ્લોક મૂકવો, અંગ્રેજી કવિતા મૂકવી કે કોઈ વિદ્વાનનું અવતરણ મૂકવું એ પ્રથા આજે પણ સર્વાધિક જોવા મળે છે. તેનું ભીગમચિંદુ 'જૈન દિવાકર'નો દુહો છે.

૩. સન ૧૮૮૪ પહેલાંનાં પત્રો અંગે સ્થૂળ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી થઈ ત્યાં સુધી આપણે સંકારી લઈએ કે આ વર્ષે પ્રગટ થયેલ

‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’ પ્રસંગવિશેષના સમાચારો આપવાની પ્રથા શરૂ કરી. આને તો તેનો વ્યાપ પણ ઘણો બધો થયો છે. આ પત્રે આ આ ઉપરાંત (૧) વાર્ષિક લલાજમમાં જ ભેટપુસ્તક આપવાની, (૨) વાર્ષિક પંચાંગ ભેટ આપવાની, (૩) અંકોમાં પ્રગટ થયેલ એક જ લેખકના લેખોનું પુસ્તક પ્રગટ કરવાની, (૪) જરૂરી પ્રસંગે વધારાનાં પાનાં આપવાની, તેમજ (૫) ચર્ચાપત્રો પ્રકટ કરવાની પ્રથાઓ શરૂ કરી. આને પણ આ બધી પ્રથાઓનું પાલન થાય છે.

૪. ‘જૈન હિતેચ્છુ’ (સન ૧૮૯૮)ના સંપાદક વા. મો. શાહે એકલા હાથે ત્રણ ત્રણ પત્રો ચલાવીને, એકથી વધુ પત્રોના એક સંપાદકની પ્રથા પાડી. આને પણ શ્રી મહાસુખભાઈ દેસાઈ એકલા હાથે ‘જૈન પ્રકાશ’ અને ‘દશા શ્રીમાળી’ એમ બે પત્રોના સંપાદનની જવાબદારી સફળતાથી સંભાળે છે. આવાં પીળાં નામ પણ મળે છે.

૫. ‘જૈન સાપ્તાહિકે’ (૧) સળંગ ધાર્મિક નવલકથા આપવાની, (૨) વર્તમાન રાજકારણ સહિત અનેકવિધ ક્ષેત્રોના સમાચાર આપવાની, તેમજ (૩) પ્રકાશનની સામયિકતા ઘટાડવાની પ્રથાઓ શરૂ કરી. ત્યારપછી કાળક્રમે સાપ્તાહિક પ્રગટ થયાં અને પાક્ષિક પણ.

૬. ‘સનાતન જૈન’ અને ‘જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરોલ્ડ’ના સંપાદકાએ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતા તથા સંશોધનાત્મક લેખો લખવાની અને પ્રગટ કરવાની પ્રથા શરૂ કરી.

૭. ‘બુદ્ધિપ્રમા’ માસિકે પ્રચલન અને અપ્રચલનપણે સાધુઓ-પ્રેરિત પત્રો શરૂ કરવાની પ્રથા પાડી.

પત્રોની કુલ વ્યસર

૧ ધાર્મિક લાગણી હંમેશાં આળી રહી છે. જૈન સમાજ પણ આવી આળી લાગણીથી આને પણ બંધાયેલો છે. મોટા ભાગે આવી લાગણી ભ્રામક માન્યતા પર ઘડાયેલી હોય છે. સવાસો વરસ પહેલાં દૃઢ માન્યતા હતી કે પુસ્તકો છપાય નહિ, પુસ્તક છાપવાથી જ્ઞાનની

આશાતના ધાય છે. સન ૧૯૫૬માં 'જૈન દીપક' પત્રે આ માન્યતા પર ધણુને ધા કર્યો. પછીનાં પત્રોએ પણ એ માન્યતાને તોડવામાં નોંધપાત્ર સહયોગ આપ્યો.

૨. આ પત્રોએ સાધુ-સંસ્થાને અને શિક્ષિત વર્ગને ધર્મ અને સમાજના પ્રશ્નો અને વિષયો અંગે વિચારતાં અને લખતાં કરવાની સફળ પ્રેરણા આપી. પત્ર-પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ વિકસતાં અને વિસ્તરતાં શિક્ષિત અને વિદ્વાનેને પોતાના વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાનું એક સખળ માધ્યમ મળ્યું. પ્રારંભના તખક્કાનાં પત્રોએ આપણને શ્રી આત્મારામજી, શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી, શ્રી કપૂરવિજયજી જેવા સાધુ-લેખકો તેમજ શ્રી કુંવરજી આણુંદજી, શ્રી વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધી, શ્રી મોતીલાલ મનસુખરામ, શ્રી વા. મો. શાહ, શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા, શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, શ્રી મનસુખલાલ કિરતચંદ મહેતા જેવા પ્રખર વિદ્વાન લેખકો આપ્યા.

૩. પત્રોએ લોકકેળવણીનું પણ કામ કર્યું. ત્યારે બાળલક્ષ, અને વૃદ્ધલક્ષ સામાન્ય હતાં. કન્યાવિક્રય થતો, સ્ત્રીકેળવણી હતી નહિ, હતી તો નહિવત્ હતી. બાળ-વિધવા કે યુવા-વિધવા પર સમાજનાં કડક નિયંત્રણો હતાં. મૃત્યુ પછી રડવા-કૂટવાનો રિવાજ હતો. મૃત્યુ પછીનો વિધિ દિવસો સુધી ચાલતો. મરણ પછી જમણુવાર થતા. લક્ષપ્રથા પણ કરોળિયાના બળા જેવી જટિલ હતી. રખાત રાખવી, એકથી વધુ પત્ની કરવી, એ મોભો ગણાતો. પરદેશગમન કરનારને આકરી સખ ભોગવવી પડતી.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ પણ પછાત હતી. સાધુ-સંસ્થા પર યતિ સંસ્થાની પકક હતી. યતિઓ મંત્ર-તંત્ર-જંતર કરતા. બાદશાહી ઠાઠથી રહેતા. 'સ્વામી વાત્સલ્ય' કરાવવામાં જ ઘણું મોટું પુણ્ય છે એવી માન્યતા હતી. એ માટે ત્યારે હરીફાઈ થતી. સાત ક્ષેત્રોની બળવણીનું ઘોર અજ્ઞાન હતું.

૧૯ મી સદીનો સંધ્યાસમય રાજકીય ક્ષેત્રે ધણી ઉચ્ચલાયકનો હતો. 'સ્વરાજ્યનો મંત્ર' જ્યઘોષિત થયો હતો. 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે'—આ સૂત્ર દેશભરમાં પ્રચલિત હતું. પરંતુ જૈન સમાજ આ ક્ષેત્ર પ્રત્યે ઘોર ઉદાસીન હતો.

ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય અજ્ઞાન અને ઉદાસીનતાને તોડવાનું પણ આ પત્રોએ નોંધપાત્ર સફળ કામ કર્યું.

પત્રોનું વ્યક્તિગત પ્રદાન

આ તો બધાં પત્રોની ભેગી અસર વિચારી. પ્રારંભના તબક્કાનાં ૨૪ ગુજરાતી જૈન પત્રોમાંથી ત્રણ પત્રોએ તો શોભણીક પ્રદાન કર્યું છે. આ પત્રોનાં નામ છે : (૧) 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ', (૨) 'જૈન હિતેચ્છુ' અને (૩) 'જૈન' સાપ્તાહિક. આમાંથી 'જૈન હિતેચ્છુ' એ દાયકાનું આયુષ્ય ભોગવીને યોગનિદ્રામાં પોઢી ગયું છે. આ ત્રણેય પત્રો એક દળદાર ઇતિહાસ લખવાની મળદગ્ધ સામગ્રી ધરાવે છે. આ ત્રણનું આગવું પ્રદાન છે, અને તેની એક આછેરી ઝલકથી જ અહીં સંનોષ માન્યો છે.

૧. 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' આજની શ્વેતાંબર જૈન કોન્ફરન્સના નિર્માણની નક્કર ભૂમિકા ભૂલી કરી આપી. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સમાજની કેન્દ્રવર્તી—અખિલ ભારતીય સંસ્થા હોવી જોઈએ તેવા સર્વ પ્રથમ અવાજ આ પત્રે ખુલ્લું કર્યો. સન ૧૮૯૨માં તેના તંત્રીએ 'જૈન કોંગ્રેસ ભરવાની જરૂર' એ વિષય પર અસરકારક લેખ લખ્યો, તેના ફળસ્વરૂપે ૧૮૯૪માં અમદાવાદમાં સર્વપ્રથમ 'શ્રી જૈન સમુદાય સભા' મળી. આ સભા પહેલી 'જૈન કોંગ્રેસ'ના નામે ત્યારે વિખ્યાત બની. આ પછી આ પત્રે જૈન કોંગ્રેસ અંગે અવારનવાર લેખો લખ્યા, જેનું સુંદર પરિણામ તે આજની શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન કોન્ફરન્સ. તેની વિધિવત્ સ્થાપના રાજસ્થાનના ફળોધિ તીર્થમાં સન ૧૯૦૨માં થઈ.

૨. આ પત્ર લોકશ્રદ્ધેય પ્રજાચક્ષુ પૂજ્ય પંડિત શ્રી સુખલાલ-જીના જીવનને નવો વર્ણાંક આપવામાં નિર્ણાયક-નિમિત્ત બન્યું. પંડિતજી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના હતા. આ પત્રના વાંચનથી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના અભ્યાસ માટે તેમને જિજ્ઞાસા જાગી. પૂજ્યશ્રી આ પત્ર અંગે લખે છે : “‘પ્રકાશ’ પત્ર અને હું નાનાં-મોટાં ભાંડરું જેવાં છીએ ‘પ્રકાશ’ પત્રના વાંચન દ્વારા તદ્દન વિરોધી બીજા સંસ્કાર-નો થર મનમાં બંધાયો...મને લાગે છે કે એ પત્રે એક નાનાભાઈની પેઠે મને મૂંઝવણમાં પ્રકાશ અને દંડરૂપે મદદ આપી છે.”

૩. આ પત્રે જૈન પંચાંગ તેમજ અન્ય ધાર્મિક પુસ્તકો ભેટ-આપવાની સર્વપ્રથમ પ્રથા અને પરંપરા શરૂ કરી.

૪. આ પત્રમાં ‘તીર્થયાત્રા-પ્રવાસ’ના લેખો આવતા, જેના કારણે તીર્થયાત્રાને મહિમા વધ્યો અને તીર્થધામોની પરિસ્થિતિમાં પણ સુધારો થતા લાગ્યો.

૫. જૈન વસ્તીગણતરી કરવા માટે આ પત્રે હાકલ કરી, જેના પરિણામે શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સે ‘જૈન ડિરેક્ટરી’ તૈયાર કરી.

‘જૈન હિતેચ્છુ’નું પ્રદાન

૧ વા. મો. શાહના નામથી સમગ્ર જૈન વિદ્વદ્ સમાજ સુપરિચિત છે. આધ્યાત્મિક આગથી પીકાતા વીજ્ઞ વરસના વા. મો.ને (વા. મો. એટલે શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ) પત્ર કાઢવાનું મન થયું. પિતાએ પુત્રને સક્રિય પ્રેત્સાહન આપ્યું અને સને ૧૮૯૮માં ‘જૈન હિતેચ્છુ’ માસિકનો જન્મ થયો. પિતા-પુત્રની જોડીએ ૨૩ વરસ સુધી આ પત્ર વ્યક્તિગત ધોરણે ચલાવ્યું. આ પત્રનું મહત્ત્વનું પ્રદાન આ પ્રમાણે છે :

૧ શ્રી મોતીલાલ મનસુખરામે ‘પ્રાણીહિંસા અને પ્રાણી ખોરાક નિષેધક’ નામની લેખમાળા લખીને શાકાહારના પ્રચારના સર્વપ્રથમ

શ્રીગણેશ કવ્યાં. માંસાહારનિષેધની તેમની આ લેખમાળાએ કેટલાક અંગ્રેજો અને મુસલમાનોને શાકાહારી બનાવવાના દાખલા છે.

૨ શ્રી મોતીલાલે આપણા ગુજરાતી શબ્દકોષને પણ સમૃદ્ધ કર્યો છે. નર્મકોષમાં નહિ સમાયેલા એવા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનો સંગ્રહ કરીને તેમણે 'ગુજરાતી શબ્દાર્થ કોષ' આપ્યો. આ કોષ તે સમયના વડોદરા (ગાયકવાડી) રાજ્યના શિક્ષણ ખાતાએ મંજૂર કર્યો હતો.

'જૈન હિતેચ્છુ'નું સંપાદન તેમના પુત્ર વાડીલાલે સંભાળ્યું ત્યારે પણ આ પત્રમાં તેા પ્રાણુ પુરાયો જ, સાથોસાથ સમગ્ર જૈન પત્રકાર-ત્વમાં પણ સખળ પ્રાણુસંચાર થયો. સમાજ, ધર્મ અને રાજકારણના પ્રશ્નોને જોવા-વિચારવાની તેમણે આગવી-નવી દૃષ્ટિ આપી. અને 'શુષ્ક શુષ્ક' તેમજ રોતલ ગુજરાતી ભાષાને હૈયાસોંસરવી જીતરે એવી તીખાશ બક્ષી.

૪. ગુજરાતના આ વલુપોંખ્યા ફિલસૂફ પત્રકાર વા. મે. શાહે ૨૩ વરસ સુધી એકલા હાથે 'જૈન હિતેચ્છુ' (ગુજરાતી માસિક), 'જૈન સમાચાર' (હિન્દી-ગુજરાતી પાક્ષિક) અને 'જૈન હિતેચ્છુ' (હિન્દી પાક્ષિક) ચલાવ્યાં. આ પત્રો દ્વારા તેમણે સંપ્રદાયોને ખોતાના વડામાંથી બહાર કાઢ્યા. ખોતે સ્થાનકવાસી હતા પરંતુ જૈન સમાજને નુકસાન કરનાર પ્રશ્ન કે પ્રસંગે તેમણે અચૂક કલમ ચલાવી છે. આમ કરીને તેમણે 'જૈન'ને વિશાળ અર્થમાં વિચારવાની ભૂમિકા બાંધી આપી.

૫. આજની અખિલ ભારતીય સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ અને શ્રી સંયુક્ત જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ - આ બંને વા. મે. શાહનાં શકવર્તી પ્રદાન છે, પરંતુ તેમણે માત્ર ગૃહસ્થ સમાજને જ નહિ પણ સ્થાનકવાસી સાધુ-સંસ્થાને પણ દોરવણી આપી છે. તેમના જ પ્રયાસથી સ્થાનકવાસી સાધુઓની પ્રથમ પરિષદ મળી. આ પરિષદે વા. મે. શાહને 'જૈન સાધુઓમાં નવું લોહી રેડનાર ઉપકારી પુરુષ'

તરીકે નવાજ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ પૂનામાં મળેલી એક જંગી જાહેર સભામાં બાળ ગંગાધર ટિળકના વરદ હસ્તે તેમને માનપત્ર અને ઝેળી અર્પણ કરાયાં હતાં. એ સમયે ટિળકે વા. મો. શાહની તીખી કલમની તથા સમાજ સેવા તેમજ સ્વદેશદાઝની ભરપૂર પ્રશંસા કરી હતી.

૬. હિન્દુસ્તાનની એક જ ભાષા, અને તે હિન્દી હોવી જોઈએ તેવો અનુરોધ કરનાર પ્રથમ જૈન પત્રકાર વા. મો. શાહ હતા.

‘જન’ સાપ્તાહિક

શ્રી ભગુભાઈ કૃતેહચંદ કારભારીએ ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૦૩ના રોજ અમદાવાદથી ‘જૈન’ નામનું સાપ્તાહિક પ્રગટ કર્યું હતું.

૧. આ પત્રના પ્રકાશનથી ગુજરાતી જૈન પત્રકારત્વ માસિકની સામયિકતામાંથી ખડાર નીકળ્યું.

૨. સત્તા અને શ્રીમંતો સામે લાલ આંખ કરીને કહેવા-લખવાની પહેલ આ પત્રે કરી, આ પત્રની ઝુંબેશથી શત્રુજય તીર્થ પર સત્તાધીશો દ્વારા થતી આશાતના અને દબલને જીવલેણ ફટકો પડ્યો.

૩. સાર્વજનિક હિતમાં સાચેસાચું, જરૂર પડે તો તીખું અને કડવું પણ કહેવા-લખવામાં કોઈનીય સાડાપારી નહિ રાખવાની ખુમારીને આ પત્રે જન્મ આપ્યો. પાલીતાણાના ઠાકોરાને આ પત્રે ખખડાવ્યા હતા. આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના વહીવટકર્તા શ્રીમંતોન ભેદડા લીધા હતા. તત્કાલીન રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ તેનાથી જ શરૂ થઈ.

૪. જૈન સમાજનાં ૮૦ વરસનો ઇતિહાસ વખવા માટે ‘જૈન’ સાપ્તાહિક એક સંદર્ભગ્રંથની ગરજ સારે છે.

એમ નિઃશંક કહી શકાય કે ‘જૈન’ સાપ્તાહિક પત્રકારત્વને,

અન્ય દૈનિક પત્રકારત્વની હરોળમાં જિભું કરી ઠાધું. આ પત્રની કામગીરીની નોંધ તે સમયના અંગ્રેજી પત્રોએ પણ લીધી છે.

પત્રની અન્ય પત્રો પર અસર

આ બધાં પત્રોએ સમાજ પર વ્યાપક અસર કરી, તે 'સનાતન જૈન' નામના માસિક પત્ર તેના સમકાલીન અને તે પછીનાં પત્રો પર સારી એવી અસર પાડી છે.

'સનાતન જૈન' નો જન્મ રાજકોટમાં સન ૧૯૦૪માં થયો, પણ તેનો વિકાસ થયો તે મુંબઈ ગયા પછી. મુંબઈથી શ્રી મનસુખલાઈ રવજીભાઈ તેનું સંપાદન કરતા. જૈન ધર્મ અને જૈન સમાજનું જ આ માસિક પત્ર હતું. પરંતુ સંપ્રદાયમુક્ત આ સર્વપ્રથમ જૈન પત્ર છે. જૈન વૈચારિક એકતા અને ઔદિક બંધુભાવનું તેણે નિર્માણ કર્યું.

એક પત્ર કેવું હોવું જોઈએ તેનું 'સનાતન જૈન' આદર્શ નમૂનો છે. શ્રી મનસુખલાલ કિરત્યાંદ મહેતાના શબ્દોમાં 'આ પત્રમાં જીવનને અનિવાર્ય એવો જર્નાલિસ્ટિક સ્પિરિટ - પત્રકારને યોગ્ય જુસ્સો, વીર્યસક્રરણા હતી.' શ્રી મો. દ. દેસાઈ લખે છે: 'આપણે ત્યાં અત્યારે સાત પત્રો છે. આ બધાં ભોગાં મળીને પણ આ પત્રની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી.'

પ્રશંસાના અમ ઉદ્ગાર 'સનાતન જૈન'ની સંપાદનકળાનું સાચું ચિત્ર રજૂ કરે છે. આ પત્રમાં લેખકોના લેખોની પસંદગી કરીને સુકાતા, કેળવાયેલા વર્ગના અને અશિક્ષિત વર્ગના વલણની કાબજી લેવાતી, અને તેનું અન્વેષણાત્મક આલેખન પણ કરાવું. રાજકીય અને ધાર્મિક દષ્ટિએ જિહાવોદ કરાવો. ખીજાં માસિકોથી પોતાના માસિકને આગવું વ્યક્તિત્વ આપવાની ખાસ કાળજી રખાતી. પરંતુ આ પત્રમાંથી પ્રેરણા લઈને પોતાના પત્રને ઉત્તમ કક્ષાનું બનાવવાનો ખીજા કોઈએ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

બાકીના તખ્તો

હવે બાકીના બે તખ્તોની સંક્ષિપ્ત મિત્રાક્ષરી વિચારણા કરીશું. બીજા તખ્તો ૧૯૧૦ થી ૧૯૫૬નો ગણી શકાય, ત્રીજા તખ્તો ૧૯૬૦ થી આજ સુધીનો.

બીજા તખ્તોમાં સંસ્થાનાં મુખ્યપત્રો અને સાહુસંચાલિત પત્રોએ મુખ્ય કામગીરી બજાવી છે. આ તખ્તોમાં સાહુસંસ્થા સાંખ્યિક દૃષ્ટિએ પણ સમૃદ્ધ બની. એ સાથે જ તેના પ્રશ્નો જાલા થયા. આ તખ્તોમાં પત્રોને સાહુઓની સાથે સારી એવી અથકામણીમાં આવવું પડ્યું છે. બાળદીક્ષા, દેવદ્રવ્ય વગેરે પ્રશ્નો અંગે શ્રી પરમાનંદકાપડિયાના અને શ્રી ધીરજલાલ ટાકરશી થાહના 'જૈન જ્યોતિ' પત્રોએ સાહુ-સંસ્થા સામે સારી એવી ઝીંક ઝીલી. આ બંને પત્રો અને પત્રકારોના પ્રયાસોના પરિણામે શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ અને તેની પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમંચા બંને અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. બીજા તખ્તોનું આ મહામૂલું પ્રદાન છે.

ત્રીજા તખ્તોમાં જ્ઞાતિપત્રોની સેવાઓ આગવી રહી છે. આ સમયમાં વિવિધ જ્ઞાતિની સંસ્થાઓએ પોતાનાં મુખ્યપત્રો પ્રગટ કર્યાં છે. એ જ્ઞાતિ-પત્રોએ પોતાની જ્ઞાતિની કાયાપલટમાં યથાયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે. આ તખ્તોનાં 'વર્ધમાન જૈન' (મિત્રી પાક્ષિક), 'મુક્તિ' અને 'પ્રતિકાંતિ' (માસિક) - આ ત્રણ પત્રોએ યુવા આલમનું નૈતિક ઘડતર કરવામાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. યુવાનોના ચારિત્ર્યઘડતરને અનુલક્ષીને જ નીકળેલ આ પત્રો સમગ્ર જૈન પત્રકારત્વની આગવી દેણ છે.

□

કચ્છમાં જૈન ધર્મ

મા. ગુલાબ દેઢિયા

પંખીઓ માળા તરફ પાછાં ફરી રહ્યાં છે. સીમમાંથી ખેડૂતો અને સાથીદારો ગામ તરફ આવી રહ્યા છે. ખેતરે કામ કરવા આવેલ ખેત્રણુ વૃદ્ધાઓ ઝડપથી પગ ઉપાડે છે, ઉતાવળે ઘરે પહોંચે છે. હવે દિવસ ઝળાંવળાં રહ્યો છે. સૂર્યાસ્તની તૈયારી થઈ ગઈ છે. આકાશમાં લાલાશ પથરાઈ ગઈ છે. હવે ખીચડી કે માજરાના રોટલા ક્યારે ખની રહે ? એકલી વૃદ્ધા સ્ત્રી માજરાના લોટમાં છાશ મેળવી પી જાય છે, ઉપરથી પાણી પી લે છે, તૃપ્તિનો ઓડકાર આવી જાય છે. એનો ચૌવિહાર આનાથી સચવાઈ જાય છે. આ છે આજ સુધીના કચ્છના જીવતા જૈન ધર્મનું ચિત્ર : દિવસભર મજૂરી કરવી, સખત કામ કરવું અને ધર્મ સાચવવો.

કચ્છમાં જૈન ધર્મ મહાવીરસ્વામીના સમય કે એ પહેલાંથી પ્રવર્તમાન છે. એના પુરાવા પણ મળે છે. કચ્છના મહાતીર્થ ભદ્રેશ્વરની સ્થાપના મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી માત્ર ૨૩ મા વર્ષે કોષ્ઠી દેવચન્દ્રે કરી, એવા ઉલ્લેખ મળે છે. તે વખતે ભદ્રાવતી નગરીમાં સિદ્ધસેન રાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા. એટલે ૨૫૦૦ વર્ષથી તે કચ્છમાં જૈન ધર્મ છે. ('ભદ્રેશ્વર-વસઈ મહાતીર્થ' નામના પુસ્તકમાં શ્રી રતિલાલ ઠીપચંદ દેસાઈએ ખૂબ ચીવટપૂર્વક આ હકીકતો નોંધી છે.)

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રહાયર્થનું પાલન કરનાર વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણી એ ભદ્રાવતી નગરીનાં હતાં.

સં. ૧૨૮૮માં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ભદ્રેશ્વરની યાત્રાએ આવી ગયેલા. આ તીર્થને અલગ અલગ સમયે ૧૫ વખત જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો.

ભદ્રેશ્વરને યાદ કરતાં દાનેશ્વરી જગડુશાનું નામ યાદ આવે. એ પ્રતાપી પુરુષે જે સત્કાર્યો કર્યાં છે એ વાંચતાં ખ્યાલ આવે, કે તે વખતે કચ્છની જહોજલાલી અને જૈન ધર્મને પ્રભાવ કેટલાં વ્યાપક હશે. જગડુશાએ વિ. સં. ૧૩૧૩ થી ત્રણ વર્ષ, લગાતાર પડેલા દુકાળમાં છેક દિલ્હી સુધી અનાજ પૂરું પાડ્યું હતું. કચ્છમાં જગડુશા જેવા દાનવીર ભાગ્યે જ કાંઈ મળે. ભદ્રેશ્વરનો ફરી જીર્ણોદ્ધાર કરનાર વર્ષમાન અને પદ્મસિંહ ઉદાર શ્રાવક હતા. તેઓ ચીન દેશ સુધી વેપાર કરતા હતા.

આજથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં સં. ૧૫૫૦ની આસપાસ ઓસવાલ જૈનો કચ્છમાં આવ્યાં. તે પૂર્વે ગુજરાતમાં તેઓ વેપાર કરતાં હતા. કચ્છમાં તેમનું આગમન વેપાર અર્થે થયું હતું. કચ્છમાં તેઓ ગુર્જર ઓસવાલના નામે ઓળખાવા લાગ્યાં. ભુજમાં અનુપચંદ શેઠ નામે ગુર્જર જૈન, કચ્છના રાજમાં જ્ઞાનભર્યું સ્થાન ધરાવતા હતા. ગુર્જર ઓસવાલ અંજર, ભુજ, માંડવી, મુન્દ્રા વગેરે શહેરોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે અને વેપાર કરે છે. ગામડાંઓમાં પણ વેપારી તરીકે જ પથરાયેલા. ઓસવાલો મૂળ ક્ષત્રિય રાજપૂત હતા. એમણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.

હાલ જેઓ કચ્છી ભાષા બોલે છે તે દશા અને વીશા ઓસવાલ જૈનો, રાજકાય અસ્થિરતાને લીધે મારવાડથી પારકર તથા સિંધમાં થઈને કચ્છમાં આવ્યાં હતાં. આ પૂર્વે તેઓ ઓસ, પારકર, ગોલવાડ, સાંચોર, જલોર, જેસલમેર, રાણી, ઈંડર વગેરે પ્રદેશોમાં વસતાં હતાં. તેઓ કચ્છમાં આવી ગામડાંઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં વસ્યાં. તેમણે ખેતીને મુખ્ય વ્યવસાય બનાવ્યો.

જમ રાવળે જમનગર વસાવતાં કેટલાક ઓસવાલો હાલાર ગયા. જમનગરના ઓસવાલો હજી પણ ઘરમાં કચ્છી ભાષા બોલે છે.

કચ્છનાં ઓસવાલો મૂળ સીસોદિયા, પરમાર, રાઠોડ, ભટ્ટી, ચૌહાણ અને ચાવડા વંશનાં હતાં. કચ્છનાં જૈનોનાં આજે બોલાતાં નામનાં મૂળ પરથી એને ખ્યાલ આવી શકે છે. ક્ષેત્રસિંહ પરથી ખેતશી, જયવંત-જેવત, વિષ્ણુસિંહ-વિસનજી કે વસનજી, ટકકરસિંહ-ટાકરશી, વ્રજગાર્હ-વેગ્ગાર્હ, લક્ષ્મીગાર્હ-લાહગાર્હ, ચંપા ગાર્હ-ચાંપાર્હ, રમા ગાર્હ-રામર્હ વગેરે નામે બન્યાં છે.

ઈ. સ. ૧૫૪૮ માં - આજથી સવા ચારસો વર્ષ પહેલાં ભુજની રાજગાદી પર ખેંગારજી આવ્યા. તેમને આ પદ સુધી પહોંચાડવામાં જૈન યતિ માલુકમેરજીએ ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. રાજ્યએ તેમને ઉપાધ્યાયની પદવી આપી હતી. કચ્છમાં જૈન ધર્મના વિકાસમાં યતિએનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે.

ખેંગારજી પછી કચ્છની ગાદીએ આવનાર ભારમલજીએ ભુજમાં 'રાજવિહાર' નામે જૈન દેરાસર બંધાવ્યું છે. ભદ્રેશ્વરના જલોદ્ધારમાં કચ્છના રાજ્યે સારો ફાળો આપ્યો હતો. જૈનો મહાજન કહેવાતા, સારા હોદ્દાઓ પર પણ હતા, અને માન મેળવતા.

આજથી સવાસો વર્ષ પહેલાં ભુજમાં પ્રાચીન વ્રજ પાઠશાળા હતી. તેમાં જૈન યતિ કનકકુશળજી શિક્ષણ આપતા હતા. પિંગળ-શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે રાજસ્થાન ને ગુજરાતથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવતા અને કનકકુશળજી પાસે શીખતા. આ વિદ્યાર્થીઓમાં કવિ દલપતરામ, દુલા કાગ, ભાવનગરના રાજકવિ પિંગળશી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કચ્છ-કોડાચમાં સવાસો વર્ષ પહેલાં શા. હેમરાજ ભીમશી(જન્મ સં. ૧૮૯૨) નામે ગજબના જ્ઞાનપિપાસુ ગૃહસ્થ થઈ ગયા. દીક્ષા લેવા હર્ષચન્દ્રસૂરિ પાસે ઘરેથી રજ ભીધા વગર, મિત્રો સાથે પાલીતાણા પહોંચ્યા, દીક્ષા ન લઈ શક્યા, ગુરુએ બંગાળમાં મુશિદાબાદમાં

અભ્યાસ માટે મોકલ્યાં. ત્યારબાદ અન્ય સ્થળોએ ફરી ફરી જ્ઞાન મેળવ્યું. સંવત ૧૯૨૮ માં કોડાયમાં અવઠંભથાળા સ્થાપી, જે એક પ્રકારની વિદ્યાપીઠ જ હતી. ગુજરાતભરમાં આવી વિદ્યાપીઠ તે વખતે એક જ હશે. અનેક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ માટે જ્ઞાનની પરચ માંડી દીધી. જ્યારે સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રસાર નહોતો તે સમયમાં બહેનો પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનું શિક્ષણ મેળવી વિદુષી બની, જે તે સમયના વાતાવરણમાં ક્રાંતિકારી પગલું હતું.

સંવત ૧૯૩૦માં 'સદાગમ પ્રવૃત્તિ'ની શરૂઆત હેમરાજભાઈએ કોડાયમાં કરી. એમણે સંસ્કૃતના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓને છેક કાશી સુધી જવા પ્રેરી હતી. 'સદાગમ પ્રવૃત્તિ' દ્વારા જૈન આગમે અને શાસ્ત્રોને સંગ્રહ અને અભ્યાસ થતો. કોડાયમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોનો ભંડાર રચ્યો. રૂઢિવાદીઓએ મુશ્કેલીઓ પણ ઊભી કરી છતાં હેમરાજભાઈ આ બધું તે વખતે કરી શક્યા. અને કોડાય 'કચ્છનું કાશી' કહેવાયું. આ સંસ્થાનાં વિદુષી, હાલાપુરનાં સેવામૂર્તિ પાનખાઈ ઠાકરશીએ તે આઝાદીની લડતમાં પણ ભાગ લીધો હતો.

કચ્છનાં જૈન પંડિતરત્નોમાં પ્રો. રવજી દેવરાજ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રથમ આગમ 'આચારાંગ સૂત્ર'નો ગુજરાતી અનુવાદ તેમની વિદ્વતાનો પરિચય આપે છે. 'સિદ્ધાંત કૌમુદી'ના આધારે સંસ્કૃત શિક્ષણ માટે પાંચ પુસ્તિકાઓ એમણે તૈયાર કરી હતી. 'શતપદી ભાષાંતર,' 'સદ્ગુણ પ્રથ સા' વગેરે પુસ્તકો એમણે લખ્યાં છે.

પિદ્ધાના વેલજીભાઈ સાધનાશ્રમવાળા જૈન ધર્મના અને મહર્ષિ અરવિંદના ઊંડા અભ્યાસી હતા. પિદ્ધાના આશ્રમમાં એમણે સેંકડો સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીનાં અલભ્ય પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો છે, જે આજે પણ સારી રીતે જળવાયો છે.

હેમરાજભાઈના મિત્ર કારશીભાઈ જે મુનિ કુશલચન્દ્રજી બન્યા, એમણે સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલ કુરિવાજો અને ધર્મની શિથિલતા સામે સુધારક વૃત્તિ અપનાવી.

કચ્છ ગેલડાના કલ્યાણચન્દ્રજી મહારાજે સોનગઢની સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર કલ્યાણ રતનાશ્રમની સ્થાપના અને વિકાસમાં ખૂબ જ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

સંવત ૧૯૪૦માં કચ્છના પત્રી ગામમાં જન્મેલા મુનિ ચારિત્ર્ય-વિજયજી સમયસર સાધુ હતા. સંવત ૧૯૬૬ માં ચારિત્ર્યવિજયજી વારાણસીમાં યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા ચલાવતા. શાસ્ત્ર-વિશારદ વિજયધર્મસૂરિજીમહારાજસાહેબને મળ્યા, જ્યાં પંડિતો તૈયાર થતા હતા. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને આગમેનો જ્ઞાનધરા નિરંતર ચાલુ હતો. વારાણસીમાં સંસ્કૃતને અભ્યાસ કર્યા પછી ચારિત્ર્યવિજયજી પાલીતાણા આવ્યા અને યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠશાળાની સ્થાપના કરી. પછીથી સમયને અનુરૂપ વ્યાવહારિક કૃષિવણીની શ્રાવકો માટેની જરૂરિયાત સમજી, આ સંસ્થાનું શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળમાં રૂપાંતર થયું, જે આજે પણ વિદ્યમાન સંસ્થા છે અને કૃષિવણીના ક્ષેત્રે સારું એવું પ્રદાન કરી રહી છે.

સંવત ૧૯૬૮ માં શેત્રુંજી નદીમાં આવેલા પ્રચંડ પૂરમાં તણાતાં માણસોને ઠરુણાવીર મુનિશ્રી ચારિત્ર્યવિજયજીએ બચાવ્યાની વાત આજે પણ ગૌરવભરે યાદ કરવામાં આવે છે.

ઉપાખ્યાય લખ્ધિમુનિએ ખાર જેટલા સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી છે. આચાર્ય દેવચન્દ્રસૂરિ તેો શાસ્ત્રનાં અવતરણો પૃષ્ઠસંખ્યા સહિત કહી શકતા. જિતેન્દ્રસાગરસૂરિ, મુનિ દેવચન્દ્રજી અને મુનિ રતનચન્દ્રજી વિદ્વાન સાધુઓ હતા.

૧૧ મા સૈકામાં અચલગચ્છની સ્થાપના કરનાર શ્રી આચાર્ય-

રક્ષિતસૂરિ, શ્રી કલ્યાણુસાગરસૂરિ, ગૌતમસાગરસૂરિ વગેરે મહાન જૈનાચાર્યો થઈ ગયા. આ પરંપરામાં વર્તમાનમાં આચાર્ય ગુણુસાગરસૂરિજી અને એમના શિષ્ય મુનિ કલાપ્રલસાગરજી વિદ્વાન સાધુ ભગવંતો છે. આ ગુણુસાગરસૂરિજીએ ૧૧૯ જેટલા ગ્રંથોનાં રચના-સંપાદન કર્યાં છે.

મુનિ અમરેન્દ્રવિજયજી કચ્છ ભુજપુરના છે. તેઓ વિદ્વાન લેખક અને અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ વધેલા અને જૈન ધર્મને આજના સંદર્ભમાં તપાસનાર નિર્ગ્રન્થ સાધક છે.

ભુજપુરની બંધુત્રિપુટી મુનિચન્દ્રવિજયજી, કીર્તિચન્દ્રવિજયજી અને જિનચન્દ્રવિજયજી મહારાજ સાહેબ પ્રખર વક્તા, લેખક અને ચિંતક સાધુ-ભગવંતો છે. પિંદડાના યુવાન મુનિ ભુવનચન્દ્રવિજયજી અભ્યાસી સાધક છે. આચાર્ય રામજી સ્વામી, ભાણુજી સ્વામી અને રાઘવજી સ્વામી હાલ કચ્છમાં ધર્મજ્યોત દીપ્તિમાન રાખનાર, ચુસ્ત સંપત્તના ઉપાસક છે.

૧૯ મી સદીના આરંભમાં કચ્છમાં જીવન કઠણાઈભરેલું હતું, પણ નીરસ ન હતું. ધરા કસહીન હતી પણ માનવીઓનાં હૈયાં રસપૂર્ણ હતાં. એવા સમયમાં કચ્છના એક સપૂતે પોતાનું સમગ્ર જીવન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની જાળવણી, તથા તેનાં સંપાદન, મુદ્રણ અને પ્રકાશનમાં સમર્પી દીધું. તે હતા કચ્છના અખડાસા વિભાગના મંજલ રેલડિયા ગામના શ્રાવક ભીમશી માણેક.

ત્યારે ભારતમાં મુદ્રણકળાને હજી બાલ્યકાળ હતો. દીર્ઘદ્રષ્ટી ભીમશી માણેક મુદ્રણનું મહત્ત્વ સમજતા હતા. તેમણે તે વખતે ધર્મના પવિત્ર સમૃદ્ધ સાહિત્યને વ્યવસ્થિત રીતે, યોગ્ય સંપાદન કરી, પ્રકાશિત ન કર્યું હોત તો કોણ જાણે કેટલું બધું વિરલ સાહિત્ય ક્યાંય વિલીન થઈ જત ! એમણે આ ભગીસ્થ કાર્ય પાછળ પોતાની જાત ઘસી નાખી. મોહનલાલ દલ્હીયાં દેસાઈએ નોંધ્યું છે, કે “ ધર્મપુસ્તકો છપાવવામાં પહેલ કરનાર - જૈન શ્રુતપ્રસારક શ્રાવક ભીમશી માણેક હતા.”

ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં ભીમશીભાઈએ મુન્દ્રાના પોતાના મિત્ર કલ્યાણજીને પોતાની સાથે લીધા. કલ્યાણજીભાઈને જૈન ધર્મની મહત્વની હસ્તપ્રતો એકઠી કરવાનું દુષ્કર કામ સોંપ્યું. અંધકારમાં પડેલા એ અમૂલ્ય ખજાનાની શોધમાં કલ્યાણજીભાઈએ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને વારાણસીનો પ્રવાસ કર્યો. તે વખતે રૂપિયા દસ હજાર જેવી માત્ર ૨૬૫ ચૂકવી ઘણી હસ્તપ્રતો અને ગ્રંથો લાવ્યા. એના પ્રકાશનની એમણે પહેલ કરી. સૌપ્રથમ એમણે 'પ્રકરણ રતનાકર'ના ચાર ભાગના પ્રકાશન માટે રૂપિયા એક લાખનો ખર્ચ કર્યો હતો, જેનો પ્રથમ ભાગ મુંબઈના ખ્યાતનામ નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાયો હતો, અને ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં પ્રકાશિત થયો હતો. એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જ્ઞાનપિપાસુ શ્રાવક ભીમશી માણેક લખે છે : "પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનું મૂલ્ય એણે ન આંકવું જોઈએ. ગ્રામીણ વિદ્વાનો તથા આચાર્યોના સમૃદ્ધિ સમૃદ્ધ વારસાની જળવણી તથા તેના પ્રચાર અને પ્રસાર મુદ્દલ દ્વારા જ શક્ય બનશે."

ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં એમણે 'પ્રકરણ રતનાકર'નો બીજો ભાગ, ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં ત્રીજો ભાગ અને ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ચોથો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ચારે ભાગનું સંપાદન ભીમશી માણેકે પોતે કર્યું હતું, અને તે મુંબઈના નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાયા હતા.

આ ગંજવર કામની સાથેસાથ એમણે 'પાંડવચરિત્રનું બાલાવ-ખોધ', 'સાર્થ પ્રતિકમણ્યસૂત્ર', સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતની ટીપ, 'વિવિધ પૂજનસંગ્રહ', 'સુવગડાંગસૂત્ર' વગેરે ગ્રંથોનું પ્રકાશન પણ કર્યું હતું.

ધર્મનાં પવિત્ર શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોનું પ્રકાશન ન કરવા માટે જૂનવાણીઓ તરફથી ભીમશી માણેક ઉપર દબાણ આવ્યું હતું. પણ એમણે એકલે હાથે આવી ઉમદા પ્રવૃત્તિ કરવા કમર કસી હતી. આવા ધુરંધર શ્રાવક ભીમશી માણેકે લગભગ ૩૦૦ જેટલાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું હતું. ઈ. ૧૮૯૧ માં એમનું દેહાવસાન થયું હતું.

સંપાદક-પ્રકાશક ભીમશીની વાત કરતાં બીજા એક વિદ્વાન પંડિતનું નામ યાદ આવે છે. તે છે પંડિત કૃતેહચંદ લાલન. મૂળ જ્ઞાનમનગરના પશુ કચ્છ માંડવીમાં વસવાટ કરતા વિશા ઝોશવાળ જૈન કુટુંબમાં કૃતેહચંદને જન્મ તા. ૧-૪-૧૮૫૭ ના રોજ માંડવી મુકામે થયો હતો, પિતા કપૂરચંદ જેરામ અને માતા લાધીમાઈ. કૃતેહચંદના ધર્મપત્નીનું નામ મોંઘીમાઈ અને પુત્રનું નામ ઉજ્જમ. પંડિત કૃતેહચંદ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત ધર્મશિક્ષક તરીકે મુંબઈમાં કરી હતી. અમેરિકામાં સાડાચાર વર્ષ રહી તેમણે જૈન ધર્મ વિશે સુંદર પ્રવચનો આપ્યાં હતાં.

પંડિત લાલને બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના સહકારથી 'મહાવીર પ્રધરહુડ' નામે સંસ્થા લંડનમાં સ્થાપી હતી, જેના પ્રમુખ હરખટ વૉરન હતા અને મંત્રી એલેક્ઝાન્ડર ગોરડન હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં લાલન ભારત પાછા આવ્યા. ૧૯૩૬ માં ફરીથી તેઓ આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં સાત માસ રહી જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા.

અનેક ભાષાઓના જાણકાર અને તત્ત્વચિંતક તરીકે પંડિત લાલન દેશ-પરદેશમાં પ્રખ્યાત થયા. એમનું પુસ્તક 'ગોસ્પેલ ઓફ મેન' ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. એમણે ૨૬ પુસ્તકો લખ્યાં છે, જેમાં 'દિવ્ય જ્યોતિર્દર્શન', 'માનવગીતા', 'સમાધિશતક' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. 'સમાધિશતક'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર હરખટ વૉરને ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

'ભાષણકાર' એ શીર્ષકનું તત્ત્વચિંતકના વિશેનું ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલું એમનું પુસ્તક એમના અધ્યયનની ગહનતાને પરિચય આપે છે.

પંડિત લાલન પોતાના જ્ઞાનને લીધે પોતાના સમય કરતાં ઘણા અગ્રણ હતા. તેથી શ્રદ્ધિયુક્તો સાથે એમને ભારે સંઘર્ષમાં આવવું

પડેલું. એમને સંઘ બહાર કાઢવાની હિલચાલ પણ થયેલી. પાતંજલ અને જૈન યોગનો સમન્વય એ એમના ચિંતનનો મુખ્ય વિષય હતો. તા. ૭-૧૨-૧૯૫૩ ના રોજ ૯૬ વર્ષની વયે પંડિત કૃતેહચંદ લાલન બમનગર મુકામે સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

કચ્છના ખીબ્બ એક વિદ્વાન શિવજી દેવશી મઢાવાલા થઈ ગયા, જેમણે પણ કોડાયની 'સદાગમ પ્રવૃત્તિ'ની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત સુખલાલજી વારાણસીની યજ્ઞવલ્ક્ય જૈન પાઠશાળામાં વિ. સં. ૧૯૬૦ માં સંસ્કૃતને અભ્યાસ કરવા ગયા હતા ત્યારે શિવજીભાઈ પણ ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા. મઢાવાલાએ પાલીતાણામાં સં. ૧૯૫૯માં છાત્રાલયની સ્થાપના કરી હતી, જેને સરવસનજી ત્રિકમજી અને ખેતશી ખાંધશીએ રૂપિયા પચાસ-પચાસ હજારનું દાન આપ્યું હતું.

કચ્છનાં જૈન તીર્થોમાં ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થ પછી કચ્છના અગ્રડાસા તાલુકાની પંચતીર્થો મહત્ત્વની ગણાય છે. સુથરી, કોઠારા, જખો, નલિયા અને તેરાનાં દેરાસરો કચ્છનાં દેરાસરોમાં નમૂનેદાર છે.

સુથર (સુસ્થલી)માં વિ. સં. ૧૭૨૧ માં ઉદેશી શાહે ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ લગવાનનું મનોહર જિનાલય બંધાવ્યું છે. આ જિન પ્રતિમા વિશે ચમત્કારની ઘટના પ્રચલિત છે.

કોઠારામાં ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં બંધાયેલ મેરુ પ્રભુ જિનાલય છે. શેઠ કેશવજી નાયક, વેલજી માલુ અને શિવજી નેણશીએ વિ. સં. ૧૯૧૪ માં શાંતિનાથ પ્રભુનું જિનાલય બંધાવ્યું છે.

જખોમાં વિ. સં. ૧૯૦૫ માં શ્રી મુક્તિસાગરસુરિના ઉપદેશથી જીવરાજ રતનશીએ મહાવારસ્વામીનું જિનાલય બંધાવ્યું છે.

નલિયામાં વિ. સં. ૧૮૯૭ માં નરશી નાથાએ ચન્દ્રપ્રભુનું જિનાલય બંધાવ્યું છે.

તેરામાં વિ. સં. ૧૯૧૫ માં મોતા હીરજી ડોસા અને પાશ્વીર રાયમલે જિરાવલ્લી પાર્શ્વનાથનું જિનાલય બંધાવ્યું છે. આ પંચ-તીર્થનાં જિનાલયો તેમની કલાકારીગરીને લીધે મનોહર છે વિ. સં. ૧૯૮૩ માં સંઘવી નગીનદાસ કરમચંદ પાટણુથી ૫૦૦૦ યાત્રિકાને સંઘ લઈ કચ્છ આપ્વાની નોંધ અહીં મળે છે.

કચ્છી દશા ઝોશવાળ જ્ઞાતિમાં નલિયા ગામે આજથી બસે વર્ષ પહેલાં સં. ૧૮૪૦માં જન્મેલ નરશી નાથા જ્ઞાતિશિરોમણિ તરીકે પંકાયા હતા. સંવત ૧૮૦૦માં કચ્છથી ભાટિયાઓએ મુંબઈ આવવાની શરૂઆત કરી. સંવત ૧૮૪૦માં દશા ઝોશવાળો આવ્યા. સર જમશેદજી ટાટાએ એક વખત કહેલું કે વેપારના ખરા સુકાનીઓ માત્ર કચ્છીઓ જ છે, કારણ કે જગતના વેપારની જરૂર અને અનાજ છે અને તે વેપાર કચ્છીઓના હાથમાં છે. ધર્મપ્રેમી નરશી નાથાએ સંવત ૧૮૮૯ માં મુંબઈ મસ્જિદ બંદર પાસે અનંતમાથજી જિનાલય બંધાવ્યું હતું. શત્રુંજય પર્વત પર આવેલાં જૈન દેરાસરમાં એક દેરાસર નરશી નાથાએ બંધાવ્યું છે. તેથી પાલીતાણા તીર્થની નવ ટૂકમાં એ ટૂક ચન્દ્રપ્રભુ જિનાલયવાળી, 'નરશી નાથાની ટૂક'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે.

નરશી નાથાની સાથે જ જોમનું નામ યોલાય છે તે તે કેશવજી નાયક. સં. ૧૮૭૫માં જન્મ, વતન કચ્છનું કોઠારા ગામ. કેશવજી નાયક મુંબઈના ઐષ્ટિવર્યોમાંના એક હતા. તે સમયે સર કાવસજી જહાંગીર અને કેશવજી નાયક પાસે જ ચાર ઘોડાની ગાડી હતી. પાલીતાણામાં એક ટૂક 'કેશવજી નાયકની ટૂક' તરીકે ઝાળખાય છે.

કચ્છી વીશા ઝોશવાળ જ્ઞાતિમાં રાવબહાદુર રવજી સોજપાર, મેઘજી સોજપાર, વેલજી લખમશી નરપૂ અને ખીમજી માંડણુ ભુજ-પુરિયા સામાજિક ઉન્નતિના અગ્રેસરો હતા.

આજથી ૧૨૦ વર્ષ પહેલાં કચ્છના સુથરી ગામમાં સંવત ૧૯૨૨માં જન્મેલ વસનજી દાનવીર ઐષ્ટિ હતા. તે વખતે જૈન

સમાજમાં 'સર'નો ઇલકાળ મેળવનાર જે જૂજ મહાનુભાવો હતા તેમાં એમનો સમાવેશ થતો હતો. તે સમયમાં સર વસનજી ત્રિકમજીએ પંદર લાખ રૂપિયા જેટલી રકમની ધાર્મિક, સામાજિક અને વૈદ્યકીય ક્ષેત્રે સખાવતો કરી હતી. તેથી તેમને 'સખાવતે મશહૂર'ને કખિતામ પણ મળ્યો હતો. યં. ૧૯૬૭માં મુંબઈની રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સને એમણે જે લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા જેટલી રકમનું દાન આપ્યું હતું. અંગ્રેજ સરકાર તરફથી સર વસનજી ત્રિકમજીને તા. ૨૦-૧૨-૧૯૧૧ના રોજ નાઈટહુડનો ખિતામ મળ્યો હતો. રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સની લાયબ્રેરી એમના નામથી આજે પણ ચાલે છે.

સુથરીના ખીજ દાનવીર ખેતશી ખીંચશી ધુલ્લાનો જન્મ યં. ૧૯૧૧માં થયો હતો. તેમણે સંવત ૧૯૫૬માં કચ્છ-હાલારમાં પડેલા 'છપનિયા દુકાળ'માં મનુષ્યો અને પ્રાણીઓને બચાવવા ખાર લાખ રૂપિયા જેટલી સખાવતો કરી હતી. શેઠ ખેતશી ખીંચશીએ પંડિત મદનમોહન માલવિયાએ સ્થાપેલ અનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં એક લાખ રૂપિયાનું દાન આપ્યું હતું અને ત્યાં જૈન ચેર માટે ચાળીસ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. એમના પુત્ર હીરજી શેઠે પૂનાની ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને રૂપિયા પચાસ હજારનું દાન આપ્યું હતું, અને જૈનેના હસ્તલિખિત ગ્રંથો માટે રૂમ બંધાવી આપી હતી. ખેતશી ખીંચશીએ કરેલી પ્રગટ સખાવતો યાંક રૂપિયા પચીસ લાખથી વધુ થાય છે.

આજથી પચીસેક વર્ષ પહેલાં કચ્છનાં ઘણાં ગામોમાં જૈનેનો વસતિ ખૂબ જ સારા પ્રમાણમાં હતી. જૈનેએ કચ્છ પ્રદેશની ઘણી સેવા કરી છે. જૈન વસતિવાળાં ગામોમાં શાળા, પુસ્તકાલય, સાર્વજનિક દવાખાનું, પાંજરાપોળ જેવા સુવિધાઓ એમણે જ બની કરી હતી. હજી પણ દુકાળ જેવી કુદરતી આપત્તિમાં જૈનો કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર કચ્છને પડખે બીભા રહે છે.

કચ્છમાં કદાચ વિદ્વાનો ઓછા પાકયા હશે પણ આચારધર્મ સારી રીતે પળાતો. અહિંસા અને જીવરક્ષા માટે પર્યુષણ દરમ્યાન અમારિનું પાલન થતું, જેમાં ભઠ્ઠીઓના ચૂલા બંધ રહેતા, લુકાર કોઠની ભઠ્ઠી બંધ રાખતા, ઘોખી કપડાં માટે ભઠ્ઠી ચાલુ ન કરે, કંદોઈ મીઠાઈ માટે પણ ચૂલો ન સળગાવે, કસાઈ અને માછીમારો પણ પોતાનું કામ બંધ રાખે. માછીમારોને તો જૈનો તરફથી અનાજ આપવામાં આવતું. ઘણાં ગામમાં એ હજી ચાલુ છે. હજી પણ પૂનમ અને અમાસની પાખી પાળવામાં (પખવાડિયે બંધ રાખવામાં) આવે છે અને ગામના ખેડૂત, મજૂર, જળદ, બધાંને રજા હોય છે.

કચ્છના વિકાસ અને સુખાકારીમાં સાહસિક જૈનોનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. જૈનોની દાનભાવનાથી કચ્છમાં માનવધર્મ ગતિશીલ રહ્યો છે. કચ્છ બહાર મુંબઈ અને અન્યત્ર વસેલાં જૈનોએ પોતાના ધર્મ-સંસ્કારને પ્રતાપે ધાર્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને તખીખી સેવાઓમાં સતત બહુમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે અને આજે પણ કરી રહ્યા છે.

[સંદર્ભ : (૧) શ્રી માવજી કે. સાવલાનો લેખ, (૨) 'અંચલ-ગચ્છ દિગ્દર્શન,' સં. શ્રી પાર્શ્વ.]

જૈન દર્શન અને સમાધિ મરણ

ચીમનલાલ એમ. શાહ-‘કલાધર’

જૈન દર્શનમાં ‘દુઃખકલ્પો કમ્મલકલ્પો’ – દુઃખ અને કર્મનો ક્ષય કરનારા સમાધિ મરણની વિશેષ મહત્તા આંકવામાં આવી છે.

આ અસાર સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવા છતાં અસમાધિને લીધે આત્મા કેમે કરીને સંસારના અંતને પામ્યો નથી. આ જીવે ચારેય ગતિમાં ભ્રમણ કરી અનંતાનંત દુઃખો ભોગવ્યાં છે.

કોઈ અપૂર્વ પુણ્યના ઉદ્યતી આ જીવ મનુષ્યનો અવતાર પામ્યો છે, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને તેને ધર્મની શ્રેષ્ઠ એવી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે.

મનુષ્યજીવનમાં આટલી સુંદર સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે તેનો સદુપયોગ કરી અરિહંત પરમાત્માના મહા મંગલકારી આલંબન દ્વારા પુણ્યશાળી જીવો સમાધિ મૃત્યુને પામવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ શરીર જોતજોતાંમાં ઉત્પન્ન થયું છે અને જોતજોતાંમાં નાશ પામવાનું છે. તેથી આ શરીરની કોઈ મમતા કરશો નહિ. આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતી વખતે અનંત વખત નવા નવા લવ અને અનંતાનંત શરીર ધારણ કર્યાં છે. જન્મ અને મરણ એ બંને સાથે જ હોય છે, ક્ષણે ક્ષણે તે મરણ થાય છે, પણ મોહથી વિકળ એવા આ જીવને તેની કોઈ ખબર પડતી નથી. હું તો જ્ઞાન-દષ્ટિએ કરીને સર્વ પુદ્ગલનું સ્વરૂપ જાણું છું. આ શરીરનો હું પાડોશી છું, શરીર એ મારું રૂપ નથી. હું તો ચેતન દ્રવ્ય છું અને આનંદ એ મારું સ્વરૂપ છે. આ શરીર તો પુદ્ગલનો પિંડ છે. ભ્રમ-જ્ઞાન એ અધકૂપ છે, સડવું, પડવું અને નાશ પામવું એ પુદ્ગલનો

ધર્મસ્વભાવ છે, સ્થિતિ પાકે ત્યારે એ ક્ષણ વાર રહેતું નથી, એ રહસ્ય તમે સમજો. અનંતા પરમાણુ ભેગા થઈને આ શરીરનો પર્યાય થયો છે. વર્ણુ આદિ ઘણા પ્રકારે મળ્યા છે તે કાળે કરીને વિખરાઈ જાય છે. પુદ્ગલથી મોહ પામેલા જીવને એ અનુપમ લાગે છે પણ જે તત્ત્વજ્ઞાની છે તેને શરીરની સાથે કોઈ જાતનો મિથ્યા સ્નેહ હોતો નથી.

મૃત્યુમાર્ગે પ્રવૃત્તસ્ય, વીતરાગો દદાતુ મે ।

સમાધિબોધૌ(ધી) પાયેયં, યાવન્મુક્તિપુરી પુરઃ ॥

અર્થાત્ મૃત્યુના માર્ગે પસાર થતો, જ્યાં સુધી હું (પુરઃ) આ શરીરરૂપી નગરીથી મુક્તિપુરી નામની નગરીએ પહોંચું ત્યાં સુધી, વીતરાગદેવ મને સમાધિ અને બોધ(બોધિ), એ બેને ભાતારૂપે આપો.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જન્મને, વિવિધ બંધનોનું તે કારણ બનતો હોવાથી, હેય કહ્યો છે, જ્યારે મરણને તો બંધનોમાંથી મુક્ત કરનાર હોવાથી ઉપાદેય પણ કહ્યું છે. આ કારણે જ બંધનની સાથે છૂટકારો હોય તેમ જન્મની સાથે મરણ હોય જ છે. કોઈ પણ જન્મલેા મર્યા વિના રહેતો નથી તો પણ મરણને મહોત્સવ બનાવે તે જન્મ સફળ ગણાય છે, કારણ કે તે સ્વ-પરહિતકર બનવાથી તેનો જન્મ પણ પ્રશંસનીય બને છે. તત્ત્વથી જન્મ એ આપત્તિ છે, પણ જે જન્મથી મરણને મહોત્સવ બનાવી શકાય તો જન્મ સંપત્તિરૂપ બની જાય છે. તાત્પર્ય કે જન્મની પ્રશસ્તતા કે અશપ્રસ્તતા મરણને આધારે છે. જે મરણ મહોત્સવ બને તો જન્મ પ્રશસ્ત બને, અને મરણ કલેશરૂપ બને તો જન્મ અપ્રશસ્ત બને છે.

ખીજી વાત એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે કોઈ જન્મમાં મરણનો નાશ કરવાની તાકાત નથી; જન્મ્યો તે અવશ્ય મરે છે, મરણની વ્યથા અવશ્ય ભોગવે જ છે, પણ મરણમાં એ તાકાત લાવી શકાય છે કે જેનાથી ભાવિ અનંતા જન્મોનો તે નાશ કરી શકે.

આ તાકાત સમાધિ અને બોધિ (બોધ) દ્વારા પ્રગટ કરી શકાય છે, માટે અહીં વીતરાગદેવ પાસે બીજી કોઈ યાચના નહિ કરતાં બ્યાં સુધી મોક્ષનગરમાં ન પહોંચાય, ત્યાં સુધી સમાધિ અને બોધિની યાચના કરી છે, જે કે અહીં મૂળ ગાથામાં સમાધિ અને બોધ કહ્યો છે, તે પછુ બોધ એટલે અહીં તેનો અર્થ બોધિ સમજવાનો છે. બોધિનો અર્થ તત્ત્વથી બોધ થાય છે, તેમ બોધનો પછુ તાત્ત્વિક અર્થ બોધિ થાય છે.

તત્ત્વથી એ સિદ્ધ થયું કે મરણને મહોત્સવ બનાવનાર, અનંતા જન્મ-મરણોનું નાશક બનાવનાર સમાધિ અને બોધિ છે, એ કારણે જ વિવિધ સૂત્રોમાં સમાધિ અને બોધિની માગણી કરવામાં આવે છે. જેમ કે

“જયવીયરાય સૂત્ર”માં :-

“ દુક્લક્ષ્મી કમ્મક્લ્મી સમાહિમરણં ચ બોહિલામો અ ।
સંપજ્જઙ્ગુ મહ એઅં, તુહ નાહ પણામકરણેણ ॥ ”

‘લોગસ્સ’માં :-

“ આરુગ્ગ-બોહિલામં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ । ”

‘અરિહંત એધયાણ’માં :-

“ બોહિલાભવત્તિયાણ, નિરુવસગ્ગવત્તિયાણ । ”

તે ઉપરાંત બીજાં સૂત્રોમાં પણ આ પ્રાર્થના જણાવી છે.

અનંતા મરણ ભૂતકાળમાં થયાં, પણ મહોત્સવરૂપ એક પણ મરણ બન્યું નથી, કારણ કે જન્મ-મરણની પરંપરા ચાલુ રહી છે. માટે જ્યારેત્યારે પણ મરણને મહોત્સવરૂપ બનાવવું જ પડશે. તે વિના કરોડો ઉપાય કરવા છતાં જન્મ-મરણની પરંપરારૂપ આ સંસારનો અંત આવે તેમ છે જ નહિ. મરણને મહોત્સવ બનાવનાર સમાધિ અને બોધિ છે, તે તેને પ્રથમ સમજવા તે અનિવાર્ય છે.

તત્ત્વથી આ સંસાર આત્માના વિકાસ માટેના પુરુષાર્થ માટે છે. તેમાં માનવજન્મ અને તેમાં યોધિ-સમાધિની સાધના તે અંતિમ સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ છે.

જૈન દર્શનમાન્ય અનાદિ નિગોદ અવસ્થા તે ગર્ભાવસ્થા છે. જેમ માનવજન્મમાં ગર્ભાવસ્થા, જન્મ પછી બાલ્યાવસ્થા, યૌવન પછી પ્રૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને પછી મરણ વગેરે શરીરની અવસ્થાઓ ક્રમશઃ અનુભવાય છે, તેમ જીવનો જે સમગ્ર સંસારકાળ તે આત્માની ગર્ભાવસ્થા છે. તે પૂર્ણ થતાં વ્યવહારરાશિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આત્માનો જન્મ છે; અને બાળકની જેમ અજ્ઞાનમૂઢપણે ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ તે બાલ્યાવસ્થા છે. તેમાં કર્મના વિવરને પામીને કાળ-પરિપાક થતાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ તે સમજણ-જ્ઞાન-રૂપ યૌવનપ્રાપ્તિ છે. તે પછી સ્વ-સામર્થ્ય પ્રમાણે વિકાસ કરતો દેશવિરત કે સર્વવિરતિ ચારિત્રને આરાધે તે તેની યોધિ-પ્રાપ્તિ-વાળી પણ પ્રમાદયુક્ત સમાધિરહિત પ્રૌઢાવસ્થા છે.

પછી જ્યારે સંસારનાં સુખોથી તૃપ્ત થયેલો - થાડેલો જ્યારે તે આત્મા સમાધિનો અન્વેષક અને છે, અભ્યંતર સુખની શોધ કરે છે, ત્યારે તે વૃદ્ધાવસ્થાને પામેલો ગણાય છે. અને એ સમાધિને પ્રાપ્ત કરીને યોધિ-સમાધિ દ્વારા મૃત્યુને મહોત્સવરૂપ બનાવે છે, ત્યારે પંડિત-પંડિત મરણથી મરેલો તે સંસાર નાટકથી મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ અંતિમ વિકાસને પામી અજરામર બનેલો તે અનંતાનંત સ્વાભાવિક સુખનો ભોક્તા બને છે.

આ અવસ્થાઓને અનુસરીને વિવિધ રીતે મરતા જીવનાં મરણોના પણ શાસ્ત્રમાં પાંચ પ્રકારો કહ્યા છે :

૧. પંડિત-પંડિત મરણ, ૨. પંડિત મરણ, ૩. બાલ-પંડિત મરણ, ૪. બાલ મરણ અને ૫. બાલ-બાલ મરણ. તેમાં પહેલું મરણ વિકાસના અંતિમ પ્રકર્ષને પામેલા વીતરાગને હોય છે, બીજું

દેશવિરતિ-સર્વવિરતિરૂપ પ્રૌઢાવસ્થાવાળાને અને સમાધિની શોધ કરતા વૃદ્ધાવસ્થાવાળા હ્રદયસ્થને હોય છે. ત્રીજું યૌવન પામેલા (સાન-લાન પામેલા) વિવેકી અવિરતિ સમક્તિને હોય છે. ચોથું બાલ્યાવસ્થામાં પણ શાણપણ પામેલા ધર્મની રુચિવાળા ભદ્રક પરિણતિ મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે અને પાંચમું અતિ દુષ્ટ બાલ-બાલ મરણ મિથ્યાદષ્ટિ ભવાભિનંદીને હોય છે.

એ બધાં મરણોને કરતો કરતો જીવ જ્યારે છેલ્લી બોધિ અને સમાધિના પ્રભાવે અંતિમ પંડિત-પંડિત મરણને સાધે છે, ત્યારે તે મરણ મહા મહોત્સવરૂપે બને છે, કારણ કે તેના દ્વારા અનાદિકાળથી આ સંસારરૂપ રંગશાળામાં બંધાયેલા અને વિવિધ અવસ્થાઓને અનુભવતા જીવની એમાંથી શાશ્વત મુક્તિ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ કારણે તે મરણ નહિ પણ ભાવિ મરણોનું મરણ કરનાર, જરૂરને જર્જરિત કરનાર અને અનંતા જન્મોને અજન્મ કરનાર આત્માને મહામહોત્સવ બને છે.

રાગ-દ્વેષના પરિણામથી ઘણા કર્મબંધ થાય છે અને પરભવ-માં ઘણાં દુઃખને આપનારી નારક આદિ ગતિ થાય છે. મોહથી મૂર્ચિત પ્રાણીઓને ઘણા રાગદ્વેષ થાય છે, તેમજ અહંકાર અને મમતા પણ થાય છે. તેનાથી પ્રાણીની શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ ચાલી જાય છે. મહામોહ અને અજ્ઞાનથી સર્વ જીવો વ્યાકુલ થવાથી પૌદ્ગલિક પદાર્થોને વિષે હંમેશાં મમત્વ ધારણ કરે છે. પરપદાર્થમાં પોતાપણું માનીને જીવ પોતાના ચિત્તમાં ઘણી મમતા ધારણ કરે છે. અને વ્યાકુળ દશામાં હંમેશા વર્તે છે અને તેથી પાર વગરના વિકલ્પો થાય છે. 'હું' અને 'મારું' એવા ભાવથી જીવે અનંતકાળ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યું છે પણ જે જિનેશ્વરની વાણી ચિત્તમાં પરિણમે તો મોહ-જન્નળ છૂટી જાય છે. મોહથી વિકળ આ જીવને પુદ્ગલ પ્રત્યેના મોહ પાર વગરનો છે, પણ એટલું સમજતો નથી કે તે પુદ્ગલમાં કોઈ સાર નથી.

કોઈ વસ્તુ ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થતી નથી, કલ્પના કરવાથી વિપત્તિ દૂર થતી નથી. પણ અજ્ઞાની જીવને ઘણા વિકલ્પ થાય છે આ રીતે મમતાથી અંધ થયેલ અજ્ઞાની ઘણા વિકલ્પો કરે છે. આ મમતા એ મોહરૂપી અંધકારની માતા છે, ભયંકર કૂર માયાની રાત્રી છે, સંસારદુઃખની એ આણ છે, તે મમતાથી દૂર રહીએ તેમાં જ કલ્યાણ છે.

મૃત્યુ સમીપ આવતાં સમકિતદષ્ટિ આત્મા મન-વચન-કાયાને સ્થિર કરી, ખાટલા પરથી નીચે જીતરી અત્યંત સાવધાન થાય છે. સિંહની જેમ નિર્ભય અને મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીને વરવા અને મોક્ષ-નગરનું રાજ્ય લેવા પોતાના આત્મા સંબંધી કાર્ય કરે છે.

જેમ મહા સુલટ યુદ્ધમાં શત્રુને જીતવા માટે દિશાઓમાં ઘણી ગર્જના કરતા રણભૂમિમાં સંચરે છે, તેવી રીતે સમકિતદષ્ટિવંત જીવ પરિણામને સ્થિર કરી, અંશ પણ આકુળતા રહિત, ધીરજનું ધર અને, શુદ્ધ ઉપયોગમાં વર્તેતા, આત્મગુણોના અનુરાગથી સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી પરમાત્માના ધ્યાનમાં લીન બને છે.

ધ્યાન કરતી વખતે ધ્યાતા અને ધ્યેયની એકતા થાય ત્યારે તે જ આત્મા પરમાત્મા થાય છે. જે સમકિતદષ્ટિ-શુભ સુદ્ધિવાળો જીવ છે તે મોક્ષસુખને જ ઇચ્છે છે, તે રાગ-દ્વેષ આદિના પરિણામમાં ક્ષણ વાર પણ વર્તેતા નથી. તેના મનમાં કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થની ઇચ્છા હોતી નથી, અને મોક્ષલક્ષ્મી વરવા માટે અત્યંત ઉત્સાહ ધારણ કરે છે. આવી રીતે અંતરંગ ભાવનો વિચાર કરતાં તે પોતાનો આસુધ્યકાળ પૂર્ણ કરે. તેને કોઈ જાતની આકુળતા હોતી નથી. તે જીવ આકુળતારહિત સ્થિર હોય છે. આત્માનું સુખ કે જે આનંદ-

મય છે, શાંત અમૃતરસના કુંડ સમાન છે, તેમાં તે સ્નાન કરે છે અને પ્રયંડ આત્મવીર્ય ફેરવે છે.

આત્માનું સુખ તે પોતાને આધીન છે. તેના સમાન ખીજું કોઈ સુખ નથી એમ જાણી પોતાના સ્વરૂપમાં બહુમાન ધારણ કરીને વર્ને છે. આ રીતે આનંદમાં વર્તતાં શાંત અને નમ્રભાવ-પૂર્વક પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે બુદ્ધિમાન જીવ મરણ પામે છે.

મૃત્યુકલ્પદ્રુમે પ્રાપ્તે, યેનાઽઽત્માથી° ન સાક્ષિતઃ ।

નિમગ્નો જન્મજંબાલ, સ પશ્ચાત્ કિં કરિસ્વપિ ॥

અર્થાત્ સુખપ્રાપ્તિ કરાવવામાં કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય મરણ પામવા છતાં જેણે આત્માનું હિત ન સાધ્યું એવો બિચારો જન્મરૂપી કીચડમાં ડૂબેલો તે પછી શું કરશે ?

વિશ્વતો નિયમ એવો છે કે સમતાથી દુઃખ ભોગવનારનાં દુઃખો ઓછા છે અને મમતાથી સુખ ભોગવનારનાં સુખો નાશ પામે છે. જે દુઃખમાં સમતા રાખી શકે તે જ સુખમાં મમતાને છોડી શકે છે. તત્ત્વથી દુઃખ દુઃખ નથી પણ આત્માના આરોગ્યની ઔષધિ છે. તે ઔષધિને જે સમતાથી ખાય છે, ભોગવે છે, તેનામાં સુખને ભોગવવાની શક્તિ યા કલા પ્રગટી શકે છે. જેઓ દુઃખથી ડરે છે, દુઃખના દ્વેષી છે, તેઓને સુખ મળતું નથી, મળે તો વધુ દુઃખી કર્યાં વિના રહેતું નથી. તે કારણે પ્રથમ દુઃખ ભોગવવાની શક્તિને પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા છે. જેનામાં એ શક્તિ પ્રગટે છે તેને સુખ વિનામાઝ્યે મળે છે. અને તેને ભોગવવા છતાં તે તેનાથી ઠગાતો નથી. સ્વભાવમાં સ્થિર રહી પરમપદને એ પામી શકે છે. એ કારણે જ જન્મ-ચેતન સર્વ દ્રવ્યોનો વિકાસ એ ક્રમે જ થાય છે મારી કેટકેટલાં કષ્ટો ભોગવીને પાત્રરૂપ બને છે અને પછી પણ અગ્નિમાં તપે છે ત્યારે તે કિંમતી બને છે, અન્યને ઉપકારી બની શકે છે.

એ જ ન્યાય આત્મા માટે છે. જ્યારે તે વિવિધ કષ્ટોને સમતાથી સહન કરે છે, ત્યારે તે મહાત્મા બને છે. અને અન્ય જીવોના પણ હિતસ્વી બનીને પોતાનું મૂલ્ય વધારે છે, પૂજ્ય બને છે, અને અંતે પરમપદનો ભોગી બને છે. એથી જ કહ્યું છે કે સંતાપ ઉપબવનાર પણ મરણજ્ઞાનીને અમૃતતુલ્ય ઉપકારી બને છે. આ કારણે જ સત્પુરુષો મરણને ભોધિ-સમાધિ દ્વારા ઐમથી સ્વીકારીને મહોત્સવરૂપ અભાવે છે અને એ રીતે પોતે અમૃતતુલ્ય સ્વ-પર કલ્યાણકર બને છે.

જૈન સાહિત્યમાં સંશોધન : એક દષ્ટિ

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

‘સાહિત્ય’ શબ્દનો અર્થ વ્યાપક છે. સમસ્ત વાડુ-મયનો સમાવેશ સાહિત્યમાં થાય. અહીં જૈન સાહિત્ય એટલે કેવળ જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય નહિ, પણ જૈનોએ ખેડેલું સમસ્ત પ્રાચીન ભારતીય વાડુ-મય, જેમાં ધાર્મિક સાહિત્યનો સમાવેશ પણ સ્વાભાવિક રીતે થયેલો છે. ભારતીય વાડુ-મયની-શાસ્ત્રીય કે લલિત વાડુ-મયની એક પણ શાખા એવી નથી, જેમાં જૈનોનું વિશિષ્ટ પ્રદાન ન હોય. જૈન આગમો આર્ષ પ્રાકૃતમાં હોઈ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં ધાર્મિક અને અન્ય સાહિત્યનું લેખન તથા સંબંધ વિષયોનું ખેડાણ જૈનોએ વિશેષ ભાવે કર્યું છે. ભારતીય વિદ્યાજગતમાં સંસ્કૃતનું પ્રાધાન્ય હોઈ ખાસ કરીને આઠમા સૈકા પછી મૂળ પ્રાકૃત આગમગ્રન્થો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચાઈ, સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વ પ્રકારોમાં જૈન વિદ્વાનો અને કવિઓએ રચના કરી, એટલું જ નહિ, કેટલાંક વિશિષ્ટ સાહિત્યસ્વરૂપો વિકસાવ્યાં તથા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના આ બે પ્રવાહોનો સંગમ બંને માટે લાભદાયક થયો. પ્રસ્તુત વ્યાપક વિષયની આ ટૂંકી ચર્ચા અને સંક્ષિપ્ત પર્યાલોચના કેવળ ઉદાહરણાત્મક હશે.

પ્રાચીનતમ જૈન સાહિત્ય એ આર્ષ પ્રાકૃત કે અર્ધમાગધીમાં રચાયેલાં આગમો છે. મુખપાઠે રહેલાં આગમોની સુવ્યવસ્થા અને સંકલના તથા સમુદ્ધાર માટે પ્રાચીન કાળમાં પણ અનેક પ્રયત્નો થયા છે. આર્ષ સ્કન્દિલે આગમવાચના માટે મથુરામાં અને આર્ષ નાગાર્જુને વલ્લીમાં શ્રુતધર આચાર્યો અને શ્રમણોની પરિષદો વીર-નિર્વાણ પછી નવમી શતાબ્દીમાં (ઈસવી સનની ચોથી સદીમાં) યોજાવી હતી. પણ એ બંને આચાર્યો પરસ્પરને મળી શક્યા હોય

એમ લાગતું નથી. વીરનિર્વાણ પછી દસમા સૈકામાં, વીર સં. ૯૮૦- (અથવા બીજી પરંપરા અનુસાર વીર સં. ૯૯૩)માં એટલે કે ઈ. સ. ૪૫૪ (કે ૪૬૭)માં દેવર્ધિગણિ, ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતા નીચે વલ્લીમાં એક પરિષદ મળી, જેમાં જૈન શ્રુતની છેવટની સંકલના કરવામાં આવી, એટલું જ નહિ, સર્વ ઉપલબ્ધ આગમો લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યાં. જૈન સાહિત્યિક ઇતિહાસમાં આ મહત્વની ઘટના છે, કેમ કે જૈનોના હસ્તલિખિત ગ્રન્થભંડારોની પ્રાચીનતા એથી નિદાન પાંચમા સૈકા સુધી જાય છે. (આ વસ્તુનો ખાસ ઉલ્લેખ હું એટલા માટે કરું છું કે જૈન સાધુચર્યામાં આત્યંતિક અપરિગ્રહનું મહત્વ હોઈ પુસ્તકો પરિગ્રહમાં ગણાયાં છે અને પુસ્તક રાખવા કે લખવા માટે પણ છેદસૂત્રોમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે! એ જ જૈન પરંપરામાં જ્ઞાનભક્તિ નિમિત્તે ગ્રન્થો અને ગ્રન્થભંડારોનું મહત્વ કેટલું વધ્યું અને સાત ક્ષેત્રો પૈકી જ્ઞાનક્ષેત્રે ધન વાપરવામાં મહત્વ પુણ્ય ગણાયું તથા કાર્તિક શુકલ પંચમી-જ્ઞાનપંચમીના માહાત્મ્યનાં અનૈક કથાનકો રચાયાં એ પણ સામાજિક-ધાર્મિક ઇતિહાસ અને વૈચારિક ઉત્કાન્તિની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે.) વળી જૈન ધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ પૂર્વ ભારતમાં થયો અને આગમો પશ્ચિમ ભારતના વલ્લીમાં લિપિબદ્ધ થયાં એ પણ સૂચક છે. આર્ય સ્કન્દિલે તૈયાર કરેલી જૈન શ્રુતની માથુરી વાચના દેવર્ધિગણિએ મુખ્ય વાચના તરીકે સર્વસમ્મતિથી સ્વીકારી હતી અને આર્ય નાગાર્જુનની વલ્લી વાચનાના મુખ્ય પાઠભેદો વાયગંતરે (સં. વાચનાન્તરે) એવા ઉલ્લેખ સાથે નોંધ્યા હતા. એ સમયથી માંડી આગમોના અર્થદર્શન અથવા અર્થવિવેચન (Exegesis)ના વિશિષ્ટ પુરુષાર્થો અને પ્રયત્નો મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારતમાં થયા છે. આગમો ઉપરનું પ્રાચીનતમ ટીકા-સાહિત્ય - નિર્ચુકિત, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિ - પ્રાકૃતમાં છે; (નિચુકિતઓ અને ભાષ્યો પદ્યમાં હોઈ એટલાં સંમિશ્રિત થયેલાં છે કે એ બંનેનો

ભેદ પાડવો કેટલીક વાર પ્રાચીના ટીકાકારોને પણ મુશ્કેલ લાગ્યો છે; ચૂલ્હિઓ ગણમાં છે.) આઠમા સૈકામાં હરિભદ્રસૂરિ અને શીલાંકદેવની મંસ્કૃત ટીકાઓ થઈ ત્યાર પછી મંસ્કૃત ટીકાઓ અને વૃત્તિઓનો મહાપ્રવાહ શરૂ થયો, જે લગભગ અર્વાચીન કાળ સુધી ચાલુ રહ્યો. એ સર્વનો નામોદ્દેશ પણ અહીં શક્ય નથી. પરંતુ ઈસવી સનના અગિયારમા સૈકામાં પાટણમાં આગમનાં નવ અંગો ઉપર ટીકા રચનાર 'નવાંગીવૃત્તિકાર' આચાર્ય અભયદેવસૂરિની ટીકાઓનો નિર્દેશ અહીં ઉચિત થશે. દ્રોણાચાર્યના અધ્યક્ષપદ નીચેની એક પંચિત-પરિષદ એ ટીકાઓનું સંશોધન કરતી હતી. અભયદેવસૂરિની ટીકાઓની સહાય સિના, અંગસાહિત્યનાં રહસ્ય સમજાવાનું, પછીના સમયમાં, વિદ્વાનો માટે પણ ઘણું કઠિન બન્યું હોત. આ તથા એ પછીની સર્વ ટીકા-વૃત્તિઓમાં કથાનકો પ્રાકૃતમાં ઘણું અરુ હોય છે એ પ્રાચીનતર પરંપરાનું સાતત્ય છે.

ઓગણીસમી સદીના કિતારાર્ધમાં પશ્ચિમમાં વેગરે આગમસાહિત્યનો સર્વ પ્રથમ વિસ્તૃત પરિચય જર્મન ભાષામાં આપ્યો (એનકે અંગ્રેજી અનુવાદ માટે જુઓ. 'ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી,' પુ ૧૭-૨૧) અને યાકોબીએ 'કલ્પસૂત્ર'ની વાચના (લીપગ્રીગ, ૧૮૭૬) આપી તથા મેક્સમૂલર-મંપાદિત 'સેકેડ યુક્સ ઓફ ધ ઇસ્ટ' એ ગ્રંથમાળાના બે ગ્રંથો(૨૨ અને ૪૫)માં કેટલાક આગમગ્રંથોના અંગ્રેજી અનુવાદો આપ્યા તેમજ એ સર્વ પ્રકાશનોની પ્રસ્તાવનાઓમાં જૈન ધર્મ અને દર્શનના સ્વતંત્ર સ્થાન અને ઇતિહાસ પરત્વે મૌલિક ચર્ચા કરી વીસમી સદીમાં શાર્પેન્ટવર, લ્યુમેન, શુલ્કિંગ આદિએ આગમોનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ સંપાદનો કર્યાં છે, પણ અર્વાચીન કાળમાં શક્ય એટલા આગમગ્રંથોને આવરી લેતો એ દિશામાંનો મહાન પ્રયત્ન આચાર્ય સાગરાનંદસૂરિનો છે. મારા વિદ્યાશુરુ સદ્ગત મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજીએ મૂલ સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂલ્હિ અને

વૃત્તિ-ટીકા એ 'પંચાંગી' સમેત સર્વ આગમોના અલેખ શાસ્ત્રીય સંપાદન અને પ્રકાશન માટે જિનાગમપ્રકાશિની સંસદની સ્થાપના કરી હતી, પણ એ વિસ્તૃત યોજના સંજોગવશાત્ પૂરી થઈ શકી નહિ. પરન્તુ એના એક ભાગરૂપે મૂલ આગમોનાં, પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતો ઉપર આધારિત, સંપાદનોની પ્રકાશન-યોજના શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે હાથ ધરી છે અને તેમાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પોતે તૈયાર કરેલી કેટલીક સૂત્રવાચનાઓ આ પહેલાં પ્રગટ થઈ છે. મુનિશ્રીના કાવધર્મ પછી તેઓના નિકટના કાર્યસાથી અને આગમગ્રન્થો તથા પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના વિશિષ્ટ અભ્યાસી શ્રી. અમૃતલાલ પંડિત તથા મહાન મનીષી. અને અદ્ભુત મેઘાવી મુનિશ્રી જ પુવિજયજી દ્વારા એ કાર્ય ઉત્તમ રીતે આગળ ચાલી રહ્યું છે એ સંતોષની વાત છે.

નિક્ષુપ્તિઓ અને લાભ્યો અતિ સંક્ષિપ્ત હોઈ મુખ્યપાઠ કરવા માટે સ્થાયાં છે એ સુરુપષ્ટ છે. એમાં કથાઓ આદિનો પ્રસંગોપાત્ત નિર્દેશ એટલે સંક્ષિપ્ત હોય છે કે વિષયકી અપરિચિત હોય એને લાભ્યે જ સંમજ્જમે. પણ ચૂર્ણિઓ મૂલ સૂત્રો ઉપરનાં સર્વપ્રથમ વિસ્તૃત વિવરણ છે. બધી ચૂર્ણિઓમાં પ્રચેતાઓને નિર્દેશ નથી, પણ સ્થાનિર અગસ્ત્યસંહિત, શિવનંદિ વાચક, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, જિનદાસગણિ મહત્તર, ગોપાલિક મહત્તરશિષ્ય - એટલા ચૂર્ણિકાર આચાર્યોનાં નામ મળે છે. રતલામની ઋષભદેવજી ડેસરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થાએ કેટલીક ચૂર્ણિઓ પ્રગટ કરી છે; એનાં સંપાદનોમાં શાસ્ત્રીયતાનો અભાવ છે, પણ ચૂર્ણિઓ સુલભ કરી આપવા માટે વિદ્યાનંદ એ સંસ્થાનું ઋણી રહેશે. હેમચંદ્રો પૈકી 'નિશીથ સૂત્ર' ઉપરની ચૂર્ણિની પાંચ ગ્રન્થોમાં સાષ્ટકલોસ્તાષ્ટક વાચના આચાર્ય વિજયપ્રેમસૂરિએ તૈયાર કરી હતી અને ત્યાર પછી ઉપાધ્યાય અમરમુનિ અને મુનિ કનૈયાલાલજીએ સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગ્રા

દ્વારા એનું પ્રકાશન કર્યું છે. એ સંપાદન પણ સાધારણ છે, પણ એની શ્રી. દલસુખ માલવણિયાએ લખેલી સમર્થ હિન્દી પ્રસ્તાવના 'નિશીથ સૂત્ર' અને તત્સંબંધ વિષયોને લગતો એક સ્વતંત્ર અભ્યાસ-ગ્રન્થ છે.

ચૂર્ણિઓનાં તુલનાત્મક દષ્ટિએ થયેલાં શાસ્ત્રીય સંપાદનો મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનાં છે. તેમણે સંપાદિત કરેલી અગસ્ત્યસિંહકૃત 'દશવૈકાલિક' ચૂર્ણિ અને 'નંદિસૂત્ર' ઉપરની ચૂર્ણિ પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ્રસ સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થયેલી છે. 'ઉત્તરાધ્યયન' ચૂર્ણિ, 'અનુયોગ-દ્વાર' ચૂર્ણિ અને 'આવશ્યક' ચૂર્ણિનાં તેઓશ્રીએ કરેલાં સંપાદનો લગભગ તૈયાર છે. 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર'ની ચૂર્ણિનો, તેમણે સંપાદિત કરેલો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયો છે અને બીજો ભાગ મુનિશ્રી જંબુવિજયજી તૈયાર કરી રહ્યા છે, વળી 'આચારાંગ સૂત્ર'ની ચૂર્ણિનો સંપાદિત પાઠ પણ જંબુવિજયજીએ, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ એકત્રિત કરેલી સામગ્રીને આધારે તારવ્યો છે. મહાકાય 'નિશીથચૂર્ણિ'ની સિદ્ધરાજ ગૃયસિંહના સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય હસ્તપ્રત (જેમાં નિર્ધુક્તિ અને ભાષ્ય પણ છે) ઉપરથી પ્રત્યંતરો સાથે મેળવેલી નકલ તથા 'બૃહત્કલ્પ સૂત્ર'ની વિશેષચૂર્ણિની નકલ અને પાઠાન્તરોની નોંધ, શ્રી. અમૃતલાલ પંડિતે, પુણ્યવિજયજીના માર્ગદર્શન અનુસાર તૈયાર કરેલ છે. તમામ ચૂર્ણિઓનું સંપાદન અને પ્રકાશન એક મહાભારત કાર્ય છે, પણ પસંદ કરેલી અમુક ચૂર્ણિઓનું પ્રકાશન વિચારાય તો તે કેટલીક રીતે વિશિષ્ટ અગત્યનું નીવડશે. ઉપર કહ્યું તેમ, ચૂર્ણિ એ પ્રાકૃત ગદ્યમાં મૂળ સૂત્રોનું વિવરણ છે, પણ ઘણી વાર એ ગદ્ય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતના મિશ્રણ કે સંકર જેવું હોય છે તથા એમાંની પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત બંનેનું સ્વરૂપ વ્યાકરણ કે સાહિત્ય દ્વારા જ્ઞાત એના સ્વરૂપથી સર્વથા વિલક્ષણ હોય છે. અત્યારે કેટલાક શિક્ષિતો વાતચીતમાં અર્ધું દેશી ભાષામાં અને અર્ધું અંગ્રેજી ભાષામાં ખેલે

છે, એના જેવું એ નથી? એમાં યે વિભિન્ન ચૂર્ણિઓની ભાષારીતિ વિભિન્ન છે. મારા એક તર્ક છે (અને એ માટે ચૂર્ણિઓની શૈલી સિવાય ખીજો કોઈ આધાર નથી) કે નિદાન અમુક ચૂર્ણિઓ ઉપાધ્યાય કે વાયકે શિષ્યો આગળ આપેલાં પ્રવચનોની નોંધના રૂપમાં છે. એમાં શ્રુતપરંપરાએ કંઈક પરિવર્તનો થયાં હોય. પણ ચૂર્ણિઓના સ્વરૂપનો અને સંકર ભાષાનો ખુલાસો ખીજી રીતે આપવો મુશ્કેલ છે. માત્ર જૈન ધર્મ અને દર્શનના ઇતિહાસ માટે જ નહિ, પણ પ્રાચીન ભારતીય લોકજીવન, સંસ્કૃતિ, સમાજદર્શન અને લોક-કથાઓ માટે ચૂર્ણિઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામગ્રી અમૂલ્ય છે અને એ દિશામાં ગંભીર અધ્યયનનો હજી માંડ પ્રારંભ થયો છે. 'નિશીથ ચૂર્ણિ' વિશેનો બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં સ્વીકારાયેલો શ્રીમતી મધુ સેનનો મહાનિબંધ પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ તરફથી થોડા સમય પહેલાં પ્રગટ થયો છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ઉપરાંત તમામ નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં તેમ જ કન્નડ, તામિલ આદિ દ્રાવિડી ભાષાઓમાં જૈન સાહિત્યનું ખેડાણ થયું છે અને કન્નડમાં તે પ્રાચીનતમ સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્ય છે. પણ ભારતીય વાડુમયના અનેક પ્રકારોમાં કથાસાહિત્યનું વિશેષ ભાવે ખેડાણ જૈન લેખકોએ કર્યું હોઈ એ વિશે મારા અભ્યાસનાં કેટલાંક પરિણામોની અને તાજેતરનાં થોડાંક પ્રકાશનોની અહીં વાત કરીશ. 'ઓન ધી લિટરેચર ઓફ ધી શ્વેતાંબરાજ ઓફ ગુજરાત' (લિપઝિગ, ૧૯૨૨) એ નાનકડી પુસ્તિકામાં જર્મન વિદ્વાન જોહાનિસ હર્ટલે શ્વેતાંબર જૈન સાહિત્યની - અને એમાં યે કથાસાહિત્યની ઇદકતા અને ઇયતા સંક્ષેપમાં દર્શાવી છે. જૈનો અને બૌદ્ધોએ લોકવાર્તાઓ અને આનંદલક્ષી કથાઓને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું. ગુણદયકૃત 'બૃહત્કથા' એ ઈસવી સનના પ્રારંભમાં, વૈશાચી પ્રાકૃતમાં રચાયેલો, આશરે એક લાખ શ્લોકપ્રમાણનો

આનંદલક્ષી કથાઓનો વિરાટ ગ્રન્થ હતો. એ ગ્રન્થ સહીઓ પહેલાં લુપ્ત થઈ ગયો છે. (આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’માં પૈશાચી પ્રાકૃતના ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્ધૃત કરેલી પનમય પનયવકુપ્પિતઃ એ ગાથા ‘બૃહત્કથા’ના મંગલાચરણમાંની છે એમ ભોજદેવકૃત ‘સરસ્વતીકંઠાચરણ’ ઉપર ટીકા લખનાર ગુજરાતી વણિક વિદ્વાન આજડ નોંધે છે. એક લાખ શ્લોકપ્રમાણના વિરાટ ગ્રન્થમાંની માત્ર એક જ ગાથા પ્રત્યે આવા એકાદ પરોક્ષ ઉલ્લેખ દ્વારા આંગળી ચીંધી શકાય છે એ પણ મહાકાલની લીલા !) સોમદેવકૃત ‘કથાસરિત્સાગર’ અને ક્ષેમેન્દ્રકૃત ‘બૃહત્કથામંજરી’ એ નામના ‘બૃહત્કથા’ના બે સર્ણવો સુપ્રસિદ્ધ છે અને તે અગ્રિયારમા સૈકામાં કાસ્મારમાં રચાયેલા છે. બુધસ્વામીકૃત ‘બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ’ છઠ્ઠા સૈકામાં નેપાળમાં રચાયેલું છે. દક્ષિણ ભારતમાં વામનભટ્ટની ‘બૃહત્કથામંજરી’ રચાયેલી છે, પણ એનો જૂઝ ભાગ મળ્યો છે. ગુણાદય અને એની મહાકથા વિશેના પ્રશંસાત્મક ઉદ્દેશો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે વેશાયેલા છે અને તે એવા તો વિવિધ અને રસગ્રહ છે કે એ વિશે એક નિબંધ લખી શકાય. કેમણ એનાં રૂપાંતરોમાં જ નહિ, પણ અહુસંખ્ય સંસ્કૃત કાવ્યનાટકો અને કથાઓમાં તથા ભારતીય ભાષાઓમાંનાં અનેકાનેક કથાચક્રોષ્પે લુપ્ત ‘બૃહત્કથા’ અમર છે. પણ એનું પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત ગદ્ય રૂપાંતર સંઘદાસગર્ભજી વાચકકૃત ‘વસુદેવ-હિંડી’માં છે. ‘વસુદેવ-હિંડી’ એટલે વસુદેવનું પરિભ્રમણ, ‘બૃહત્કથા’માં નાયક કૌશાંબીપતિ ઉદ્ધમનો પુત્ર નરવાહનદત્ત છે, બ્યારે ‘વસુદેવ-હિંડી’માં નાયક શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવ છે. બંને નાયકોનાં પરાક્રમે-પરિભ્રમણોનું વર્ણન અને તેમને વિવિધ નાયિકાઓની પ્રાપ્તિ એ બંનેના મુખ્ય કથાભાગ છે. ‘બૃહત્કથા’ની આનંદલક્ષી વાર્તાઓને ધર્મકથાનું રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન ‘વસુદેવ હિંડી’ના કર્તાએ કર્યો છે તેમને પોતે નોંધે છે કે ‘કામકથાના વ્યપદેશથી હું ધર્મકથા જ કહું છું.’ સંઘ-

દસમશિક્ષિત 'વસુદેવ-હિંડી' પ્રથમ ખંડનું સંપાદન મુનિશ્રી ચતુર-વિજયજી અને મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી એ ગુરુ-શિષ્યે કર્યું છે (ભાવનગર, ૧૯૩૦-૩૧) અને એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર, એ વિષયની પ્રસ્તાવના સહ, મેં કર્યું હતું (ભાવનગર, ૧૯૪૬) ધર્મસેનમણિકૃત એના મધ્યમ ખંડનું સંપાદન ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી અને ડૉ. આર. એમ. શાહ કરી સ્થા છે.

કેન્દ્ર વિદ્વાન ફેલિક્સ લાકોટેએ ગુણાઢયની 'બૃહત્કથા' અને તેનાં સંસ્કૃત રૂપાન્તરો વિશેનો સંશોધનાત્મક ગ્રન્થ ૧૯૦૮માં પ્રગટ કર્યો અને રેવ. ટેબર્ડે એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું. પણ ૧૯૩૦-૩૧માં મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજીએ 'વસુદેવ-હિંડી' પ્રથમ ખંડનું સંપાદન પ્રસિદ્ધ કર્યાં પછી ભારતીય કથાસાહિત્યના અધ્યયન અને સંશોધનને એક નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત થયું. ('વસુદેવ-હિંડી'ના આર્ષ પ્રાકૃતની ખાસિયતો અને તેની ગદ્યશૈલીની વિશિષ્ટતાઓ અને કેટલેક સ્થળે પ્રયોગર્યેલું પદ્યમંધી ગદ્ય એ વર્ણી સ્વતંત્ર ભાષાવૈજ્ઞાનિક અને શૈલીમત્ત અધ્યયનનો વિષય છે.) ૧૯૫૩માં રોમ ખાતે મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના ઓગાણીસમા અધિવેશન સમક્ષ રજૂ કરેલા એક બર્મન નિબંધમાં દ્યુડવીગ આલ્સડોફે 'બૃહત્કથા' અને 'વસુદેવ-હિંડી'નો સંબંધ પ્રથમ વાર બતાવ્યો. (એ નિબંધને સાર 'વસુદેવ-હિંડી'ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં મેં આપ્યો છે.) એ પછી 'વસુદેવ-હિંડી' વિશે ભારતમાં, પશ્ચિમના દેશોમાં અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં અનેક લેખો અને મહાનિબંધો લખાયા છે. એ દિશામાં છેલ્લું મહત્વનું શોધકાર્ય જગદીશચંદ્ર જૈનનો, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર તરફથી ગયે વર્ષે પ્રગટ થયેલો અંગ્રેજી ગ્રન્થ છે. 'વસુદેવ-હિંડી' અને 'બૃહત્કથા'લોક-સંગ્રહ'ની તુલનાનો એમાં સમર્થ પ્રયત્ન છે તે સાથે આગળના કાર્ય માટે મહત્વનાં અનેક દિશાસૂચનો છે (પુરોવચન, પૃ. ૯-૧૦).

દેખીતું છે કે આ પ્રકારનાં પરિશીલન કેવળ નૈન સાહિત્યનાં નહિ, પણ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યનાં છે અને કથાન્તરોના વ્યાપક સંદર્ભ-માં જોઈએ તો વિશ્વસાહિત્યનાં પણ છે.

ભારતીય કથાસાહિત્યના ખીજા અમર ગ્રન્થ ‘પંચતંત્ર’ વિશે થોડીક વાત કરું. એનો ઠીક વિગતે અભ્યાસ કરવાની તક મને મળી હતી અને એના પરિણામરૂપે, ‘પંચતંત્ર’ના અનુવાદ સહિત, એ વિશેના અધ્યયનગ્રન્થનું પ્રકાશન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે સને ૧૯૪૯માં કર્યું હતું, જેનું પરિશોધિત પુનર્મુદ્રણ હાલમાં થાય છે. મૂલ ‘પંચતંત્ર’ ઈ. સ. ૧૦૦ અને ૫૦૦ની વચ્ચે ક્યારેક રચાયું હતું; એ પણ ‘બૃહત્કથા’ની જેમ લુપ્ત થઈ ગયું છે, પણ ઉપલબ્ધ પાઠપરંપરાઓની તુલનાને આધારે એનું પુનર્ધર્ટન (Reconstruction) ડૉ. કેન્કલીન એન્ડર્ટને કર્યું છે. અત્યારે જે મળે છે તે મૂલ ‘પંચતંત્ર’ની વિવિધ પાઠપરંપરાઓ અથવા ‘વર્ઝન્સ’ છે.

‘પંચતંત્ર’ની મૌલિક અને પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓ નીચે પ્રમાણે સાત છે - (૧) ‘તંત્રાખ્યાયિકા’ અથવા કાશ્મીરી ‘પંચતંત્ર’; (૨) દક્ષિણ ભારતીય ‘પંચતંત્ર,’ ઈ. સ. ના છટ્ટા સૈકાના પ્રારંભમાં એની રચના થઈ હોઈ ‘પંચતંત્ર’ની પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓમાં યે તે પ્રાકૃત છે; (૩) નેપાલી ‘પંચતંત્ર,’ એમાં માત્ર શ્લોકો છે અને તે દક્ષિણ ભારતીય પાઠપરંપરા ઉપર આધારિત જણાય છે; (૪) નારાયણ-કૃત ‘હિતોપદેશ’, એની આયોજના ‘પંચતંત્ર’ કરતાં કંઈક જુદી છે; એની રચના ઈ. સ. ૯૦૦ આસપાસ થયેલી છે અને બંગાળમાં તે વિશેષ લોકપ્રિય છે; (૫) ‘કથાસરિત્સાગર’ અને ‘બૃહત્કથામંજરી’-અંતર્ગત ‘પંચતંત્ર,’ સ્પષ્ટ છે કે ‘બૃહત્કથા’ની કાશ્મીરી વાચનામાં પાછળથી કોઈએ ‘પંચતંત્ર’નો સંક્ષેપ દાખલ કરી દીધો હશે; (૬) પશ્ચિમ ભારતીય ‘પંચતંત્ર,’ જે સંસ્કૃત જગતમાં સામાન્યતઃ પંચતંત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેને ‘પંચતંત્ર’ની

સાદી વાચના-Textus Simplicior તરીકે ઓળખાવે છે; આ વાચના-ગુજરાતમાં થયેલી છે અને તે જૈનકૃત છે એ પ્રમાણેથી નિર્ણયિત થયું છે; જો કે એનો કર્તા અજ્ઞાતનામા છે; (૭) પૂર્ણભદ્રકૃત 'પંચાખ્યાન', જેનો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો 'પંચતંત્ર'ની અલંકૃત વાચના-Textus Ornatioર તરીકે નિર્દેશ કરે છે. આ એક જ પાઠપરંપરા એવી છે, જેમાં નિશ્ચિત રચનાસમયનો ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૨૫૫ (ઈ. સ. ૧૧૯૯)માં તે રચાઈ છે; કર્તા એક જૈન સાધુ છે; કૃતિમાં રચના-સ્થાનનો ઉલ્લેખ નથી, પણ પૂર્ણભદ્રની અન્ય કૃતિઓ વિશે જે માહિતી મળે છે તે જોતાં 'પંચાખ્યાન'ની રચના ગુજરાતમાં થઈ છે એમાં શંકા નથી. પોતે આ પ્રાચીન કથાગ્રન્થનો 'જીર્ણોદ્ધાર' કર્યો છે અને સોમમંત્રીની વિનંતીથી તેને 'સંશોધિત' કર્યો છે એવું કર્તાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. (મહાપંડિત મેઘવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૧૬=ઈ. સ. ૧૬૬૦માં 'પંચાખ્યાનોદ્ધાર' નામે આ ગ્રન્થનો ખીજો ઉદ્ધાર કર્યો છે એની તુલના આ સાથે કરી શકાય.)

પૂર્ણભદ્રનો દાવો છે કે પ્રત્યેક અક્ષર, શબ્દ, વાક્ય, કથા અને શ્લોકનું વિશોધન પોતે કર્યું છે.

પ્રત્યક્ષરં પ્રતિપદં પ્રતિવાક્યં પ્રતિકથં પ્રતિશ્લોકમ્ ।

શ્રીપૂર્ણમ્હદ્રસૂરિર્વિશોધયામાસ શાસ્ત્રમિદમ્ ॥

આ વિશોધન કે સંસ્કરણ આધુનિક અર્થમાં સંપાદન નથી, હોઈ પણ શંકે નહિ; એ અપેક્ષા અનુચિત છે. પરંતુ જૂની પાઠપરંપરા-ઓની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવાનો તથા મળી તેટલી વાચનાઓ એકત્ર કરી, એમાં સુધારાવધારા કરી, એક નૂતન અલંકૃત કથાકૃતિ સર્જવાનો પ્રયત્ન છે. પૂર્ણભદ્રને પોતાને પણ એ વસ્તુનો પૂરો ખ્યાલ છે, કેમ કે પ્રસ્તુત રચનાનું આ ક્રમે પ્રત્યન્તર ખીજો કયાંય નથી એવું વિધાન તે સલાનતાપૂર્વક કરે છે —

પ્રત્યન્તરં ન પુનરસ્ત્યમુના ક્રમેણ
કુત્રાપિ કિંચન જ્ઞાત્યપિ નિશ્ચયો મે ।

ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં ‘પંચતંત્ર’ની કથાપરંપરા અને એનાં રૂપાંતરો એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે. ગુજરાતમાં પશ્ચિમ ભારતીય ‘પંચતંત્ર’ અને પૂર્ણભદ્રકૃત ‘પંચાખ્યાન’થી માંડી આજ સુધી આ ચિરંજીવ ગ્રંથનાં સંસ્કૃત રૂપાંતરો, અર્વાચીન ભાષાંતરો, સારાનુવાદો અને વાર્તાસમુચ્ચયોની મંજ્યા મોટી છે અને જૈન ગ્રંથ-લંકારોની મંસ્થાને કારણે જૂની કૃતિઓનું મંગોપન સરસ રીતે થયું હોઈ એના ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને લોકશાસ્ત્રીય સાતત્યના અધ્યયનને અનેક દષ્ટિએ અવકાશ છે.

‘પંચતંત્ર’ની રચના ભારતમાં થઈ છે, એ વિશ્વસાહિત્યનો ગ્રંથ છે અને જગતભરમાં એણે દિગ્વિવળ્ય કર્યો છે. દુનિયાની ભાગ્યે જ એવી કોઈ સાહિત્યિક ભાષા હશે, જેમાં ‘પંચતંત્ર’નું ભાષાંતર કે રૂપાંતર થયું ન હોય. ભારતમાં એનાં સંકલન, પ્રસાર અને સાહિત્યિક સાતત્યમાં જૈનોનું પ્રદાન વિશિષ્ટ છે. જૈન સાહિત્ય એ ભારતીય સાહિત્યનું કેવું અવિનાભાવી અંગ છે અને એનેના તાલુકા-વાણ કેમ ગ્રંથાભેદ છે એ દર્શાવવા આટે આવાં એકાદ-બે લાક્ષણિક ઉદાહરણો પર્યાપ્ત છે.

ઉદાહરણ, હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથલંકારો વિષે થોડુંક કહીશ, કેમ કે ભારતીય સાહિત્યના અભ્યાસ, સંશોધન અને પ્રકાશનની ચર્ચા કરતાં-કંઈક પુનરાવૃત્તિ થાય તો પણ-આ ગ્રંથલંકારો વિશે વાત કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. જૈન ધર્મ એ અમણસંપ્રદાય છે. પુદ્ગલ અને મહાવીરની પૂર્વે પણ અનેક અમણસંપ્રદાયો હતા, જેનાં ઉદ્ભવ કે વર્ણનો ત્રિપિટકો અને આગમોમાં છે. અમણસંપ્રદાયમાં વૈરાગ્યથી દીક્ષિત થનાર વ્યક્તિઓ અધિકાંશે એવી અવસ્થામાં હતી,

જૈનને સ્વાધ્યાય કરતાં તપશ્ચર્યામાં વધુ રસ પડતો હતો. વળી જૈન આચારની વ્યવસ્થામાં પુસ્તકો પણ પરિગ્રહ કરતાં પણ કલાક્રમે આગમે લિપિબદ્ધ હતાં. અગાઉ કહ્યું તેમ, અંબલંડારોની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી, તથા એની માલિકી વ્યક્તિગત નહિ પણ સામાજિક હોવાને કારણે પુસ્તકો સચવાયાં. પાટણ, અંભાત અને જેસલમેર જેવાં પ્રસિદ્ધ કેન્દ્રોની વાત ન કરીએ તો પણ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવામાં જૈનોની ઠીક ઠીક વસ્તીવાળું એક પણ ગ્રામનગર ભાગ્યે એવું હશે, જેની પાસે પૌતાનો જ્ઞાનભંડાર ન હોય. વેપારી ગણાતા અમદાવાદના જ્ઞાનભંડારમાં અંદાળે એક લાખ હસ્તપ્રતો છે ! દેશના આ ભાગના જ્ઞાનભંડારોમાં હસ્તપ્રતોની સંખ્યા તદ્દન આછી ગણતરીએ પણ દસ લાખથી એછી નથી.

જ્ઞાનભંડારોએ કેવળ જૈન ધાર્મિક ગ્રન્થોનાં પુસ્તકાકારો નથી, પણ જૈન વિદ્વાનોના ઉપયોગ માટેનાં સર્વસામાન્ય ગ્રન્થાલયો છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની તમામ શાખાઓમાં રચાયેલા લલિત અને શાસ્ત્રીય વાડુ-મયતા વિવિધ ગ્રન્થોની પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રતો આ ભંડારોમાંથી મળે છે. એ સર્વનો નામોલ્લેખ અહીં કરતાં નિરર્થક વિસ્તાર થાય, પણ એટલું કહેવું બન શકે કે એવી કૃતિ-ઓની અધિકૃત પ્રાચનાઓ માટે તેમ જ તુલનાત્મક દષ્ટિએ સમુચિત પ્રાકનિર્ણયો માટે જ્ઞાનભંડારોમાંની જૂની હસ્તપ્રતોની સહાય લેવી અનિવાર્ય છે. વિવિધ દર્શનો, અલંકારગ્રન્થો અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કાવ્યનાટકો તથા ક્યાઓનો ઊંડો અભ્યાસ શાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિ, કાવ્યરચના અને સાહિત્યપરિશીલન માટે જૈનોમાં થતો; તર્ક, લક્ષણ (વ્યાકરણ) અને સાહિત્યની વિદ્યાત્રયીનું અધ્યયન પ્રત્યેક વિદ્યાસેવી માટે અનિવાર્ય હતું; આથી એ સર્વ વિષયોના પ્રાચીન, અધિકૃત અને વિદ્વન્માન્ય તેમજ છાત્રોપયોગી નાનામોટા ગ્રન્થો ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ ઠીકાઓ કે ટિપ્પણોની રચના કરી છે. (તત્કાળ માદ આવતાં

એકાદ-એ લાક્ષણિક ઉદાહરણુ આપું તો મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપરની સૌથી પ્રાચીન અને આધારભૂત ટીકાઓમાંની એક માણિ-કચચન્દ્રકૃત 'સંકેત' છે અને 'કાદંબરી'ની સૌથી પ્રસિદ્ધ અને સર્વ-માન્ય ટીકા લાનુચન્દ્ર-સિદ્ધિચન્દ્ર એ ગુરુશિષ્યની છે.) જૈનેતર વિવિધ ગ્રન્થો ઉપર જૈન વિદ્વાનોની વૃત્તિઓ અને વિવરણો એ અનેક મૌલિક શોધપ્રખન્ધોનો વિષય અને એમ છે.

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ સાથે સચિત્ર હસ્તપ્રતો સંબંધ હોઈ એટલો નિર્દેશ પ્રસ્તુત છે કે પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્ર-કલાને વિગતે અભ્યાસ જૈન ભંડારોમાંની ધાર્મિક ગ્રન્થોની તેમજ અન્ય વિષયોની સચિત્ર હસ્તપ્રતોને આધારે મુખ્યત્વે થઈ શક્યો છે અને થાય છે. વર્ણક અને અન્ય સાહિત્યમાંનાં વર્ણન ઉલ્લેખા-દિનું, પ્રાચીન સ્થાપત્યોમાંનાં શિલ્પોનું અને હસ્તપ્રતોનાં ચિત્રોમાં વેશભૂષા તથા વિવિધ ધાર્મિક અને સાંસારિક પ્રસંગોના નિરૂપણનું સંયોજન એ તત્કાલીન જીવનના પ્રત્યક્ષરૂપ દર્શન અને અધ્યયન માટે અત્યંત રસપ્રદ છે. ગુર્જરદેશની શ્રીમાલ અને અણહિલવાડ પાટણ જેવી રાજધાનીઓમાં તથા કર્ણાવતી અને ધોળકા જેવાં દુચ્ચમ પાટનગરોમાં ગણનાપાત્ર ઉત્ખનનો હજી થયાં નથી અને તત્કાલીન ગુજરાતની ભૌતિક સંસ્કૃતિ વિશેનું આપણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન (વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં) અલ્પ કે. એવાં ઉત્ખનનો થશે ત્યારે એનાં પરિણામે સમજવામાં અને પુરાતત્વીય અવશેષોના અર્થઘટનમાં સાહિત્યસામગ્રી ઉપરાંત હસ્તપ્રતોમાંનાં સેંકડો ચિત્રો (જેમાંની ઠીક સંખ્યા હવે મુદ્રિત પણ થઈ છે) ઉપયોગી થશે એમાં શંકા નથી.

કેટલાક અતિ વિરલ જૈનેતર ગ્રન્થો પહેલાં કેવળ સાહિત્યિક ઉલ્લેખો દ્વારા જાણવામાં આવેલા હતા અથવા સાવ અચ્છા હતા

તે આ ભંડારોમાંથી મળ્યા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનો, કહો કે કવિ-શિક્ષાનો, એક અતિમહત્વનો ગ્રન્થ રાજશેખરકૃત 'કાવ્યમીમાંસા' જેના પ્રકાશનથી ચિમનલાલ દલાલે ૧૯૧૬ માં ગાયકવાડ્ઝ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝનો પ્રારંભ કર્યો; '૩૫૬૫૨૬૫' શીર્ષક નીચે પ્રગટ થયેલાં કવિ વત્સરાજનાં નાટકો જેમાં સમવંકાર, ઇલામૃગ અને કિમ એ સંસ્કૃત એકાંકીના નમૂનાઓ છે, જેમનાં માત્ર લક્ષણો જ 'દશરૂપક' આદિમાંથી જાણવા મળતાં હતાં; લોકાયત દર્શનને એકમાત્ર ઉપલબ્ધ ગ્રન્થ, ભટ્ટ જયરાશિકૃત 'તત્ત્વોપલવ' (પં. સુખલાલજી અને શ્રી. રસિકલાલ છે. પરીષ્પે કરેલું એનું સંપાદન ગાયકવાડ્ઝ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝના ૮૭ માં પુષ્પ તરીકે ૧૯૪૦ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે; પોંડીચેરીની ફ્રેન્ચ સંશોધન સંસ્થાના ઉપક્રમે એક ઇઝરાયલી વિદ્યાથીએનો દાર્શનિક અભ્યાસ અને ફ્રેન્ચ અનુવાદ કરી રહ્યા છે); ઔદ્દ દર્શનના સૌથી મૂલ્યવાન ગ્રન્થો પૈકી એક, આચાર્ય શાન્તરક્ષિત અને તેમના શિષ્ય કમલશીલકૃત (તેઓ બંને નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપકો હતા) 'તત્ત્વસંગ્રહ'; કલ્યાદનાં વૈશેષિક સૂત્રો ઉપર ચ પ્રાનન્દની ટીકા; વૈશેષિક સૂત્રો ઉપરના પ્રશસ્તપાદ ભાષ્યના વિવરણરૂપ શ્રીધરાચાર્યકૃત 'ન્યાયકન્દલી' ઉપરની શિઠિલવોમ્મિદેવની ટીકા (આ શિઠિલવોમ્મિદેવ દક્ષિણ ભારતનો ડોઈ રાજવી જાણીય છે); મહાન ઔદ્દ તાર્કિક ધર્મકીર્તિકૃત 'પ્રમાણવાર્તિક' જે આ પહેલાં એના તિએટન અનુવાદરૂપે જ જાણવામાં હતું; 'માઠરવૃત્તિ'થી ભિન્ન એવી સાંખ્ય સૂત્રો ઉપરની બે પ્રાચીન ટીકાઓ; પંચ મહાકાવ્યો પૈકી એક 'નૈષધીયચરિત'ના કર્તા શ્રીહર્ષના વંશમાં થયેલા પંડિત હરિહરકૃત ઐતિહાસિક નાટક 'શંખ પરાભવ વ્યાયોગ'; કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'ની ઉત્તર ભારતીય પરંપરાના કેટલાક અંશો સાચવતો અપૂર્ણ ગ્રન્થ 'રાજસિદ્ધાન્ત'; ભોજદેવે રચેલો ગણિકાજીવન સંબંધ

દષ્ટાંત-સમુચ્ચય 'શૃંગારમંજરી કથા', પ્રાચીન કોસલી ભાષાનું વ્યાકરણ આલેખનું દામોદરકૃત 'ઉક્તિવ્યક્તિ પ્રકરણ'; પ્રાચીન મરાઠી ભાષાનો વર્ણકપ્રધાન ગદ્યગ્રંથ 'વૈજનાથ કલાનિધિ'; અબ્દુલ રહમાનકૃત અપભ્રંશ વિરહકાવ્ય 'સંદેશરાસક', 'ગણિતસાર'નો સં. ૧૪૪૯માં રચાયેલો રાજકીર્તિમિશ્રકૃત ખાલાવખોધ, જેમાં ચૌલુક્યયુગીન ગુજરાતનાં તોલ, માપ અને નાણાંનાં કોષ્ટકો પહેલી જ વાર મળે છે — આવાં ખીળાં પણ ઉદાહરણ આપી શકાય; પણ મારા વિધાનના સમર્થન માટે આટલાં પર્યાપ્ત થશે એમ માનું છું.

જૂના ગુજરાતી અથવા કહો કે મારુ-ગુર્જરી ભાષાસાહિત્યની પણ પ્રમાણમાં પ્રાચીન અને મહત્વની તથા અન્યત્ર અનુપલબ્ધ જૈનેતર કૃતિઓ જૈન ભંડારોમાંથી મળે એનો પણ નિર્દેશ અહીં કરવો જોઈએ. ભીમકૃત 'સદયવત્સલચરિત્ર,' વીરસિંહકૃત 'ઉપાહરણ,' પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડાદેવપ્રબન્ધ'ની પ્રતો તથા અજ્ઞાત કવિકૃત 'વસંત-વિનાસ'ની લઘુ અને વિસ્તૃત વાચનાઓ, કેટલાંક જૈનેતર કાગ્યુકાવ્યો, ચતુર્ભુજકૃત 'ભ્રમરગીતા,' 'ખિલ્હણપંચાશિકા', 'ગીતગોવિંદ' તથા લઘુ ચાણક્ય અને વૃહ્દ ચાણક્ય નીતિશાસ્ત્રના સોળમા સૈકા પહેલાં થયેલા ગદ્યાનુવાદો, એક બ્રાહ્મણ વિદ્વાને સં. ૧૪૮૪ પહેલાં રચેલું ઐકિતક, રુદ્રમહાલયની એક શાલભંજિકાને નાયિકા તરીકે નિરૂપતું કથાકાવ્ય મતિસારકૃત 'કપૂરમંજરી' આદિ આ પ્રકારની ઉપલબ્ધતા લાક્ષણિક નમૂનાઓ છે. કોઈ પણ જૈન જ્ઞાનભંડારની સૂચિ હું જોઉં છું ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની કોઈ જૈનેતર કૃતિ એમાં છે કે કેમ એની અવશ્ય તપાસ કરું છું, અને આપણા એ વિષયના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે એવું કંઈક એમાંથી જરૂર મળી આવે છે. જૂના ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસ માટે તે આ ભંડારો અમૂલ્ય છે. કેટલીક કૃતિઓ એવી છે, જેની હસ્તપ્રતો દર પચીસીએ કે દર દસકે લખાઈ હોય ! કર્તાના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી

પ્રતો (Autograph Copies) અનેક ગ્રંથોની સુલભ છે. કેટલાંક પ્રસિદ્ધ જૈન પ્રકરણોના તથા કલ્યાણમંદિર અને ભક્તામર જેવા સુપ્રચલિત સ્તોત્રોના ગુદા જુદા બાલાવખોધોની તો ડઝનબંધ હસ્તપ્રતો મળે ! એક જ કૃતિને જુદા જુદા સમયના લેખકોએ શિષ્યો કે જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થોને સમજાવવા કેવી રીતે ગદ્યમાં ઉતારી છે એ વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રદર્શન ! વાગ્ભટ્ટકૃત 'વાગ્ભટ્ટાલંકાર' અને ઐશ્વ વિદ્વાન ધર્મદાસગણિકૃત 'વિદગ્ધમુખમંડન' જેવા અલંકારગ્રંથોના તેમજ 'મેઘદૂત,' 'રઘુવંશ' આદિના બાલાવખોધો પણ છે. જૈનોએ ખેડેલા સંસ્કૃત અને સાહિત્યના સર્વ પ્રકારોમાં રચાયેલી કૃતિઓના બાલાવખોધો ન હોય તો જ આશ્ચર્ય ! આ હકીકત કુતૂહલ તરીકે જોવાની નથી, પણ અધ્યયન-અધ્યાપન અને જ્ઞાનાર્જનની વ્યાપક પ્રવૃત્તિની એ ઘોતક છે. જૂની ગુજરાતીનો ગદ્યરાશિ પણ આ કારણે વિવિધ અને વિપુલ છે. ભારતીય આર્ય ભાષાવિજ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ અભ્યાસીઓમાંના એક ડૉ. સર આર. એલ. ટર્નરે વર્ષો પહેલાં લંડન ખાતે વાતવાતમાં મને કહ્યું હતું કે ભારતીય આર્ય ભાષા-કુળની એકમાત્ર સિંહાલી સિવાય બીજી કોઈ ભાષા પાસે ગુજરાતી જેવી અને જેટલી હસ્તપ્રતસમૃદ્ધિ નથી. સિંહાલીની સમૃદ્ધિ ઐશ્વ મઠોને અભારી છે, જ્યારે ગુજરાતીની સમૃદ્ધિ જૈન જ્ઞાનલંકારોને !

આશા રાખીએ કે વધુ વિદ્વાનો આ સ્વાધ્યાયસામગ્રીનો ઉપયોગ કરે અને ભલે થોડાક પણ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ પામીને તૈયાર થાય તથા એ માટે એમને યોગ્ય સહાય અને ઉત્તેજન મળે તેમજ એમના યોગક્ષેમનો સમુચિત પ્રબંધ થાય.

“ ‘પ્રાકૃત અને જૈન અધ્યયન’ તથા ‘જૈન વિદ્વાન’ જેવા શબ્દપ્રયોગો કેટલીક વાર ગેરસમજ પેદા કરે છે અને તેથી અના-વસ્થક ભિન્નતાનો ભાવ કવચિત્ પેદા થાય છે. પરન્તુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જૈન ધર્મ પણ, બીજાં દર્શનોની જેમ, ભારતીય

જીવન અને વિચારપ્રણાલીની સર્વસામાન્ય ભૂમિકામાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો અને આજ સુધી તેણે સમકાલીન ભારતીય જીવન ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો છે તથા તે વડે પ્રભાવિત થયો છે. આથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પ્રાદેશિક સાહિત્યો જેવાં વિવિધ માધ્યમો દ્વારા આવિષ્કૃત જૈન ધર્મ અને તત્સંબંધ વિષયોના જ્ઞાનમાં ઉમેરો એ અનેકરૂપે વ્યક્ત થયેલ ભારતીય સંસ્કૃતિના વ્યાપક અધ્યયનના ક્ષેત્રમાં જ મૂલ્યવાન પ્રદાન છે.” (‘સંશ્લોધનની કેડી,’ પૃ. ૧૬૫).

—

‘સીતારામ ચોપાઈ’

ડૉ. રમણલાલ ત્રી. શાહ

સમયસુંદરની રાસકૃતિઓમાં સર્વોત્તમ કહી શકાય તેવી કૃતિ ‘સીતારામ ચોપાઈ’ છે. સામાન્ય રીતે સમયસુંદર પોતાની રાસકૃતિઓમાં તેની રચનાસાલ અને રચનાસ્થળનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ ‘સીતારામ ચોપાઈ’માં તેવો નિર્દેશ થયો નથી. તેનું એક કારણ એ હોવાનો સંભવ છે કે આ સુદીર્ઘ રાસકૃતિની રચના એક જ સ્થળે થઈ નથી અને એક જ વર્ષમાં પણ થઈ નથી. જો કે કવિ સામાન્ય રીતે પોતાની રાસકૃતિઓમાં રાસ પૂર્ણ કર્યાની રચનાસાલ આપે છે. એટલે આ રાસમાં સાલનો નિર્દેશ કદાચ થયો હોય, પણ હસ્તપ્રતોમાં એ કડી લુપ્ત થઈ હોય એવો પણ સંભવ છે. કવિએ આ રાસના આરંભમાં કહ્યું છે :

‘સંબપૂજન કથા સરસ, પ્રત્યેક બુદ્ધ પ્રબંધ;
નલદ્વવદન્તિ, મૃગાવતી, ચક્રિપદ ચ્યાર સંબંધ.’

—એટલે કે ‘સંબપ્રદુમ્ન ચોપાઈ’, ‘ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધ ચોપાઈ’, ‘નલદ્વવદન્તિ ચોપાઈ’ અને ‘મૃગાવતી ચોપાઈ’—એ ચાર રાસની રચના કર્યા પછી કવિએ રામ અને સીતાનું કથાનક આ રાસકૃતિ માટે પસંદ કર્યું છે.

સમયસુંદરની અન્ય કૃતિઓની રચનાસાલ અને એમનાં ચાતુર્ભાસનાં વર્ષોની સાલ જોતાં જણાય છે કે તેમણે ‘સીતારામ ચોપાઈ’ની રચના સં. ૧૬૭૭ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં રાજસ્થાનમાં મેડતા, સાંચોર વગેરે સ્થળે રહીને કરી હતી. રાસના છઠ્ઠા ખંડની ત્રીજી

ઢાલમાં કવિએ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે કે એ ઢાલની રચના પોતે સાંચોરમાં ચાતુર્માસ દરમિયાન કરી હતી.

રામ અને સીતાનું કથાનક સુદીર્ઘ છે. સમયસુંદરે નવ ખંડમાં તે રુમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રત્યેક ખંડમાં ઢુઢા અને સાત ઢાલ છે. એ પ્રમાણે ઢુઢા અને ૬૩ ઢાલની બધી મળીને ૨૪૧૭ પ્રાથા આ રાસમાં આવેલી છે. રચના સુદીર્ઘ છે તેમ રસિક પણ છે. કવિ પોતે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક છેલ્લી ઢાલમાં કહે છે :

‘મત કહો મોટી કાં જોડી, વાંચનતા સ્વાદ લહેસ્યો રે;
નવનવા રસ નવનવી કથા, સાંભલતાં સાગ્રાસિ દેસ્યો રે
ગુણ લેજ્યો ગુણિયલ તણો, મુઝ મસકતિ સામહો જોજ્યો રે,
અણસહુતા અવગુણગ્રહી, મત ચાલણિ સરિખા હોજ્યો રે.’

જૈન પરંપરાની રામકથા વાત્મીકિ રામાયણની કથાથી ઘણી દષ્ટિએ ભિન્ન છે. રામકથાનું જૈન ધર્મમાં પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. રામકથાના મુખ્ય ત્રણ પુરુષપાત્રો - રામ, લક્ષ્મણ અને રાવણ - ને ત્રેસઠ શલાકાપુરુષોમાં ગણવામાં આવ્યા છે. ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો, ૯ વાસુદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો એમ મળીને ૬૩ મહાપુરુષો ગણાય છે. તેમાં રામ એ આઠમા બલદેવ, લક્ષ્મણ આઠમા વાસુદેવ અને રાવણ આઠમા પ્રતિવાસુદેવ છે. જૈન માન્યતા અનુસાર પ્રત્યેક કલ્પમાં બલદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ સમકાલીન હોય છે. વાસુદેવ પોતાના મોટાભાઈ બલદેવની મદદ વડે પ્રતિવાસુદેવ સાથે યુદ્ધ કરી એને હરાવે છે, તેનો વધ કરે છે. તે પ્રમાણે આઠમા પ્રતિવાસુદેવ રાવણનો વધ થાય છે.

જૈન પરંપરામાં પ્રાકૃત ભાષામાં રામકથાનું નિરૂપણ ઘણા કવિઓને હાથે થયું છે. પરંતુ તેમાં અત્યારે ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ મહત્ત્વની કૃતિઓમાં સંઘદાસગણિકૃત ‘વસુદેવહિંડી’, વિમલસૂરિકૃત ‘પહિમચરિય’ અને ગુણભદ્રકૃત ‘ઉત્તરપુરાણ’ ગણાય છે. એ ત્રણેની

રામકથામાં થોડીક વિભિન્નતા છે. પરંતુ મહત્ત્વની બધી ઘટનાઓ સમાન છે. તેમાં શ્વેતાશ્વર પરંપરામાં ‘પઉમચરિય’ અને દિગંબર પરંપરામાં ‘ઉત્તરપુરાણ’નો પ્રભાવ વિશેષ રહ્યો છે; જો કે સમય જતાં એ બંને કૃતિઓનો એકબીજાની પરંપરા પર પણ વત્તો-ઓછો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહ્યો નથી.

સમયસુંદરે આ રાસની રચના માટે ‘સીતાચરિત’ નામની જૈન પરંપરાની એક પ્રાચીન કૃતિનો આધાર લીધો છે. રામ અને સીતાની કથામાં જૈન અને જૈનેતર એમ બે પરંપરા છે. અને જૈન પરંપરામાં પણ કથામાં કેટલોક ફેરફાર જોવા મળે છે. આથી સમયસુંદરે પોતે કઈ કથાનો આધાર લીધો છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે, ખાસ તે એટલા માટે કે પોતે આધારરહિત ભિન્ન કથન કર્યું છે એવો કોઈ દોષ ન કાઢે માટે. રામસીતાની કથામાં જુદીજુદી પરંપરામાં ઘણા પ્રસંગ-ફેર છે એટલે સાધારણ વાચક કે શ્રોતાને પોતે સાંભળેલા કે વાંચેલા પ્રસંગો કરતાં ભિન્ન કે નવો કોઈ પ્રસંગ આવતાં શંકા થાય એ સહજ છે. એટલા માટે સમયસુંદર નવમા ખંડની છેલ્લી સાતમી લાલમાં સ્પષ્ટતા કરતાં લખે છે :

‘જિનસાસન શિવસાસનઘ, સીતારામ ચરિત સુણીજ્ઞઘ રે;
ભિન્ન ભિન્ન સાસન ભણી; કા કા વાત ભિન્ન કહીજ્ઞઘ રે;
જિનસાસન પણિ જૂજુયા, આચારિજ્ઞના અભિપ્રાયો રે;
સીતા કહી રાવણસુતા, તે પદમચરિત કહેવાયો રે,
પણિ વીતરાગ દેવઘ કહ્યો, તે સાચો હરિ સરિદહજ્ઞયો રે,
સીતાચરિતથી મઈ કહ્યો; માહનો છેહડો મતઘહિજ્ઞયો રે,
હું મતિમૂઢ કિસું જાણું મુઝ વાણિ પણિ નિસવાદો રે,
પણિ જે જોડમઘ રસ પડ્યો, તે દેવગુરુનો પરસાદો રે.’

સમયસુંદરે જે ‘સીતાચરિત’ નામની કૃતિનો આધાર લીધો છે તે કઈ કૃતિ? પ્રાચીનમાં ‘સીતાચરિત’ (સીતાચરિઉ) નામની

ચાર જુદી જુદી કૃતિ ઉપલબ્ધ છે. એમાંથી અઢી હજારથી વધુ ગાથામાં લખાયેલ ગદ્યપદ્યમય ચંપૂકાવ્ય 'સીતાચરિત' (સીતાચરિત) નો આધાર સમયસુંદરે લીધો હોય એમ જણાય છે. એ ચંપૂકાવ્યના રચયિતા કોણ છે તથા એમણે એ કૃતિની રચના ક્યારે કરી તેનો નિર્દેશ મળતો નથી. એક મત એવો છે કે આ 'સીતાચરિત'ના કર્તા મકસેન અથવા મહાસેન હોવા જોઈએ.

સમયસુંદરે 'સીતાચરિત'નો આધાર લીધો છે. પરંતુ સાથે સાથે પોતે 'પદમચરિય' પણ નજર સામે રાખ્યું છે, એવો રાસમાં તેમણે બે-એક સ્થળે નિર્દેશ કર્યો છે.

પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર કવિ પોતાની આ રાસકૃતિના રચના અરિહંતદેવ, ગુરુ અને સરસ્વતીદેવીને નમસ્કાર કરીને કરે છે.

જુઓ :

'સ્વસ્તિ શ્રી સુખસંપદા, દાયક અરિહંત દેવ,
કર જોડી તેહનઠ કહું, નમસકાર નિતમેવ.
નિજ ગુરુ ચરણકમલ નમું, ત્રિણ્ય તત્ત્વ દાતાર,
કીડીથી કુંજર કિયઉ, એ મુજનઠ ઉપગાર.
સમરું સરસતી સામિણી, એક કરું અરદાસ,
માતા દીજૈ મુજઝનઠ, વારુ વચન વિલાસ.'

સીતાની કથાના આલેખનનું પ્રયોજન સામાન્ય રીતે શીલધર્મના ઉપદેશનું રહ્યું છે. પરંતુ 'સીતાચરિત'ના કર્તાની જેમ સમયસુંદરે પણ આ રાસની રચના પાછળનો ઉદ્દેશ શીલધર્મના ઉપદેશ ઉપરાંત થોડો વિશેષ રાખ્યો છે. એ ઉદ્દેશ છે સાધુપુરુષોને માથે મોટું આગ, મિથ્યા કલંક ચડાવવાના પરિણામે માણસને કેવાં કેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તે બતાવવાનો. સીતાજીના જીવનમાં પડેલાં ઘોર દુઃખો તો એણે પૂર્વભવમાં સાધુને માથે ખોટું કલંક ચડાવ્યું, તેને કારણે છે.

કથાની ભૂમિકા મંડતાં કવિ ગૌતમસ્વામી અને શ્રેણિક મહારાજના પ્રસંગથી શરૂઆત કરે છે. એક વખત ગણધરશ્રી ગૌતમસ્વામી રાજગૃહ નગરમાં પધાર્યા હતા, અને અદાર પાપસ્થાન વિશે ઉપદેશ આપતા હતા. તે સમયે એમની પર્ષદામાં શ્રેણિક મહારાજ પધાર્યા હતા. સાધુ વગેરે પર મિથ્યા કલંક ચડાવતાં ‘કેવું દુઃખ આવી પડે છે તેના ઉદાહરણ તરીકે સતી સીતાની વાત ગૌતમસ્વામીએ કહી. તે સમયે શ્રેણિક મહારાજએ તેનું કારણ ‘પૂછ્યું’ ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ સીતાના પૂર્વલવથી શરૂ કરીને એનો સંપૂર્ણ જીવન-વૃત્તાન્ત જણાવ્યો હતો. કવિ લખે છે :

‘કલંક ન દીજઈ કેહનઈ, વલી સાધનઈ વિશેષિ;
પાપવચન સહુ પરિહરઉ, દુઃખ સીતાનઉ દેખિ.

એ અદાર પાપ એહવા, જે કરઈ પાપી જીવે રે,
ભવસમુદ્ર માંહે તે ભમઈ, દુઃખ દેખઈ કરઈ રીવે રે.
વલી વિશેષ કોઈ સાધનઈ, આપઈ ફૂડઉ આલો રે;
સીતાની પરિ દુઃખ સહઈ, સખલ પડઈ જંબલો રે’

જૈન કથામાં કર્મના સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદન અર્થે પૂર્વજન્મની કથા આવે એ સ્વાભાવિક છે. ‘સીતારામ ચોપાઈ’માં સીતાના પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત પણ નિરૂપાયો છે. પૂર્વલવમાં સીતા વેગવતી નામની સ્ત્રી છે. એ વેગવતી મિથિલા નગરીના મહાન રાજવી જનકની પુત્રી સીતા તરીકે જન્મ લે છે. પૂર્વજન્મનો અહિકુંડલ સીતાના ભાઈ ભામંડલ તરીકે જન્મ લે છે. પરંતુ જન્મ થતાંની સાથે જ ભામંડલનું અપહરણ થાય છે. પૂર્વજન્મના વેરને કારણે મધુપિંગલ નામનો એક દેવ ભામંડલને મારી નાખવા માટે ઉઠાવી જાય છે, પરંતુ દયા આવતાં વૈતાલ્ય પર્વત પર એક સ્થળે એને છોડી છે. રથનેઉરપુરનો (રથનુપૂરપુરનો) ચંદ્રગતિ નામનો નિઃસંતાન વિદ્યાધર બ્રાહ્મણ એને લઈ જાય છે, અને એને પોતાના પુત્ર તરીકે ઉછેરે

છે. આ પ્રસંગનું કવિએ પોતાની મૌલિક કલ્પનાથી રસિક આલેખન કર્યું છે. ચંદ્રગતિ પોતાની પત્ની અંશુમતીને કહે છે, ‘આ આપણે જ પુત્ર છે એવું લોકોને કહીશું. આ પુત્ર તને જ જન્મ્યો છે, તું સુવાવડી છે, તે પ્રમાણે આપણે લોકોને બતાવવું છે. લોકોને કહીશું કે ગૂઢગર્ભા હતી માટે આટલા વખત સુધી ગર્ભની ખબર ન પડી.’ એમ કહી તે પુત્રજન્મોત્સવ ઊજવે છે. કવિ એ વિશે કહે છે :

‘અંશુમતિ આપણી ભારિજનનંધ, કહ્યું એ તુઝ પુત્ર થયઉ,
હું વાંઝિ માહરંધ પુત્ર કિહાંથી, વાત સમઝાવી કહી.
બેલ જે માનુંખા સૂયાવડિ, અન્તપન્ત લેવઉ નહીં,
માથઉ બાંધિ માહે સુતી, ફાસૂ સૂયાવાડિ ખાય;
પુત્રનંધ પાસિ સૂયાડિયઉ, આણંદ અંગિ ન માય.

મૂઝ ગૂઢગરભા ગોરડીએ, પુત્ર જ્યઉ ઇમ કરંધ,
સહુ મલી સુહવ ગીત ગાયંધ, હીયઉ હરખંધ ગહગહંધ’

સીતા મોટી થતાં જનકરાજ પોતાના મંત્રીને સીતાને યોગ્ય એવા વરની શોધ કરવા માટે કહે છે. મંત્રી તે માટે દશરથરાજના પુત્ર રામની પસંદગી કરે છે. સીતાની સગાઈ એ પ્રમાણે રામ સાથે કરવામાં આવે છે.

સમયસુંદરની આ રામકથામાં સીતાના સ્વયંવરની ઠોઈ વાત આવતી નથી. ધનુષ્યનો પ્રસંગ પણ જુદી રીતે આવે છે.

સીતાની સગાઈ થયા પછી એક વખત નારદમુનિ મિથિલા નગરીમાં પધાર્યા હતા. તે સમયે અજ્ઞાતાં સીતાએ ઊભાં થઈને નારદમુનિનું સ્વાગત નહિ કરેલું. એથી ક્રોધે ભરાયેલા નારદમુનિ યુવાન ભામંડળ પાસે પહોંચે છે, અને એની પાસે સીતાનું વર્ણન કરી તેને સીતા પ્રત્યે આકર્ષે છે. એથી ચંદ્રગતિએ જનકરાજને બોલાવીને ભામંડળ માટે સીતાની માગણી કરી. પરંતુ સીતાની

સગાઈ તો થઈ ગઈ છે એમ જ્યારે જનકરાજ્યે જણાવ્યું ત્યારે ચંદ્રગતિએ ખીજા વિદ્યાધરોની સાથે મળીને જનકરાજને ધમકી આપી કે જે રામ દેવાધિષ્ઠિત ધનુષ્ય ઊંચકીને તેના પર આણુ ચડાવશે. તો જ તે સીતાને પરણી શકશે, નહિ તો તેઓ બળપૂર્વક સીતાને ઉપાડી જશે. સીતાને પરણવાની અભિલાષાવાળા ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા, પરંતુ આણુને અડતાં જ તેઓ દાઝી જતા. જ્યારે રામ આવ્યા ત્યારે એમણે જોતજોતાંમાં ધનુષ્ય ચડાવ્યું. ટંકારવ થતાં ધરણી ધ્રુજી ઊઠી. કવિ વર્ણવે છે :

‘અભિમાની રાજે કે ઊઠ્યા, ધનુષ ચનુષ ચઢાવા લાગા
બલતી આગિની ઝાલા ઊઠી તે દેખી નઇ લાગા
અતિ ઘેર ભુજંગમ અટ્ટહાસ, પિશાય ઉપદ્રવ હોઇ;
રે રે રહઉ હુંસિયાર આંપાનઇ કૂડ માંડચઉ છઇ કોઇ.

વિદ્યાધર નર સાધુ દેખતાં, રામઇ ચાઢચઉં ચાપ;
ટંકારવ કીધઉ તાણી નઇ, પ્રગટચઉ તે જ પ્રતાપ.
ધરણી ધ્રુજી પર્વત કાંપ્યા, સેષનામ સલસલિયા;
ગલ ગરજરવ કીધઉ દિગ્ગજ, જલનિધિ જલ ઉછલિયા.
અપછર ખીહતી જઈ આલિંગ્યા, આંપ આંપણા ભરતાર;
રાખિ રાખિ પ્રીતમ ઇમ કહતી, અમહનઇ તું આધાર.
આલાન થંલ ઉપેડી નાંખ્યા ગજ છૂટા મયમત્ત;
બંધન ત્રોડિ તુરંગમ નાઠા, અન્નબલ પડીય તુરન્ત.’

આમ રામે ધનુષ્ય ચડાવ્યું એટલે સીતાને અત્યંત હર્ષ થયો. વિદ્યાધરો વચનથી બંધાઈ ગયા હતા. એટલે સીતા માટેનો આગ્રહ તેમણે છોડી દીધો; એટલું જ નહિ પણ રામની શુભશક્તિ જોઈ તેઓએ પોતાની અઠાર કન્યા પણ રામ સાથે પરણાવી.

ત્યાર પછી લામંડવને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. એ જ્ઞાનથી એણે

જ્યાર્યું કે સીતા તો પોતાની સગી બહેન છે. એથી એને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. એણે ચંદ્રગતિને વાત કરી. એથી ચંદ્રગતિને બહુ દુઃખ થયું. સંસાર પ્રત્યે એને વૈરાગ્ય થયો. ભામંડલને ગાદી સોંપી એણે દીક્ષા લીધી. રામ, સીતા, જનકરાજ વગેરેને જ્યારે આ ઘટનાની ખબર પડી ત્યારે તેઓને ખૂબ હર્ષ થયો.

રામના વનવાસની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ વાલ્મીકિ રામાયણની પરંપરામાં અને 'પઉમચરિય'ની પરંપરામાં લગભગ એકસરખી છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે દશરથ રાજાને ત્રણ રાણી છે. એમાં અપરાજિતાથી રામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને કૈકેયીથી ભરત અને શત્રુઘ્ન એમ ચાર પુત્રા છે. વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં દશરથ રાજા રામને ગાદી સોંપી દીક્ષા લેવાનો વિચાર કરે છે. ત્યારે કૈકેયી દશરથ રાજાને રણભૂમિ પર મદદ કરવાને લીધે મળેલાં બે વરદાનો માગી લે છે : (૧) ભરતને રાજ્યગાદી મળે અને (૨) રામને વનવાસ મળે. એથી દશરથ રાજાને બહુ દુઃખ થયું. જરતે ગાદી સ્વીકારવાની ના પાડી. પણ રામે તો વનમાં જવાનો જ આગ્રહ રાખ્યો. સીતા અને લક્ષ્મણે રામની સાથે જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ઘર છોડી ચાલી નીકળે છે એ પ્રસંગનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન કવિએ કર્યું છે. રામ અને લક્ષ્મણની માતા કહે છે :

‘અમ્હનઇ દુખસમુદ્ર મઈ રે, ઘાલિ ચલ્યા તુમ્હે પુત્ર,
કિમ વિયોગ સહિસ્યાં અમ્હે રે, કુણ વનવાસ કવે સૂત્રો રે’

તેઓને આશ્વાસન આપતાં રામ કહે છે કે અમે જ્યાં જઈશું ત્યાં નવું નગર વસાવી તમને તેડાવીશું, માટે તમે શોક કે પરિતાપ ન કરશો. સમયસુંદરની આ મોલિક કલ્પના છે. કવિ લખે છે :

‘રામ કહઇ તુમ્હે માતજી રે, અધૃતિ ન કરિસ્યહિ કાઇ;
નગર વસાવી તિહાં વડહિ રે, તુમ્હનઇ લેસ્યાં તેડાયો રે.’

વાદ્મીકિ રામાયણમાં આ પ્રસંગે દશરથ રાજાને વિલાપ આલેખાયો છે. પરંતુ જૈન પરંપરાની કથા પ્રમાણે, સંસારની આવી ઘટનાઓથી દશરથ રાજાને વૈરાગ્ય આવે છે અને દીક્ષા લેવાનો એ વિચાર કરે છે. તેમનાં વચનમાં સ્વસ્થતા દેખાય છે. જુઓ :

‘જિમ સુખ તિમ કરજિયો તુમ્હે રે, હું લેછમિ વ્રતભાર;
વિષમ મારગ અટવી તણઉ રે, તુમ્હે જાજ્યો હુસિયારો રે.’

વનમાં ફરતાં ફરતાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા દસપુરનગરમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં જાણુવા મળ્યું કે દસપુરના વજ્રઘ નામના ન્યાયાી રાજાને અવંતીના સિંહોદર રાજા સાથે યુદ્ધ થયું છે. લક્ષ્મણે સિંહોદરને પરાજિત કર્યો અને વજ્રઘ અને સિંહોદર વચ્ચે સુલેહ કરાવી આપી.

આગળ જતાં એક રાજકુમારનો ભેટો થયો. વસ્તુતઃ તે રાજકુમારના વેશમાં તે રાજકુવરી હતી. તે ત્યાંના વાલિખિલ રાજાની દીકરી હતી. વાલિખિલને મ્લેચ્છ રાજા પકડી ગયો. માટે રાજકુવરી રાજકુમારના વેશમાં નગરી સંભાળતી હતી. લક્ષ્મણે રાજાને પરાજિત કરી વાલિખિલને છોડાવ્યો.

આગળ જતાં વનમાં એક ગામમાં રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ કપિલ નામના બ્રાહ્મણને ઘરે પહોંચ્યાં. સીતાને બહુ તરસ લાગી હતી. એટલે બ્રાહ્મણીએ પાણી પિવડાવ્યું. એટલામાં કપિલ આવી પહોંચ્યો. તે ક્રોધે ભરાયો. એટલે લક્ષ્મણ એના પગ પકડીને એને જુમાવવા લાગ્યો. પરંતુ રામના કહેવાથી એણે કપિલને છોડી દીધો.

વનમાં આગળ જતાં વર્ષાકાલમાં ભયંકર વર્ષાથી બચવા માટે એક યક્ષે એમને માટે નગરી બનાવી દીધી. ત્યાર પછી વિજયાપુરીમાં પહોંચી લક્ષ્મણે વનમાલા નામની રાજકુવરીને આત્મહત્યામાંથી બચાવી. તે પછી ભરત સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મનોરથ સેવનાર નંદાવર્તના રાજા અતિવીર્યને તેઓએ પરાજિત કર્યો. આગળ જતાં

લક્ષ્મણે પોતાની શક્તિ બતાવીને શત્રુદમન નામના રાજની જિતપદ્મા નામની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં.

ત્યાંથી તેઓ વંશસ્થલ પહોંચ્યાં. ત્યાંના રાજ્યે તેમનો ઉત્સવ-પૂર્વક સત્કાર કર્યો. રામના આગમનની યાદરૂપે વંશસ્થલમાં એક 'પર્વતનું' નામ રામગિરિ રાખવામાં આવ્યું.

‘સીતારામ એપાઈ’ના પાંચમા ખંડમાં જટાયુધની કથાનું વનરૂપણ કરી કવિ રાવણુકથાનો પ્રારંભ કરે છે. દક્ષિણમાં રાક્ષસ નામના દ્વીપમાં ચિત્રકૂટગિરિ નામના પર્વતમાં લંકા નામની નગરી આવેલી છે. વંશાશ્રવ નામનો વિદ્યાધર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એનો પુત્ર તે રાવણુ. રાવણુને આલ્યકાળથી એના પિતાએ દિવ્ય રત્નોનો એક હાર પહેરાવ્યો હતો. એ હારનાં નવ રત્નોમાં રાવણુના મુખનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એટલા માટે રાવણુને દસમુખ કહેવામાં આવતો હતો. એના ‘રાવણુ’ એવા નામ માટે એવી દાંતકથા છે કે એક વખત બાલી નામના ઋષિએ એને એક પહાડ નીચે કચડવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે રાવણુ ‘રવ’ (અર્થાત્ રુદન) કરવો શરૂ કર્યો એટલા માટે ‘રવ કરનાર’ તે ‘રાવણુ’ એવું એનું નામ પડી ગયું :

‘મુકયો મોટો રાવ, સખદ તિણિ, રાવણુ ખીન્ને નામ જ;
તે રાવણુ રાજા લંકાગદ, રાજ કરઈ અભિરામ જ.’

જૈન પરંપરા પ્રમાણે રાવણુની બહેનનું નામ ચંદ્રલેખા છે. એના પતિનું નામ ખરદૂષણુ. એને બે પુત્રો હતા : સમ્ય અને સમ્યુક. લક્ષ્મણે સમ્યુકને ભૂલથી મારી નાખ્યો હતો એટલે ચંદ્રલેખા પોતાના પુત્રના હત્યારાની શોધમાં દંડકારણમાં ધૂમવા લાગી. એણે જ્યારે રામને જોયા ત્યારે તે મોહિત થઈ ગઈ અને રામને આકર્ષવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરંતુ જ્યારે તે સફળ ન થઈ ત્યારે તે પોતાના શરીર ઉપર પોતાના નખ અને દાંતના પ્રહાર કરી વિલાપ કરતી કરતી પોતાના પતિ ખરદૂષણુ પાસે પહોંચીને તેણે ફરિયાદ

કરી કે રામે એની છેડતી કરી છે. ખરદૂષણે રામ અને લક્ષ્મણ પર ચડાઈ કરી અને તેમાં રાવણની સહાય માગી. લક્ષ્મણે રામને કહ્યું, ‘તમારે યુદ્ધમાં આવવાની જરૂર નથી. સીતા પાસે જ રહો. હું એકલો જ ખરદૂષણને પૂરો પડીશ. જરૂર પડશે તો હું સિંહનાદ કરીશ.’ લક્ષ્મણે ખરદૂષણના સૈન્યને હરાવ્યું.

ખીજી બાજુ ચંદ્રલેખાની મદદે આવેલા રાવણે સીતાને જોઈ. તે તેનાથી મોહિત થયો. પોતાની વિદ્યા વડે પરિસ્થિતિ બાણી લઈને લક્ષ્મણના જેવો જ સિંહનાદ એણે કર્યો. જટાયુધને સોતા સોંપીને રામ લક્ષ્મણની પાસે દોડ્યા. એટલે જટાયુધને ધાયલ કરી રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો.

બ્યારે લક્ષ્મણ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે રામને ખબર પડી કે એમાં કંઈક બનાવટ થઈ ગઈ છે. પાછા કર્યા ત્યારે જટાયુધે સીતાના અપહરણની વાત કરી. ધાયલ થયેલા જટાયુધે દેહ છોડ્યો ત્યારે રામે એને નવકારમંત્ર સંભળાવ્યો. લક્ષ્મણે ખરદૂષણનો વધ કરી એના સૈન્યને હરાવ્યું. એક વિદ્યાધર પાસેથી સીતાની શોધ માટે માહિતી મેળવી. એ માટે લંકા નગરી ઉપર આક્રમણ કરવાનું આવશ્યક બન્યું.

સીતાનું હરણ કરી રાવણે તેને દેવરમણ નામના ઉદ્યાનમાં રાખી. સીતાનું હૃદય જીતવા માટે રાવણે ઘણા પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. એ પ્રસંગે રાવણ કામવિહ્વળતા અનુભવે છે તેનું સવિગત ચિત્ર આલેખતાં કવિ લખે છે :

‘ખિણુ રોયમ્મ કરમ્મ વિલાપ, ખિણુ કહમ્મ પોતમ્મ પાપ;
ખિણુ કરમ્મ ગીત નઈ ગાન, ખિણુ કરમ્મ બપ નઈ ધ્યાન.
ખિણુ એક ઘમ્મ હુંકાર, કારણ વિના બાર બાર;
નાખઈ મુખમ્મ નીસાસ, ખિણુ ખંચિનમ્મ પડમ્મ સાસ.

ખિણુ આંગણુ ધરુ ઝાઝ, ખિણુ એક નીસરિ જઠ;
 ખિણુ ચરુ જઠ આવાસિ, પાતાલિ પઠસઠ નાસિ;
 ખિણુ હસઠ તાલી દેઠ. ખિણુ મિલઠ સાઠ લેઠ;
 ખિણુ ઘઠ નિલાડઠ હાથ; ખિણુ ગલહથેા ખિણુ બાથ;
 ખિણુ કહઠ હા હા દેવ, ઇમ કીજ્યઠ વલિ નૈવ;
 એક વસી હીચઠ સીત, નહિ વાત ખીજી ચીત.'

રાવણની રાણી મંદોદરી અને રાવણના ભાઈ વિભીષણે રાવણના આ કાર્યનેા વિરોધ કર્યો. ખીજી બાજુ રામ અને લક્ષ્મણના કુશળસમાચાર ન મળે ત્યાં સુધી સીતાએ અન્નજળનેા ત્યાગ કર્યો.

કિષ્કિંધાનગરીમાં સુગ્રીવ રાજ્ય કરતો હતો. પરંતુ એક વિદ્યાધરે પોતે સુગ્રીવ છે એમ કહીને એનું રાજ્ય પડાવી લીધું હતું. એથી સુગ્રીવ રામને શરણે ગયો અને સીતાની શોધ કરી આપવાનું વચન આપ્યું. રામે નક્કી સુગ્રીવ વિદ્યાધરને હરાવી સુગ્રીવને એનું રાજ્ય પાછું અપાવ્યું. સુગ્રીવે તપાસ કરી આપી કે ચિત્રકૂટ પર્વત પર આવેલી લંકા નગરીમાં સીતાને રાખવામાં આવી છે. રાવણ તેનું અપહરણ કરી ગયો છે. આ માહિતી મળતાં રામે રાવણને સમજાવવા માટે હનુમાનને મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. રામની મુદ્રિકા લઈને હનુમાન લંકા પહોંચ્યા અને સીતાને મળ્યા. રામ અને લક્ષ્મણના કુશળસમાચાર મળ્યા એટલે સીતાએ ઉપવાસ છોડી હનુમાનને હાથે પારણું કર્યું. હનુમાને વિભીષણ દ્વારા રાવણને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દરમિયાન રાવણના પુત્રો હનુમાન સાથે યુદ્ધ કરી એને કેદ કરી રાવણ સમક્ષ લઈ આવ્યા. પરંતુ હનુમાન તેમથી છટકી ગયા. એમણે રાવણના ભવનને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું અને રામ પાસે આવીને સીતાના કુશળ-સમાચાર આપ્યા.

રામે અનેક સૈનિકો સાથે લંકા ઉપર ચડાઈ કરી. રાવણે પોતાની સલાહ ન માની એટલે વિભીષણ રામના શરણે ગયો. બંને

સેનાઓ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. અંતે પક્ષે ઠીક ઠીક ખુવારી થઈ. લક્ષ્મણ ઘાયલ થઈ મૂર્છિત થયો. રામે લક્ષ્મણને બચાવવા માટે અયોધ્યથી દૈવી જળ લાવવા માટે ભાભંડતને મોકલ્યો.

રાવણે સીતાના બદલામાં પોતાનું અડધું રાજ્ય આપવાની દરખાસ્ત રામને મોકલાવી. પરંતુ રામે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. સીતાને સમજાવવા માટે રાવણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેમાં તે સફળ થયો નહિ. યુદ્ધ વગર સીતાને પછી મોકલી દે તો તેની નિંદા થશે એમ તેને લાગ્યું. રામ અને રાવણ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. લક્ષ્મણના ચક્રથી યુદ્ધમાં રાવણનું મૃત્યુ થયું. અંતે રામનો વિજય થયો. રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરેએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. સીતાનું મિલન થયું મોટો ઉત્સવ મનાવવામાં આવ્યો. બધાંએ શાંતિનાથ ભગવાનના જિનાસથમાં જઈને પૂજનસ્તવન કર્યું. રામે રાવણના પરિવારને સાંત્વન આપ્યું. લંકાની પ્રજાએ લંકાનું રાજ્ય કરવા માટે રામને વિનંતી કરી, પરંતુ રામે તેનો અસ્વીકાર કર્યો.

રામ, લક્ષ્મણ, સીતા લંકામાં થોડા દિવસ રહ્યાં. તે દરમિયાન નારદ મુનિએ આવીને કહ્યું કે અયોધ્યામાં રામની માતા તેમને માટે ખૂબ ચિંતાતુર રહે છે. રામે નારદ દ્વારા પોતાના કુશળ-સમાચાર મોકલાવ્યા અને વિભીષણના આગ્રહથી લંકામાં સોળ દિવસ રહીને, પુષ્પક વિમાનમાં ખેસીને અયોધ્યા પહોંચ્યા. ત્યાં તેમનું મોટા ઉત્સવપૂર્વક સ્વાગત થયું. ચાર ભાઈઓ અને તેમના પરિવારનું પુનર્મિલન થયું.

રામ-ભરતના પુનર્મિલનનું રસિક આલેખન કવિએ વિગતે કર્યું છે. ત્યાર પછી ભરતની દીક્ષાનો પ્રસંગ કવિએ વર્ણવ્યો છે. દીક્ષા ન લેવા માટે રામ ભરતને સમજાવે છે, પરંતુ ભરત અચલ રહે છે, અને કુલભૂષણકેવલી પાસે દીક્ષા લે છે. રામ એ પ્રસંગે મોટો ઉત્સવ કરે છે. ‘પંચમયરિય’માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ભરતને દીક્ષા લેતાં અટકાવવા માટે સીતા બીજી રમણીઓ દ્વારા જલક્રીડા યોજે છે. તે પ્રસંગ

તથા ત્રિભુવનાલંકાર નામનો હાથી મદોન્મત્ત થાય છે તે પ્રસંગ — એ એ પ્રસંગો સમયસુંદરે અહીં નિરૂપ્યા નથી. ભરતના પૂર્વલવની વિગત પણ અહીં કવિએ જતી કરી છે. સમયસુંદરે આ પ્રસંગ માત્ર સંક્ષેપમાં નોંધ્યો છે. એનું રસિક આલેખન કરવાની તક એમણે જતી કરી છે.

રામ ગાદીએ આવે છે અને પોતાનું રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવા લાગે છે. આવી રીતે સુખમાં તેના દિવસો પસાર થાય છે. દરમિયાન એક વખત સીતાની એક શોક્ય સીતા પાસે યુક્તિપૂર્વક રાવણના પગનું ચિત્ર દોરાવી લે છે. એ ચિત્ર રામને અતાવી સીતા રાવણને ચાહતી હતી એવી વાત તે વહેતી મૂકે છે. રામે એ વાત સ્વીકારી નહિ. પરંતુ ધીમે ધીમે આખા નગરમાં એ વાત પ્રસરી ગઈ. પશ્ચિમને લોકવાજને કારણે રામે સીતાનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક સારથિ દ્વારા ગર્ભવતી સીતાને જંગલમાં મોકલી દે છે.

જંગલમાં એકલી દુઃખી થયેલી સીતા નવકારમત્રનું સ્મરણ કરતી હતી ત્યારે વજ્રઘ્ન રાજ ત્યાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. તેઓ સીતાને પોતાની અહેન ગણીને પોતાના મહેલમાં લઈ ગયા અને ત્યાં સીતાને રહેવા માટે અધી વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં સીતાએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેમનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં (૧) અનંગલવણ અને (૨) મદનાંકુશ. અને પુત્રો ધીમે ધીમે મોટા થયા અને ખૂબ તેજસ્વી અને પરાક્રમી બન્યા. પૃથુરાજ સાથેના યુદ્ધમાં વજ્રઘ્નને તેમણે મદદ કરી. યુદ્ધમાં પૃથુરાજનો પરાજય થયો.

એક વખત નારદમુનિ ફરતા ફરતા અનંગલવણ અને મદનાંકુશ પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમણે તેઓને અધી ઘટના કહી સંભળાવી. પોતાનો પરિચય જાણી અને ભાઈઓએ સીતા આગળ દરખાસ્ત મૂકી કે તેઓ અયોધ્યા ઉપર આક્રમણ કરવા છૂટે છે. તેઓ રામ, લક્ષ્મણ કે કુરુબના કોઈ સબ્યોને નહિ મારે, પરંતુ તેમની સેના

આગળ પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા ઇચ્છે છે. તેમણે આક્રમણ કર્યું. યુદ્ધ થયું. રામની સેના અને ખુદ રામ પોતે એથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. રામને જ્યારે ખબર પડી કે આ બંને યુવાનો તે પોતાના પુત્રો છે ત્યારે તે શસ્ત્ર છોડી તેમની પાસે દોડી ગયા. યુદ્ધ બંધ થયું. સીતા અને બંને પુત્રોને પાછા બોલાવવા માટે રામે કહેવડાવ્યું. સીતાએ આગ્રહ રાખ્યો કે પહેલાં પોતાની અગ્નિપરીક્ષા થાય, તે પછી જ પોતે મહેલમાં દાખલ થશે. અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી સીતા પસાર થઈ. સીતા પવિત્ર અને શીલવતી છે એવું પુરવાર થયું.

સીતા રામની પાસે આવી. રામે તેને પટરાણી થવા માટે વિનંતી કરી પરંતુ સીતાએ દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી અનંગલવણુ અને મદનાંકુશે પણ દીક્ષા લીધી.

રામ અને લક્ષ્મણ વચ્ચે પ્રગાઠ, અપૂર્વ પ્રેમ હતો. એમના પ્રેમની કસોટી કરવા માટે ઇન્દ્રે એક દિવસ યુક્તિ કરી. એણે માયા દારા લક્ષ્મણને રામનું શપ બતાવ્યું. રામ અવસાન પામ્યા છે એ જોઈ લક્ષ્મણના પ્રાણ તરત ચાલ્યા ગયા. ઇન્દ્રની આ યુક્તિ બહુ ભારે પડી. તેને દુઃખ થયું. રમે જ્યારે લક્ષ્મણના મૃતદેહને જોયો ત્યારે તે માનવાને તૈયાર ન થયા. લક્ષ્મણ માત્ર મૂર્છાવશ છે એવો આગ્રહ રાખી તેમણે અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવા ન દીધી. લક્ષ્મણના શબને ઊંચકીને ગાંડાની જેમ તેઓ ફરવા લાગ્યા. એમ કરતાં છ મહિના પસર થઈ ગયા. અંતે જટાયુધદેવે રામને સમજાવ્યા અને લક્ષ્મણના શબની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરાવી.

સંસારની અસારતા સમજી, શત્રુદંતને રાજ સોંપી, રામે દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. શત્રુદંતે પણ દીક્ષા લેવા માટે તૈયારી બતાવી. એટલે રાજ્યભાર પણ અનંગલવણુના પુત્રને સોંપવામાં આવ્યો. રામની સાથે સુગ્રીવ, વિલીષણ તથા બીજા સોળ રાજાઓ અને છત્રીસ હજાર રાણીઓએ સુવ્રતમુનિ પાસે દીક્ષા લીધી. કેટલાક સમય

પછી રામને કેવળજ્ઞાન થયું. તેમણે ઉપદેશ આપી અનેક જીવાનું કલ્યાણ કર્યું. આયુષ્ય પૂર્ણ થતા તેઓ નિર્વાણ પામ્યા.

રામ અને સીતાનું કથાનક સુદીર્ઘ છે. વળી કવિ અને નવ રસ વડે રસિક બનાવી આલેખવા ઇચ્છે છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આ રાસ કદની દૃષ્ટિએ મોટો બને. રાસની અંતિમ ઢાલમાં કવિ કહે છે :

‘નવ રસ પોષ્યા મધ ઇલાં, તે સુધડો સમગ્રી લેજ્યો રે.

નવ ખંડ પૃથિવીના કલ્યા, તિમ ચઉપધના નવ ખંડો રે.’

આમ સુદીર્ઘ કથાનકને કારણે કૃતિ સુદીર્ઘ બને એ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે પુરાણકથા કે ચરિતકાવ્ય માટે વપરાતા ‘પ્રબંધ’ કે ‘નિબંધ’ જેવા શબ્દો પણ કવિએ પોતાની આ કૃતિ માટે પ્રયોજ્યા છે. જુઓ :

‘સીતારામ સંબંધ, નવખંડ કહિસી નિબંધ.’

વળી, રાસના પ્રત્યેક ખંડની પુષ્પિકામાં કવિએ ‘ઇતિશ્રી સીતારામ પ્રબંધે... ..’ એવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે.

આટલી સુદીર્ઘ કૃતિ હોવા છતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે કવિને ઉતાવળ કરવી પડી હોય તેમ પણ જણાય છે. કવિ તેને માટે સલાહ છે. વળી, કવિએ કોઈ સ્થળે પોતાની સ્વતંત્ર, મૌલિક કલ્પનાથી પણ નિરપણ કર્યું છે. અલગત, કવિ પોતે જૈન સાધુ હોવાથી છેલ્લે તે પોતાની કંઈ પણ ભૂલચૂક હોય તે તેને માટે ક્ષમાયાચના પણ કરે છે. તેઓ લખે છે :

‘ઉછો અધિકો મધ કલ્પો, કોઈ વિરુધ વચન પણિ હોઇ રે;

તો મુજ મિચ્છામિ દુક્કડ’, સંધ સાંભલિજ્યો સહુ કોઈ રે.’

‘સીતારામ ચોપાઈ’માં કવિએ રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, રાવણ,

ભરત, હનુમાન, દશરથરાજ વગેરે પાત્રોનું સુરેખ આલેખન કર્યું છે. પ્રસંગોના આલેખનમાં ક્યારેક કવિ ત્વરિત ગતિએ, કેટલાંક રસસ્થાનોને વિકસાવ્યા વગર જતા લાગે છે અને ક્યારેક પોતાની મૌલિક કલ્પના વડે રસિક પણ અનાવતા લાગે છે. કેટલાંક વર્ણનો પરંપરાનુસારી છે, તો કેટલાંક કવિની મૌલિક કલ્પનાથી આલેખાયેલાં છે. ઉપમા, ભિન્નેશ્યાદિ અલંકારોથી સજ્જ કવિત્વમય વર્ણનો આ રાસકૃતિમાં ઘણે સ્થળે જોવા મળે છે. તેમાંથી નમૂનારૂપ થોડાંક આપણે જોઈએ. સીતાના દેહલાવણ્યનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે :

‘ઘણ થણ કલસ વિસાલા
 ઉપરિ હાર, કુસુમની માલા હો;
 કટિ લંક કેસરિ સરિખઉ,
 લાવઘ ઢોઘ પંડિત પરિખઉ હો.
 કટિ તટ મેખલા પહિરી,
 જોવન ભરિ જયઘ લહરી હો,
 રામરહિત જે જંઘા હો,
 જણે હરિ કેલિના થંભા હો.
 ઉત્તત પગ નખ રાતા,
 જણે કનક કૂરમ જે માતા હો;
 સીતા નઉ રૂપ સોહઘ,
 નિરખંતા સુર નર મોહઘ હો.’

સીતાના દેહલાવણ્યનું શૃંગારરસિક વર્ણન પોતે કરે છે એ માટે સાધુકવિ સમયસુંદર સલામ છે. એ વર્ણનમાં કવિ પોતે રાચતા નથી. પરંતુ કવિપરંપરા પ્રમાણે, અન્ય ગ્રંથોને અનુસરીને પોતે આ વર્ણન કર્યું છે અને આવાં વર્ણનો ‘પદ્મચરિત’ જેવા ગ્રંથમાં પણ છે એમ તેઓ ગતાવે છે. કવિ લખે છે :

‘કવિ કલ્લોલ નહીં જી, એ ત્રંભે વાત કહી જી હો.

પાંચમી ઢાલ એ લાખી, છંદાં પદમમરિત જી સાખી હો.’

ગર્ભવતી સીતાનું શબ્દચિત્ર કવિએ કેવું સુરેખ દોર્યું છે જુઓ :

‘વજ્રજંઘ રાજ ધરે, રહતી સીતા નારિ,
ગર્ભલિંગ પરગટ થયો, પાંડુર ગાલ પ્રકારિ.
થણ્ણુમુખ શ્યામપણો થયો, ગુડુ નિતંબ ગતિ મંદ,
નયન સનેહાદા થયા, મુખિ અમૃત રસબિંદ.’

લક્ષમણ પર ચક્ર વ્યર્થ જાય છે તે સમયે રાવણને નિષ્ફળતા અને નિરાશાનો અનુભવ થયા પછી આત્મજ્વાલાનિ થાય છે. તેનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે :

‘ધિગ મુઝ વિદ્યા તેજ પ્રતાપા
સવણ ધણ પરિ કરમ પજતાપા;
હા હા એ સંસાર અસારા,
બહુવિધ દુઃખ તણા ભંડારા.
હા હા રાજરમણી પણિ ચંદલ,
જોવન ઉલ્લર્યો જોય નદી જલ;
સોલમ રોગ સમાકુલ દેહા,
કારમા કુટુંબ સંબંધ સનેહા.
પડતમ ભુવન ધરા પિણ કાંપી
શેષનાગ સલસલિયા,
લંકા લોક સખલ ખલલલિયા
ઉદધિ નીર ઉજલિયા.’

સૂતા નગરનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે :

‘ગાઇ ભમ્મસિ છૂટી ભમ્મ, ધાન સૂન ભર્યા ઠામ,
ગાહની ગોરસસું ભરો, ફૂલ ફૂલ ભર્યા ઠામ.
મારિગ ભાગા ગાડલાં, છૂટચા પડચા બલદ,
ઠામિ ઠામિ દીલમ્મ ઘણા, પણા નહિ મનુષ સખદ.’

દાંડકારણ્યનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કરતાં કવિએ લખ્યું છે :

‘ગિરિ બહુ રચણે ભર્યો, નદી તે તિરમલ નીર.
બનખંડ ફૂલ ફૂલે ભર્યો, ઈલા બહુ સુખ સરીર.’

વૃદ્ધાવસ્થાની અસહાય સ્થિતિનું સવિગત તાદૃશ ચિત્ર દોરતાં કવિ લખે છે :

‘કુણ ભગિની કુણ ભારિજા, કુણ નાતા રે આપ નમ્મ વીર
વૃદ્ધપણમ્મ વસિ દેા નહી, પોતાનું રે જે પોખ્યું સરીર
પાણી ઝરમ્મ જૂઠાપણેમ્મ આંખિ માંહિ રે વરમ્મ ધૂધલિ છાંય
કાને સુરતિ નહિ તિસી, બોલતા રે જીલ લડથડિ જ્ય
હલુયા પગ વહમ્મ હાલતાં, સૂગાલી રે મુહમ્મ પડમ્મ લાવ,
દાંત પડમ્મ દાદ ઉખમ્મ, વલિ માથમ્મ રે હુયમ્મ ધઉવા બાલ.
કડિ થાયમ્મ વલિ ફૂબડી, વલિ ઉચી રે ઉપમ્મ નહિ માંટિ.
સગલમ્મ ડીલમ્મ સલ પડમ્મ, નિત આયમ્મ રે વલિ નાકે રીંટિ
હાલ હુકમ્મ હાલમ્મ નહીં, કોમ્મ માનમ્મ રે નહિ વચન લગાર;
ધિગ્મ બૂઠાપન દીહડા, કોમ્મ ન કરમ્મ રે મરતાંની સાર.’

આ કૃતિ જૈન સાધુકવિની હોવાથી એમાં ધર્મોપદેશનું તત્ત્વ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કવિએ જુદે જુદે પ્રસંગે ધર્મોપદેશનું તત્ત્વ વણી લીધું છે. કવિની કેટલીક ઉપદેશાત્મક પંક્તિઓ જુઓ :

‘સાધ કહમ્મ ધ્રમ સાંભલઉ, એ સંસાર અસાર,
જનમ્મ મરણુ વેદના જરા, દુખ તણુઉ ભંડાર,
કાયઉ ભાંડઉ નીર કરિ. જિણુ વેગઉ ગલિ જ્ય;
કાયા રોગ સમાકુલી ખિણુ મમ્મ ખેરું થાય.

ખીજલિ નઉ ઝમકઉ જિસ્યઉ, જિસ્યઉ નદી નઉ વેગ;
 જીવન વય જાણઉ તિસ્યઉ, ઉલટ વહઇ ઉદેગ
 કામ ભોગ સંયોગ સુખ, ફલકિ પાક સમાન,
 જીવિત જલ નઉં ખિદુયઉ, સંપદ સંધ્યાવાન.
 મરણ પગાં માંહિ નિત વહઇ, સાચઉ જિન ધ્રમ સાર,
 સંયમ મારગ આદરઉ, જિમ પામઉ ભવ પાર.'

સમયસુંદરે આ રાસની રચનામાં પચાસથી અધિક જુદી જુદી દેશીઓના પ્રયોગ કર્યો છે. ધન્યાત્રી, માતુણી, સોરઠ, મલ્હાર, રામત્રી, પરજિયો, સારંગ, કાનડો, આશાવરી, કેદારો વગેરે રાગરાગિણીનાં લખેલી ઢાલ માટે કવિએ તત્કાલીન સુપ્રસિદ્ધ લોકપ્રચલિત જે દેશીઓ પ્રયોજી છે તેનો પણ તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'રાજમતી રાણી ઇણુ પરિ ખોલઇ, નેમિ વિણ કુણુ ઘુંઘટ ખોલઇ', 'સુણુ મેરી સજની રજની ન જવઇ રે,' 'સહર ભલો પણિ સાંકડો રે, નગર ભલો પણિ દ્વરિ રે', 'સોભાગી સુંદર, તુઝ બિન ઘડીય ન જય', 'સોરઠ દેશ સોહામણુઉ સાહેલડી એ દેવ તણુઉ નિવાસ', 'દિલ્લી કે દરબાર મઇ લખ આવઇ લખ જવઇ', 'અમ્હનઇ અમ્હારઇ પિયુ ગમઇ', 'કાજ મહમદના ગીતની ઢાલ' ઇત્યાદિ પંક્તિઓ તે સમયે કેવાં કેવાં ગીતો પ્રચલિત હશે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

સમયસુંદર ગુજરાત, રાજસ્થાન, સિંધ, પંજાબ વગેરે પ્રદેશમાં વિચર્યા હતા. એટલે તે તે પ્રદેશની શાસ્ત્રીય સંગીતની લાક્ષણિકતાઓના અને ત્યાંનાં પ્રચલિત ગીતોના તેઓ સારા જાણકાર હતા. એટલે એમની ઢાલોમાં રાગરાગિણીનું વૈવિધ્ય સારું હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રાસમાં તો કવિ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કહે છે કે જે માણસ જુદા જુદા પ્રાંતના દરબારમાં ગયો હશે અને સંગીતના જલસાઓમાં હાજર રહ્યો હશે તે જરૂર આ ઢાલોને સુંદર કહેશે. જુઓ :

‘નવ રસ પોખ્યા મઈ ઇહાં, તે સુઘડો સમજી લેજ્યો રે:
 જે જે રસ પોખ્યા ઇહાં, તે ઠામ દીખાડી દેજ્યો રે.
 કે કે ઢાલ વિષમ, કહી તે દૂષણુ મતિ ઘો કોઇ
 સ્વાદ સાખૂની જે હૂયઇ તે લિહંગટ કહે ન હોઇ રે.
 જે દરખારિ ગયો હુસ્યઇ, હુંદાકિ મેવાડિ નઇ દિલ્લી રે;
 યુજરાતિ મારુયાડિ મઇ તે કહિસ્યઇ ઢાલ એ ભલ્લી રે.’

તત્કાલીન લોકપ્રચલિત કહેવતો પોતાની કૃતિમાં વણી લેવાની ખાસિયત જેમ કવિ અખામાં જોવા મળે છે, તેમ સમયસુંદરમાં પણ જોવા મળે છે. ‘સીતારામ ચોપાઈ’માં પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિ અનુસાર એવી કેટલીક કહેવતોનો પ્રયોગ સમયસુંદરે કર્યો છે. નીચેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પરથી તેની પ્રતીતિ થશે :

‘છટ્ટી રાત લિખ્યઈ તે ન મિટઇ’

‘મઇ મતિહીણ ન જાણ્યો, ત્રુટઇ અતિ ધણો તાણ્યો.’

‘કાડી ઉપર કેહી કટકા.’

‘પેટઇ કેા ઘાલઇ નહીં અતિ વાલ્હી છૂરી રે.’

‘લિખ્યા મિટઇ નહિ લેખ’

‘રતન ચિંતામણિ -લાભતાં, કુણુ ગ્રહઇ કહઉ કાય;
 દૂધ થકાં કુણુ જાસિનઇ, પીયઝ, સહુ કહઇ સાય.’

‘ઉંધ તણુઉ વિજાણુઉ લાધઉ.’

‘તિમિહરણુ સુરિજ્ઞ થકાં, કુંણ દીવાનઉ લાગ.’

‘મુંગ માંહિ દ્વયો ધીય.’

‘થૂકિ ગિલ્લઘ નહિ કે.ઘ.’

‘સાઠી ચોખા સપડઘ છડતાં ઉજ્જલી થાયઘ.’

‘જીવતો જીવ કલ્યાણ દેખઘ.’

‘ખત ઉપરિ જિમ ખાર.’

‘હુવનહારી વાત તે હુવઘ.’

જૈન પરંપરામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ કેશરાજજીકૃત ‘રામચરિતસાવન રાસ’, કુસ્મવર્ધનકૃત ‘રામરાસો’, લાલવિજયકૃત ‘રામચંદ્ર રાજર્ષિના ૩૫ પરીઆ’, કુશળધીરકૃત ‘રામખત્રીસી’, દોલતકીર્તિકૃત ‘સીતા ચઉદાલિયા’, લખમીચંદકૃત ‘સીતા સજ્જાય’, ઉદયસૂરિકૃત ‘સીતા સજ્જાય’, જિનહર્ષકૃત ‘સીતાસ્વાધ્યાય’, કેસરકૃત ‘સીતા સ્વાધ્યાય’, જ્ઞાનવિમલકૃત ‘સીતા મહાસતી સજ્જાય’, સમયધ્વજકૃત ‘સીતારામ ચઉપઘ’, અમરચંદ્રકૃત ‘રામચંદ્ર-સીતા લેખ’, સેવકકૃત ‘સીતા ચઉપઘ’, વિનયસમુદ્રકૃત ‘સીતાચરિત્ર-ચઉપઘ’, જ્ઞાનસાગરકૃત ‘રામલેખ’, જિનરંગકૃત ‘સીતાભાસ’, ધ્રુવાદિ સજ્જાય, ભાસ કે રાસ-ચોપાઈના પ્રકારની કૃતિઓ લખાયેલી મળે છે. તે બધીમાં કદની દૃષ્ટિએ મોટી અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ચડિયાતી કૃતિ તે સમયસુંદરકૃત ‘સીતારામ ચઉપઘ’ છે.

□

भारतीय साहित्य को जैन साहित्य की देन

अमरचन्द्र नाहटा

साहित्य शब्दकी व्यापक व्याख्या है, जो जनता का हित सम्पादन करता हो अर्थात् स्व-पर कल्याण हित का जिस रचना या वाक्य-समूह में समावेश हो, उसे साहित्य कहा जाना चाहिये। साहित्य की एक परिभाषा यह है कि जो हित सहित हो। 'हित किसका? अपना और सबका' ('नवनीत' अगस्त १९७५, पृष्ठ ८८) इस व्यापक अर्थ में जैन साहित्य का महत्त्व सर्वाधिक बढ़ जाता है। जैसे साहित्यकारोंने जो 'साहित्य' शब्द की संकुचित व्याख्या काव्यादिमें ही कर रखी है वह उचित नहीं लगती क्योंकि सन्तों के साहित्य का उस व्याख्या में समावेश नहीं होता, न लोकसाहित्य का ही। इससे वास्तव में 'साहित्य' शब्द के मूल भाव या अर्थ में बहुत बड़ी क्षति पहुँचती है क्योंकि भारत तो संत-महात्मा और महापुरुषों का देश है और जनता के नैतिक उत्थान में उन्हीं की वाणी का सबसे अधिक प्रभाव रहा है। इसी तरह लोकसाहित्य में जनहृदय एवं संस्कृति की गहरी अनुभूति मिलती है। उसे भी साहित्य से अलग कर देना किसी भी तरह उचित नहि। शिष्ट साहित्य को जैसे उच्च स्तर का साहित्य कहा जा सकता है, पर लोकसाहित्यमें भी एसी बहुत सी विशेषताएँ हैं, कल्पना को ऊँची उठानी है, जो बहुत बार तो शिष्ट साहित्य को भी मात कर देती है और उससे विशिष्ट ही नजर आती है। जिस साहित्य से जनता को कोई सत्प्रेरणा नहि मिलती, उस बुद्धिविनोद और विलासवाले साहित्य से जनता का हित नहि हो सकता। इस दृष्टि से जैन साहित्य का अपना विशिष्ट महत्त्व है। वह विषय-विकार के दोषों को तनिक भी प्रोत्साहन नहि देता।

वैसे तो जैन समाज भी भारत ही में रहते हैं, इस लिये भारतीय साहित्य में भी जैन साहित्य का भी समावेश हो ही जाता है, पर जब हम वैदिक और बौद्ध साहित्य की अलग से चर्चा करते हैं तो जैन साहित्य की चर्चा भी स्वतंत्र रूपसे की जानी आवश्यक हो जाती है, क्योंकि उसमें कई बातें व विशेषताएँ ऐसी हैं जो दूसरों में नहीं मिलती यानी वे विशेषताएँ अधिक उभर के सामने आती हैं। इस लिए प्रस्तुत निबंध में भारतीय साहित्य को, जैन साहित्य का क्या योगदान रहा है इस पर संक्षिप्त विचार प्रस्तुत किया जा रहा है।

जैन साहित्य की सबसे बड़ी व प्राथमिक विशेषता है — जनभाषा को विशेष रूपसे अपनाना। जैन तीर्थंकरों ने अपना उपदेश सभी लोग-सरलता से इस लिए लोकभाषा में दिया। पहले के २३ तीर्थंकरोंकी 'वाणी' अब उपलब्ध नहीं है पर भगवान महावीर की वाणी का कुछ अंश २५०० वर्ष बीत जाने के बाद भी हमें प्राप्त है। आगम में यह कहा गया है कि भगवान महावीरने 'अर्धमागधी' भाषा में उपदेश दिया। उस को उन के प्रधान शिष्यगणधरोने सूत्र रूप में संकलित किया। जिन बारह (१२) अंगसूत्रोंमें उस को संकलित किया गया था जिनमें से १२वाँ दृष्टिवाद तो थोड़े वर्षों बाद ही लुप्त हो गया। पर अन्य ११ अंग-सूत्र चाहे छोटे रूपमें भी हो पर आज भी उपलब्ध हैं। और उन पर नियुक्ति, चूर्णि, भाष्य, टीका आदि के रूप में लाखों श्लोकपरिमित साहित्य रचा गया है। उन ११ सूत्र और दृष्टिवाद तथा पूर्वाचार्यों व स्थविरोने उपांग आदि अन्य आगमोंकी रचना की जिनमें से 'दश वैकालिक का तो संयमभवसूरि-रचित हैं और पन्नवणा 'श्यामाचार्य'-रचित हैं। बाकी ग्रन्थों के रचयिताओं के नाम विदित नहीं है। अन्तिम श्रुत आचार्य भद्रबाहुने १० आगमों पर नियुक्तियां भी बनायीं, जिनमें से २ को छोड़कर बाकी आज भी उपलब्ध हैं। ये सभी रचनाएँ प्राकृत भाषा ही में हैं। आगमोंकी चूर्णि या कई प्राकृत एवं संस्कृत मिश्रित भाषा में हैं और टीकाएँ संस्कृत में हैं। महावीर के परवर्ती जैना-

चार्योंने भी करीब ५०० वर्ष तक जनभाषा में ही रचनाएँ कीं। पर दूसरी शताब्दी में आचार्य उमास्वातिने संस्कृत के बढ़ते हुए प्रभाव और आकर्षण को लक्ष्य में रखते हुए संस्कृत में सबसे पहले 'तत्त्वार्थसूत्र' नामक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ बनाया। उसके बाद तो प्राकृत के साथ-साथ संस्कृत भाषा में भी विविध विषय और प्रकार का जैनसाहित्य रचा जाता रहा और भारतीय व संस्कृत साहित्य में जैन संस्कृत साहित्य ने उल्लेखनीय स्थान प्राप्त कर लिया।

जनभाषा में निरन्तर परिवर्तन होता रहता है। पूर्वी शताब्दी के लगभग प्राकृत से अपभ्रंश भाषा का विकास हुआ। जिस तरह प्राकृत भाषा का साहित्य सर्वाधिक जैनों का है उसी तरह अपभ्रंश साहित्य भी सब से अधिक जैनों का ही है। ८ वी, ९वी शताब्दी से तो जैन कवियों ने अपभ्रंश में महाकाव्य और प्रबन्धकाव्य आदि बनाने प्रारम्भ कर दिये। यह क्रम वैसे १७ वी शताब्दी तक भी चलता रहा। पर १२ वी-१३ वी शताब्दी तक तो खूब जारो से चला। इसके बाद श्वेताम्बर जैन कवियों के राजस्थान और गुजरात में उस समय जो जनभाषा थी उसमें काव्यादिकी रचनाप्रारम्भ कर दी अतः १३ वी शताब्दी से श्वेताम्बर साहित्य 'मरु गुर्जर' भाषा में अधिक लिखा जाने लगा। दिगम्बर कवियोंने अपभ्रंश भाषा को लम्बे समय तक अपनाये रखा। १४ वी-१५ वी शताब्दी १-१ रचना मिश्रित या पुरानी हिन्दी में रचित दिगम्बर जैन कवियों की प्राप्त है। १६ वी शताब्दी से ईधर जनभाषा में प्रान्तीय भेद अधिक उभर कर सामने आया इस लिए श्वेताम्बर कवियों की लोक-भाषाओं की रचनाओं में जो १४ वी शताब्दी तक अपभ्रंश भाषा का प्रभाव रहा, वह क्रमशः कम होता गया। १६ वी शताब्दी से 'मरु गुर्जर' भाषा में राजस्थानी और गुजराती दोनों अलग सी होने लग गईं। ईधर दिगम्बर कवियोंका झुकाव हिन्दी की ओर अधिक होने लगा, इसलिए दिगम्बर साहित्य हिन्दी में अधिक रचा गया और श्वेताम्बर राजस्थानी और गुजराती

में। अतः प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी, गुजराती इन पाँचों भाषाओं के विकास का ठीक से अध्ययन, जैन साहित्य के समुचित अध्ययन के बिना नहीं हो सकता।

उत्तर-भारत की तरह दक्षिण भारत को दो प्रधान भाषाएँ तमिल और कन्नड में भी प्राचीन और महत्त्वपूर्ण साहित्य जैन का ही उपलब्ध है, अतः कन्नड और तमिल साहित्य के विकास में भी जैनों का उल्लेखनीय योगदान है ही। वैसे अन्य प्रान्तीय भाषाओं में सिन्धी, पंजाबी, तेलगु, मराठी और बंगला आदि में भी जैनों ने रचनाएँ की हैं। इस तरह भारत की सभी प्रधान प्रान्तीय-भाषाओं में जैन साहित्यको उपलब्धि, विशेष रूप से उल्लेखनीय है। भारतीय साहित्यको जैनों की यह देन उल्लेखनीय है ही।

जैन साहित्य की दूसरी विशेषता है विविधता और रचना-प्रकारों की अधिकता। हम देखते हैं कि पद्यमे जैन साहित्यकारों में सबसे अधिक आचार्य और मुनिगण रहे हैं। और उनका मुख्य उद्देश्य और कार्य धर्मप्रचार का रहा है। फिर भी उन्होंने जनरुचि और उनकी आवश्यकता का बहुत अधिक ध्यान रखा। यहां तक कि जिन विषयों में साहित्य ग्रन्थरचना आगमिक दृष्टि से विधेय नहीं थी, उन विषयों में भी उन्होंने अपनी कलम चलाये रखी। इसीका परिणाम है कि धार्मिक और दार्शनिक साहित्य के अतिरिक्त भी व्याकरण, छन्द, अलंकार, काव्य, वैदक, ज्योतिष, मंत्र-तंत्र, गणित आदि अनेक विषयों की बहुत सी उल्लेखनीय रचनाएं जैन साहित्य में प्राप्त हैं। फलतः जैन साहित्य केवल जैनों के लिये ही उपयोगी नहीं पर सर्वजनोपयोगी है। कई विषयों के तो ऐसे उच्च कोटि के महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ जैनों के रचित प्राप्त हैं कि उस कोटि के और जैसे उपयोगी ग्रन्थ जैनतर साहित्य में भी नहीं मिलते हैं।

इसी तरह रचना प्रकारों या विद्याओंकी दृष्टि से भी जैन साहित्य

की अपनी उल्लेखनीय विशेषता है। पद्यरचनाओं के साथ साथ गद्यमें भी उन्होंने काफी रचनाएं की हैं और उसमें विविध प्रकार की गद्यशैलियों का दर्शन होता है। महाकाव्य, प्रबन्धकाव्य, खण्डकाव्य आदि विद्याओं को ही नहीं, उन्होंने जितनी भी विद्याएँ और शैलियाँ अपने समय में प्रचलित व प्रसिद्ध देखी, उन सभी को अपना लिया। इस तरह की केवल राजस्थानी साहित्य की विद्याओं या रचनाप्रकारों की मैंने जब 'सूचि' बनायी 'तो' उनकी संख्या १२५ से भी उपर पहुँच गयी जैसे रास, चौपई, फाग, सम्बन्ध, प्रबन्ध, धवल, विवाहला, बावनी, शतक, बहुत्तरी, अष्टोत्तरी, छत्तीसी, बत्तीसी, पच्चीसी, वीसी, बारह, मासा आदि संख्याप्रधान तथा अनेक ढालो अर्थात् देशियां, लोकगीतों की चालो और रागरागिनियाँ आदि में छोटीबडी हजारों रचनाएं की हैं। गीत, स्तवन, सज्जाय, बधावा, गहुंली, हियाली आदि कितने और भी रचनाप्रकार विद्याएँ या शैलियाँ अनेक हैं और उनकी परम्परा भी लम्बे समय तक चलती रही है। जिससे उन रचनाप्रकारों या विद्याओंके विकास का अध्ययन भी ऐसी जैन रचनाओं के अध्ययन के द्वारा ही ठीक से हो सकता है। जैसे 'रास' नामक 'विद्या' को ही ले तो इसका प्राचीन रूप कैसा रहा, कब, किस तरह परिवर्तन हुआ एवम् विकास हुआ, अपभ्रंशकाल से लेकर वर्तमान तक के करीब ९०० वर्षों में सहाधिल्लक 'रास' संज्ञा की रचनाएं जैन कवियोंने बनायी हैं। उससे रास की परम्परा का जितना अच्छा अध्ययन हो सकता है, उतना जैनेतर रचनाओं से नहीं हो सकता क्योंकि उनकी कडियाएँ टूटती रही हैं, अर्थात् बीचबीच में कुछ रचनाएं होती रही पर जिस तरह जैनों की रचनाएँ प्रत्येक शताब्दी व प्रत्येक चरण की उपलब्ध हैं, वैसी जैनेतरों की नहीं। उदाहरणार्थ—बारहमासा जो एक लोकप्रिय विद्या है। प्रत्येक शताब्दी के प्रत्येक चरण के बारहमासे जैनेतरों का नहीं मिलेगे, जैनों के मिल जायेंगे। प्रत्येक विद्या की प्राचीन रचनाएं भी जैनों की ही सुरक्षित रह सकी हैं। क्योंकि साहित्य का केवल निर्माण ही नहीं, उसका

संरक्षण भी जैसा जैनों ने किया है, वैसा अन्य कोई नहीं कर पाये। फलतः अधिकांश लोकप्रिय राजस्थानी विद्याओं की परम्परा अपभ्रंश-काल और साहित्य से जैन रचनाओं से ही जोड़ी जा सकती हैं। जैसे बारह मास आदि अपभ्रंश भाषामें रचित प्राचीनतम जैनोंके ही प्राप्त है।

इस विषय में जैनों का योगदान इतना अधिक है कि केवल इन रचना-प्रकारों सम्बन्धी मेरे लिखे हुए शोधपूर्ण निबन्धों के आधार से शोधार्थियोंने १५-२० शोधप्रबन्ध तैयार करके पी.एच. डी. की डीग्री प्राप्त कर ली और अभी बीसों और प्राप्त कर सकते हैं।

जैन साहित्यकारों ने जैसे लोकभाषा को विशेष रूपसे अपनाया, उसी तरह लोकप्रिय बातों की और भी अधिक ध्यान दिया। इसका परिणाम भी बहुत अच्छा रहा, क्योंकि आखिर जिस वर्ग विशेष में धर्मप्रचार करता था, या अपना प्रभावविस्तार करना था उसके साथ धुलमिल जाना बहुत ही जल्दी था। इस लिए जैन साहित्यकारों ने लोककथाओं को सर्वाधिक अपनाया। कथा-कहानी बालक से लेकर वृद्ध तक सभी को आकर्षित करनेवाली मनोरंजक विद्या है, इस बात को ध्यान में रखते हुए जैन धर्मप्रचारकों ने जनहृदय को सहज ही स्पर्श एवं प्रभावित कर सके इसलिये अपने उपदेश का माध्यम कथाओं को बनाया, कोई भी विधि या निषेध-तर्कवाक्य उपदेश या संदेश जनता के ग्रहण को योग्य तभी होता है, जबकि वह दृष्टांत या कथा के साथ कहा जाता है। जैसे हिंसा मत करो, जूठ मत बोलो, चोरी मत करो आदि औपदेशिक बातें कही जाती हैं। तब हिंसा, जूठ और चोरी आदि बुरे कामों को करनेवालों को कैसा दुःख उठाना पडा। इस लोक और परलोक में उन्हें इसके परिणाम कैसे भूगतने पडे ओर इन बुरे कामों को नहीं करनेवाले और धार्मिक नियमों को पालन करनेवाले व्यक्तियों को कैसा 'सुख' व लाभ मिला

इसके दृष्टान्तरूप में जब कोई कथा-कहानी कही जाती है तो जन-हृदय पर उसका गहरा असर होता है। उन कथाओं द्वारा बुरी बातों को छोड़ने व अच्छे कामों को करने की प्रेरणा मिलती है। इसी कारण जैनों ने महापुरुषों के जीवनचरित्र और कथा-कहानी सम्बन्धी बहुत से साहित्य का निर्माण किया है। उनमें पौराणिक और ऐतिहासिक कथाओं के साथ सैंकड़ों-हजारों लोककथाओं को भी अपने रंगढंग से धार्मिक रूप देकर प्रचारित किया गया। इसीलिये एक एक लोकप्रिय कथा के सम्बन्ध में विविध भाषाओं और शैलियों में बहुत सी रचनाएँ जैन साहित्य में प्राप्त हैं। जिनसे उन कथाओं का विकास कैसे हुआ? मूल रूप क्या था? समय समय पर परिवर्तन और परिवर्द्धन कैसे व क्या हुआ?—इसकी बहुत अच्छी जानकारी मिल सकती है। यद्यपि अभी इस दृष्टि से शोध और आलोचनात्मक अध्ययन विशेष नहीं हुआ पर सैंकड़ों शोधप्रबन्ध सहज ही लिखे जाने की गुंजाइश है। मैंने ऐसी लोककथाओं सम्बन्धी जैन साहित्य की जानकारी व चर्चा कई लेखों में की है। श्रीपालराजा, यशोधर आदि एक एक कथा पर पचासों जैन रचनाएँ प्राप्त हैं। शताब्दियों तक यह क्रम चलता रहा, इस लिए अनेक स्थानों में अनेक कवियों और लेखकों ने समय समय पर ऐसी रचना कई भाषा में व कई शैलियों में की है। लोककथाओं के विविध रूप और विकास का अध्ययन जैन कथासाहित्य द्वारा जैसे अच्छे रूप में किया जा सकता है, और किसी भी माध्यम द्वारा वैसा संभव नहीं। जनभाषा के अनेक शब्द, रूप, कहावतें, मुहावरों का भी खुलकर प्रयोग जैन साहित्य में हुआ है, अन्यत्र दुर्लभ है, इसी लिए जैनेतर विद्वानों को भी यह कहना रहा कि संस्कृत भाषा जैनों की कुछ भिन्न प्रकार की बन गई जिस में देशी शब्दोंका प्रचुर व्यवहार और व्याकरण के कई प्रयोग मिलते हैं। संस्कृत विद्वानोंने जो बहुत से 'देशी' और नामों को विकृत कर दिया है, जिस से मूल शब्द

और अर्थ को पकड़ने या जानने में बहुत दिक्कत हो जाती है इस समस्या का आंशिक हल जैन साहित्य द्वारा किया जा सकता है।

लोक-संगीत और धूनें भी जिस रूप और परिमाण में जैन कवियों ने अपनायी उससे हजारों लोकगीतों, भजनो और उनकी शेष प्रणालियों की जानकारी मिल जाती है, जैसे राजस्थानी, गुजराती जैन कवियों ने अपने रास, स्तवन, चौपाई आदि रचनाओं के प्रारम्भ में इस बात का उल्लेख किया है कि यह ढाल या गीत किस लोकगीत की देशी तर्ज या रागिनी में गाया गया उन्होंने अपनी रचना में उस लोकगीत की प्रथम पंक्ति या कुछ पद्य भी उद्धृत कर दिये गये हैं, जिससे कौन सा लोकगीत या भजन किस प्रदेश में किस समय अधिक प्रसिद्ध था, इस पर महत्वपूर्ण प्रकाश पड़ता है। मैंने ऐसे कई लोकगीतों के सम्बन्ध में लेख लिखे हैं और यह बतलाने का प्रयास किया है कि कौनसा लोकगीत कितना पुराना है। किस किस जैन कविने अपनी किस संवत् की रचना में उसकी तर्ज का उपयोग किया है? इससे उस लोकगीत की प्रसिद्धि व प्राचीनता सिद्ध होती है। इसी तरहकी खोज के लिये जैन रचनाएँ ही एक मात्र साधन हैं। कई लोकगीत व भजन तो जैन लेखकों ने पूर्ण रूप में भी लिखकर रखे हैं। मैंने ऐसे उमारे, मदियानी, कतमल, सुपियारदे आदि के प्राचीन गीत प्रकाशित भी कर दिये हैं। ऐसी २५०० देशियों की एक सूचि प्रमुख रागादि के प्रमाण सहित जैन गुर्जर कवियों के तीसरे भाग के परिशिष्ट में प्रकाशित हो चुकी है और अभी इस सूचि को सहज ही दुगुनी-तिगुनी बनायी जा सकती है।

जैन समाज में आज भी ऐसी सैंकड़ों लोकधूनें प्रचलित हैं और उनसे जनता का बहुत मधुर राग-रागिनियों का रस प्राप्त होता है। जैन रास आदि ग्रन्थों में हजारों कहावतों और मुहावरों का प्रयोग हुआ है और बहुत से ऐसे शब्द भी प्रयुक्त मिलते हैं, जो आज

प्रचलित नहीं हैं। इसी तरह बहुत से शब्दों का मूल व सही अर्थ क्या था यह भी जैन कवियों की रासादि रचनाओं से स्पष्ट हो जाता है। अर्थात् प्रान्तीय भाषाओं के लाखों शब्दों हजारों, कहावतों और मुहावरों का संकलन इन जैन रचनाओं से सहज ही में किया जा सकता है। कौन से शब्द का मूल रूप क्या था? और कौनसा कहावत या मुहावरों कितना पुराना है?—यह सब प्राप्त जैन रचनाओं से ही ठीक से मालूम हो सकता है। इस दृष्टि से भारतीय साहित्य जैन साहित्य का योगदान बहुत ही महत्त्वपूर्ण सिद्ध होता है।

अब मैं कुछ ऐसे जैन ग्रन्थों का संक्षिप्त परिचय दे रहा हूँ जो भारतीय साहित्य ही में नहीं, विश्वसाहित्य में भी अद्वितीय, अजोड़ हैं। ये ग्रन्थ प्रकाशित भी हो चुके हैं पर इनका महत्त्व जैन समाज को भी मालूम नहीं है।

प्राकृत भाषा का एक कुषाणकालीन महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है— 'अंगविज्जा' अर्थात् 'अंगविद्या'। किसी एक विषय पर प्राचीन काल में भी कितना विस्तृत और गहन लिखा जा रहा है उसका यह ग्रन्थ उत्कृष्ट नमूना (ज्वलंत उदाहरण) है। केवल अंगविद्या पर इतने विशद और विस्तृत रूप से इसमें प्रकाश डाला गया है कि इस विषय का विश्व-भर में और कोई ग्रन्थ नहीं है। यद्यपि इस प्राचीन विज्ञान की 'आमना' परंपरा तो अब सुरक्षित नहीं रही, इसी लिए इस ग्रन्थ का सही व पूरा अर्थ या रहस्य ज्ञात नहीं किया जा सकता। इसमें बहुत से ऐसे टेकनिकल (विशेष) शब्द प्रयुक्त हैं जिन का अर्थ किसी भी कोश-ग्रन्थ में नहीं मिलता। महत्त्वपूर्ण और प्राचीन ग्रन्थों में सांस्कृतिक सामग्री पर्याप्त परिमाण में प्राप्त है। अतः डॉ. वासुदेव शरण अग्रवाल तथा डॉ. मोतीचन्द्र जैसे ख्याति-प्राप्त विद्वानोंने इसकी महत्ता पर संक्षिप्त प्रकाश डालते हुए इसे अद्वितीय ग्रन्थ बतलाया है। स्व. पूज्य मुनि श्री पूण्यविजयजीने इसे सम्पादित करके प्राकृत साहित्य परिषद से प्रकाशित करवा दिया।

प्राकृत भाषा का एक दूसरा छोटा सा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है — 'द्रव्य-परीक्षा'। १४ वीं शताब्दी के बादशाह अलाउद्दीन खिलजी के कोषाध्यक्ष भण्डारी ठकुर फेरुने सर्वजनोपयोगी विषयों के महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ बनाये हैं। इनमें 'रत्नपरीक्षा', 'धातूपत्ति', 'गणितसार', 'ज्योतिषसार', 'वास्तुसार' के साथ ही 'द्रव्यपरीक्षा' भी एक है। इसमें उस समय की भारतीय मुद्राओं की इतनी महत्त्वपूर्ण जानकारी देनेवाला यह एकमात्र ग्रन्थ है। ठकुर फेरु के 'अज्ञात ग्रन्थों की खोज हमारे द्वारा ही हुई है और इस ग्रन्थों का संग्रहग्रन्थ 'राजस्थान प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान', जोधपुर से प्रकाशित भी हो चुका है। 'रत्नपरीक्षा' को तो हम सानुवाद अन्य सामग्री के साथ प्रकाशित भी कर चुके हैं। 'द्रव्यपरीक्षा' और 'धातूपत्ति' सानुवाद वैशाली इन्स्टीट्यूट से प्रकाशित हो रहा है।

जैन संस्कृत साहित्य में भी ३ ग्रन्थ विश्वसाहित्य में अपने ढंग के एक ही हैं। इनमें पहला है १० वीं शती के सद्धर्षि-रचित 'उपमितिभवप्रपंच कथा'। इतना बड़ा रूपककोष विश्वभर में इस तरह का अन्य कोई भी नहीं है। स्व. नाथूरामजी प्रेमी ने इसकी मुक्त कंठ से प्रशंसा की है। दूसरा ग्रन्थ है—'अष्टलक्ष्मी', जो सम्राट अकबर की लाहोर सभा में महोपाध्याय समयसुन्दर ने संवत् १६४८ में प्रस्तुत किया था। इस ग्रन्थ में 'राजानो ददते सख्यम्' इन आठ अक्षरों-वाले वाक्य के १० लाख से भी ज्यादा अर्थ किये हैं। रचयिता ने लिखा है कि कई अर्थसंगति में ठीक नहीं बैठे हो तो वैसे २ लाख अर्थों का बाद देकर भी ८ लाख अर्थ तो इन में व्याकरणसिद्ध है ही। इसी लिए इसका नाम 'अष्टलक्ष्मी' रखा है। यह ग्रन्थ भी देवचन्द्र लालभाई पुस्तकोद्धार फण्ड, सूरत से प्रकाशित 'अनेकार्थ-रत्नमंजूषा' में प्रकाशित हो चुका है।

तीसरा अपूर्व ग्रन्थ है 'सप्तसंधान महाकाव्य' का। यह १८ वीं शताब्दी के महान विद्वान उपाध्याय मेघविजय रचित है। इसमें

ऋषभदेव, शान्तिनाथ, नेमिनाथ, पार्श्वनाथ और महावीर इन पांच तीर्थंकरों और २ लोकप्रसिद्ध महापुरुष — राम और कृष्ण, इन सातों महापुरुषोंकी जीवनी एक साथ चलती है। ऐसी रचना विलक्षण तो है ही, कठिन भी इतनी है, फिर त्रिन टीका के सातों महापुरुषों से प्रत्येक श्लोक की संगति बिठाना विद्वानों के लिए भी संभव नहीं होता। यह महाकाव्य टीका के साथ पत्राकार रूप में प्रकाशित हो चुका है। जैसे द्विसंधान, पंचसंधान आदि तो कई काव्य मिलते हैं पर 'सप्त-संधान' विश्वभर में यह एक ही है। ग्रन्थकार ने 'ऐसा काव्य आचार्य हेमचन्द्रने बनाया था' लिखा है पर वह प्राप्त नहीं है।

कन्नड साहित्यका एक विलक्षण ग्रन्थ है — 'भूविलय'। कहा जाता है कि इसमें अनेक ग्रन्थ संकलित हैं और अनेक भाषाएँ प्रयुक्त हैं। बीच में कुछ वर्षों तक इसकी काफी चर्चा रही और इसका एक भाग जैन मित्र मण्डल, दिल्ली से प्रकाशित भी हुआ। पर इस ग्रन्थ का पूरा रहस्य सामने नहीं आ सका।

दिगम्बर जैन विद्वान हंसराजरचित 'भृगुपक्षी शास्त्र' नामक एक और ग्रन्थ भी विलक्षण है, जिसमें कई पशु-पक्षियों सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण जानकारी संस्कृत में दी गई है। अपने ढंग का यह एक ही ग्रन्थ है। इसकी प्रतिलिपि मैंने ओरियन्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा में देखी थी और बन्ध के एक विद्वान से अनुरोध कर के इस के सम्बन्ध में एक निबन्ध 'स्वाध्याय' त्रैमासिक में प्रकाशित भी करवाया दिया है। ऐसे और भी कई अद्वितीय ग्रन्थ जैन साहित्य में हैं जो भारतीय साहित्य को विशिष्ट देन है।

गत ६०-७० वर्षों से देश और विदेश के कई विद्वानोंने जैन साहित्य की खोज करके उसकी महत्त्वपूर्ण जानकारी प्रकाश में लाने का प्रयास किया है। लेखों के रूप में तो अनेक व्यक्तिओने काम किया है

पर जैन साहित्य के इतिहास को व्यवस्थित रूप से लिखने का सर्व प्रथम प्रयत्न स्वर्गीय मोहनलाल दलीचन्द देसाईने किया। गुजराती में उनका लिखा हुआ 'जैन साहित्य का संक्षिप्त इतिहास' नामक १२९० पृष्ठों का बड़ा ग्रन्थ जैन श्र्वेताम्बर कॉन्फरन्स, बम्बई द्वारा सन १९३३ में प्रकाशित हुआ था। यह उनके २०-२५ वर्षों की खोज और श्रम का परिणाम था। बम्बई हाईकोर्ट के वकील होते हुए भी उस व्यक्तिने विपरीत परिस्थितियों में जिस लगन से जैन साहित्य की महान सेवा की है वैसे धिरल व्यक्ति ही कर पाते हैं। 'जैन गुर्जर कवियों' के ३ भाग और उपरोक्त जैन साहित्य का इतिहास उनकी बड़ी यादगार हैं। इसमें जैन इतिहास भी सम्मिलित है।

स्वर्गीय देसाई के उपरोक्त ग्रन्थ का महत्त्व आज भी बना हुआ है, क्योंकि जैन साहित्य और इतिहास की सुमुल जानकारी जैसे इस ग्रन्थ में दी गई है वैसी और किसी भी ग्रन्थ में नहीं मिलती। कई वर्षों पूर्व मैंने स्वर्गीय कस्तुरमलजी बाँडिया से इसका हिन्दी अनुवाद भी करवाया और 'चौखम्बा ग्रन्थमाला', बनारस से उसके प्रकाशनकी बात भी तय हो गयी थी पर कुछ कारणों से प्रकाशित नहीं हो सका।

जैन साहित्य के इतिहास को अलग अलग खण्डों में तैयारकर ने का प्रयत्न प्रो. हीरालाल कापडिया ने भी खूब किया। उन्होंने पहलें प्राकृत साहित्य सम्बन्धी २-३ पुस्तकें गुजराती और अंग्रेजी में प्रकाशित की। फिर सन १९५२ में उन्होंने 'जैन संस्कृत साहित्य का इतिहास' बड़ा बनाना प्रारम्भ किया जो जैन कलामर्मज्ञ यशोविजयजी की प्रेरणा से तीन बड़ी जिल्दोंमें प्रकाशित हो चुका है। 'जैन गुजराती साहित्य का इतिहास' भी कापडियाजी लिखनेवाले थे पर अब वृद्धावस्था में कहाँ तक लिख पाये हैं, मालूम नहीं। लेख तो उनके सैकड़ों प्रकाशित हो चुके हैं।

पाश्र्वनाथ विद्याश्रम, बनारस द्वारा हिन्दी में जैन साहित्य के

बृहद् इतिहास तैयार करने की योजना सन १९३३ में बनी थी। 'जैन साहित्य का इतिहास'—पूर्वपीठिका के प्राक्कथन में डॉ. वासुदेव शरणजी अग्रवाल ने लिखा है कि लगभग ५ वर्ष पूर्व मेरे मन में जैन साहित्य के बृहत् इतिहासनिर्माण का एक विचार उत्पन्न हुआ था। काशी के जैन विद्वानों में उसके प्रति उत्साह उत्पन्न हुआ। मुझे इस बात की अत्यंत प्रसन्नता हुई कि श्वेताम्बर और दिगम्बर दोनों मान्यताओं के अनुभवी विद्वानों ने उसका स्वागत किया। तदनुसार पार्श्वनाथ आश्रम की ओर से श्री दलसुखभाई मालवणिया की देखरेख में जैन साहित्य का इतिहास, ५ भागों में लिखा जाने लगा। दूसरी और स्वर्गीय श्री महेंद्रकुमारजी जैन ने श्री वर्णो जैन ग्रन्थमाला की ओर से अपने सह-भागियों के साथ इस साहित्य का इतिहास दिगम्बर सामग्री के आधार पर विरचित करने का संकल्प किया, किन्तु वे अकालमें ही स्वर्गवासी हो गये। उनके घनिष्ठ सहयोग एवम् पं. कैलासचन्द्रजी ने उस पवित्र संकल्प को अपनी श्रमशीलता व लगन से उसे मूर्त रूप भी दे डाला। फलस्वरूप जैन साहित्य के इतिहास की यह पूर्वपीठिका विद्वानों के सामने आ रही है।

मान्यवर पं. कैलासचन्द्रजी उसी योजना को आगे बढ़ाते हुए 'जैन साहित्य का इतिहास' दो भागों में तैयार करके 'वर्णो ग्रन्थमाला'को प्रकाशनार्थ दे दिया था जो पीठिका के प्रकाशन के १२ वर्ष बाद डॉ. दरवारीलालजी कोटिया के विशेष प्रयत्न से अभी अभी प्रकाश में आये है। इसके प्रथम भाग में करुणानुराग-विषयक जैन साहित्य का इतिहास व विवरण दिया गया है और दूसरे भाग में भूगोल-खगोल व द्रव्यानुयोगविषयक साहित्य का विवरण दिया गया है। वास्तव में एक अधिकारी व अध्ययनशील विद्वान का यह प्रयत्न बहुत ही सराहनीय है। देर सबेर उन को जो ग्रन्थ प्रकाश में आ गये, उसके लिये श्री कोटियाजी बहुत ही धन्यवाद के पात्र हैं पर कैलासचन्द्रजी के पूर्व पीठिका और इन दोनों भागों से दिगम्बर जैन साहित्य के इतिहास

का काम पूरा नहीं हो जाता। इन ग्रन्थों में जिन ग्रन्थकारों और उनकी रचनाओं का विवरण दिया गया है उनके अतिरिक्त बहुत बड़ा साहित्य ऐसा रह जाता है जिसका सिल-सिलेवार इतिहास लिखा जाना बहुत ही जरूरी है। पर कोई व्यक्ति इतना श्रम भी तो क्यों करे? न तो समाज की ओर से उसे प्रोत्साहन मिलता है, न समुचित पारश्रमिक ही फिर जिस तरह उन दो ग्रन्थों का प्रकाशन लिखने के इतने वर्षों बाद और बड़ी कठनाई से हो सका है। तो लेखक का उत्साह ही नहीं होता। दिगम्बर समाज की संस्थाओं ने व धनीमानी व्यक्तियों को जैन कथानुयोग एवं चरणयोग सम्बन्धी साहित्यका भी इतिहास पं. कैलासचन्द्रजी आदि से तैयार करवा के शीघ्र ही प्रकाशित करवाना चाहिये।

दिगम्बर जैन साहित्य का काफी विवरण श्री नाथुरामजी प्रेमी व जुगलकिशोर से मुखतार के जैन साहित्य और इतिहास पर विशाद प्रकाशक नामक ग्रन्थों में प्रकाशित हुआ है। पर वे उनके लेखों के संग्रहग्रन्थ है अतः किसी विषय के सिलसिलेवार इतिहास तो स्वतंत्र ग्रन्थ के रूप में ही लिखे जाने चाहिए। वैसे महावीरनिर्वाण शताब्दी महोत्सव पर ऐसे दो महत्वपूर्ण ग्रन्थ और प्रकाशित हुए हैं। उनका भी उल्लेख यहाँ कर देना आवश्यक है। पहला ग्रन्थ है 'तीर्थंकर महावीर और उनकी आचार्यपरम्परा'। वह महान ग्रन्थ ८ भागों में दिगम्बर जैन विद्वत् परिषद से प्रकाशित हुआ है। इसके लेखक है स्व. डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री ज्योतिषाचार्य। अपने ढँग का यह सबसे बड़ा और महत्व का प्रयत्न है। यह डॉ. नेमिचन्द्रजीकी अंतिम विशिष्ट महान रचना है। और निर्वाणशताब्दी की विशिष्ट उपलब्धी है।

दूसरा ग्रन्थ है 'जैन धर्म का प्राचीन इतिहास'। इसके प्रथम भाग में तो २८ तीर्थंकरों की जीवनी है पर दूसरा भाग जो पं. परमानन्दजी शास्त्रीने लिखा है उसमें दिगम्बर जैन ग्रन्थकारों और उनकी रचनाएँ सम्बन्धी काफी जानकारी दी गई है! पं. परमानन्दजीने वास्तव में

दिगम्बर जैन साहित्य की बड़ी सेवा की है। उनके लेखों का संग्रह अवश्य प्रकाशित होना चाहिए।

डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री का शोधप्रबन्ध 'संस्कृत काव्यके विकासमें जैन कवियों का योगदान' नामक ग्रन्थ भी उल्लेखनीय है, जो भारतीय ज्ञानपीठ से प्रकाशित हो चुका है। इससे पहले उनका एक और महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ 'प्राकृत भाषा और साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास' प्रकाशित हो चुका है। इसी विषय का एक अन्य महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ डॉ. जगदीशचन्द्र जैन का भी प्रकाशित हो चुका है। जिसका नाम 'प्राकृत साहित्यका इतिहास' है। यह चौखम्बा विद्याभवन-बनारस से प्रकाशित हो चुका है। वहीं से तामिल जैन साहित्य सम्बन्धी ग्रन्थ भी अंग्रेजी में प्रकाशित है।

अपभ्रंश में अधिकांश साहित्य जैनो का है और उसके सम्बन्ध में भी काफी जानकारी प्रकाश में आ चुकी है। 'हिन्दी जैन साहित्य का संक्षिप्त इतिहास' पहले पं. नाथूरामजी प्रेमी फिर स्वर्गीय श्री कामता-प्रसादजी जैन के भी हिन्दी जैन साहित्यपरिशीलन के दो भाग का बड़ा ग्रन्थ हिन्दी जैन साहित्य के इतिहास सम्बन्धी स्वतंत्र रूप से प्रकाशित होना चाहिये। डॉ. कस्तुरचन्द्र कासलीवालने एक महान योजना चालु की है जिस का प्रथम भाग अभी निकला है। पार्श्वनाथ विद्याश्रम से जैन साहित्य के इतिहास के ६ भाग प्रकाशित हुए हैं। उसके आगे का भाग भी शीघ्र ही प्रकाशित होना चाहिये।

प्राकृत भारती, जयपुरसे अभी 'राजस्थान का जैन साहित्य' ग्रन्थ निकला है। इसी तरह अन्य प्रान्तों के जैन साहित्य सम्बन्धी ग्रन्थ भी निकलने चाहिये।

जैन कन्नड साहित्य सम्बन्धी एक ग्रन्थ पं. भुजबली शास्त्री का प्रकाशित हुआ है, पर सारे जैन कन्नड साहित्य सम्बन्धी बड़ा ग्रन्थ प्रकाशित होना बाकी है। अपभ्रंश साहित्य जैनो का ही अधिक है। उसके संबन्ध में एक शोधप्रबन्ध डॉ. हरिवंश काठड का कई वर्ष

पहले प्रकाशित हुआ था। और भी कई ग्रन्थ अपभ्रंश जैन साहित्य सम्बन्धी निकल चुके हैं। डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री का एक ग्रन्थ भारतीय ज्ञानपीठ से 'अपभ्रंश भाषा और साहित्य की शोधप्रवृत्तियाँ' नामक प्रकाशित हुआ है जिसमें अपभ्रंश जैन रचनाओं की विस्तृत सूचि दी गयी है।

भारतीय विश्व विद्यालय से इधर २५-३० वर्षों में शोधकार्य काफी हुआ है। अनेक जैन विषयो पर शोधकार्य हुआ और हो रहा है। उन सब शोधप्रबन्धोंकी सूचि प्रकाशित होनी चाहिए। सब विश्वविद्यालय से जो शोधकार्य हुआ है उसकी जानकारी देनेवाले कई ग्रन्थ निकल चुके हैं। दो वर्ष पहले हिन्दी अनुशीलन का एक विशेषांक प्रकाशित हुआ है, जिसमें हिन्दी में जितने भी शोधप्रबन्ध लिखे गये हैं उनकी सूचि दी गयी है। इसी तरह गुजराती में जो शोधप्रबन्ध लिखे गये हैं उनकी भी २-३ सूचियाँ प्रकाशित हो चुकी है। मराठी, अंग्रेजी आदि अन्य भाषाओं में वे शोध का विवरण छपा होगा पर मेरी जानकारी में नहीं है, मुझे देखने में नहि धाया। इन शोधप्रबन्धोंकी सूचियों में से प्रत्येक विद्यालय से जो शोधकार्य हो रहा है उनकी सूचियाँ मंगाकर जैन विषयो पर जो भी शोधप्रबन्ध लिखे गये हैं उन सब का एक विवरणग्रन्थ प्रकाशित होना चाहिये।

इसी तरह विद्वानो से अनुरोध कर के किन किन जैन विषयो और साहित्य पर शोधकार्य हो सकता है उनकी अेक संभवित सूचि भी, बडी से बडी, प्रकाशित की जाय जिससे भावि शोधकार्य की प्रेरणा और बल मिल सके। वास्तव में अबतक जैन साहित्य इतना विविध, विशाल और महत्त्वपूर्ण होते हुए भी उपेक्षित रहा है उस के मूल्यांकन शीघ्रातिशीघ्र किया जाना आवश्यक है, जिस से जैन साहित्य का वास्तविक महत्त्व प्रकाश में आ सके और भारतीय साहित्य, कला और संस्कृति को जैनों की किताबी बडी देन है, यह विश्वविदित हो सके।

नैतिक आर धार्मिक कर्तव्यता का स्वरूप

डॉ. सागरमल जैन

मोरल आब्लिगेशन (Moral Obligation) के लिए हिन्दी भाषा में नैतिक प्रभुशक्ति, नैतिक बाध्यता, नैतिक दायित्व या नैतिक-कर्तव्यता शब्दों का प्रयोग हुआ है। वस्तुतः मोरल आब्लिगेशन-दायित्व-बोध या कर्तव्यबोध की उस स्थिति का सूचक हैं जहाँ व्यक्ति यह अनुभव करता है कि “यह मुझे करना चाहिए।—पाश्चात्य नीति-वेत्ताओं के अनुसार नैतिक कर्तव्यता का स्वरूप “यह करना चाहिए” इस प्रकार का है, न कि “यह करना होगा”। पाश्चात्य परम्परा में नैतिक कर्तव्यता का “चाहिए” के रूप में और धार्मिक कर्तव्यता को “होगा” के रूप में देखा गया, क्योंकि धर्म को ईश्वरीय आदेश माना गया। जबकि भारतीय परम्परा में और विशेष रूप से जैन परम्परा में नैतिक और धार्मिक दोनों ही प्रकार की कर्तव्यता की प्रकृति एक सोपाधिक कथन के रूप में है, उसमें “चाहिए” का तत्त्व तो है, किन्तु, उसके साथ एकबाध्यता का भाव भी है। उसमें “चाहिए” और “होगा” का सुन्दर समन्वय है। उसका स्वरूप इस प्रकार का है—यदि तुम ऐसा चाहते हो तो तुम्हें ऐसा करना होगा, अर्थात् यदि तुम मुक्ति चाहते हो तो तुम्हें सम्यक्चरित्र का पालन करना होगा। उसमें बाध्यता में भी स्वतन्त्रता निहित है। इसका कारण यह है कि भारतीय परम्परा में और विशेष रूप से जैन और बौद्ध परम्पराओं में धर्म और नीति के बीच कोई विभाजक रेखा नहीं खींची गई है और न उन्हें एक-दूसरे से पृथक् माना गया है। पुनः जैन दर्शन के अनुसार नैतिक एवं धार्मिक दायित्व या कर्तव्यता की इस बाध्यता का उद्गम

आत्मा के द्वारा कर्म सिद्धान्त की स्वीकृति में रहा हुआ है। यद्यपि कर्म सिद्धान्त एक वस्तुनिष्ठ नियम है, किन्तु, उसका नियामक तत्त्व स्वयं आत्मा ही है। कर्म नियम पर आत्मा की यह नियामकता उसकी आचार की पवित्रता के साथ बढ़ती है।

जैन परम्परा में तीन प्रकार की आत्माएं मानी गयीं हैं—बहिरात्मा, अन्तरात्मा और परमात्मा। इसमें बहिरात्मा इन्द्रियमय आत्मा है और अन्तरात्मा विवेकमय आत्मा है। नैतिक और धार्मिक दोनों ही प्रकार के दायित्वों की कर्तव्यता का उद्भव विवेकमय आत्मा से होता है, जो इन्द्रियमय आत्मा को वैसा करने के लिए बाध्य करती है। जैन दर्शन और जे० एस्मिल इस सन्दर्भ में एकमत हैं कि सम्पूर्ण नैतिकता और धार्मिकता दायित्व की चेतना का आधार कर्तव्य के विधान से उत्पन्न विवेकमय अन्तरात्मा की तीव्र वेदना ही है। अन्तर केवल इतना ही है कि जहाँ मिल का आन्तरिक आदेश मात्र भावनामूलक है वहाँ जैन दर्शन का आन्तरिक आदेश भावना और विवेक के समन्वय में उद्भूत होता है। वह कहता है कि, यदि, तुम्हें अमुक आदर्श को प्राप्त करना है तो अमुक प्रकार से आचरण करना ही होगा। सम्यक्चारित्र का सम्यक्दर्शन (भावना) और सम्यक्ज्ञान (विवेक)के आधार पर होता है। सम्यक्दर्शन और सम्यक्ज्ञान नैतिक और कर्तव्यता के लिए एक आवन्ध प्रस्तुत करते हैं, परिणामतः आत्मा सम्यक्चारित्र(सदाचार)की दिशा में प्रवृत्त होता है।

चूंकि जैन दर्शन किसी ऐसे ईश्वर की सत्ता को स्वीकार नहीं करता है, जो “कर्म के नियम” का नियामक या अधिशास्ता है। अतः उसमें नैतिक और धार्मिक बाध्यता बाह्य आदेश नहीं है। अपितु, कर्म नियम की दृष्टा अन्तरात्मा निरपेक्ष न होकर सापेक्ष है।

जैन दर्शन के अनुसार वस्तु स्वभाव को धर्म कहा जाता है और यदि वस्तु स्वभाव ही धर्म है, तो धार्मिक कर्तव्यों की बाध्यता का उद्भव बाहर से नहीं होकर अन्दर से ही होगा। जैन दर्शन में

आत्मा का स्वभाव “समता” बताया गया है। अतः “समभाव की साधना” की कर्तव्यता का आधार बाहरी न होकर आन्तरिक है। इसी प्रकार प्राणीय प्रकृति का स्वाभाविक गुण जीजीविषा है और अहिंसा के नैतिक नियम कर्तव्यता इसी जीजीविषा के कारण हैं। कहा गया है—“सभी जीना चाहते हैं, कोई मरना नहीं चाहता”। अतः प्राण वधका निषेध किया गया है। इस प्रकार जैन धर्म में चाहे समभाव की साधना की कर्तव्यता का प्रश्न हो या अहिंसा के व्रत के पालन का प्रश्न हो, उनकी बाध्यता अन्तरात्मा से ही आती है, किसी बाह्यतत्त्व पर आधारित नहीं है।

जैन धर्म में नैतिक और धार्मिक कर्तव्यों की अभिन्नता

सामान्यतया कुछ पाश्चात्य दार्शनिकों ने धर्म और नीति के बीच एक विभाजक रेखा खींची है और इसी आधार पर वे नैतिक और धार्मिक कर्तव्यों में भी अन्तर करते हैं। वे नैतिक कर्तव्यता को “करना चाहिए” के रूप में और धार्मिक कर्तव्यता को “करना होगा” के रूप में लेते हैं। किन्तु, सामान्य रूप से भारतीय दार्शनिक और विशेष रूप से जैन दार्शनिक नैतिक एवं धार्मिक कर्तव्यता को अभिन्न रूप से ही ग्रहण करते हैं। वे धर्म और नीति के बीच कोई सीमा-रेखा नहीं खींचते हैं। भारत में धर्म शब्द का व्यवहार अधिकांश रूप में कर्तव्य एवं सदाचार के अर्थ में ही हुआ है और इस प्रकार वह नीतिशास्त्र का प्रत्यय बन जाता है। भारत में नीतिशास्त्र के लिए धर्मशास्त्र शब्द का ही प्रयोग हुआ है। धर्म और नीति में यह विभाजन मुख्यतया मानवी चेतना के भावात्मक और संकल्पात्मक पक्षों के आधार पर किया है। पाश्चात्य विचारक यह मानते हैं कि धर्म का आधार विश्वास या श्रद्धा है, जबकि नैतिकता का आधार संकल्प। धर्म का सम्बन्ध हमारे भावनात्मक पक्ष से है, जबकि नैतिकता का सम्बन्ध हमारे संकल्पात्मक पक्ष से है। सेम्युअल

एलेक्जेंडर के शब्दों में धार्मिक होना इससे अधिक कर्तव्य नहीं है, जैसे कि भूखा होना कोई कर्तव्य है। जिस प्रकार भूख एक मात्र सांवेगिक अवस्था है, उसी प्रकार धर्म भी एक सांवेगिक अवस्था है। विलियम जेम्स का कहना है कि “यदि हमें धर्म का कोई निश्चित अर्थ लेना है तो हमें उसे भावनाओं के अतिरेक और उत्साहपूर्ण आलिंगन के अर्थ में लेना चाहिए। जहाँ तथाकथित नैतिकता केवल सिर झुका देती है और राह छोड़ देती है। वस्तुतः भारत में धर्म और नैतिकता दो अलग-अलग तथ्य नहीं रहे हैं। मानवी चेतना के भावनात्मक और संकल्पात्मक पक्षों को चाहें एक-दूसरे से पृथक् देखा जा सकता हो, किन्तु, उन्हें एक-दूसरे से अलग नहीं किया जा सकता। भावना, विवेक और संकल्प, मानवीय चेतना के तीन पक्ष हैं। चूंकि मनुष्य एक समग्रता है, अतः ये तीनों पक्ष एक-दूसरे के साथ मिले हुए हैं। इसीलिए मेथ्यू आरनोल्ड को यह कहना पड़ा था कि भावनायुक्त नैतिकता ही धर्म है। पश्चिम में यह प्रश्न भी महत्त्वपूर्ण रूप से चर्चित रहा है कि धार्मिक और नैतिक कर्तव्यों में कौन प्राथमिक है? डेकार्ट, लोक प्रभृति अनेक विचारक नैतिक नियमों को ईश्वरीय आदेश से प्रतिफलित मानते हैं और इस अर्थ में वे धर्म को नैतिकता से प्राथमिक मानते हैं, जब की काण्ट, मार्टिन्स्यु आदि नैतिकता पर धर्म को अधिष्ठित करते हैं। काण्ट के अनुसार धर्म, नैतिकता पर आधारित है और ईश्वर का अस्तित्व नैतिकता के अस्तित्व के कारण है। जहाँ तक भारतीय चिन्तन और विशेष रूप से जैन परम्परा का प्रश्न है वे धर्म और नैतिकता को एक-दूसरे से पृथक् नहीं करते हैं। आचारोपधर्मः के रूप में नीति की प्रतिष्ठा धर्म के साथ जुड़ी हुई है। जैन दर्शन की भाषा में कहें तो दोनों अन्यान्याश्रित हैं। सम्यक् चरित्र का आधार सम्यग्दर्शन है और सम्यग्चरित्र के अभाव में सम्यग्दर्शन नहीं होता है। सदाचरण के बिना सम्यक्श्रद्धा और सम्यक्श्रद्धा के बिना सदाचरण सम्भव नहीं

है। धर्म न तो नैतिकता-विहीन है और तो नैतिकता धर्मविहीन है। ब्रेडले के शब्दों में यह असम्भव है कि एक व्यक्ति धार्मिक होते हुए अनैतिक आचरण करे। ऐसी स्थिति में या तो वह धर्म का ढोंग कर रहा है या उसका धर्म ही मिथ्या है। कुछ लोग धर्म और नैतिकता का अन्तर इस आधार पर करते हैं कि नैतिकता का क्षेत्र शुभाशुभ का क्षेत्र है। जहाँ तक शुभ और अशुभ का संघर्ष है वहाँ तक नैतिकता का क्षेत्र है। धर्म के क्षेत्र में शुभ और अशुभ का द्वन्द्व समाप्त हो जाता है। क्यों कि धार्मिक तभी हुआ जा सकता है, जबकि व्यक्ति अशुभ से पूर्णतया विरत हो जाये और जब अशुभ नहीं रहता तो शुभ भी नहीं रहता। जैन दार्शनिकों में आचार्य कुन्दकुन्द ने पुण्य (शुभ) और पाप (अशुभ) दोनों से ऊपर ऊठने का निर्देश दिया था। यद्यपि, हमें यह स्मरण रखना होगा कि अशुभ से निवर्तन के लिए प्रथम शुभ की साधना आवश्यक है। धर्म का क्षेत्र पुण्य-पाप के अतिक्रमण का क्षेत्र है; अतः वह नैतिकता से ऊपर है, फिर भी हमें यह मानना होगा कि धार्मिक होने के लिए जिन कर्तव्यों का विधान किया गया है वे स्वरूपतः नैतिक ही हैं। जैन धर्म पांच व्रतों, बौद्ध धर्म के पंच शीला और योगदर्शन के पंच यमों का सीमाक्षेत्र नैतिकता का सीमाक्षेत्र ही है। भारतीय परम्परा में धार्मिक होने के लिए नैतिक होना आवश्यक है। इस प्रकार आचरण की दृष्टि से नैतिक, कर्तव्यता प्राथमिक है और धार्मिक कर्तव्यता परवर्ती है। यद्यपि, नैतिक और धार्मिक दोनों ही प्रकार के कर्तव्यों की बाध्यता का उद्भव कर्म के नियम से होता है। अतः इन कर्तव्यों की बाध्यता का मूलतः धार्मिक ही है।

कुछ पाश्चात्य विचारकों की यह मान्यता है कि बिना धार्मिक कर्तव्यों का पालन किये भी व्यक्ति सदाचारी हो सकता है। सदाचारी जीवन के लिए धार्मिकता अनिवार्य तत्त्व नहीं है। आज सभ्यवादी देशों में इसी धर्मविहीन नैतिकता का पाठ पढ़ाया जाता है। यदि,

धर्म का अर्थ किसी वैयक्तिक ईश्वर के प्रति आस्था या पूजा के क्रिया-काण्डों तक सीमित है, तब तो यह सम्भव है कि कोई व्यक्ति धार्मिक हुए बिना भी नैतिक हो सकता है। किन्तु, जब धार्मिकता का अर्थ ही सदाचारिता हो तो फिर यह सम्भव नहीं है कि बिना सदाचारी हुए कोई व्यक्ति धार्मिक हो जाये। जैन दर्शन हमें धर्म की जो व्याख्या देता है वह न तो किसी वैयक्तिक ईश्वर के प्रति आस्था की बात कहता है और न धर्म को कुछ क्रिया-काण्डों तक सीमित रखता है। उसने धर्म की परिभाषा करते हुए चार दृष्टिकोण प्रस्तुत किये हैं—

- (१) वस्तु का स्वभाव धर्म है;
- (२) क्षमा आदि सद्गुणों का आचरण धर्म है;
- (३) सम्यक्ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य ही धर्म है; और
- (४) जीवों की रक्षा करना ही धर्म है।

यदि हम इन परिभाषाओं के सन्दर्भ को देखें तो यह स्पष्ट हो जाता है कि धार्मिक होना और नैतिक होना यह दो अलग-अलग तथ्य नहीं हैं। धर्म नैतिकता की आधारभूमि है और नैतिकता धर्म की बाह्य अभिव्यक्ति। धर्म नैतिकता की आत्मा है और नैतिकता धर्म का शरीर है। अतः जैन विचारक धार्मिक और नैतिक कर्तव्यता के बीच कोई विभाजक रेखा नहीं खींचते हैं। उनके अनुसार आन्तरिक निष्ठापूर्वक सदाचार का पालन करना अर्थात् नैतिक दायित्वों या कर्तव्यों का पालन करना ही धार्मिक होना है।

जैन धर्म में हम नैतिक और धार्मिक कर्तव्यता का व्यावहारिक पक्ष :

जैन धर्म में हम नैतिक और धार्मिक कर्तव्यता में कोई विभाजक रेखा खींचता ही चाहे तो उसे सामाजिक कर्तव्यता और वैयक्तिक

कर्तव्यता के आधार पर ही खींचा जा सकता है। हमारे कर्तव्य और दायित्व दो प्रकार के होते हैं, एक जो दूसरों के प्रति है, और दूसरे जो अपने प्रति हैं। जो दूसरों अर्थात् समाज के प्रति हमारे दायित्व हैं वे नैतिकता की परिसीमा में आते हैं अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह के व्रतों का बाह्यया व्यवहारपक्ष हैं। उसका पालन नैतिक कर्तव्यता है, जबकि समभाव, दृष्टाभाव, या साक्षीभाव जिसे जैन पारिभाषिक शब्दावली में “सामायिक” कहा गया है, की साधना धार्मिक कर्तव्यता है। जैन धर्म में आचार के और पूजा-उपासना के जो दूसरी प्रक्रियाएँ हैं उनका महत्त्व या मूल्य इसी बात है कि समभाव जो हमारा सहज स्वभाव की उपलब्धि में किस सीमा तक सहायक है। यदि, हमें जैन धर्म में नैतिक और धार्मिक कर्तव्यता का अति संक्षेप कहना हों वह उन्हें क्रमशः “अहिंसा” और “समता” के रूप में कहा जा सकता है। उसमें अहिंसा सामाजिक या नैतिक कर्तव्यता की सूचक है और समता (सामायिक) धार्मिक कर्तव्यता की सूचक है।

*

श्रीमद् यशोविजयजीकृत 'समाधिशतक'— एक अध्ययन

डॉ. शेखरचन्द्र जैन

[१०२ दोहे (छंद)—भाषा मिश्रित गुजराती-राजस्थानी-हिन्दी का स्वरूप—सन् १९२६ में प्रकाशित 'आत्महितकर आध्यात्मिक वस्तुसंग्रह' में संग्रहित, प्रकाशक—श्री जैन श्रेयस्कर मंडल द्वारा शाह वेणीचंद सुरचंद महेसाणा.]

शतक का प्रारम्भ आचार्य श्री सरस्वती का स्मरण करते हुए और जिनेश्वर भगवान की वंदना करते हुए करते हैं। दूसरी पंक्ति में ही अपना उद्देश्य स्पष्ट करते हुए लिखते हैं कि, “मात्र आत्म-बोध के हेतु एक सुन्दर और सरस प्रबंध की रचना करूंगा।”

इस प्रथम दोहे में ही कवि “जिन” अर्थात् जिन्होंने इन्द्रिय-विजय कर लिया है ऐसे तीर्थंकर भगवंतों को प्रणाम तो करता ही है साथ ही वे “जिन” जगबंधु हैं अर्थात् संसार की इस भौतिक चकाचौध एवं पुद्गल की भ्रमणा में वे ही एक सच्चे पथ-दर्शक बन्धु है। संसार की वासनार्यें, चार कषाय, पंच-पाप निरन्तर बाहर से आकर्षक लगते हैं पर उनकी कार्यप्रणाली संसार में भटकनेवाले पथभ्रष्ट करनेवाले दुश्मन सी ही है। ऐसे इस संसार में यदि सच्चा पथप्रदर्शक कोई है, मुक्ति की और हाथ पकड़कर कल्याणमार्ग में रत करने वाला कोई है—तो वे बंधु जिनेश्वर ही हैं।

मुनिश्री पुनः स्पष्टता करते हैं कि इस काव्य-कर्तृत्व के पीछे उनकी कोई लोकेषणा या बाह-बाह लूटना नहीं है। उनका मूल उद्देश्य तो “मात्र” आत्मबोध है। अर्थात् आत्मा के सच्चे स्वरूप, उसकी स्वांग सत्ता और उसके परिमार्जन के साथ परिवर्धन की ही बात है। मूलतः यह काव्य आत्मोन्नयन के लिए ही है। हाँ! वह सरस होगा यहाँ सरस लौकिक दृष्टि या छंदशास्त्र की दृष्टि से भाषा, छंद, अलंकार या भाव की दृष्टि से काव्य सरस होगा। पर विरागी वत्रि यहाँ “सरस” शब्द के साथ कर्ता और पाठक दोनों का समन्वय साधता है। कर्ता को तो आत्मबोध और आत्मोन्नति में सहायक, काव्य सरस लगेगा ही - पर यह काव्यरचना उन्हें आत्मबोध और दर्शन की उत्कृष्ट अभिलाषा है। इस दृष्टि से भी इस काव्य में सरस कहने की भावना प्रकट की गई है।

‘समाधिशतक’ का प्रत्येक दोहा “आत्मा” के बोध, उसकी महत्ता भेद, विज्ञान जैसे गहन विषयों पर बड़ी सरलता से प्रकाश डालता है। कहीं कोई द्वैतभाव नहीं। वह स्पष्ट मानते हैं कि “आत्मज्ञान” ही शिवपंथ के लिए परमार्थरूप है और वही सच्चा भाव निर्ग्रन्थ है। जिसने इस आत्मा में रमण किया जो आत्मरत बन गया। संसार के सभी भोग निरर्थक हैं, वे उतना आनंद नहीं दे सकते जितना आत्म-मग्न होने का भाव आनंद देता है-वह आत्मानंदी भाव ही कुछ और होता है। आत्मज्ञान में मग्न जीव को यह सारा संसार पुद्गल का तमाशा ही लगता है उसकी दृष्टि में संसार एक इन्द्रजाल ही है, जहाँ इस मन (जीव) को कहीं मेल नहीं बैठता। हम सब संसारी जीव पुद्गल के मोह में काँच को (संसार को) हीरा समझ बैठे हैं। पर सत्य के प्रकट होने पर (आत्मज्ञान होने पर) काँच-काँचती रह जाता है! सच्चा साध्य किसी भी प्रकार की एष्णा रखे बिना आत्मध्यान (सच्चे

ध्यान) में ही मस्त रहता है। आत्मज्ञानी तो मुवितरस में ही तन्मय होकर नाचता है, मगन रहता है। जिसे बहिरात्मा और अन्तरात्माको बोध है, जिसे बहिरात्मा, अन्तरात्मा एवं परमात्मा की स्थिति का ज्ञान है ऐसा ज्ञानी साथ देहादिक को एक मात्र भ्रम (बाह्य पदार्थ) मानता है और बहिरात्मा को अत्यंत दीन, पर पदार्थ और कमजोर तत्त्व मानता है। और उसका ध्यान केन्द्रित रहता है आत्मा और परमात्मा पर। यहाँ भी बहिरात्मा का तिरस्कार और आत्मा के स्वीकार की बात प्रस्तुत की है। पुनः इसी आत्मा के इन रूपों को अधिक स्पष्टता करते हुए कहते हैं कि चित्त में जो दोष उत्पन्न होते हैं वे हमारे भ्रमया द्विधा (द्वैतक) के कारण ही है। आत्मा का कार्य तो अन्तर में चलता ही रहता है। वहाँ भी अभी पूर्ण निर्मलता नहीं आई। परन्तु आत्मा की परमात्मा ही वह स्थिति है जहाँ संपूर्ण निर्मलता या निर्दोषता होती है। इस परमात्मा की निर्मलता प्राप्त होते ही कर्म की सारी मिलावट खत्म हो जाती है। अर्थात् परमात्मा की अवस्था में समस्त कर्मों की निर्जरा हो जाती है। कर्म की कोई मिलावट नहीं रहती। यही सच्चा द्विवस्था है। संसार को ही सर्वस्व माननेवाले संसारी जीव देह आदि को ही देखते हैं। ऐसे लोग इन्द्रियवल को महत्त्व देते हैं जो कि बहिरात्मा या पूर्ण सांसारिक है। ऐसे लोगों का मन सतत अहंकार में ही लगा रहता है। इसके साथ ही जो आत्मरत रहकर परमात्मपद की ओर उन्मुख है ऐसा समाधिस्त उस अज्ञात-अगोचर, निरंजन स्वरूप की आराधना करता है। यही तत्त्व है जो हम में निरंतर विद्यमान है। उस शक्ति को ज्ञानी (आत्मज्ञानी) पुरुष पहचान लेता है और वैसे ही भेद कर लेता है जैसे हंस क्षीर-नीर का भेद कर लेता है। कधि ने बड़े ही स्पष्ट रूप से कहा है कि सच्चा साधक उस हंस-सा है जो आत्मा और पुद्गल के क्षीर-नीर-सा भेद करके क्षीर-आत्मा को स्वीकार

करके नीर-पुद्गल (संसार) को त्याग कर आत्महीन बनता है।

संसार पर ध्यान रखनेवाले को भिन्न-शत्रु एवं अभिमान आदि में ऐसा रहना पड़ता है, परन्तु जिसने अपने पर ही ध्यान दिया है (स्वनिरीक्षण किया है) उसे जरूर मार्ग मिला जाता है। सत्य भी है कि जहाँ भ्रमीजीव संसार को ही सर्वस्व समझता है। वहीं आत्मज्ञानीका संसार तो एक मात्र शुद्ध स्वभाव ही सर्वस्व है। संसार की वासना अविद्यारूप है जो इस जीव को अनेक विकल्पों में फंसाकर अंधेकूप-अज्ञान में ढकेल देती है। संसारी जीव पुत्र-धन आदि की चाहना में आत्मा को भूल जाता है। यह जड़ संपत्ति है जो मोह के कारण सदैव के लिए प्रतिकूल है। संसार की जड़ता और मोह को संसार के भ्रमण का मूल कारण मानते हुए वे इसी लिए आगे सलाह देते हैं कि, जीव ! इस संसार की भ्रममति को छोड़ दो और अब अपने अंतर में देखो। (अन्तरदृष्टि बनो), ज्यों ही इस मोहदृष्टि को छोड़ेगे तभी आत्मा की गुणदृष्टि प्रकट होगी। अर्थात् वहिर्दृष्टि त्यागकर अन्तर्दृष्टि बनने से ही आत्मा को समझने का गुण उत्पन्न होगा।

संसार में रूप आदि का बाजार लगा है। इन्द्रियों के भोग में सब लगे हैं। चारों ओर लूट-लूट मची है। परन्तु दूसरी ओर आत्मद्रव्य के विषय में कोई दुविधा नहीं। चिदानंदस्वरूप आत्मा में खेलनेवाला सदैव प्रसन्न है क्यों कि वह जान गया है कि निजपद तो निज में ही है। अर्थात् मेरी आत्मा का आत्मविकास तो स्वयं मेरे अंतर में है। यहां भी कवि आत्मा की स्वयंपूर्ण स्थिति पर भार डालता है। आत्मा के ज्ञान-प्रकाश में भेद-विज्ञान को जाननेवाला यह ज्ञानी अग्राह्य वस्तु का ग्रहण नहीं करता और ग्राह्य का कभी त्याग नहीं करता। वह वस्तु के स्वभाव का जानकार होने से स्व

और पर के अंतर की जानता है। इस दोहे में कवि उस तथ्य पर प्रकाश डाल रहा है जहाँ अज्ञानी जीव अग्राह्य (संसारको ग्राह्य मानकर उसमें चिपका है। और ग्रहाय (आत्मा) को भूल रहा है। जब कि समाधिस्थितिजीव स्व-पर के निर्णय की शक्तिवाला होने से ग्राह्य-अग्राह्य के भेद को समझाता है। अज्ञानी जीव की स्थिति ठीक उस अनभिज्ञ व्यक्ति की भाँति होती है जो सीप की चमक में चाँदी के भ्रम से उसे चाँदी मानता है। उसी तरह इस देह को ही भ्रमवश सर्वस्व समझ लेता है। परन्तु, ज्ञानदृष्टि के प्राप्त होते ही उसका सीप में से चाँदी का भ्रम दूर हो जाता है। और देह में आत्मा का भ्रम भी दूर हो जाता है। अर्थात् वह सत्य की दृष्टि से परखने लगता है। यों कह सकते हैं कि भ्रम के बादल छूटते ही सत्य का सूर्य प्रकाशित हो जाता है। ज्ञान के प्रकाश के बिना जागते हुए भी हम सो रहे हैं। ज्ञानी वही है जो मन-वचन और कार्य से एक चित्त हो अर्थात् जिसकी दृष्टि कथा न और क्रिया समान हो। जो व्यावहारिक क्रियाओं को करते हुए भी निश्चय को ही साध्य मानता है। ज्ञानी पुरुष, जिसने आत्म-रमण किया है उसकी दृष्टि में संसार के प्रति कोई मोह या कोई सम्बन्ध नहीं होता। भौतिक जगत से उपर उठकर उसके लिए यह संसार मात्र उन्मत्त और दृष्टि-हीन है। यहाँ उन्मत्तता और अंधत्व भोग-विलास और भेद-विज्ञान की दृष्टि के अभाव का द्योतक है। साधक जो ज्ञान प्राप्त कर रहा है वह व्यवहारिक दृष्टि से प्राप्त कर रहा है। लेकिन, जब वह निर्विकल्प आत्मभाव में प्रवेश करता है तब कोई द्विधा भाव उसे अच्छे नहीं लगते अर्थात् वह विकल्पों से मुक्त हो जाता है। आचार्य कहते हैं कि इस प्रकार आत्मलीन साधक बहिरात्मा को छोड़कर अन्तःरात्मा में प्रवेश करता है और परमात्मा के ध्यान में स्वयं को आरुह

करता है जहाँ कोई विकल्प नहीं होता। परमात्मा का यह नैकदय निर्विकल्प, निर्भार बना देता है। भगवान के ध्यान में एक चित्त होने पर जोर देते हुए आचार्य कहते हैं कि, जो व्यक्ति परमात्मापद की प्राप्ति के लिए अपनी आत्मा में जितनी दृढ़ वासना अर्थात् चित्त की एकाग्रता रखता है ऐसे साधना से ऊसे उतनी ही जल्दी मुक्ति मिलती है। तुलना कवि उस से करता हैं जो एक ही गति एक ही ध्यान के कारण भ्रमरी बन जाती है। देह और आत्मा दोनों भिन्न हैं। ऐसे भेद विज्ञान को जो जान लेता है, वह अंतरात्मा के दर्शन करते हुए परमात्मभाव में स्थिर होता जाना है। इसी तथ्य को अधिक स्पष्ट करते हुए वे कहते हैं कि, जो जीव, देह और आत्मा के भेद को समझे बिना [ज्ञान बिना] तप किया करता मैं, उसके भावों का अंत नहीं होता। यहाँ ध्यान और क्रिया की समझ पर प्रकाश डाला गया है। जब यह जीव अपने ज्ञान से पुद्गल को जान लेता है तब वह आत्मा की ओर उन्मुख होता है। जब उन्नतशील होता हुआ यह जीव गुण के अहम् से भी मुक्त हो जाता है, तब वह आत्मा के सहज प्रकाश से प्रकाशित हो जाता है। तात्पर्य यह है कि, ज्ञानी जब लौकिक मदमुक्त हो जाता है तब गर्व रहित बन जाता है। आचार्य संशोधन करते हैं कि धर्म के उपदेश से संन्यास प्रगट होता है, अर्थात् जब सम्पूर्ण जगत से मुक्त होकर ऊर्ध्वगाभी बनता है, तब लौकिक क्षमा आदि गुण भी जो पुण्य के उपाध्ययन है, वे भी नष्ट हो जाते हैं। तब हे जीव, तू इस कल्पित संसार से उदास क्यों नहीं होता’ व्यक्ति का सही, वस्तु के प्रत्यक्ष दर्शन से कल्पना का भ्रम वैसे ही मिट जाता है, जैसे रस्सी के देखने पर रस्सी की हुई कल्पना दूर हो जाती है। उसी प्रकार सच्चा आत्मज्ञान होने से आत्मा के प्रति अवोधभाव मिट जाता है। वहाँ आचार्य यही कहना चाहते हैं कि,

आत्मज्ञान होने पर कल्पना की अज्ञानता स्वयं नष्ट हो जाती है। धर्म अरूपी द्रव्य है और इसलिए उसका रूपी द्रव्य के साथ कोई स्नेहसंबंध नहीं होता। इसी प्रकार ज्ञानी जीव कभी अपर गुण या मिथ्या गुण के प्रति आस्थावन नहीं होता। वह शुद्ध आत्म निगम की कल्पना से परमभाव में मग्न रहता है और शुद्ध ज्ञान को अपनाता है। उपाध्याय यशो विजयजी सच्चे ईश्वर का स्थान घट में ही मानते हैं। यहाँ आत्मा साधना पर विशेष जोर दिया गया है। इसीलिए वे कहते हैं कि जब यह जीव राग आदि भावों का त्याग करके सह-जगुणों को दूँड लेता है तब उसके घट ईश्वर या आत्मा प्रकट होती है। जिसे यह आत्म तत्त्व प्राप्त हो जाता है उसे “चिदानन्द” का आनन्द मिल जाता है, अर्थात् चित्त की आनन्दअवस्था में जीव रमने लगता है। यह जीव अनन्त काल से कारण इस अनन्त संसार में भटक रह है। ज्यों ही जीव राग आदि से मुक्त बनता है त्यों ही परम पद के सार-तत्त्व को जान लेता है। हम जिस संसार को सब कुछ मान बैठे हैं वह तो एक धोखा है, मन के जाल की उलझन है और सारा खेल ही झूठ का है। ऐसा संसारी सुख चन्द दिनों तक ही रहता है और अंत में धूल ही हाथ में रहती है। इस प्रकार संसार में भूले हुए जीव को अन्त में संसार के कष्ट ही मिलते हैं। इसी भाव को रूपक में बांधते हुए कहते हैं कि इस मोहरूपी लगाम के जाल में यह मन फँस गया है। इसी में यह तुरंग रूपी आत्मा भटक गया है। जो इस में नहीं फसता है, वही मुनी है और उसे कोई दुःख नहीं होता। आदमी स्वयं का समीक्षक बनकर सब को जान सकता है, और निज दोषों को जानने पर ही ज्ञान के रस को प्राप्त कर, उन्हें दूर कर सकता है।

अहंकार सबसे बड़ा दूषण है, “पर द्रव्य” जैसे अहंकार को

हम अपने में धारण कर लेते हैं। परिणामस्वरूप अपने गुणों की सुगन्ध से वंचित रह जाते हैं। ओर जब अहम् को ही हम अपना गुण मान लेते हैं तब हमारा दूसरे से संबंध छूट जाता है। अर्थात् अहम् के कारण आत्मदर्शन में बाधा उत्पन्न होती है। आत्मा का रूप तों लिंगधारी (संसारी) से बहुत ऊंचा है। वह अनामी, अरूपी है। आत्मस्वरूप की प्राप्ति के लिए इससे ऊपर उठना आवश्यक है। इस आत्मा के गुण का अनुभव तभी हो सकता है जब इसका चिन्तन देह से भिन्नत्व मानकर किया जाये। अन्यथा भ्रम और वासनाओं में भूलकर हम खिन्न या दुःखी होकर भटकते रहते हैं। हम जो चर्मचक्षुओं से देखते हैं वह चेतन नहीं है। चेतन दिखाई नहीं देता। वह तो अनुभव की चीज है। हे जीव ! तू क्रोध या प्रेम किससे करता है ? यह सब तो अपने आप में ही क्षय हो जाने की चीजों हैं। तेरे सारे व्यापार देह के साथ हैं, जो झूठ हैं। संसारी त्याग या ग्रहण की बाह्य क्रियाओं में लगा हुआ है। जो सिद्ध पुरुष है अर्थात् जिसका अन्तरंग और बहिरंग एक है, उन्हें त्याग या मिलन कुछ नहीं होता है। जब यह मन आत्मज्ञान में लीन हो जाता है, तब काया के प्रति यह ममत्व छोड़ देता है। इस जीव को गुण अर्थात् आत्मसुख का अनुभव प्राप्त होता है।

मुनिश्री संसारी और सिद्ध के भेद को बड़ी सरलता से समझाते हुए कहते हैं कि आरम्भ अर्थात् सांसारिक क्रियाओं में योगी को दुःख प्राप्त होता है। उसे तों अन्तर और बाह्य का सुख तभी होता है जब वह इनको त्यागता है। जहां वास्तव में आंतरिक दुःख है, लेकिन योगसाधना में लीन जो बाहरी दुःख देख रहा है वास्तविक आन्तरिक सुख वही पा रहा है। व्यक्ति को वचन और कर्म में एकरूप होना चाहिए। हम जो कहें वही करें, और उसी में स्थिर हों। इससे हमारी अवोधता मिटती है और ज्ञान का सही

रूप प्रकट होता है। यह जानते हुए भी कि इन्द्रियों के विषयवासनाओं में इस चेतन का कोई भी हित नहीं होता है, फिर भी मोह के अंधेरे में अन्धा यह जीव उसी में रम रहा है। यहाँ कवि संसार में रमनेवाले जीवों को मोह के अंधेरे में भटकने वाले अंधे के समान मानता है। ज्ञान भी तभी ग्रहण किया जा सकता है जब शावरणी कर्म का क्षय हो और शुभ योग प्राप्त हों। इसी लिए आचार्य कहते हैं कि जिसे शुभयोग प्राप्त नहीं हुआ है उसे उपदेश देना भी बेकार है। जब जीव स्वयं का ज्ञानदाता बन जायें, तभी निश्चय से ज्ञान प्राप्त हो सकता है।

संसार और देह निरन्तर नष्ट होने वाले पदार्थ हैं। जिस प्रकार आकाश में बादल बनते और बिगड़ते रहते हैं, जैसे कपूर क्षण में नष्ट हो जाता है, उसी प्रकार इस देह का भी नाश होता है। इस लिए जो बुद्धिमान हैं वह देह को परिणति ही नहीं मानते। शरीर भले ही नष्ट हो जाये परन्तु चेतन तो अचल है, अनाशवान है, बुद्धजन उसी में अपना मन लगाता है। जिसका चित्त संसार की स्थिर और चलित वृत्ति में नहीं होता है, अर्थात् जिसका चित्त हर समय शमतायुक्त है उसे ही सच्चे सुख का अमृत प्राप्त होता है। आशा और आकांक्षाएं, संसारसुख की चाहना, जिसे अधिक हैं उसे न तो मुक्ति ही मिल सकती है और न संसार में ही संतोष मिल सकता है। मनुष्य के साथ निरन्तर मन और वचन की चंचलता लगी रहती है, इस लिए वह इसी संसारचक्र से चिरा रहता है। जिसके साथ जन या संसार नहीं होता है वही मुनि सच्चा मित्र हो सकता है। आत्मदर्शी, आत्मरूपी बस्ती में ही स्वयं को केन्द्रित करता है, अर्थात् आत्मदर्शी जीव आत्मरमण में ही या शुद्ध आत्मा को ही तपस्या का केन्द्र बनाता है। जब कि अवोध दुविधा में होने के कारण नगर ओर वर्ण की उल्लंघन में उलझे रहते हैं।

जो इस देह से उपर उठ गया वही विदेह पद का स्वामी बन सकता है। अर्थात् जिसने इस देह की ममता त्याग दी, चैतन्य में लीन हो गया, वही साधना में ऊँचा उठ पाता है। मनुष्य का सबसे बड़ा गुरु उसकी आत्मा है जो स्वयं में, स्वयं के सन्मुख प्रकट होकर या सिद्ध होकर शिव-पद प्रदान कराता है। इसी लिए मनुष्य का सच्चा गुरु आत्मज्ञान के सिवाय और कुछ नहीं हो सकता। सच्चा साधक आत्मा में ही या निजभाव में ही सोता है, अर्थात् जिसने जगत के व्यवहार से चर्मचक्षुओं को फेर लिया है और अन्तर्मुखी हो गया है उसे ही आत्मदर्शन होता है। ऐसा जीव अन्तर के चेतन में ही अचल दृढ भाव धारण कर लेता है और आत्मज्ञान की धुरी पर घूमता हुआ दृढ अभ्यास द्वारा उस अवस्था पर पहुँचता है जहाँ उसे पत्थर भी तृण के समान लगता है अर्थात् कषाय आदि पत्थरों को गलाकर वह निर्भर और हल्कापन अनुभव करता है। ऐसा जीव स्वयं को देह से भिन्न मानता है। इन दो पदों में आचार्य ने देह, संसार इसकी असारता और आत्मा के प्रति दृढता पर जोर दिया है। आत्मलीन व्यक्ति ही मुक्ति प्राप्त कर सकता है शिवरागी जीव पुण्य-पाप, वृत्त, अवृत्त, सबको त्याग देता है। प्रारम्भ में अवृत्त और बाद में वृत्तों का भी त्याग करता है। व्यवहारिक दृष्टि से परम भावों की प्राप्ति के हेतु वह अवृत्तों को छोड़ता है, वृत्तों को धारण करता है, अर्थात् पाप को छोड़कर पुण्य को ग्रहण करता है। लेकिन अर्हत् भावों में पहुँचने पर वह इन वृत्तों को भी त्याग देता है क्योंकि वृत्त और अवृत्त ये तो संसार के ही कारण हैं। निश्चय मुक्ति के लिए इनका त्याग आवश्यक है। जो अवृत्ती हैं वे वृत्तों को धारण करते हैं और वृत्ती ज्ञान और गुण दोनों को अपनाता है। लेकिन, परमात्मा में स्थिर जीव सबको त्याग कर परम आत्मा बन जाता है। इन पदों में पुण्य और पाप दोनों को हेय मान कर निश्चय दृष्टि से परम आत्मा की बात प्रस्तुत की है।

जब तक जीव नर-नारी या नपुंसक लिंगों का छेदन नहि करता है तब तक उसे भव भव में जन्म-मरण भोगना पड़ता है। जिनका इन लिंगों में (संसारी अवस्था) राग भाव है, तब तक वे इस मोहजाल में फंसे रहेंगे और मुक्ति का सच्चा सुख प्राप्त नहीं कर सकते। द्रव्यलिंग को दृढ़ कर, जो भाव लिंगी बन गया वही सिद्ध परमेश्वर बन सका। ऐसे सिद्ध परमात्मा ऐसी आत्मा में लीन हो जाता है, जिसका कोई लिंग या जाति नहीं होती। आचार्य निश्चय और व्यवहार की स्पष्टता करते हुए आगे समझाते हैं कि, व्यवहार एक स्वप्न सी विकल दशा है, एक भ्रम है। जब तक हम निश्चय में अर्थात् आत्मा में स्थिर नहीं होंगे तब तक यह भ्रम छूट नहीं सकता। हमारे सभी दोषों का क्षय तभी होगा जब हम निश्चय अर्थात् आत्मा में स्थिर होंगे यह बहिर्आत्मा एक क्षण भी संसार से नहीं छूटता। जो अनुभवी है, निर्ग्रन्थ है, वे स्वप्न की तरह उसे छोड़ देते हैं जैसे कोल्हू का बैल कोल्हू में ही जुतकर हजारों मील की यात्रा तय करके वहीं का वहीं रहता है। वैसे ही हम अनन्त काल से चलते रहे हैं लेकिन कभी इस मार्ग का चलितपन दूर नहीं हुआ। जब आदमी की बुद्धि स्थिर बनती है तभी उसकी रुचि और मन तल्लीन बनता है। ऐसा पुरुष आत्मा में ही मति को स्थिर करता है और आत्मा में ही रुचि पैदा करता है। ऐसा व्यक्ति कभी किसी के आधीन नहीं होता।

भगवान की या परमात्मा की आराधना करते करते एक दिन भाविक वैसे ही परमात्माभय बन जाता है जैसे रूई की बत्ती ज्योति के निरन्तर संपर्क में आकर ज्योतिस्वरूप बन जाती है। आत्मा में स्थिर व्यक्ति की स्थिति वैसे ही होती है जैसे वृक्ष में अग्नि छिपी होती है। अर्थात् अग्नि उसमें निहित है। जब व्यक्ति अपने आपको आराधता है या अपने आप में ही स्थिर होता, तब स्वयं आत्मा से परम आत्मा बन जाता है। वह वचनों से अंगोचर और दृष्टि से अरूपी

आत्मा को पाकर सहज प्रकाश को प्राप्त कर लेता है और संसार के जन्म-मरण के चक्कर से मुक्त हो जाता है।

आचार्य कहते हैं कि सच्चा ज्ञानी वही है जिसे कोई दुःख नहीं। जो आत्मस्थित होकर सहज सिद्धत्व प्राप्त कर लेता है। वह सुख के प्रकाश का अनुभव करता है और सर्वत्र कल्याण निहारता है। बुद्ध-जन कभी दुःख-सुख में धीर-अधीर नहीं होता। सुख भी उसके लिए एक स्वप्न है और दुःख भी उसके लिए वैसा ही है। ऐसा ज्ञानी दुःख पाकर भी सुख की भावना भाता है और इस दुःख में ही वह जग के ज्ञान का श्रय करता है। जैसे कोमल फूलधूप में मुरझा जाते हैं, वैसे ही संसार के प्रति वह दुःख का अनुभव करता है। जैसे प्रचण्ड आग में गलकर सोना और भी उज्ज्वल बन जाता है वैसे ही सच्चा मुनि तो वही धैर्यशाली है जो दुःख की ज्वाला में और भी दृढ़ बनता है।

इसी लिए कहा है कि व्यक्ति को शक्ति के अनुसार दुःख सहन करना चाहिए। दुःख में उल्लास से दृढतर होने वाला ही ज्ञान और चरित्र को प्राप्त कर सकता है। जिस प्रकार युद्ध में लड़ने वाला सैनिक आघात-प्रत्याघात को नहीं गिनता है वैसे ही प्रभु की उपासना में लगा हुआ उपासक दुःख की गिनती या परवाह नहीं करता। आगे उदाहरण देते हुए इस दुःख की महिमा का आचार्य वर्णन करते हैं कि जिस प्रकार व्यापारी व्यापार में पड़ने वाले दुःखों में भी सुखका अनुभव करता है, उसी प्रकार मुमुक्षु कष्टदायक क्रियाओं में सुख का अनुभव करता है। शरीर द्वारा की जाने वाली समस्त क्रियाएं, योग के अभ्यास की क्रियाएं हैं, लेकिन उसका फल तो बंधन से मुक्त कराने वाला ज्ञान ही है। ज्ञानी, क्रिया और ज्ञान दोनों की आराधना करता है, लेकिन जो किसी एक को ही सर्वस्व मानता है वह अन्य है।

उपाध्यायजी शास्त्रसमर्थन के संबंध में कहते हैं कि मन, वचन, कर्म के योग से शास्त्रोंका समर्थन—अर्थात् वाचन और मनन करना

चाहिए। निज शक्ति के अनुसार योगसाधना करनी चाहिए। आराधक को शास्त्रपठन, विधिपूर्वक के आचार और फिर योग की साधना में निरन्तर लीन होते जाना चाहिए। जो अपनी शक्ति से योगसाधना में लीन रहता है, सार तत्त्वों को ग्रहण करता है, वह सच्चा भाव “जैनत्व” ग्रहण करता है और मिथ्याचारों को दूर करता है।

जो तर्क-वितर्क को ही ज्ञान का आधार मानते हैं ऐसे लोग मन में ही निरन्तर लड़ते रहते हैं अर्थात् तर्क के जाल में ही उलझे रहते हैं, लेकिन जो ज्ञानी है वे सबसे उदासीन भाव रखते हैं। जहाँ दो का युद्ध है, वहाँ एक का पछाड़ खाना या गिर जाना अवश्यंभावी है। सच्चे साधक उदासीनता को ही सुख सदन मानते हैं। दुःख की छाया तो तत्र पडती है जब हम पर-प्रवृत्ति में लग जाते हैं, उदासीनता तो वह सुर-लता है जिसमें समता-रस के फल लगते हैं। उदासीन मुमुक्षु ऐसे ही फल का स्वाद करता हैं। आचार्य कहते हैं कि तू दूसरों को परखने के चक्कर में मत पड। अपने ही गुण को अपने में ही परख। अर्थात् पर-छिन्द्रान्वेषण करने की अपेक्षा आत्म-निरीक्षण में तत्पर बन। उदासीनता ज्ञानरूपी फल है। और पर-प्रवृत्ति मोह है। विवेक से जो शुद्ध है, आत्मकल्याणकारी है, उसे अपनाओ। यह समाधितंत्र-विचार जो बुद्धिशाली धारण करता है उसका भाव पार हो जाता है। तात्पर्य यह कि, जो आत्मा के स्वरूप पर निरन्तर विचार करता है उसके लिए मुक्ति सहज बनती है। जो ज्ञान के विमान में आरूढ है, चरित्र की अग्नि से तपा हुआ है, सहज समाधि के नन्दनवन में विराजमान है, जिसने समतारूपी इन्द्राणी का वरण किया है, वह अगाध आत्मरंग में, रंग गया है। मुनि यशोविजयजी ने १०२ दोहों में इस ‘समाधि-शतक’ की रचना की हैं। जो इस शतक की भावना को धारण करता है उसका कल्याण होता है।

‘समाधिगतक’ में आचार्यश्री ने इस प्रकार विविध विषयों पर विचार प्रस्तुत करते हुए जोर इस बात पर दिया है कि मनुष्यदेह का मोह त्यागे तभी मुक्ति की ओर अग्रसर हो सकता है ।

लगभग सो वर्ष पहले लिखी गई ये रचना भाषा की दृष्टि से इस लिए महत्त्वपूर्ण है कि यह उस गुजराती का रूप है, जिसमें राजस्थानी का प्राचुर्य है । उस समय गुजरात और राजस्थान की सीमाएँ, भाषा की दृष्टि से लगभग एक थीं और हिन्दी का प्रभाव अधिक मात्रा में परिलक्षित होता है । प्रायः तत्कालीन सभी कवियों ने ऐसी ही भाषा का प्रयोग किया है जो जन-जन के लिए सरल हो । अर्थात् भाषा प्रादेशिक से अधिक जनभाषा या लोकभाषा के निकट रही । इसे हम देशज भाषा भी कह सकते हैं । तत्कालीन गुजरात के कवियों में दयाराम, अखाजी, मीरा जैसे अनेक कवियों की भाषा ऐसी ही राजस्थानी-मिश्रित गुजराती है । जिस प्रकार कबीर और नानक जैसे संत जिस जिस प्रदेश में गए, उस प्रदेश की लोकभाषा को अप्रनाते गये । इस प्रकार इस संत कवियों ने भी अपनी बात जनभाषा में कही ।

गुजरात में जितने ही जैन मुनि या कवि उस समय हुए, उन सबमें इसी प्रकार की भाषा का प्रयोग किया । कच्छ और सौराष्ट्र में इस राजस्थानी-मिश्रित गुजराती का प्रयोग अधिक हुआ । श्री हरीश शुक्ल ने अपनी थिसिस में अपनी सत्तरहवीं-अठारहवीं सदी के दो सो हिन्दी जैन कवियों का संशोधन कर के यह पुष्ट किया है कि इन कवियों ने हिन्दी में तत्कालीन अपनी आध्यात्मिक काव्यरचनाएँ की । इसी प्रकार डॉ. रामकुमार आदि ने भी गुजरात के संतो की हिन्दी को देन में ऐसी भाषा में लिखने वाले कवियों की खोज की है । दयाराम ने तो अनेक ग्रन्थ भी लिखे हैं ।

जैन मुनियों ने इस प्रकार धर्म की ही नहीं, भाषा की भी बहुत बड़े भू-भाग में एकता का बहुत बड़ा कार्य किया। इनका उद्देश्य भाषा के चमत्कार के प्रदर्शन से अधिक जनसाधारण में नैतिकता और धर्म के प्रचार का था।

‘समाधिगतक’ की भाषा में हर दोहे में राजस्थानी क्रियाएँ, अनेक शब्द प्रस्तुत किये जा सकते हैं। अपनी बात को स्पष्ट करने के लिए अनेक लोक-प्रचलित उदाहरणों को प्रस्तुत कर के सरल ढंग से समझाया है, जिससे अध्यात्म जैसा कठिन विषय भी सरलता से समझा जा सकता है। अपनी बात को समझाने के लिए उपमा, रूपक, उदाहरण, दृष्टांत जैसे अलंकारों या स्वाभाविक ढंग से प्रयोग किया है। इसी प्रकार लोक-प्रचलित मुहावरों और कहावतों का प्रयोग कथ्य को प्रस्तुत करने में अधिक उपयोगी सिद्ध हुए। वह क्षीर-नीर का प्रयोग करता है। लूटा लूट जैसे शब्दों का प्रयोग करता है, तो सीप में चांदी का भ्रम चामीकर का न्याय, इल्ली का भ्रमरी हो जाना, कोल्हू के बैल की तरह जुते रहना, रज्जु में सांप का भ्रम, जैसे उदाहरणों से अपनी बात समझाते हैं तो साथ ही मोह की लगाम, मन का जाल आदि के रूपक द्वारा भी अपनी बात कहते हैं।

यशोविजयजी की ‘समाधिगतक’ ही नहीं, अन्य रचनाओं को पढ़ने के बाद वही आनन्द आता है जो कबीर या दयाराम में मिलता है।

छंद की दृष्टि से कहीं कहीं स्वलन हुआ है, लेकिन आध्यात्म्य की धारा में यह कहीं अंतराय नहीं बनता।

*

The Concept of Jain Penology

Dr. Ramesh C. Lalan

To acquaint this assembly of the Learned with the concept of JAIN PENOLOGY as spelled out in his thesis 'Penology and Jaina Scriptures,' for which the author was conferred doctoral degree of philosophy in law by the University of Bombay, it becomes incumbent to understand precise meaning of penology by delineating at the outset the changing definition of the term 'penology.'

Penology is considered as a part of Criminology, which is a science which concerns itself with the problem of crime-causation and crime-prevention. Penology starts with the definition of punishment and ends ironically with a plea for total abolition of punishment, suggesting a substitute therapy of treatment, correction, reformation, rehabilitation and resocialization of the so-called 'criminal,' 'delinquent', 'deviant who cannot conform to the social norms' and 'client for correctional apparatus.'

In its original structure, penology studies and analyzes the history, theories, purposes and effects of punishment in relation to crime-causation and crime-prevention. In its modern outlines, penology assumes the form of correctional apparatus and transforms itself into the theory of social defence.

With its inter-disciplinary aspects, its changing value-concepts and its transitional phase, penology, in its confrontation with the immutable Jaina Scriptures, is defined as STRATEGY IN THE FIGHT AGAINST CRIME and the Jain Penology is defined as Strategy in the fight against Karman.

Penology so defined can safely avoid the conflict and controversy with the sociological theorists who visualize crime not as 'an inherent property of an act' but as mere deviance not conforming to the social norms. If social re-arrangement can immunize individual against crime, the technique of individual re-arrangement, known technically as the process of 'samvara' (impeding of Karma) can equally and more efficaciously immunize the society from crime.

All the penal codes, ranging their penalties from mild admonition to the cruel death sentence are but as many social acknowledgments of the proclaimed failure to cure the individual human mind of its criminal tendency. Combat at psychic and psychological levels to treat deviance so as to make the human conduct conform to the social norms is still at an experimental and investigational stage. Before the outcome of this treatment method is known, the sociological theorists, denouncing all the efforts at correctionalism, insist upon social re-arrangement with the fundamental social changes where there would be neither opportunity nor inclination to commit crime!

Visualizers of this dreamland do, however admit: "it is a failing in sociological theory that it has rarely examined concepts such as guilt and conscience". This single but solid confession has brought the ship of penology to the shores, from the gusty winds seeking fundamental social changes over the turbulent waters of punishment and waves of treatment. Now the ship can easily sail into the deep waters of religious philosophy and in the right direction towards the infinite realms of conscience, veiled and clouded as it is by the fog of Karmas.

Jain-penology is the child of Karma Philosophy, The Criminologists know Karma in its retributory and retaliatory role. In this thesis, material role played by Karma in the causation and prevention of crime is sought to be established. Karma has a determining effect on the events but the Karma Philosophy is not the philosophy of pre-determinism. There is ample scope, of course, for free-will and for effort purushartha, hence the call for fight against Karma.

Investigations at the psychic and psychological strata and the ideas of fundamental social changes by way of social re-arrangement, however laudable, are certainly not the last word for crime-causation and crime-prevention. More subtle than the psyche and more visible through its effects, the Karma influences the individual souls, subjecting to births and deaths, gains and losses, pains and pleasures

& etc, so much so that the individuals cannot even identify their real SELF !

PENOLOGY AND JAIN-PENOLOGY :

Penology when defined as the strategy in the fight against crime, includes the concepts of punishment, treatment, reformation, social re-arrangement or any other measures likely to be adopted as strategy in the fight against crime by policemen, jurists, parliament, psychiatrists, prison-officials, group, institutions and society at large. In this sense, the origin and evolution of penology is, according to the Jaina Scriptures, in the seven danda-nitis. A further development in the penal measures including ordeal as a proof of innocence can be traced in the Jain Puranas. The Scriptural tales and anecdotes seriously endeavour to harmonize the religious philosophical principle, namely, the Law of Karma with the socio-legal concept of individual responsibility and liability by extending the effects thereof even after several births. In the different modes and forms of punishment devised as prison-tortures one can easily decipher an attempt to establish their fraternal resemblance with hell-tortures which an erring soul is expected to be subjected to. Coming to the monastic jurisprudence, where the ten prayaschittas are prescribed, it cannot escape notice even of a casual reader that here penology assumes the religious philosophical hues since the individual who commits the lapses and transgressi-

ons of vows is not a criminal but a penitent monk, who has dedicated his entire life, wealth and fortune for the upliftment of his soul and of others.

Jain-penology thus enunciated as the strategy in the fight against Karma is not the whole but only a part of the Jain Philosophy; nonetheless, in order to comprehend this part, it would be advisable to study the whole of Jain Philosophy to dispel any doubt or confusion

In the definition of Jain-penology, the concept of punishment has been entirely eliminated and that too not without a purpose. In total defiance, however, of the new trends and developments in penology, some Islamic States like Pakistan and Iran have, in a bid to curb crime with relentless hand, retraced their steps fifteen centuries behind and have, in this process of reversal, introduced cruel and harsh forms of punishments as laid down in Koran. On the other hand, the comparatively rich American and European countries are engaged in experimenting at enormous cost the treatment therapy with the help of highly paid social-workers, probation-officers, psychiatrists, judges, magistrates, prison-officials, statisticians, field-workers and others with no certainty of better results either. Jain Philosophy does not prescribe punishment or infliction of pain in any form on any individual for any crime or misdeed. True religious philosophy with its never dying hope in the transformation of heart and its firm conviction in the essential purity of soul can

prescribe forgiveness and pardon, and not punishment, even for the most heinous crimes. The height of punishment with the maximum of tortures is to be found in the Jaina Eschatological descriptions. Simply because the Jaina Scriptures describe these horrid punishments, it would be wrong to interpret that the same are **prescribed** by the Jaina Scriptures since they represent illustratively nothing else but the inevitable consequences of action or Karma which can possibly be avoided by dharma. The descriptions of the agonizing tortures are made more with the deterrent intention to remind the erring soul of the possible consequences of his indiscriminate action and it would be a misinterpretation of religious philosophy if one reads in these descriptions any model for punishment for imitation, since religious philosophy prescribes pardon and not punishment for the worst of offences. Here lies the subtle but solid distinction between penology and Jain-penology; Karma leads one even to hell but its prevention, if at all possible, is through dharma. The Judge who imposes a capital sentence prescribed law knows that enforced penalty has behind it the force of social sanction but never the backing of true religious philosophy. Did not Christ pray even for those who hanged him? Lord Rsabhadeva after his enthronement as the first King, formulated four danda-nitis as a part of social obligation to be discharged and not as religious enjoinders.

Harsh and exacting as the Law of Karma may appear to be in subjecting the soul to infernal tortures and doling out punishment every moment in one form or the other by obstructing the real qualities of individual soul as an inevitable reaction to every action, the Jaina religious philosophy still vehemently and emphatically opposes the idea of punishment in any form even to the worst of offenders and positively enjoins Kshama (pardon). It is one thing to point out the retributory and retaliatory role of Karma but quite another even to wish in thoughts that the perpetrator of crimes be subjected even to the slightest of punishment. This extremely merciful and compassionate attitude of religious philosophy and principle was not unknown but became a matter of criticism by authors on polity and administration. Somadeva Suri, for example, forbids the King to take the religious attitude towards criminals.

Contribution of Jain-penology, notwithstanding thorough elimination of punishment, lies in the prevention of crimogenic tendencies in individuals by adoption of samvara and to that extent it has immense social significance in positive terms. This can be better understood by evaluation of distinctions and identity of religious philosophy with social sciences in its proper perspective. After adoption of samvara, the lapses and transgressions which are likely to occur can be cured by undergoing purificatory penances under the constant gui-

dance and supervision of the Guru or his nominee who administered the the vow of Maha-vrata or Anu-vrata. Thus the strategy to fight Karma is neither hypothetical nor imaginary but is at a time both practice and practicable, firmly grounded as it is on the religious philosophy of Jainism, preached and practised by Jaina Monks for ages. For social immunity against crime, samvara (individual-rearrangement) is the remedy rightly to be applied by criminologists.
